

NADZOR MIGRACIJ NA SLOVENSKEM

od liberalizma do socializma

uredil
Aleksej Kalc

MIGRACIJE

ZRC SAZU Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(100=163.6)"18/19"(082)
314.151.3-054.72(=163.6)(082)

NADZOR migracij na Slovenskem od liberalizma do
socializma / uredil Aleksej Kalc. - 1.
izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, 2021. - (Zbirka
Migracije, ISSN 1580-7401 ; 31)

ISBN 978-961-05-0574-7
COBISS.SI-ID 79440899

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610505747>

NADZOR MIGRACIJ NA SLOVENSKEM OD LIBERALIZMA DO SOCIALIZMA

uredil
Aleksej Kalc

Založba ZRC

Ljubljana 2021

ZAHVALE 9

ALEKSEJ KALC

UVOD: O POJMIH, KONCEPTIH, ZGODOVINSKIH OKVIRIH IN SPECIFIKAH
SLOVENSKEGA PRIZORIŠČA 11

**SVOBODA IZSELJEVANJA IN PRISELJEVANJA TER NJENE
MEJE V DOBI EKONOMSKEGA LIBERALIZMA**

ALEKSEJ KALC

RAVNI, AKTERJI IN DINAMIKE NADZORA TER POLITIKE IZSELJEVANJA V
DESETLETJIH PRED PRVO SVETOVNO VOJNO 27

FRANCO CECOTTI

DRŽAVLJANSTVO, STALNO BIVALIŠČE IN DOMOVINSTVO MED AVSTRIJO
IN ITALIJO (1850–1920) 63

MATJAŽ KLEMENČIČ, MILAN MRĐENOVIC

AMERIŠKA POLITIKA PRISELJEVANJA DO LETA 1945 IN SLOVENSKI
IZSELJENCI 85

IZSELJEVANJE IN IZSELJENCI POD NADZOROM DOMOVINE

ALEKSEJ KALC, MIHA ZOBEC

MED TERITORIALNO IN NACIONALNO SUVERENOSTJO. MIGRACIJSKI
REŽIM IN RAZMERJE MED »DOMOVINO« IN DIASPORO V PRVI
JUGOSLAVIJI 123

MIHA ZOBEC NADZOR NAD »MANJŠINCI V IZGNANSTVU«: IZSELJENCI IZ JULIJSKE KRAJINE, FAŠISTIČNA ITALIJA IN NARODOTVORNA POLITIKA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE	160
---	-----

**MIGRACIJSKI NADZOR V DOBI SOCIALIZMA:
OD PREPOVEDI DO LIBERALIZACIJE IZSELJEVANJA**

IGOR JOVANOVIĆ SISTEMI NADZORA IN MIGRACIJSKA GIBANJA NA DRŽAVNI MEJI Z ZAHODOM V LUČI SEKRETARIATA ZA NOTRANJE ZADEVE	189
--	-----

MIRJAM MILHARČIČ HLADNIK SUBJEKTIVNI POGLEDI NA SELITVE IN PREBEŽNIŠTVO V GORIŠKEM PROSTORU V KONTEKSTU NASTANKA NOVE GORICE	222
--	-----

JERNEJ MLEKUŽ NADZOR NAD NENADZOROVANIMI MIGRACIJAMI: PREBEGI IZ JUGOSLAVIJE V SLOVENSKEM ČASOPISJU (1945–1965)	243
---	-----

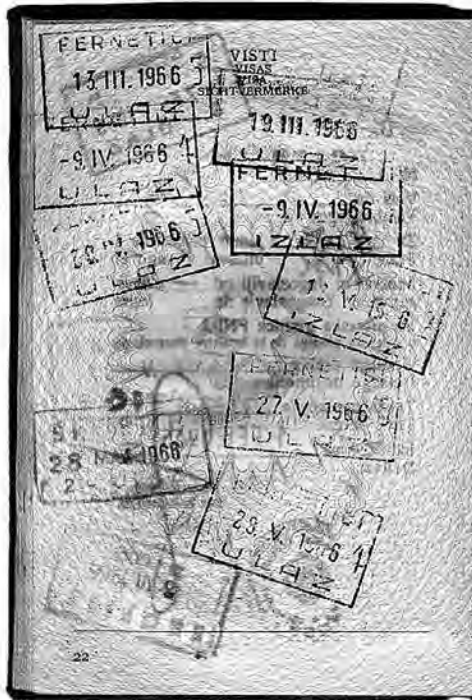
ALEKSANDER PANJEK IDENTITETA KOT KATEGORIJA ZA UPRAVLJANJE MIGRACIJSKIH TOKOV IN ETNIČNE SLIKE NA ZAHODNI SLOVENSKI MEJI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI	264
---	-----

PETRA KAVREČIČ, MIHA KODERMAN SLOVENSKI IZSELJENCI IN TURISTIČNI OBISK NEKDANJE JUGOSLAVIJE S POUDARKOM NA POROČANJU REVIJE RODNA GRUDA	306
---	-----

IMENSKO IN KRAJEVNO KAZALO	325
O AVTORJIH IN AVTORICAH	331
O NASLOVNI FOTOGRAFIJI IN NJENEM POGLEDU PREKO DESETLETIJ ...	334

ZAHVALE

Ob izidu tega zbornika gre iskrena zahvala avtoricam in avtorjem, ki so s svojimi raziskavami prispevali k njegovemu nastanku in k poznavanju problematike migracijskega nadzora na Slovenskem. Posebna zahvala gre ddr. Nevenu Boraku, dr. Juriju Perovšku in dr. Tanji Petrović, ki so zbornik recenzirali, dr. Žarku Lazareviću, dr. Marini Lukšič Hacin in dr. Mihi Zobcu pa za dragocene komentarje, kritične pripombe in sugestije glede številnih obravnavanih vprašanj. Za tehnično pomoč in potrpežljivo uredniško delo se zahvaljujemo dr. Petri Testen, Deji Gliha in dr. Jerneju Mlekužu, za jezikovni pregled besedil pa Tadeju Turnšku.

UVOD

Stran iz italijanskega potnega lista. Hrani Goriški muzej.

O POJMIH, KONCEPTIH, ZGODOVINSKIH OKVIRIH IN SPECIFIKAH SLOVENSKEGA PRIZORIŠČA¹

Aleksej Kalc

Migracije in mobilni ljudje so od nekdaj predmet pozornosti oblasti. Selitveni pojavi, v takšnih ali drugačnih oblikah, so recipročno prepleteni z družbenimi, gospodarskimi, pa tudi političnimi in kulturnimi dogajanjem. So rezultat in hkrati dejavnik družbenih konfiguracij in relacijskih dinamik v okoljih, iz katerih migranti izhajajo, in v tistih, v katere se vključujejo. So sestavni pojav integracijskih procesov in obenem viri diferenciacij ter konfliktov. Ni nenavadno, potemtakem, da je bil odnos do izseljencev in priseljencev vselej aktualno vprašanje ter da je skrb za soočanje z migracijami in z njimi povezanimi vidiki našla mesto v političnoadministrativnih sistemih in praksah na lokalnih, regionalnih, državnih in mednarodnih ravneh. Nadzor migracij je v ožjem pomenu povezan z varnostnimi in upravnimi razlogi, v širšem pa z obvladovanjem in usmerjanjem družbenih in gospodarskih razmerij, urejanjem socialnih in državljskih pravic ter implementacijo nacionalnih politik in integracijskih modelov.

Nadzor migracij je širok pojem, ki v študijah ni enovito tematsko in problemsko opredeljen in zamejen. Obsega pravne podlage in regulacijske okvire, ki določajo migracijske režime in urejajo položaj ter pravice migrantov. Nanaša se na organizacijski ustroj, instrumente in postopke sistema za spremljanje gibanj ter implementacijo kontrole. V pojmovni kontekst nadzora sodijo migracijske politike in posegi, namenjeni uravnavanju migracijskih procesov, ter teoretična in ideološka načela, ki jih utemeljujejo. V instrumentarij nadzora spadajo tudi diskurzivne prakse in usmerjanje javnega mnenja v odnosu do migracijskega pojava in migrantov. Skratka, migracijski nadzor je razvejana problematika, ki

1 Knjiga je nastala v okviru raziskovalnega projekta »Nadzor nad migracijami na Slovenskem od Avstro-Ogrske do samostojne Slovenije« (J6-8250), raziskovalnega programa »Narodna in kulturna identiteta slovenskega izseljenstva v kontekstu raziskovanja migracij« (P5-0070) in raziskovalnih projektov, navedenih pri posameznih poglavjih, ki jih sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

sega na številna področja družbene, gospodarske, politične in kulturne sfere in se dotika mnogih med seboj prepletenih interesov.

Migracijski nadzor je imel v evropskem merilu mnogo skupnih razvojnih potez, a še več specifik, odvisnih od upravno političnih sistemov in pravnih redov, ideoloških usmeritev, družbeno-gospodarskega razvoja, etničnih značilnosti in kulturnih politik posameznih držav. Njegovemu razvoju lahko sledimo vzporedno z razvojem moderne države, še prej in vseskozi pa na ravni lokalnih in regionalnih uprav. Povezan je bil z družbeno-ekonomskimi sistemi, političnimi doktrinami ter interesi, v okviru katerih se je oblikoval odnos do migracij in migrantov, odhajajočih in prišlekov. Prepleten je z razvojem upravnih struktur, policijskega aparata, birokracije in njihovih upravnih instrumentov. Države so na podlagi odnosa do »tujcev« in lastnih izseljencev oblikovale pojme državljanstva, načela državljanskih pravic in nacionalno identiteto. Nadzor se je izvajal na več ravneh, s sodelovanjem centralnih in perifernih državnih organov in lokalnih uprav. Ti subjekti so v okviru svojih pristojnosti prispevali k oblikovanju migracijskih režimov in skrbeli, da se migracije odvijajo v skladu z njimi in z migracijskimi politikami. Nadzorni sistemi so delovali še prek raznih drugih ustanov, od nacionalnih in mednarodnih agencij, prostovoljnih podpornih in zaščitnih združenj za varstvo migrantov do komercialnih podjetij, ki so se ukvarjala z »izseljenskimi posli«, na primer z odpremljanjem in prevažanjem migrantov. Neločljiv vidik problematike nadzora so vselej tudi strategije »nadzorovanih« ljudi oziroma kategorij v odnosu do migracijskih režimov in nadzornih sistemov. Te predstavljajo zrcalno problematiko v dialektičnem razmerju z nadzorom. Dodatno relevantno polje je tudi »izventeritorialna« razsežnost migracijskega nadzora, ki se od 19. stoletja pojavlja v obliki prizadevanj za ohranjanje navezanosti in lojalnosti diaspor do »stare domovine«.

S pravnega vidika je migracijski nadzor temeljil na izrecnih zakonskih ureditvah, hkrati pa na drugih splošnih in specifičnih normah, npr. o javnem redu, državljanstvu, vojaški obveznosti, trgu dela, socialnem in zdravstvenem zavarovanju, nacionalni varnosti itd. Te norme so podrobneje definirale in diferencirale migracijske pravice državljanov in status tujcev. Puščale pa so tudi prostor za interpretacijo ter izvajalcem na raznih ravneh dajale možnost diskrecije in arbitrarnega odločanja oziroma dopuščale manipulacije v prid specifičnih interesov. Udejanjanje norm in nadzornih praks je bilo zato lahko na posameznih ravneh izvajanja, teritorialno znotraj držav in v času, spremenljivo. Uporaba nadzornih sistemov je bila tudi fleksibilna, striktna ali ohlapnejša, do mere, ko predpisanih norm niso izvajali. Stalna karakteristika so tudi kršenja norm s strani izvajalcev migracijskega nadzora in s tem povezana korupcijska dejanja.

Prva svetovna vojna velja za prelomnico v odnosu do migracij in sistemih urejanja prostorske mobilnosti prebivalstva. Pred prvo svetovno vojno so evropske kontinentalne in prekomorske migracije potekale na podlagi tržne logike v transnacionalnem ekonomskem prostoru, ki je dopuščal razmeroma prosto kroženje blaga, kapitala in ljudi. Ta migracijski režim se je uveljavil v 19. stoletju z opustitvijo absolutističnih omejitev in liberalizacijo migracij. Temeljlil je na načelu svobode gibanja in izseljevanja kot osnovne človekove pravice, skladal pa se je tudi s procesom redistribucije človeških virov, ki jo je narekoval liberalni družbeno-ekonomski razvoj. Liberalizacija je pomenila sprostitvev notranjega in čezmejnega premikanja z olajšanjem administrativnih postopkov, ponekod pa tudi z odpravo potnih listov in ukinitvijo sistematičnega pregledovanja identifikacijskih dokumentov na večini državnih meja.

Med vojno je bil režim *laissez-faire* zaradi izrednih razmer zamrznjen. Po vojni pa ga države niso več obnovile. Omilile so med vojno vzpostavljene restriktivne in varnostne ukrepe, migracijska gibanja pa so ohranile pod institucionalnim nadzorom. S tem so bile uresničene zahteve po »racionalizaciji« delovnih selitev, ki so se v družbi vse močnejše pojavljale v prejšnjih desetletjih in katerih uveljavljanje so pospešile vojna ter povojne razmere. Pri tem je zaradi interesov in pretenzij posameznih držav namesto upravljanja delovnih migracij na podlagi mednarodne kooperacije pod okriljem nadsacionalnih organov prevladala logika nacionalne suverenosti. Po novem so se mednarodne migracije večinoma dogajale na podlagi dvostranskih meddržavnih dogovorov ali norm, ki so jih države uvedle za omejevanje in selekcioniranje migrantov. To je sovpadalo z ekonomskim protekcionizmom in vse večjim državnim intervencionizmom na družbeno-gospodarskem področju. Države so z restrikcijami in z upravljanjem migracijskih gibanj varovale trge dela, svoje sisteme socialnega skrbstva in nacionalne vrednote pred nenadzorovanim pritokom doseljencev in kulturnimi »kontaminacijami« nezaželenih tujcev. Potni list je postal obvezen dokument za prestopanje državnih meja in identifikacijo posameznika ter osrednji instrument nadzora izseljevanja in priseljevanja. Državljanstvo pa je postalo temeljni koncept razlikovanja med pripadniki nacionalne države in tujci, vključevanja ali izključevanja slednjih ter opredeljevanja njihovega pravnega statusa, dolžnosti in pravic. Totalitarni režimi so tudi svojim državljanom znatno omejili svobodo preseljevanja, tako v tujino kot znotraj državnih meja, in široko posegali po dirigiranih in prisilnih oblikah migracije ter deportacijah v imenu ideoloških principov in na podlagi verske, rasne, narodne oz. etnične in druge vrste diskriminacije. V teh, pa tudi v demokratičnih režimih je država igrala vse pomembnejšo vlogo ne samo pri določanju pravice odhajanja, prihajanja in bivanja, ampak tudi pri presojanju o kulturni sprejemljivosti in

homogenizaciji tujcev v dominantni nacionalni kulturni koncept. Hkrati so si države izseljevanja z namenskimi službami, politikami in praksami prizadevale navezovati diaspore na izvorno »domovino« in jih podrežati svojim gospodarskim ter politično-nacionalnim interesom.

Po drugi svetovni vojni sta se v blokovsko razdeljeni Evropi nadaljevala ločena sistema državnega upravljanja migracij, pri čemer je bil zahodni migracijski režim nadgrajen s sistemom socialnih in (včasih samo delnih) državljanjskih pravic za priseljence. V vzhodni Evropi pa je prišlo do odstopanja Jugoslavije, ki je z izključitvijo iz Informbiroja najprej stopila na samostojno politično pot in v 1960ih letih odprla svoje meje proti Zahodu. Vključila se je v zahodnoevropski sistem »gastarbeiterstva«, na katerem je temeljilo upravljanje delovnih migracij v dobi evropskega gospodarskega booma. Povojna desetletja so bila tudi čas vojnega, politično-ideološkega kot tudi ekonomskega begunstva, najprej iz vzhodne Evrope, nato iz Bližnjega vzhoda, Južne Amerike, Azije, Afrike in na koncu stoletja z območij jugoslovanskih vojn. V 1980ih letih pa je začel prihajati do izraza nadnacionalni, to je evropski migracijski režim, ki se je gradil vse povojno obdobje in se izoblikoval v schengensko območje.

Ta knjiga se posveča sistemom in praksam migracijskega nadzora v slovenskem etničnem prostoru. Ta prostor je le redko predmet mednarodnih primerjalnih raziskovanj o stališčih države do migracij ter o razmerjih med državo in diasporo, ki se pospešeno razvijajo, odkar je v zadnjih dvajsetih letih problematika prodrla v ospredje migracijskih in drugih študij ter se oblikovala v posebno tematsko polje. Slovensko etnično ozemlje pa je z vidika migracij in z njimi povezanih vprašanj posebej kompleksno območje. Od srede 19. stoletja dalje je bilo priča izredno intenzivnim in po vrstah, geografskih usmeritvah ter vzgibih raznolikim selitvenim pojavom. Porazdeljeno je bilo (in je še vedno) med različne državne tvorbe, ki so si sledile v posameznih zgodovinskih obdobjih. Zanj so bili torej značilni različni migracijski režimi in politike, ki so bili včasih odraz nasprotujočih si družbeno-ekonomskih, nacionalnih in političnih interesov. To še posebej velja za obdobje po prvi in drugi svetovni vojni, ki so ju poleg ekonomskih zaznamovale izrazite politične selitve. V prvem primeru so bile te sad narodno homogenizacijskih načrtov, v drugem vzpostavitve socialističnega družbenega reda in ideološke delitve sveta. V obeh primerih so bile selitve in prerazporejanja prebivalstva tesno povezani tudi s premikanji državnih meja in nastankom »zamejstev« ter narodnih manjšin. Zaradi nakazanih zgodovinskih dejavnikov in drugih okoliščin imajo upravljanje migracij in ravnanje z migranti na Slovenskem značilnosti, ki so vredne specifičnega preučevanja.

Problematika migracijskega nadzora ni tuja slovenskemu zgodovinopisju, čeprav je bila le redko deležna samostojne obravnave in je šele zadnje čase pred-

met specifične tematizacije in konceptualizacije. Ta publikacija želi prispevati k razvoju tega raziskovalnega področja in ponuditi vpogled v nekatere vidike, ki izraziteje opredeljujejo fiziognomijo migracijskega nadzora na Slovenskem. Zbornik je sad raziskovalnega projekta *Nadzor nad migracijami na Slovenskem od Avstro-Ogrske do samostojne Slovenije* in programa *Narodna in kulturna identiteta slovenskega izseljenstva v kontekstu raziskovanja migracij*, ki ju je financirala ARRS, ter sodelovanja s širšim krogom avtorjev, ki se z različnih zornih kotov in z različnimi metodološkimi pristopi posvečajo obravnavanim temam. V časovni lok od srede 19. stoletja do osemdesetih let 20. stoletja so zajete tri razvojne faze v zgodovini migracijskega nadzora. Te faze so povezane z omenjenimi kontrasti v odnosu do migracij, z migracijskimi politikami in z različnimi vlogami oziroma akterji migracijskega nadzora, a tudi s kontinuitetami smotrov in načinov izvajanja tega nadzora. Prva prispevka se osredotočata na čas do prve svetovne vojne, ko je slovenski prostor postal eden izmed najbolj izrazitih selitvenih območij avstro-ogrske monarhije. A. Kalc razpravlja o velikih čezoceanskih selitvah v luči uveljavljanja oziroma omejevanja ustavnega načela »svobode izseljevanja«, F. Cecotti pa obravnava priseljevanje v Trst ter rabo državljanstva in domovinske pravice kot sredstev za določanje statusa priseljencev. Temu se posveča tudi prispevek M. Klemenčiča in M. Mrdenoviča, ki ponujata vpogled v priseljsko politiko ZDA. Te so bile glavni cilj slovenskega izseljevanja na tuje, dokler niso po prvi svetovni vojni priseljevanja zavrle s sistemom narodnih kvot.

Obdobju med svetovnima vojnama sta posvečena prispevka o ustroju izseljenskega režima in politikah izseljevanja v prvi Jugoslaviji (A. Kalc in M. Zobec) ter o nadzornih praksah, ki so jim bili podvrženi slovenski izseljenci iz fašistične Italije v Jugoslaviji in Argentini (M. Zobec). Sledi sklop prispevkov o obdobju druge Jugoslavije, ko je odnos do izseljevanja temeljil na načelih socialističnega družbenega reda in svetovnonazorskih delitev. Prispevek I. Jovanoviča obravnava upravljanje jugoslovanske državne meje z Zahodom do liberalizacije izseljevanja v 1960ih letih. M. Milharčič Hladnik ponuja perspektivo optantov, izseljencev in prebežnikov ob vzpostavljanju in varovanju meje na Goriškem. Prispevek J. Mlekuža predstavi vlogo medijev in javnega diskurza kot sestavine nadzornega sistema v odnosu do nezakonitega izseljevanja, A. Panjek pa obravnava postopke sprejemanja priseljencev in beguncev iz Jugoslavije na Tržaškem z vidika nacionalnih in ideoloških interesov. Delo zaključuje prispevek P. Kavrečič in M. Kodermana o »obiskih domovine« kot obliki negovanja odnosov z diasporo pod socializmom.

Naj izpostavimo nekatera dognanja. Pravica do izseljevanja in priseljevanja je vselej ključni predmet regulacij in stališče do tega vprašanja je predpostavka

migracijske politike. V Avstriji je bila v obdobju liberalizma svoboda izseljevanja zajamčena z ustavnim zakonom. Pogledi nanjo pa niso bili enotni. Določene politične opcije, gospodarski interesi in sami deli državnega aparata so se zavzemali za njeno polno uveljavljanje, drugi so se zavzemali za njeno omejevanje. Glede vojaških obveznikov, ki so jo lahko uživali le pogojno, so študije že poudarile razhajanja med državnimi oblastmi in krajevnimi upravami. Prve so se zavzemale za državne koristi, kot je bilo zagotavljanje usposobljenosti vojske in opravljanje vojaške službe, druge so skrbele predvsem za to, da bi se izognile socialnovarstvenim stroškom izseljevanja. Iz postopkov izdajanja potnih listov pa so razvidni podrobnejši odtenki ravnanja krajevnih uprav, ki so preverjale družbene razmere in gmotno stanje prosilcev. Ugotavljale so tehtnost argumentov za izselitev zaradi dela in preprečevale odhajanje v primerih, ko bi lahko imele to negativne posledice za družino in občinsko blagajno. Še bolj kot na to pa so bile pri obravnavanju prošenj pozorne na socialne in predvsem gospodarske koristi izseljevanja, zlasti potem, ko se je to utirilo proti bogatemu delovnemu trgu ZDA in postalo pomemben opornik krajevne ekonomije. Ta logika je v avstrijski polovici monarhije navsezadnje prevladovala tudi na državni ravni. Nadzorni sistem ni bil kos nezakonitim odhodom in nedovoljenim dejavnostim komercialnih akterjev. Zaradi gospodarskih razmer in potrebe po blaženju socialnega pritiska je bila država pri tem tudi namenoma popustljiva. Njena sposobnost poseganja v migracijske procese pa je bila pogojena z odsotnostjo regulativne zakonodaje. Zaradi tega je bilo izseljevanje, v primerjavi z Ogrsko, ki ga je lahko поблиže nadzorovala in uravnavala, prepuščeno večjemu vplivu tržnih dejavnikov. Popustljivi liniji države se je na Slovenskem upirala Rafaelova družba, ki si je v okviru svojega karitativnega in pastoralnega dela z izseljenci prizadevala za omejevanje in »racionalno« uravnavanje izseljevanja. Državni liniji pa je, brez učinka, nasprotovala domala vsa slovenska družbena elita, ki je v nebrzdanem množičnem izseljevanju videla ključni vidik narodnega vprašanja, tako v družbenem in ekonomskem kot v političnem smislu.

S perspektive priseljevanja v Avstrijo se na primeru priseljencev iz Italije v Trstu pokaže, kako se je kot sredstvo nadzora uporabljalo državljanstvo in kako je bila naturalizacija tujih državljanov v Avstriji odvisna od političnih in gospodarskih okoliščin, družbenega statusa in politične orientacije prosilcev. Politični ubežniki iz zedinjene Kraljevine Italije, pripadniki plemstva in drugi odličniki so imeli prednost, pri ostalih prišlekih pa so preverjali socialne, gospodarske in politične karakteristike ter narodno čutenje. Državljanstvo kot instrument izključevanja je prišlo do posebnega izraza med prvo svetovno vojno, ko so avstrijske oblasti izgnale italijanske državljane kot »sovražne tujce«, vključno z njihovimi avstrijskimi ženami, ki so s poroko postale italijanske državljanke, in

njihovimi v Trstu rojenimi potomci. Po vojni pa so po enakem principu prišli na vrsto italijanskim oblastem nezaželeni državljani propadlega avstrijskega cesarstva. Podobno funkcijo kot državljanstvo je imelo domovinstvo (institut, ki je določal kraj, v katerem je državljan užival državljanske pravice), pri čemer so bili slednjemu podvrženi tudi avstrijski državljani. Avstrijski domovinski sistem, ki je temeljil na formalni »nepregibnosti« državljanov, je omogočal tako poseganje v selitvena gibanja kot tudi prelaganje socialnih bremen v zvezi s priseljenci na njihove izvirne občine. Položaj priseljencev iz Italije in tistih iz avstrijskih dežel v Trstu je bil glede tega podoben. V obeh primerih je tržaška občina zaračunavala socialne stroške njihovim domovinskim občinam. Ker pa so lahko državljani v Italiji kraj domovinstva prostovoljno spreminjali, je prihajalo pri izterjevanju socialnih stroškov in samem ugotavljanju prave domovinske občine italijanskih priseljencev do zagat in sporov.

Obdobje od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne se je v zgodovino in v predstave ljudi zapisalo kot čas sproščene premikanja med državami in celinami; čas, ko si je vsakdo lahko prostovoljno izbral, kam se bo napotil v iskanju življenjske sreče, najsibo znotraj svoje države ali v tujini, ne da bi ga pri tem ovirali zakoni, razen tistih, povezanih z državljanskimi obveznostmi. Prav ekspanzija migracij in vprašanja ter konflikti, ki so se z njimi porajali, pa so narekovali potrebo po regulacijah. Iz pregleda priseljenjske politike ZDA je razvidno, kako so v »domovini svobode«, ki se je zahvaljujoč množičnemu priseljevanju razvila v gospodarsko in politično velesilo, v tem času zoreli politična klima in pravni koncepti, ki so v dvajsetih letih 20. stoletja privedli do drastičnih in selektivnih omejitev priseljevanja. Te so sprevrgle dotedanjo geografijo mednarodnih migracij, vključno s slovenskimi. V tem obdobju so domače in mednarodne družbeno-ekonomske ter politične razmere odprle pot izključevalni politiki, pri čemer so le pospešile težnje, katerih korenine so segale globoko v liberalno dobo. Podobno velja tudi za evropske države izseljevanja in priseljevanja, kjer so ponekod že v desetletjih pred vojno uvedli regulativne filtre za priseljevanje po narodnem ali verskem ključu, in ne samo po socialni izključevalni logiki. Avtorji zato poudarjajo, da prvi svetovni vojni ni mogoče pripisovati pomena dihotomične ločnice med dobama migracijske svobode in reglementacije migracijskih gibanj. Ustreznejše je razlikovanje med dobo preizkušanja regulativnih sistemov in dobo njihove polne uveljavitve.

O tem, kako se je odnos do migracij spremenil v času po prvi svetovni vojni, s svojimi specifikami priča jugoslovanski primer. Za slovenske dežele in Hrvaško, ki v prejšnjih državnih okvirih niso imele besede pri političnem urejanju izseljenjskega vprašanja, je konstitucija skupne države pomenila tudi možnost za obravnavanje migracij v skladu z gospodarskimi, socialnimi in

drugimi nacionalnimi interesi. Jugoslovanska država je uvrstila migracijsko problematiko med interesna področja notranje in zunanje politike ter se opremila z zakonodajo in birokratskim aparatom za institucionalno upravljanje problematike. Med cilji te politike je bila tudi integracija diaspor konstitutivnih narodov v tujini, ki jih je mlada država »podedovala« od svojih predhodnic, in njihova vključitev v jugoslovanski narodotvorni proces. Ustroj migracijskega režima in operativno delovanje nadzornega sistema so zaznamovala številna protislovja, nedorečenosti in pravne zagate, ki so povzročali težave v odnosih z izseljenci, z upravami v državah priseljevanja in v sami jugoslovanski javni upravi. Pri nadzorovanju in upravljanju migracijskih gibanj je do izraza prihajala tudi odvisnost od mednarodnih razmer, saj sta se morala izseljenska politika in nadzorni sistem prilagajati omejitvenim politikam držav priseljevanja in s tem odstopati od načelnih ciljev. Zato se je jugoslovanska država bolj osredotočila na povezovanje z diasporo. V ta namen si je zamislila koncept »desete banovine«, s katerim si je država prizadevala razširiti svojo suverenost nad jugoslovanskimi izseljenci in njihovimi potomci po svetu. Ta proces pa so ovirali avtokratske metode, problematični odnosi med državnimi predstavniki in izseljenskimi skupnostmi ter sam koncept jugoslovanstva, ki ga je skušala država uveljaviti in ki je temeljil na lojalnosti do jugoslovanskega režima. Izseljenskih skupnosti država ni dojemala v sklopu njihovih življenjskih kontekstov, z njimi je želela ravnati in jih usmerjati, kot če bi živele na državnem teritoriju. V diaspori pa se je izoblikovala alternativna podoba jugoslovanstva, ki se je sklicevala na lastno izkušnjo v »novih domovinah« in delovala kot samostojen družbeno-politični subjekt. V okviru jugoslovanske izseljenske službe izstopa vloga Rafaelove družbe, ki je v banovinski Sloveniji postala glavni akter na področju izseljenskega vprašanja. Bila je posrednica med državo in izseljenci ter nosilka specifične politike znotraj jugoslovanskega konteksta. Sploh pa se kažejo posebnosti slovenskih pogledov in deleža pri upravljanju migracijske problematike v prvi Jugoslaviji, ki so v dosedanjih južnoslovanskih in mednarodnih študijah spregledani in ki opozarjajo, kako so se v vzporedno in prepleteno z jugoslovanskimi razvijali koncepti slovenske politike, na Slovenskem in na državni ravni, v razmerju do izseljevanja in diaspore.

Specifične dimenzije migracijskega nadzora se pokažejo pri problematiki narodnih manjšin. Opozarjajo tudi na povezavo med manjšinskimi in migracijskim vprašanjem ter na potrebo po širši perspektivi razumevanja slovenske manjšinske problematike od tiste, ki prevladuje v zgodovinskih in politoloških študijah. Slovenci in Hrvati iz Julijske krajine, ki so se z izselitvijo umaknili fašizmu, s svojo narodno domovino Jugoslavijo niso imeli pravnih vezi in recipročnih dolžnosti, Italija, katere državljani so bili, pa jih je kot »drugorodce«

preganjala in jim pokazala pot v tujino. Tako v Jugoslaviji, kjer so živeli kot »tujci v domovini« in se soočali s težavami nedržavljanov, kot v drugih državah, zlasti v Argentini, so bili nadzorovani z več strani. Italija je v njih videla antifašistične nasprotnike, Jugoslavija jih je na svojih tleh obravnavala kot begunce, v tujini pa kot pripadnike jugoslovanske nacije, in je njihovo angažiranost za manjšinsko vprašanja Julijske krajine izkoristila za utrjevanje centralizma in blaženje centripetalnih sil. Pri tem je prišel do izraza nadzor s pomočjo lojalnih emigrantskih organizacij na jugoslovanskih tleh in njihovih vodilnih elit, ki so dajale gibanju politično usmeritev. To se je samo delno obneslo s primorskimi izseljenci v Argentini, ker je integracijska politika »desete banovine« zaradi podobnosti jugoslovanskega režima z italijanskim fašizmom ter razširjenosti svobodomiselnih in revolucionarnih idej naletela na večji odpor med emigranti. Zato pa je primorska skupnost v Argentini, tudi zaradi ovajanja jugoslovanskih konzularnih služb, postala tarča političnega nadzora in preganjanja argentinske diktature. Iz skupne analize manjšinskega in izseljenskega vprašanja v politični perspektivi se pokaže povezanost med problematikama in pomen nadzornih praks kot izraza navzkrižnih nacionalnih in ideoloških interesov. Do izraza pride tudi negotov status manjšinskih izseljencev na presečišču med pravnimi normami in politikami izvornih ter sprejemnih držav, narodotvornih politik in domoljubnih čustev ter svetovnonazorskih usmeritev.

Konec druge svetovne vojne in vzpostavitev socialističnega družbenopolitičnega reda sta pomenila novo zgodovinsko prelomnico v odnosu do migracij in reinterpretacijo migracijskega nadzora. Novemu migracijskemu režimu so botrovali politični, varnostni in ideološki razlogi: vprašanje razmejitve in politična konfrontacija s sosednjimi državami v okviru ideološke delitve sveta, utrditev nove državne tvorbe, socialističnega družbenega reda in položaja Jugoslavije v blokovskem sistemu ter v odnosu do Sovjetske Zveze, nastanek protijugoslovanske politične emigracije in obramba pred političnimi sovražniki doma in v tujini, ne nazadnje pa tudi ideološko načelo, po katerem je izseljevanje pojav kapitalističnega sveta in tržne ekonomije, ki je komunistični družbi tuj. To je pomenilo povratek k prepovedi prostega izseljevanja in razumevanju slednjega kot izneverjanja domovini, odklanjanja njenega družbenega reda in nasprotovanja oblastem. Temeljni instrument totalitarnega migracijskega režima in politike izseljevanja je bila zaprta in varovana državna meja, ki je izključevala prosto prehajanje in dovoljevala čezmejna ter obmejna gibanja le pod specifičnimi pogoji ter oblastnim nadzorom. Varovanje meje in nadzor nad migracijami ter prostorsko mobilnostjo sta postala posebna naloga varnostnih sil in namenskega upravnega telesa.

Sistem varovanja meje je temeljil na teritorialnih pasovih, razdeljenih po stopnji in obliki nadzornih aktivnosti fizičnega in obveščevalnega značaja. Vključeval je raznovrstne organe in samo obmejno prebivalstvo v znamenju vzajemne ljudske skrbi za varnost in preprečevanje nelegalnih ter sovražnih dejavnosti. Kapilarni nadzor je omejeval življenje v mejnih območjih, čeprav je dopuščal prehajanje meje. Razlikoval se je glede na poselitvene in druge značilnosti posameznih odsekov in se prilagajal spreminjanju meja ter odnosov s sosednjimi državami. Omejeval je tudi priseljevanje prebivalstva z notranjosti na obmejna območja. Vsekakor je moral upoštevati gospodarske in vsakodnevne potrebe obmejnega prebivalstva, ki je predstavljalo hkrati potencialne prebežnike in organizatorje prebežniških poti. Poseben predmet nadzora so bili domači in tuji dvolastniki ter drugi imetniki dovoljenj za prehajanje meje v okviru maloobmejnega prometa, saj so čezmejne osebne vezi delovale kot kanali kapitalistične propagande in podžiganja prebegov. Pridobivanje dokumentov za ekspatriacijo, ki se je v 1950ih letih začelo mehčati, je temeljilo na ugotavljanju upravičenosti za odhod v tujino. Za državljane Slovenije so bila merila zaradi geografskega položaja in razmer ohlapnejša kot za tiste iz drugih republik. Slovenska obmejna služba se je tudi zavzemala za pravico do potnega lista na podlagi meril in je nasprotovala samovoljnemu oblastnemu odločanju. Ostri kriteriji za pridobitev potnega lista so bili sami po sebi razlog za nezakonito zapuščanje državnega ozemlja, o čemer pričajo podatki o prebegih, ki so bili večinoma povezani z željo po »boljšem življenju«. Zaradi neažurnosti političnih kartotek, ki so bile osrednja informacijska baza ugotavljanja karakteristik državljanov, je nadzorni sistem oviral sproščanje migracijskega režima, ki se je začelo v drugi polovici 1950ih let.

Skozi oči ljudi, ki so ob meji živeli in jo zakonito ali nezakonito prečkali, se kažejo objektivni in subjektivni vzgibi za izseljevanje in prebege, ki se skrivajo za uradniškim, ideološko opredeljenim pojmovnim aparatom v poročilih varnostnih organov. Izseljevanje med drugim ni bilo enosmerno, čeprav je močno prevladovalo prehajanje z vzhoda na bogatejši zahod. Na goriškem ozemlju, ki ga je razmejitev dodelila Italiji, so nekateri iz takšnih ali drugačnih razlogov gledali z večjim zaupanjem na Jugoslavijo kot na demokratično Italijo. Vzroki za odhajanje v demokratični zahodni svet so bili povezani z življenjskimi razmerami, vojnim nasiljem, objestnostjo socialističnih oblasti, nezaupanjem v bodočnost in s čustvenimi razlogi. Nevarnost bežanja na zahod v obdobju med letom 1947 ter sprostitev prehajanja in izseljevanja v 1960ih letih pa je premagovala vera v boljše in perspektivnejše življenje. Prebegi niso bili korak v neznano, saj so prebežniki poznali teren in nadzorne prakse jugoslovanskih oblasti, mnogi so lahko računali na pomoč sorodnikov in znancev na drugi strani meje ali celo

mejnih stražarjev. Poučeni so bili o postopkih za pridobitev statusa političnega begunca ter o tem, kako naslavljati italijanske oblasti in kako bodo v Italiji sprejeti, predvideli pa so lahko tudi, kakšne bodo njihove nadaljnje poti. Nasproti nadzornemu in represivnemu sistemu za upravljanje državne meje so se torej razvile strategije prebijanja varnostnih ovir. Kot kažejo podatki o prebegih, so imeli lokalni prebežniki veliko prednost in so bili v primerjavi z begunci iz notranjosti države pri tem početju neprimerno bolj uspešni.

Čeprav usmerjanje javnega mnenja ni sodilo k ožjemu institucionalnemu sistemu migracijskega nadzora, se je preko diskurza in predstav o izseljevanju in izseljencih uvrščalo, v kontekstu širšega družbenega nadzora, med njegova sredstva. Poročanje časopisja o državljanih, ki so nezakonito zapuščali domovino, je umeščalo to početje v pomensko mapo protiljudskih vedenj in vplivalo na to, kako so ljudje razumeli izseljevanje v okviru vrednot socialistične družbe. Podobno kot so pri nacionalni državi reprezentacije tujca in lastnega izseljenca služile risanju razpoznavnih potez nacionalne identitete, je predstavljanje prebežnika, vzetega iz policijske kronike, služilo opredeljevanju in razlikovanju med vrlo državljansko držo in odstopanjem od nje, med tem, kar je bilo za ljudstvo in domovino pravilno, in tem, kar je bilo sad odpadništva in vredno zavračanja. Še več, služilo je utemeljevanju novega domačega družbenega reda, izhajajočega iz načel o družbeni pravičnosti, nasproti materialno bogatejšemu, v resnici pa iluzornemu in le na videz srečnejšemu zahodnem svetu. Diskurz je z besediščem, naracijo in situacijskimi okoliščinami potekal na ravneh kriminalizacije in moraliziranja. Prebežništvo je projiciral na široko platno kriminalnega obnašanja in ga umeščal v scenarij boja med dobrim in zlom, z mejo kot ločnico in represijo kot zmagovanjem pravice nad krivico. Vzroki nezakonitih izselitev niso dobili prostora v poročanju, saj je bilo dejanje tisto, ki je imelo pomen in je ogrožalo sistem vrednot. Za pisanja je bil značilen emocionalni naboj za dosego čustvenega odziva bralcev do vprašanja, »vzgojni« namen retorike pa je dosegal svoj višek s predstavljanjem izkušenj skesancev, njihovega obžalovanja in razočaranja nad tem, kar je obljubljala »druga stran«.

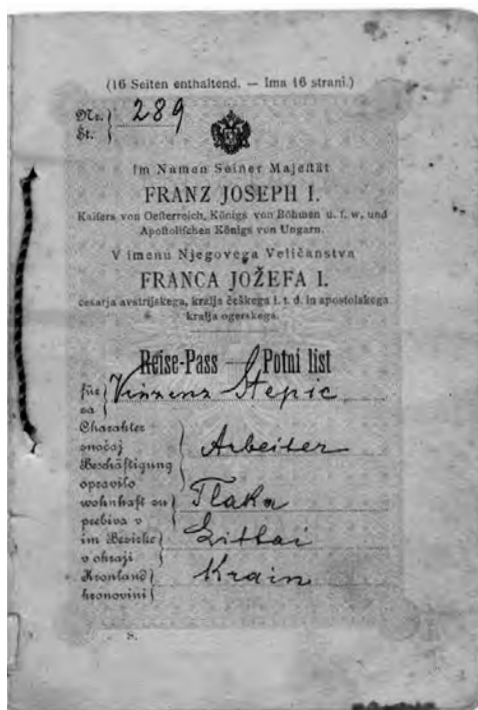
Vzpostavljanje zahodne meje po drugi svetovni vojni je na demokratični strani migracijskemu nadzoru zastavljalo še bolj kontroverzna vprašanja, bodisi z logistično-humanitarnega bodisi s političnega, narodnega in ideološkega vidika. Na Tržaškem se je to prepletalo s spremenljivim teritorialnim prizoriščem in interesnimi razmerji med STO, Italijo in Jugoslavijo, z zgodovinsko narodno konfrontacijo in novimi ideološkimi delitvami, umeščalo pa se je tudi v proces obnove tržaškega gospodarstva. Ukvarjanje z begunci, priseljenci in izseljenci je bilo v domeni Zavezniške vojaške uprave, italijanske vlade in mednarodnih organizacij za migrante, sodelovale pa so še druge prostovoljne podporne orga-

nizacije. Upravljane migracij v tem mestu, ki je postalo prva zahodna postaja za ubežnike in razseljeno prebivalstvo z vzhodne strani, je pomenilo sprejemanje v programe izseljevanja in oblikovanje ustreznega sistema kategorij na podlagi državljanstva in etnične pripadnosti. Glede na spremenljivost meja in državljanstev ter zgodovinske in z vojnamo zaznamovane narodne antagonizme pa je bilo to na tem območju svojevrsten izziv, pri katerem je pomembno vlogo igrala identiteta migrantov. Izvori tega izziva so bila tudi neskladja med sistemi za določanje statusa migrantov in njihovih pravic. Od narodne identifikacije je bilo na primer sprva odvisno, ali so bili priseljenci z območij, ki so z mirovno pogodbo pripadli Jugoslaviji, upravičeni do skrbstva mednarodnih organizacij za begunce in vključitve v njihove izseljenske programe. Zavezniška vojaška uprava je v boju proti brezposelnosti podpirala vključevanje beguncev v mednarodne izseljenske programe. Enako je ravnala italijanska vlada na svojem ozemlju, v Coni A STO, kjer je izvajala svoj vpliv, pa je iz politično-nacionalnih razlogov nasprotovala izseljevanju italijanskih beguncev iz Istre, podpirala izseljevanje neitalijanskih, po priključitvi Trsta k Italiji, ko je bila prevlada italijanskega nacionalnega elementa dovolj močna, pa odprla pot izseljevanju samemu tržaškemu prebivalstvu. Ključno vlogo so kot instrumenti migracijskega nadzora take ali drugačne politike igrali kriteriji določanja upravičenosti do izseljevanja.

Odnosi z izseljenstvom so tudi v drugi Jugoslaviji predstavljali pomembno družbeno-politično področje, do katerega je socialistična Jugoslavija pokazala še večjo organizacijsko in operativno sposobnost kot kraljeva. Obe državi sta diasporo, ki je nastala pred njima, pojmovali kot zunajteritorialno sestavino lastne nacionalne entitete, s katero sta si prizadevali vzpostaviti integrativno razmerje in jo povezati v državotvorni koncept domovine. V obeh primerih je ta proces našel svojo spodbudo in izhodišča v svetovnih vojnah, med prvo v prispevku diaspore pri konstituciji jugoslovanske države, med drugo pa v podpori, ki so jo izseljenci namenili domovini v osvobodilnem boju proti okupatorju in novi oblasti. V obeh primerih je imelo povezovanje politične, narodne in ekonomske razsežnosti, saj so izseljenska nakazila in darovi predstavljali nezanemarljivo gmotno pomoč in vir tuje valute. Čeprav je druga Jugoslavija naslavljala diasporo v novi družbeno-politični preobleki in z novim sistemom vrednot, je v gradnji povezovanja nadaljevala po sistemski poti, ki jo je začrtala njena kraljeva predhodnica. Osnovni instrument tega delovanja je ostajal pregled nad diasporo in njenimi organizacijami, idejo o integralnem jugoslovanstvu pa je nadomestil koncept bratstva in enotnosti ter privrženost Jugoslaviji kot zaščitnici delavskega razreda ter svojih narodov. Ta koncept je operativno avtonomijo v odnosu do diaspore puščal republikam in ga z Izseljenskimi maticami institucionaliziral v sferi kulturnega delovanja. Pregled je bil potreben za ločevanje med naklonje-

nim in sovražnim izseljenstvom, katerega vrste je številčno in organizacijsko okrepila protikomunistična politična emigracija. Srž programov povezovanja sta tvorila ustvarjanje simpatije in spodbujanje navezanosti s pomočjo kulturnih in gospodarskih dejavnosti. Med takšne programe so ob informacijskih, publicističnih in kulturnih dejavnostih sodili tudi organizirani obiski domovine, ki so bili priložnosti za neposredno srečevanje in promoviranje vladajočega političnega sistema ter dosežkov socialističnega družbenega reda. Obiski so združevali široko paleto namenov in se uveljavili kot najbolj prodorna oblika grajenja obojestranskih vezi in konsenza. Ob družabnem in kulturnem vidiku so vsebovali tudi ekonomskega, saj so postali dejavnik razvoja turističnega sektorja. Itinerarji obiskov razodevajo skrb in strategije za ustvarjanje čuta pripadnosti ožji slovenski in hkrati širši jugoslovanski domovini, za dokazovanje tehničnega in civilizacijskega napredka socialističnega družbenega reda v primerjavi s prejšnjim in tudi z zahodnim svetom. Programi obiskov so bili seveda tudi politično ideološko obarvani in so izpostavljali narodnoosvobodilni patriotizem nasproti kolaboraciji in sovražnikom nove Jugoslavije.

Prispevki v tej publikaciji nudijo le delen vpogled v tematski in problemski razpon migracijskega nadzora na Slovenskem. Iz njih so vendarle razpoznavne karakteristike in posebnosti, ki jih je treba brati v kontekstu specifičnih zgodovinskih momentov in okoliščin. Hkrati pa se kažejo značilnosti, ki so značilne za problematiko nadzora kot tako in jih srečujemo tudi na drugih geografskih prizoriščih. Iz celotnega časovnega razpona je razumeti, da nadzora migracij ne moremo pojmovati in obravnavati kot sistema pravnih norm, dispozitivov in praks, ki jih oblasti udejanjajo enosmerno nasproti objektom nadzorovanja. Gre za področje srečevanja in dialektičnih dinamik subjektov z obeh strani, in sami dispozitivi so instrumenti, s katerimi operirajo nadzorniki, poslužujejo pa se jih tudi nadzorovani za uveljavljanje svojih pravic ter interesov. Problematika migracijskega nadzora je zato ključna za razumevanje vloge državnih in drugih akterjev ter načinov odzivanja in vplivanja na migracijska gibanja. Kot opozarja mednarodna literatura, pa se tudi v našem primeru pokaže, da je perspektiva migracijskega nadzora s svojo kompleksnostjo in razvejanostjo ključna za samo kontekstualizacijo in razumevanje teže, ki so jo imele selitve in mobilnost, ne samo v družbeni in gospodarski, ampak tudi v politični in kulturni zgodovini.

**SVOBODA IZSELJEVANJA IN
PRISELJEVANJA TER NJENE MEJE V
DOBI EKONOMSKEGA LIBERALIZMA**

Potni list iz avstro-ogrske dobe, izdan leta 1909. Hrani Archivio di Stato di Trieste
(Državni arhiv v Trstu).

RAVNI, AKTERJI IN DINAMIKE NADZORA TER POLITIKE IZSELJEVANJA V DESETLETJIH PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Aleksej Kalc

»Svoboda izseljevanja je s strani države omejena samo z vojaško dolžnostjo.« Tako je bilo zapisano v četrtem členu Ustavnega zakona z dne 21. decembra 1867 o splošnih pravicah državljanov za kraljestva in dežele, zastopane v državnem zboru.¹ S tem, drugim od šestih temeljnih zakonov »decembrske ustave« je bila v avstrijski polovici podonavske monarhije zagotovljena svoboda izseljevanja. Načelo je z ostalimi temeljnimi pravicami vsebovala že ustava iz leta 1849, v pravni red pa je bilo vpeljano šele po reformah, ki so v 1860ih letih privedle do prehoda od neoabsolutizma k liberalizmu in do ustavne monarhije.² Ustavni zakon je podeljeval vsakemu državljanu pravico, da sam izbere mesto svojega bivanja znotraj države ali v tujini.³ Z njim so bili razveljavljeni vsi načeli svobode nasprotujoči členu absolutističnega Izseljenskega patenta iz leta 1832 in drugih zakonov, ki so dokončno ali dolgotrajno izseljevanje razumeli v smislu odpadništva in oškodovanja države ter ga strogo prepovedovali oziroma ga dopuščali le s privoljenjem države in plačilom odhodnine za povzročeno ško-

1 »142. Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 über die Allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder«, *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, 22. december 1867, 394–396.

2 Jože Žontar, »Od neoabsolutizma do razpada monarhije«, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 57 (2009): 483–506.

3 Prim. Andrea Komlosy, »Empowering and Control. Conflicting Central and Regional Interests in Migration Within the Habsburg Monarchy«, v: *Migration Control in the North Atlantic World. The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period*, ur. Andreas Fahrmeir, Olivier Faron in Patrick Weil (New York, Oxford: Berghahn Books, 2003), 160, 165; Peter Becker, »Governance of Migration in the Habsburg Monarchy and the Republic of Austria«, v: *National Approaches to the Administration of International Migration*, ur. Peri E. Arnold (Amsterdam, Berlin, Tokyo, Washington DC: IOS Press, 2010), 40; Hannelore Burger, »Passwesen und Staatsbürgerschaft«, v: *Grenze und Staat: Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden-gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*, ur. Waltraud Heindl in Edith Saurer (Dunaj: Böhlau, 2000), 19–20.

do.⁴ S priznanjem te pravice je predsodek in kazensko preganjanje izseljevanja zamenjala skrb in dolžnost države, da državljanu jamči uveljavljanje te svoboščine in zagotavlja, da se izseljenski proces odvija v skladu z zakonodajo. S tem je prevzemala vrsto novih obveznosti do državljana in nalog tudi izven državnega ozemlja ter v odnosu do držav, v katerih so se nahajali njeni državljani kot izseljenci. Določilo o svobodi je ostalo v veljavi do konca monarhije leta 1918, s tem da je bilo z izbruhom prve svetovne vojne iz vojaških in varnostnih potreb zamrznjeno, prostost notranjega premikanja in prehajanja državne meje pa omejena ter podrejena striktnemu oblastnemu nadzoru.⁵

Svoboda izseljevanja, ki je odražala uveljavitev nemškega liberalizma, je predstavljala načelno stališče države do izseljenskega vprašanja v obdobju, ko so mednarodne migracije dosegle prej nepoznane razsežnosti in je monarhija postala eden glavnih evropskih izvorov prekomorskega ter kontinentalnega izseljevanja. Priznanje pravice ni pomenilo naklonjenosti izseljevanju. Ustavni red ga je dovoljeval, a ga ni podpiral, in država se je morala zavzemati, da ga ne bi nihče spodbujal in da bi lahko državljani to pravico uveljavljali po lastni presoji in uvidevnosti. Izseljevanje pa se je kot družbeno-gospodarski in tudi širši pojav dotikalo številnih in navzkrižnih interesov, deležno je bilo različnih pogledov in političnih stališč. Zato je bil pojem svobode izseljevanja predmet razprave, različnih političnih razumevanj in interpretacij. Poleg omejitve, navedene v ustavnem členu, je predvideval še druge, povezane z interesi države in družbe, ki so imeli prednost pred interesi in pravicami posameznika. Vprašanje svobode in njenega omejevanja se je tako postavljalo pri upravnih praksah za uveljavljanje pravice in spremljanje poteka izseljevanja ter pri politiki izseljevanja. Bilo je tudi torišče konfrontacije med bolj ali manj naklonjenimi stališči do izseljevanja ter z njimi povezanimi gospodarskimi, družbenimi in političnimi nazori. Svoboda izseljevanja je postala predmet diskusije in merjenja moči znotraj samega državnega aparata, njegovih različnih ideoloških pogledov na izseljensko vprašanje, pristojnosti in interesov posameznih oblastev, tako na horizontalni ravni kot vzdolž hierarhičnih razmerij med centralnimi in perifernimi upravnimi strukturami ter krajevnimi upravami. Odnos do načela svobode izseljevanja se

4 Komlosy, »Empowering«, 160; Aleksej Kalc, »Razvojni obrisi izseljenske zakonodaje v 19. stoletju in do prve svetovne vojne«, *Dve domovini / Two Homelands* 8 (1997): 13; Hannelore Burger, »Passwesen und Staatsbürgerschaft«, v: *Grenze und Staat: Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*, ur. Waltraud Heindl in Edith Saurer (Dunaj: Böhlau, 2000), 11–12.

5 »187. Ukaz vsega ministrstva z dne 31. julija 1914. l., s katerim se izdajajo utesnjujoče policijske naredbe glede potnih listov«, *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*, 1914, 893.

je v dobi nacionalizmov lomil tudi po narodnih linijah in glede na položaj ter aspiracije narodnih komponent v mozaiku večnarodnega cesarstva.⁶

V dobi ekonomskega liberalizma, ki je v duhu svobode in samoiniciativnosti kot predpostavk razvoja in napredka promoviral prijazen odnos do migracij in migrantov, je Avstrija obravnavala izseljevanje po načelu *laissez-faire*. Država je načeloma igrala vlogo nadzornika, ki je skrbel, da selitveni proces poteka v skladu s pravnim redom, ščitil izseljence pred komercialnimi subjekti, soudeleženi pri organizaciji izseljevanja, ter jim pomagal na poti in v tujini. V nasprotju z državami, kot so Italija, Nemčija in Ogrska, ki so z ustreznimi zakonskimi regulativi, politikami in namenskimi birokratskimi aparati skušale vplivati na izseljevanje v skladu gospodarskimi in drugimi nacionalnimi interesi, Avstrija ni imela načrtne izseljenske politike. Kljub pomenu ter implikacijam izseljenskega vprašanja na raznih področjih se do konca svojih dni ni dokopala niti do specifične izseljenske zakonodaje.⁷ Kljub živahni razpravi ter obilici političnih in strokovnih predlogov za upravljanje migracijskih pojavov v korist izseljencev in »domovine« je država regulativno posegala na to področje le z občasnimi ukrepi, s katerimi je skušala uveljaviti določene koristi oziroma zaježiti največje prekrške in ekscese.⁸

Taka linija je bila v prvi fazi liberalizacije posledica nedovzetnosti centralne politike in samega državnega aparata za pojav, ki (v preoceanjskih razsežnostih) še ni zavzemal dovolj dramatičnih dimenzij. Od devetdesetih let 19. stoletja dalje, ko se je izseljevanje pridružilo najbolj kočljivim družbenim, gospodarskim in politično nacionalnim vprašanjem, pa ga je pripisati nezdržljivosti političnih stališč, ki so preprečila uspeh vsem poskusom zakonskega normiranja in določanja smernic migracijske politike. Na eni strani barikad so stali tisti, ki so v izseljevanju videli priložnost za uresničevanje družbenih in gospodarskih aspiracij izseljencev, obliko socialne politike in koristi za narodno gospodarstvo. Zagovarjali so svobodo izseljevanja v najširšem pomenu besede, regulativno intervencijo države pa razumeli v mejah zagotavljanja čim boljših pogojev za nemoten potek izseljevanja in zaščite izseljencev ter narodnih gospodarskih interesov. Za restriktivno pojmovanje svobode izseljevanja

6 Brigitta Bader-Zaar, »Foreigners and the Law in Nineteenth-century Austria: Juridical Concepts and Legal Rights in the Light of the Development of Citizenship«, v: *Migration Control in the North Atlantic World. The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period*, ur. Andreas Fahrmeir, Olivier Faron in Patrick Weil (New York, Oxford: Berghahn Books), 149.

7 Aleksej Kalc, »Razvojni obrisi izseljenske zakonodaje v 19. stoletju in do prve svetovne vojne«, *Dve domovini / Two Homelands* 8 (1997): 13–14.

8 Prim. Hans Chmelar, *Höhepunkte der österreichischen Auswanderung: Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905–1914* (Dunaj: VÖAW, 1974), 140–159; Kalc, »Razvojni obrisi«; Brunnbauer, *Globalizing*, 152.

in omejevanje izseljevanja s strani države pa so se zavzemali tisti, ki jim je ta pojav krčil interesni manevrski prostor (industrialci in veleposestniki), in tisti, ki so ga vzporejali s pešanjem državne varnosti (notranje ministrstvo in vojska) oziroma »obubožanjem« narodnih vrst.⁹ Izpostaviti je treba, da je bilo zaradi obsega, organizacijskih, varnostnih in drugih vidikov ter gospodarskih koristi v ospredju predvsem čezoceansko izseljevanje. Temu so bile večinoma posvečene vse evropske izseljenske zakonodaje.

Z liberalizacijo je nadzor nad selitvami in migranti izgubil izključno represivno naravo, kakršno je imel v absolutističnem režimu, in se razvil v sistem spremljanja migracijskega procesa, urejanja svobode izseljevanja ter nudenja zaščite in varstva državljanom, ki so se odločali za izseljenski korak. Ostajal pa je hkrati sistem za zaščito interesov države in skupaj z drugo upravno »tehnologijo« nadzorovanja del sistema socialnega nadzora. Z večanjem števila državljanov v tujini so interesi seveda presegli meje »matične države«. Ta je državljanom po svetu stala ob strani, da bi jih ščitila, pričakovala pa je tudi, da ji ostanejo zvesti. Za zvestobo in ohranjanje čuta pripadnosti so bili seveda tudi gospodarski razlogi, saj so bili izseljenci »kapital«, ki je na tujem ustvarjal bogastvo in ga (delno) vračal domovini. Upravni organi, ki so v Avstriji izvajali nadzor nad migracijami in migranti, se niso omejevali na pravno in policijsko funkcijo. Pravni red jim je glede svobode izseljevanja dovoljeval oziroma narekoval tudi politične odločitve ter diskrecionarni preudarek. Pogosto pa je bilo tudi odstopanje od pravnega reda. »Ukvarjanje« z migracijami, začenši s priznavanjem oziroma omejevanjem pravice do izseljevanja (in tudi priseljevanja), je bilo polje konfrontacije različnih interesov in konflikta med ustavnimi načeli in liberalnimi usmeritvami centralne države ter perifernimi organi in lokalnimi upravami.¹⁰ Stališča do migracij in interpretacije svobode so se lahko razlikovala od območja do območja in od obdobja do obdobja glede na družbene, gospodarske in druge okoliščine. Nadzor se je odvijal na številnih področjih in sodil v delokrog različnih oblastev. Na državni ravni notranjega ministrstva in policije, ministrstva za trgovino, zunanjega ministrstva in njegovih predstavništev v tujini, vojnega ministrstva in pomorsko pristaniške uprave. Od krajevnih uprav so bili pri njem soudeleženi okrajna glavarstva in občine. Poleg javnih institucij so oblike nadzora izvajale tudi organizacije, ki so nastale v socialno in zasebnopravno oporo ter zaščito migrantov ter tako dopolnjevale državne aparate in zasedale prostor, kjer so bili ukrepi države nezadostni ali odsotni. Pri nadzornih postopkih so sodelovali sami gospodarski osebki, ki so se ukvarjali z odpremljanjem in prevažanjem

9 Bader Zaar, »Foreigners«, 148.

10 Prim. Becker, »Governance«, 34.

izseljencev na prekomorskih relacijah. Nadzor se je na državnem ozemlju in v kontekstih državne suverenosti odvijal v skladu z avstrijskim migracijskim redom, upošteval in prilagajal pa se je tudi normam priseljskih režimov držav sprejemnic. Z izseljevanjem in množično prisotnostjo državljanov v tujini sta se v vseh pristojnih upravnih organih na državni in krajevni ravni delokrog in obseg uradovanja razširila tudi na mednarodne kompetence ter stike.¹¹

OSNOVNI INSTRUMENT NADZORA IZSELJEVANJA – POTNI LIST

Osnovni instrument nadzora izseljevanja državljanov v tujino (kot tudi priseljevanja tujcev v državo) je bil potni list. Za potovanje v tujino je potni list ostal obvezen tudi po uvedbi svobode izseljevanja. Zadostovali sta tudi delavska ali poselska knjižica, ki sta lahko nadomeščali legitimacijski list za potovanja znotraj države, pri čemer pa je morala njuno legitimacijsko veljavnost za tujino potrditi politična oblast pod istimi pogoji, kot je to veljalo za potni list.¹² Zakonodaja o potnih listih je bila izdana že v času Bachovega absolutizma leta 1857, ko je oblast odstopila od konservativnih restriktivnih nazorov in v skladu z mednarodnimi težnjami sprostila gibanje znotraj države. Potni list je bil odtlej potreben samo za ekspatriacijo in vstop tujcev v državo.¹³ Leta 1867 so objavili vse policijske predpise in dokončno definirali oblastne pristojnosti glede gibanja znotraj državnega ozemlja in v tujino.¹⁴ Potni list ali drugo legitimacijo, veljavno za tujino, so lahko pridobili vsi, razen kategorij, podvrženih omejitvam, ki jim je bila izdana pogojno. Poleg vojaških obveznikov so bile to na primer skupine, podvržene sodnemu ali policijskemu prisilnemu bivanju v določenem kraju, oblasti pa so lahko zavrnilo izdajo dokumenta tudi dela oziroma samopreživljanja nesposobnim. Omenjene dokumente so prosilcem v okrajih stalnega bivanja izdajala

11 Aleksej Kalc, »Nadzor migracijskih gibanj in migrantov v cesarski Avstriji od 18. stoletja do prve svetovne vojne«, *Dve domovini / Two Homelands* 44 (2016).

12 F. K., »O potnih listih«, *Občinska uprava. Glasilo Kmetske županske zveze*, 25. julij 1907; prim. Burger »Passwesen«, 19–20. Uporaba delavske in poselske knjižice kot potnega identifikacijskega dokumenta je bila povezana z nadzornimi praksami, saj je ta dokument vseboval zapise delodajalcev in s tem nudil policijskim in drugim oblastem vpogled v vedenje in reputacijo imetnika. Prim. Peter Becker, »The Practice of Control and the Illusion of Evidence Passports and Personal Identification in Cities of Habsburg Austria«, v: *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities Papers and Gates, 1500–1930s*, ur. Hilde Greefs in Anne Winter (New York: Routledge, 2019), 219.

13 »31. Kaiserliche Verordnung vom 9. Februar 1857 über die Einführung eines neuen Passsystemes«, *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, 22. februar 1857, 99; prim. Becker, »The Practice of Control«, 226, 229.

14 »32. Kundmachung der Ministerium des Aeußeren, des Innern, des Handels, der Polizei und des Krieges vom 10. Mai 1867 über die dermalen in Kraft bestehenden passpolizeilichen Vorschriften«, *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, 29. maj 1867, 157–162.

nižja upravna oblastva, in sicer okrajna glavarstva in magistrati, konskripcijski uradi ali deželna policijska oblastva, sicer pa zunanje ministrstvo in njegova zastopstva v tujini.¹⁵ Potne liste je bilo mogoče podaljšati za triletno, vojaškim zavezancem pa za dvoletno obdobje. Slednji so za to morali od vojaških oblasti pridobiti oprostitev vojaških dolžnosti.¹⁶

V postopku izdajanja potnega dokumenta za tujino so sodelovala in imela možnost odločanja različna oblastva. Pri tem so prihajale do izraza razlike v odnosu do izseljevanja, odvisne od njihovih delokrogov in konkretnih interesov. Merodajna je bila tudi diferenciacija med prosilci potnega lista – ne samo med vojaškimi in drugimi zavezanci ter ostalimi, ki niso bili podvrženi pravnim restrikcijam, ampak tudi znotraj obeh kategorij, na primer glede na starost, stan, poklic, v drugem primeru pa tudi glede na spol, zdravstveno in gmotno stanje, sestav izvorne družine, socialni položaj in druge značilnosti. Uveljavljanje svobode izseljevanja je bilo odvisno tudi od vrste (začasne, trajne), namena (kolonizacije, vključevanja v delovni trg, poroke, pridruževanja družinskim članom) in ciljev selitve, razmer v državi priseljevanja, vstopnih pogojev in drugih dejavnikov, pred katerimi je bilo treba državljana ščititi oziroma ki so lahko prejudicirali namen izselitve. Načeloma so centralna oblastva dajala prednost državnim interesom (vojaškim, varnostnim, zaščiti državljanov pred nevarnostmi in države pred stroški ter mednarodnimi birokratskimi zapletmi). Krajevne uprave, konkretno občine in okrajna glavarstva, pa so v okviru svojih pristojnosti (za varnost osebe in premoženja, delavske in npravstvene zadeve, skrb za uboge) težile k obravnavanju primerov z vidika socialnih vprašanj in krajevnih gospodarskih razmer, krajevne policije ter občinskih stroškov in proračunov. Prej kot državne koristi so jih torej zanimali družbenogospodarske razmere in položaj prosilcev, njihova pridobitna sposobnost in posledice njihove izselitve za družino ter za občinsko skupnost. Potni list ali drug dokument za izhod iz države je v tem času veljal za dokaz zaupanja vredne osebe, ta pa je izhajal iz ugleda, ki ga je oseba uživala pri oblasteh v izvornem kraju.¹⁷

Primeri iz kazuistike: prvi množični odhodi v Južno Ameriko

Vloge za potne liste kažejo, kako so ti vidiki, ne glede na pisne norme, lahko pogojevali svobodo izseljevanja in vplivali na selitvene načrte ljudi. Prošnje za pridobitev potnega lista za tujino vsebujejo poleg osebnih podatkov prosilcev tudi informacije o motivih oziroma namenih izseljevanja. Kljub standardizirani

15 Prav tam.

16 F. K., »O potnih listih«.

17 Becker, »The Practice of Control«, 218–219.

formalni obliki in vsebinskim formulacijam ponujajo elemente za razumevanje stališč oblasti do pojava in argumentov za uveljavljanje pravice izseljevanja. Analizo začnemo v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja, ko je na Slovenskem, po prvih odhodih v Severno Ameriko, stopilo v ospredje izseljevanje v južni del kontinenta. Povezano je bilo s kampanjami, ki sta jih vodili Argentina in Brazilija, da bi pritegnili prebivalstvo iz Evrope za potrebe svojih kolonizacijskih načrtov. V Avstrijskem primorju so se na njih odzvali predvsem v furlanskem delu dežele, a tudi slovenski kmetje v Goriških Brdih, v spodnji Vipavski dolini, na Krasu, na Tržaškem in v Istri.¹⁸ Večje skupine so odšle v letih 1878 in 1879 in nato v letih 1888 in 1889, prve v Argentino, druge v Brazilijo. Na izselitev so se prijavljali posamezniki in celote kmečke družine, v želji, da bi izkoristili možnost za pridobitev zemljišč, ki so jih ponujali argentinski in brazilski kolonizacijski programi. Na pot jih je gnala gospodarska kriza, ki je leta 1873 globoko zarezala v kmečki stan. Pospešila je proces razslojevanja, povečala zadolževanje, skrčila perspektive razvoja in samega obstoja male kmečke posesti. V Avstrijskem primorju se ji je pridružila še kriza kolonata, zaradi katere so bili kmečki sloji, brez lastnih proizvodnih sredstev in odvisni od zemljiških posestnikov, vse bolj izkoriščani.¹⁹

Upoštewane so vloge, nanašajoče se na vojaške obveznike, ki jih je reševalo tržaško namestništvo skupaj z vojaškimi oblastmi.²⁰ Med obvezniki so bili mladoletni fantje, ki sta jih čakala nabor in služenje vojaškega roka, pa tudi rezervisti.²¹ Številne vloge iz let 1878 in 1879, med katerimi dve tretjini tistih iz slovenskih krajev, so bile zavrjene na podlagi omejitev vojaške zakonodaje. Omejitve so seveda zadevale vojaško obvezne posameznike, pogojevale pa so izselitev celotne družine. Ker so izseljenci odhajali v okviru kolonizacijskih

18 Aleksej Kalc, »Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko do prve svetovne vojne«, v: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, ur. Mirko Jurak (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1995); Javier P. Grossutti, *Via dall'Istria: L'emigrazione istriana dalla prima metà dell'Ottocento ai primi anni Quaranta del Novecento* (Trst: Università popolare di Trieste; Reka: Unione Italiana, 2013); Branko Marušič, »Prispevka o slovenskem izseljevanju v Južno Ameriko«, v: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, ur. Mirko Jurak (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995); Franco Cecotti, »L'emigrazione dal Litorale austriaco verso Argentina e Brasile 1878–1903«, v: *Un'altra terra un'altra vita: L'emigrazione isontina in Sud America tra storia e memoria 1878–1970*, ur. Franco Cecotti in Dario Mattiussi (Gorica: Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale Leopoldo Gasparini, 2003).

19 Prim. Kalc, »Nekateri vidiki«; Cecotti, »L'emigrazione«; Silvano Benvenuti, »Da 'peccatori' a 'depravati': Note sull'emigrazione dalla provincia di Gorizia (1878–1891)«, *Qualestoria* 10, št. 3 (1982).

20 Vloge hrani Državni arhiv v Trstu: AST, *Luogotenenza*, AG, b. 254.

21 Cecotti, »L'emigrazione«, 18.

programov, ki so spodbujali naseljevanje celotnih kmečkih družin, so bili pri odločitvi za izselitev in za dosego zastavljenih ciljev merodajni število, spolni in starostni sestav družine. Zaradi zavrnitve potnega lista enemu ali več moškim članom, ključnim adutom delovnega potenciala, je lahko družinski izseljenski načrt izgubil perspektivnost in v izhodišču propadel.

Vendar vojaška zavezanost sama po sebi ni bila omejevalna okoliščina. Vlogo za potni list so obravnavali upoštevajoč tudi socialni položaj in gmotne potrebe, zaradi katerih je država prosilcu lahko priznala odlog opravljanja vojaških obveznosti in mu dovolila začasno izselitev. Del vlog, tako za družinske člane kot za prosilce, ki so odhajali individualno, so oblasti zavrnilo z razlogom, da niso upravičevale potrebe po iskanju življenjskih virov v izseljenstvu. V nekaterih primerih so se oblasti sklicevale še na en argument, in sicer, da prosilci niso odhajali zaradi pomanjkanja, temveč zaradi iluzij, ki so jih ustvarjali ladjarski agenti s svojo agitacijo in propagandnim gradivom. V tem primeru je morala država preprečiti vsako vrsto »umetnega« izseljevanja in zagotoviti pravico do odhoda na podlagi samostojne odločitve izseljenca. Dejstvo pa je, da je oblast o upravičenosti socialnega in gmotnega položaja prosilcev presojala samovoljno in restriktivno. Da bi brzdala izseljevanje, je šla še dlje. Svobodo izseljevanja je mimo predpisov omejevala z birokratskimi praksami, na primer tako, da je z izdajo potnih listov zavlačevala. K zaviranju in odvrčanju ljudi od izseljevanja je spodbujala tudi župnike, ki so prosilcem izdajali družinske liste za pridobitev potnega lista.²² Pri tem je prihajala do izraza moč birokracije, ki je z razvojem moderne države krepila svoj vpliv in postajala v marsičem odločilni subjekt na politični sceni oziroma pri izvajanju oblasti. Primer hkrati opozarja na pravni »manevrski prostor«, v okviru katerega je lahko oblast odločala arbitrarno. Ta je bil v tem obdobju toliko večji, ker je zakonodaja omejitve za vojaške obveznike definirala le splošno. Šele vojaški zakon iz leta 1889 je dopolnil četrti člen ustavnega zakona iz leta 1867 in pojasnjeval pravice ter pogoje izseljevanja za vojaške zavezance.²³

Upoštevati je treba, da je šlo za prve odhode v Argentino, s katero je Avstrija leta 1876 podpisala pogodbo o rekrutiranju naseljencev, ni pa poznala dejanskih pogojev in razmer, v katere so se njeni državljani podajali. Skrbele so jo tudi negotove politične razmere, kot se je pokazalo leta 1880, ko so oblasti preko občin interesente za izselitev svarile pred vojno, ki je izbruhnila v Argentini. Kar zadeva zadrževanje vojaških zavezancev, je pomembno tudi to, da zaradi

22 Prav tam.

23 Leopold Caro, *Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich* (Leipzig: Verlag von Dunker & Humboldt, 1909), 174.

naseljevanja na agrarnih posestvih in visokih potnih stroškov ni bilo pričakovati, da se bodo vrnili izpolnjevati vojaške obveznosti. Priznanje odloga bi dejansko pomenilo oprostitev vojaških obveznosti. Jasno pa je, da je oblast vojaške omejitve in predpise uporabila za omejevanje izseljenskega pojava kot takega.

Na presojanje o potrebah prisilcev za potni list in na samo stališče oblasti do izseljevanja so v tej fazi vplivali še drugi dejavniki. Eden je bil še vedno živ predsodek do trajnega izseljevanja. Medtem ko sezonske in druge začasne selitve niso vzbujale zadržkov, ker so bile razširjene kot tradicionalen vir dohodka in niso odtegovala vojaških obveznikov, je stalno izseljevanje veljalo za izraz nezaupanja in nehvaležnosti do domovine, predvsem ob dejstvu, da so se z gospodarsko krizo večali nezadovoljstvo in socialni nemiri. V Avstrijskem primorju so k temu pripomogli tudi veleposestniki, ki so se z bali množičnega odhoda delovne sile in pešanja oblasti nad koloni. Izseljevanje se je namreč kmečkemu proletariatu ponujalo kot možnost izhoda iz gmotne nestabilnosti in družbene odvisnosti, pa tudi kot oblika protesta in sredstvo pritiska na veleposest za izboljšanje pogodbenih razmerij. Veleposestniki so zato izseljevanje ožigosali za neracionalno mrzlico in izseljence prikazovali za nerazsodne izprience, ki sprevrčajo družbeni red in se predajajo avanturizmu v škodo domovine. Zahtevali so, naj oblasti izseljevanje preprečijo. Sami so v pogodbah omejevali tudi začasne oblike delovnih selitev kolonov, da bi ne bila prikrajšana produktivnost in rentni dohodek agrarnih posestev.²⁴

Prisilci so se na zavrnitve potnih listov odzivali na različne načine. Nekatere družine so se izselitvi odpovedale, druge so se podale na pot brez vojaško obveznih članov. Tretji so vlagali rekorze in proteste, ponavljali prošnje, oblasti dolžili škode zaradi izgube že vplačanih voznin. V primeru, da so prodali imetje ali odpovedali pogodbe s kolonskimi posestniki in na ta način ostali nepreskrbljeni za naprej, so se osebno zglasali v Trstu, da bi izprosili dovoljenje za odhod. Dogajalo se je tudi, da so imetje nalašč prodali ali zapustili najemniško bivališče, še preden so zaprosili za potne dokumente, da bi imeli tehten »argument« za dovoljenje. Nekateri so se odločili za ilegalen odhod. Pri tem so imeli podporo agentov, ki v takih primerih niso zahtevali potnih listov.²⁵

Po prvem valu odhodov konec 1870ih let se je zanimanje za izseljevanje zmanjšalo. Spet se je okrepilo v letih 1888 in 1889 v povezavi s propagandno kampanjo za izseljevanje v Brazilijo. Promovirali so ga tržaški bančniki in brazilski častni konzul Morpurgo v sodelovanju z brazilsko vlado in Avstrijskim Lloydom, kar je

24 Prim. Benvenuti, »Da 'peccatori'«; Cecotti, »L'emigrazione«, 19.

25 Anon., »L'emigrazione nell'Argentina dalla Provincia di Gorizia«, v: *Atti e Memorie dell'i.r. Società Agraria di Gorizia* (Gorica: Paternolli, 1878), 281; prim. Kalc, »Nekateri vidiki«, 49–51; Cecotti, »L'emigrazione«, 18.

pobudi dajalo nekakšno uradnost oziroma državno odobravanje. Ta možnost je bila privlačna, ker je nudila brezplačni čezoceanski prevoz, namestitev na novo pridobljenem plantažnem svetu v spolovinarskem ali najemniškem posestnem razmerju, zagonska sredstva ter kreditni program za odkup posesti. Medtem ko so morali prvi izseljenci v Argentino razpolagati z lastnimi sredstvi, so se tokrat prijavljali tudi revnejši kmetje, ki si sicer ne bi mogli privoščiti potnih stroškov. Oblasti so nekatere prošnje za potni list spet zavrnilo z utemeljitvijo, da prosilcem ni bilo treba odhajati, ker naj bi imeli zadostne življenjske pogoje doma. Organizatorji izseljevanja pa so vendarle zbrali dovolj interesentov za tri ladijske transporte, večinoma kmečkih družin iz avstrijske Furlanije in slovenske okolice Trsta. Večina izseljencev prvega transporta pa se je kmalu po prihodu v Brazilijo, ob ugotovitvi, da so bile pogodbene obljube za naselitev neresnične, odločila za povratek v domovino. Vest je sprožila vsesplošno ogorčenje in zahteve deželnih vlad, naj se izseljevanje prepove. Zato so udeleženci drugega transporta naslovili skupinsko prošnjo na tržaško namestništvo, naj jim vendarle dovoli odhod. Izjavljali so, da so revni kmetje brez lastne zemlje, da so pridobili potne liste in da se izseljujejo po lastni volji. Poudarjali so, da nimajo ne živeža ne dela za preživljanje, in se z »največjo ponižnostjo« ter »vdanostjo« zahvaljevali v upanju, da jih namestništvo »reši te velike reve«. ²⁶ Oblasti niso izrazile zadržkov, iz česar je sklepati, da je po njihovem mnenju stanje potrebe prosilcev upravičevalo priznavanje pravice za odhod, državi pa tveganje stroškov za morebitne repatriacije. Vseeno pa so po tretjem transportu podjetje prepovedale zaradi umetnega povzročanja izseljevanja z nezakonitim prigovarjanjem in lažno propagando. ²⁷

Primeri iz kazuistike: v obdobju mednarodnega industrijskega trga dela
Preidimo k obdobju od devetdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne. Situacija je bila takrat drugačna. Razživel se je izseljevanje v ZDA, ki je imelo drugačne karakteristike od tistega iz prejšnje faze. Izseljenci so se vključevali na industrijski trg dela. To izseljevanje je zagotavljalo zanesljivejši zaslužek in pravne pogoje, opiralo se je na hitrejše in cenejše čezoceanske prometne povezave, boljše poznavanje razmer, bolje organizirano mrežo državnih predstavništev in intervencijsko sposobnost države za asistenco državljanov. Načeloma je večina izseljencev odhajala na začasno delo, država se je vse bolj zavzemala za njihovo zaščito in varnost. Otipljivi so postali rezultati izseljenskih nakazil v

²⁶ AST, *Luogotenenza*, AG, b. 481.

²⁷ Aleksej Kalc, »Brazilija je vabila«, v: *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*, ur. Monika Kokalj (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 2001).

mikroekonomiji družin in celotnih skupnosti, pa tudi njihov pomen v državni trgovinski plačilni bilanci. Spremenil se je sam odnos do izseljevanja, Amerika je vstopila v ekonomsko logiko, odhajanje preko oceana je postalo utečena praksa in ni predstavljalo več tolikšnega tveganja. Odhajanje v Ameriko tudi ni bilo več odvisno samo od konkretnih »potreb« in ekspulzivnih dejavnikov. V dobi največje intenzivnosti na začetku dvajsetega stoletja se je porajalo vse bolj tudi samo iz sebe, ob podpori prekomorskih družbenih navez.

Postopek za pridobitev potnega lista se je, kot že prej, navadno začel s prošnjo okrajnemu glavarstvu, ki jo je prosilec vložil v občini bivanja. Obrnil se je lahko tudi neposredno na okrajno glavarstvo. V tem primeru mu je občina izdala »verodajnico«, s katero je izkazala njegove osebne podatke in potrdila kraj domovinstva. Tega so se navadno posluževali prosilci, ki niso bivali v domovinski občini, in taki, ki so za potni list ali njegovo podaljšanje prosili iz tujine. Če so bili prosilci vojaški zavezanci, je okrajno glavarstvo prošnjo predložilo vojnemu poveljstvu, ki se je na podlagi dokazil in mnenj županstva izreklo za ali proti izdaji potnega lista. Določilo je tudi trajanje vojaškega potnega lista, ki je bilo odmerjeno skladno z rokom nabora ali druge vojaške obveznosti. Vojaški zavezanci, namenjeni izven avstro-ogrske monarhije, so kot pogoj za pridobitev potnega lista (z rokom do dveh let namesto običajnih treh) morali poravnati vojno pristojbino za vsa leta nameravane odsotnosti.²⁸ Da sta okrajno glavarstvo in vojaško oblastvo lahko presodila utemeljenost prošnje, je bila občina dolžna poročati o moralnih karakteristikah in rodbinskih razmerah prosilca, o njegovem obnašanju v pravnem in državljanškem oziru ter o premoženjskem stanju. Na ta način se je v dobi liberalnega odnosa do migracij izvajala nadzorna praksa t. i. »socialnega sortiranja«, katere namen je bil ločevati že v izhodišču, na podlagi podatkov domovinske občine, med tistimi, ki so bili skladno z logiko in interesi liberalne družbe pripuščeni k režimu svobodnega gibanja, in tistimi, ki so bili iz njega izvzeti oziroma so bili podvrženi omejitvam in posebnim oblikam kontrole.²⁹

28 Taksa je bila predvidena po 4. točki prvega člena določil Postave o vojaški taksi, zalogu vojaške takse in o podpori potrebnim rodovinom na vojsko sklicanih z dne 13. julija 1880. Višina davka je bila odmerjena po pripadajočih plačilnih razredih glede na imovino plačnika (službonamestna pristojbina). Za prosilce brez lastnih sredstev so jo plačevali starši ali drugi skrbniki (stariška pristojbina). Glej: 70. Postava o vojaški taksi, zalogu vojaške takse in o podpori potrebnim rodovinom na vojsko sklicanih z dne 13. julija 1880, *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, 19. julij 1880, 232–238; prim. Anon., »L'emigrazione«.

29 Prim. Becker, »The Practice of Control«, 228–229.

V političnih okrajih Logatec in Postojna, na katera se nanaša izbor upoštevanih prošelj za potne liste,³⁰ je bilo zelo razširjeno tako prekooceansko kot kontinentalno izseljevanje. Po izgubi prebivalstva zaradi izseljevanja sta bila oba okraja takoj za najbolj prizadetimi na Kranjskem, ravno tako po prekooceanskem izseljevanju.³¹ V tej zgodovinski fazi pri oblasteh ni več opaziti nasprotovanja in samovoljnih sodb o upravičenosti izselitve glede na to, ali ima prosilec zadostne vire preživetja doma. Nobena od pregledanih prošelj tudi ni bila zavržena, kar je, kot bomo videli, povezano še z drugimi razlogi. Odobritev prošnje za potni list je vsekakor še naprej temeljila na ugotavljanju zadržkov, tako pravnih kot stvarnih, nanašajočih se na specifične razmere in odvisnih od mnenja oblasti. Na eni strani je bilo potrebno zagotoviti izpolnitev dolžnosti do države, na drugi strani pa tudi, da bo lahko prosilec za potni list v tujini gospodarsko izkoristil svoje delovne sposobnosti, da z odhodom ne bo bremenil javne blagajne in negativno vplival na gmotni položaj družine. Na to so bile občine posebno občutljive, ker so nosile bremena socialnega skrbstva. Njihove gospodarske bilance in same gmotne razmere občinskega prebivalstva so bile odvisne od stroškov, ki jih je lahko povzročalo izseljevanje, hkrati pa tudi od dohodkov od izseljenskih virov. Občinske uprave in osebe so imeli vpogled v družbeno in gospodarsko realnost, upravitelji so poznali počutje in želje, pa tudi družinske situacije in osebne značilnosti občanov. Prosilcem brez zanesljive gmotne podlage ali z dvomljivimi zdravstvenimi in drugimi pogoji za na pot ter vstop v ciljno državo so zato občine s svojimi poročili lahko preprečile izdajo potnega lista. V primeru, da je bila izselitev z gospodarskega vidika »obetavna«, pa so jim lahko šle na roko in ga priporočile. Vloge zato vsebujejo argumentacije, s katerimi so prosilci ob izkazovanju razlogov in finančnih ter drugih objektivnih pogojev utemeljevali tudi koristnost in perspektivnost izselitve. Pri tem sta prihajali do izraza pogajalska spretnost in prepričevalna sposobnost prosilca. Pomembno je bilo kontekstualizirati in motivirati smoter izselitve v »življenjskem načrtu« posameznika oziroma družine.

Med vzroki oziroma nameni, ki so jih navajali, najdemo od povsem eksistencialnih do ohranitvenih in takih, ki jih lahko opredelimo kot »perspektivne«. Eksistencialni se nanašajo na tako rekoč brezizhodne situacije, kot so na primer premajhna posest, ki se ni mogla izviti iz zadolženosti in ji je pretil propad, ker ni mogla upati na izboljšanje donosa in ni mogla obstati brez dodatnega dohodka. Podoben je bil položaj kajžarskih in delavskih družin, ki se ob širjenju

30 Vloge za potne liste hrani Arhiv Republike Slovenije. Glej: ARS, 134 *Okrajno glavarstvo Logatec*. Upoštewane so bile škatle 153, 177, 178, 179, 188, 191, 213, 214.

31 Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik in Janja Žitnik Serafin, *Doba velikih migracij na Slovenskem* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020), 445–455.

razkoraka med zaslužkom in življenjskimi stroški s samim mezdanim delom niso uspele več preživljati. S temi so se prekrivale situacije zadolženih prosilcev, ki so želeli posestvo revitalizirati, utrditi in mu zagotovili razvoj. V vseh primerih se je vključevanje na bogatejši ameriški trg dela, ki je v primerjavi z domačim dopuščal kapitalizacijo, kazalo kot edina možnost za ohranitev kmetije, ki bi sicer pripadla upnikom. Primeri, ko se kot razlog izselitve navajajo »perspektivni« načrti, se nanašajo na posestnike v dobrem premoženjskem stanju, ki pa so želeli svoje kmetije izboljšati ali posodobiti. V to kategorijo lahko uvrstimo tudi samske osebe, ki so se umikale iz preštevilnih družinskih kontekstov, da bi jih »olajšale«, da bi pomagale staršem in bratom, si zagotovile samostojno existenco in »se preskrbele za poznejša leta«. Z »vlaganjem v bodočnost« je bila navsezadnje povezana želja po boljšem izkoristku lastnih delovnih sposobnosti in priložnosti boljšega ter zanesljivega zaslužka, na povabilo sorodnikov ali znancev, brez vsakršnih sklicevanj na potrebe ali druge obvezujoče vzroke.

Peter Becker ugotavlja, da so bile krajevne uprave v zvezi z izseljevanjem povsod v Avstriji pozorne predvsem na zmanjšanje stroškov socialnovarstvenega sistema, bolj kot na prioritete centralne države in na navodila Dunaja glede vojaških obveznosti in drugih državnih koristi.³² Na podlagi pregledanih prošenj za potne liste iz logaškega okraja je mogoče trditi, da so občine ravnale pragmatično. Na eni strani so res preverjale predpisane pogoje in pazile, da ne bi bile njihove blagajne z izselitvijo in njenimi morebitnimi negativnimi posledicami prikrajšane.³³ Hkrati pa so bile pozorne na koristi izseljevanja. Če je bilo gospodarsko obetavno in je ne glede na konkretne potrebe nudilo bogatejše ter zanesljivejše pridobitne možnosti, kot so jih ljudje imeli doma, je to lajšalo socialno breme in povečevalo občinske dohodke. Zato je v vlogah za potni list, ki so jih občinski uradi pošiljali politični oblasti, opaziti podporo in včasih eksplicitna priporočila v korist prosilca. Razloge za tak odnos lepo ilustrira seznam izseljencev za leto 1900, ki ga je okrajno glavarstvo Postojna prejelo od občine Knežak. V rubriki, ki je vsebovala vprašanja za vsakega posameznika o »pravem ali dozdevnem povodu izselitve«, je uradnikova roka zapisala: »Tu morajo iti ljudje na delo, ker doma živeti ne morejo. Tudi je v Ameriki dober zaslužek po 2 dolarja na dan. Dokaz temu je, da se veliko denarja domu pošlje. Vsak edini zasluži oziroma mu ostane na leto čisto do 2000 kron. Če se delo obdrži, bo

32 Becker, »Governance«, 34.

33 Za primerjavo je zanimivo, da so občine ponekod odhode celo denarno podpirale. Tržaška občina je na primer socialno ogroženim osebam, ki so nameravale v Egipt, da bi si tam zagotovile boljše življenjske razmere, plačevala potne stroške. Podobne primere beležimo v Istri. Glej: Grossutti, *Via dall'Istria*, 23–25.

dosti denarja v občini. Če pa delo jenja, pa ima vsak toliko zasluženega da bo lahko domu prišel«. ³⁴

Konkretno je občinski urad v vlogah za potni list najprej poročal o razlogih in o tem, ali ima prosilec sredstva za uspešno izselitev. Prošnje iz prve polovice devetdesetih let 19. stoletja pogosto vsebujejo kot dokaze podatke o vknjiženih dolgovih in o preverjenih denarnih sredstvih, s katerimi prosilci razpolagajo za kritje stroškov izselitve. To so bili stroški odhoda, morebitne prisilne repatriacije ali drugih nevšečnosti v Ameriki ter tisti, ki bi lahko nastali doma zaradi odsotnosti izseljenca. Glede slednjega je namesto denarnih sredstev ali premoženja veljalo jamstvo zanesljive osebe, ki se je obvezala, da bo občino po potrebi refundirala. Enakemu namenu so služila zagotovila glede tega, da se bo posestvo v odsotnosti prosilca ohranilo in da bodo preostali člani družine zmogli kmetijo upravljati in se preživeti. Prošnje mladoletnikov so, kot so to določali predpisi, opremljene z izjavami staršev ali skrbnikov, prošnje poročenih moških pa z izjavami žena, da z odhodom soglašajo in da ni v nasprotju z interesom družine. ³⁵

Pogostokrat so bile vloge podkrepljene z dokazi o zaslužku in privarčevanih vsotah svojcev in znancev v Ameriki, s pisemskimi pozivi in vabili prosilcem za potni list, naj se jim pridružijo. Pri organizaciji izselitve korespondenca ni igrala le informativne vloge, služila je tudi kot sredstvo za utemeljevanje odločitve za izseljenstvo pri oblasteh, dokazilo, da se prosilec ne podaja v neznano, pač pa »na gotov in zanesljiv zaslužek«, da bo izselitev potekala v varovanih okvirih ter da bo oseba deležna pomoči pri vključevanju v delovno in življenjsko okolje. Zahvaljujoč pismom izseljencev, ki so poročali o ugodnih razmerah in vabili svojce za seboj, so oblasti na začetku devetdesetih let 19. stoletja imele manj zadržkov tudi do izseljevanja v Brazilijo. ³⁶ Z večanjem izseljenskih skupnosti v Ameriki so čezoceanske družbene mreže postale same po sebi generator in argument za izseljevanje. Če je bilo odhajanje v Ameriko v prvi fazi odvisno od finančnih razpoložljivosti, so se od začetka 20. stoletja možnosti vse bolj odpirale tudi gospodarsko šibkejšim, ki so lahko računali na pomoč tistih, ki so bili že v Ameriki. Zato je socialni »kapital« v logiki izseljenskega pojava pridobival na veljavi in je bil v vlogah za potni list izrecno poudarjen. Na tej podlagi so bile oblasti pripravljene podpreti izseljenske načrte gostačem in delavcem brez trdnejših materialnih jamstev. Pomembno je bilo tudi to, kako je bila oseba (vključno z družino) zapisana pri oblasteh in kakšno zaupanje je uživala. Svojo težo kot argument je imela izseljenska izkušnja. Tako je pri povratnikih kot

34 ARS, 136 *Okrajno glavarstvo Postojna*, šk. 34, 1. januar 1901.

35 ARS, 134 *Okrajno glavarstvo Logatec*, šk. 153, 228/1899.

36 ARS, 134 *Okrajno glavarstvo Logatec*, šk. 191, 713/1893.

adut izpostavljeno, da so že bili v Ameriki, kar je pomenilo, da ne odhajajo kot novinci in da se vračajo v dobro poznano okolje. Hitrost in dostopnejše cene prevozov ter vse bolj izpiljena organizacija so vključevanja v čezoceanski delovni trg omogočile tudi vojaškim zavezancem. Z leti so se množile vloge mladih, ki so še pred naborem odhajali na začasno delo v Ameriko in to uspešno utemeljevali bodisi s konkretnimi potrebami bodisi z željo po dobrem zaslužku, podprto z delovnimi sposobnostmi, pridnostjo in drugimi krepostmi. Zadostovala je obljuba oziroma zagotovilo staršev ali skrbnikov, da se bodo zanesljivo vrnili opraviti državljansko dolžnost. Pogosto so tudi izjavljali, da ne odhajajo, da bi se izognili vojaškemu služenju.

Pri preverjanju upravičenosti prošenj za izseljenski potni list so morale oblasti upoštevati tudi priseljsko zakonodajo ZDA (ali druge države sprejema), ki se je zaostrovala in je predvidevala vedno nove vstopne pogoje.³⁷ Med temi so bili na primer plačilo priseljske takse, posedovanje predpisane denarne vsote za prvo samooskrbo, plačana vozovnica do končnega cilja potovanja in drugi. Matične države, ki so preko občin sproti obveščale prebivalstvo o pogojih sprejemanja in gospodarskih razmerah v državah priseljevanja, so posebno skrbele, da ne bi njihovi državljani ostali pred vrati Amerike in bili prisilno vrnjeni v domovino zaradi neizpolnjevanja kakega izmed vstopnih pogojev, ker je to prinašalo stroške in birokratske zaplete. Po letu 1906 so v občinsko proceduro vnesli zdravniški pregled, s katerim je okrajni zdravnik potrjeval zdravstveno stanje in delovno sposobnost prosilca ter izključeval bolezni in hibe, ki bi izseljencu preprečile vstop v ZDA. Temu preventivnemu nadzoru »na daljavo« je bil izseljenec na poti do cilja podvržen večkrat in vsakič se je lahko znašel pred izključujočo oviro. Po domačem je sledil pregled pred vkrcanjem v izseljenskih pristaniščih in nato še pred pragom Amerike na otoku Ellis. V to končno »rešeto« se je še vedno ujelo veliko izseljencev, saj so bili kriteriji pregledovanja odvisni tudi od diskrecije posameznih komisarjev in spremenljivi, ker je ameriška birokracija na ta način izvajala selekcijo priseljencev ter izključevala fizično ali zdravstveno oporečne oziroma za delo manj sposobne.³⁸

Z dvajsetim stoletjem, ko se je prekooceansko izseljevanje razbohotilo, sta birokratska praksa in uradovanje v zvezi z izdajanjem potnih listov postajala bolj rutinska. Vloge pogosto niso več tako natančno argumentirane. Motiva-

37 Glej poglavje o priseljski politiki ZDA v tej publikaciji (Klemenčič in Mrdenovič). Prim. tudi Lucia Kulihova, »Zavajajoči podatki na seznamih ladijskih potnikov kot posledica restriktivne ameriške migracijske zakonodaje«, *Dve domovini / Two Homelands* 50 (2019).

38 Prim. Michele Pifferi, »La doppia negazione dello ius migrandi tra Otto e Novecento«, v: *Diritto contro: Meccanismi giuridici di esclusione dello straniero*, ur. Orsetta Giolo in Michele Pifferi (Torino: Giappichelli, 2009).

cije in izjave glede morebitnih zadržkov se večinoma omejujejo na odgovore na standardna vprašanja (npr. prosilec izpolnjuje ta in ta pogoj, ima dovolj sredstev, ni skrbi, da bo občina imela škodo). Upoštevati je treba tudi vse večjo liberalizacijo prostorskega premikanja kot splošne značilnosti obdobja ter sestavine liberalne ekonomije in atlantskega gospodarskega sistema. To rutino so občasno prekinjala gospodarska krizna obdobja v Ameriki, ko se je izseljenski tok zmanjšal, povratniški pa povečal. Tudi v teh obdobjih se potrjuje pogojenost odnosa do izseljevanja z družbenogospodarsko računico in tehtanjem razmerja med koristmi in tveganji pojava. Ob gospodarski krizi v ZDA leta 1907 in 1908, ko se je kranjska deželna vlada zbal socialnih posledic povratniškega vala in odredila pripravljenost političnih okrajev, je postojnsko glavarstvo poročalo o kakih 200 povratkih. Pomirjujoče pa je dodajalo, da je to za krajevno ekonomijo ugodno, ker so vsi povratniki poprijeli za delo v kmetijstvu in gradbeništvu, kjer je primanjkovalo krajevne delovne sile.³⁹ Podobno logiko zasledimo v prej omenjenem seznamu izseljencev iz občine Knežak, v katerem sta izpostavljena gospodarski pomen izseljevanja in denarnih nakazil iz Amerike. Hkrati se je dajalo vedeti, da se ni bati za javno blagajno, ker je »ameriška ekonomija« stala na lastnih temeljih in je zagotavljala amortizacijo kontingentnih negativnih momentov ter morebitnih izgub.

Dejstvo, da med pregledanimi vlogami za pridobitev potnega lista ni zavrjenih, ne pomeni, da takih primerov ni bilo. Domnevati smemo, da osebe, ki niso zadoščale pogojem za odhod ali so se hotele izogniti morebitnim birokratskim komplikacijam, niso zaprosale za potni list oziroma da občinske oblasti takih vlog niso sprejemale, ker niso imele dovolj adutov, da bi jih podprle. Osebe so se zato odločale preprosto za ilegalno izselitev. Do nezakonitega izseljevanja je prihajalo tudi zaradi površnega poznavanja migracijskega reda in njegovih omejitev, najbrž pa tudi zaradi nezaupanja do oblasti.⁴⁰ Občine so take primere skušale preprečiti in jih po dolžnosti preganjale, kot kažejo ovadbe zoper vojaške zavezance in druge nezakonite izseljence policijskim oblastem.⁴¹ Nezakonito izseljevanje je bilo vsekakor utečeno, in tveganje se je mnogim pozitivno obrestovalo. Dovolj je bilo prebiti se iz države, za nadaljnje prečkanje meja je zadostoval navaden identifikacijski dokument. Ljudje so uporabljali tudi ponarejene dokumente, pogosto ogrske. Ilegalni izseljenec seveda v tujini ni mogel računati na pomoč matične države, ne da bi poravnal račune za svoje prestopke. Vendar so bile

39 ARS, 136 *Okrajno glavarstvo Postojna*, šk. 27, 7013/1908.

40 Prim. France Goršič, »Naborna dolžnost in Amerika«, v: *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1911* (Celovec: Družba sv. Mohorja, 1911); Chmelar, *Höhepunkte*, 136.

41 Prim. Marjan Drnovšek, *Pot slovenskih izseljencev na tuje* (Ljubljana: Založba Mladika, 1991), 127–128.

kazni, tudi za tiste, ki so jim preprečili nezakoniti odhod, navadno milejše od predpisanih, kar ni pomagalo odvracati od te prakse. Odločitve so se poleg tega sprejemale v skladu s smotri izseljenskega načrta. Če se je izseljenec želel izogniti vojaški službi ali je odhajal z namenom, da pusti za sabo stari kraj, in ni mislil na vrnitev, je lažje ubral nezakonito pot.

PRAKSE NEPOSREDNEGA NADZORA

Nadzorni sistem je na birokratski ravni predvideval vodenje evidence izseljencev in izseljevanja od krajevnih do centralne državne ravni. Pri nadzorovanju je sodelovalo več organov in vključevalo je več instrumentov ter praks.⁴² Občinske uprave so vodile evidenco izseljencev »za domačo rabo« in posredovale okrajnim glavarstvom periodične izkaze o legalno izseljenih osebah in o izselitvah brez potnega lista. Okrajna glavarstva in magistrati so vodili register izdanih potnih listov (in drugih dovoljenj za ekspatriacijo) ter posredovali periodične okrajne tabelarične izkaze deželnim vladam, na podlagi katerih so te sestavljale sumarična deželna poročila za notranje ministrstvo na Dunaju. Deželne oblasti so od glavarstev dobivale tudi prepise imenskih seznamov izseljencev, sestavljenih na podlagi izdanih potnih listov.⁴³ Potne liste je bilo mogoče podaljšati na avstrijskih konzularnih predstavništvih v tujini. V tem primeru so predstavništva obveščala deželna predsedstva o podaljšanju, ta pa so to sporočala okrajnemu glavarstvu, v katerem je bival izseljenec v domovini. Občinski uradi in okrajna glavarstva so spremljali tudi gibanja in odsotnost nabornikov.⁴⁴

Terenski nadzor so izvajali orožniki, v mestih pa mestna (in kasneje državna) policija. Žandarji so preverjali, če so dobitniki potnega lista dejansko odpotovali v predpisanem roku enega meseca, sicer so morali potni list vrniti oblastem. Skrbeli so tudi za preprečevanje zlorabljanja potnih listov.⁴⁵ Z občasnimi poizvedbami so preverjali odsotnost občanov z namenom preprečevanja oziroma ugotavljanja nezakonitega izseljevanja. Policijski organi so nadzor izvajali tudi v okviru aktivnosti za ohranjanje javnega reda in nadzora nad domačim prebivalstvom ter tujci. Zakonsko podlago so imeli v pravici po legitimiranju oseb in dolžnosti slednjih, da z ustreznim dokumentom izkažejo svojo istovetnost. Pri potnikih so preverjali veljavnost in ustreznost potnih dokumentov za posamezne tuje destinacije. Sankcioniranje nezakonitega izseljevanja ali izseljevanja z neustreznimi (tudi ponarejenimi) dokumenti pa je temeljilo na konkretnih

42 Prim. Becker »Governance«, 34.

43 ARS, 16 *Deželno predsedstvo za Kranjsko*, šk. 163.

44 Marjan Drnovšek, »Nekatere evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno«, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 36 (1988): 209–210.

45 Prav tam, 209.

dokazih, da so se osebe z izstopom iz države nameravale izogniti zakonskim obveznostim (na primer vojaškim). Dokazan je torej moral biti naklep nezakonite zapustitve državnega ozemlja. Glede na vrsto prekrška je bila sankcija lahko administrativna, v primeru dokazanega naklepa pa arest, sodna obravnava ter zaporna in denarna kazen.⁴⁶

Policijski nadzor se je osredotočal na območja, prometnice in kraje, skozi katere so vodile izseljenske poti, predvsem do železniških povezav s tujino. Predmet nadzora so bili tudi tuji izseljenci v tranzitu, s tem da razen ogrskim državljanom niso preverjali legitimnosti zapuščanja države. Na Slovenskem sta bili osrednji nadzorni območji ljubljanski in tržaški kolodvor ter mestni predeli, kjer so bila prenočišča in gostišča za izseljence, potovalne agencije in pisarne ladijskih predstavništva. Ljubljanska policija je imela s tem veliko opravka, pomagala si je z obvestili županstev, ki so bila višjim oblastvom dolžna javiti domnevne odhode zaradi odtegnitve zakonom, okrajnih glavarstev in drugih organov, pa tudi zasebnih informatorjev in ovaduhov.⁴⁷ Nadzorna mesta so bili seveda tudi državni mejni prehodi, v slovenskih deželah na meji z Italijo. Tu se je policije osredotočala na železniški prehod v Krminu, kjer je bilo tudi počivališče za izseljence, ki so nadaljevali pot z italijansko železnico proti Genovi.⁴⁸

Posebna nadzorna točka je bila v Trstu, ki je z vzpostavitvijo ladjarskih prog za izseljence leta 1903 postal avstrijsko nacionalno (in mednarodno) izseljensko pristanišče. V kontrolne postopke pred vkrcanjem na ladje so bili vključeni pomorska vlada, pristaniška kapitanija, policija in mestni zdravstveni urad, ki je skupaj s policijo izvajal tudi sanitarno inšpekcijo prenočišč za izseljence in krajev, kjer so se ti zadrževali čakajoč na odhode ladij. Kot v vseh izseljenskih pristaniščih so bile pri nadzornih postopkih soudeležene ladjarske družbe. Te so vodile evidenco vkrcanih potnikov, ki so jo terjale tudi ameriške oblasti, t. i. *passenger lists* (»sezname potnikov«),⁴⁹ dolžne pa so jo bile voditi tudi po avstrijski zakonodaji. Delo je bilo oteženo, ker je samo domača ladjarska družba

46 41. Zakon od 11. aprila 1889, s katerim se uvaja nov vojni zakon, *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, 13. april 1889, 94–108; »128. Zakon z dne 5. julija 1912, s katerim se uvaja nov vojni zakon«, *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*, 28. julij 1912, 411–437; prim. Aleksej Kalc, »Vprašanje nezakonitega izseljevanja vojaških obveznikov v Avstriji na predvečer prve svetovne vojne«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014).

47 F. K., »O potnih listih«, 122; Drnovšek, »Nekatere evidence«, 212; prim. Marjan Drnovšek, »Mestna policija v Ljubljani in izseljenci«, *Acta Histriae* 18, št. 3 (2010).

48 Kalc, »Nekatere vidiki«, 39; Cecotti, »Lemigrazione«, 25–26.

49 Prim. Aleksej Kalc, »Ladijske potniške evidence kot vir za zgodovino izseljenstva, s posebnim ozirom na izseljenske sezname tržaškega pristanišča«, *Dve domovini / Two Homelands* 7 (1996).

Austro-Americana razpolagala s svojim izseljenskim penzionom, kjer so izseljenci opravljali na enem mestu vse preglede.⁵⁰ Po vpeljavi preventivne zdravniške kontrole v ZDA so tudi komisije v Trstu vključevale predstavnika ali poverjenega zdravstvenega inšpektorja ameriškega konzulata. Ladjarske družbe, ki so se na vse načine potegovala za potnike in jim nudile vse večjo organizacijsko oporo, so bile hkrati prisiljene k skrbnemu spoštovanju ameriških vstopnih pogojev, saj so morale zavrnjene priseljence prepeljati v domovino na lastne stroške. Kljub temu zaradi že omenjenih vzrokov ni manjkalo zagat in vračanj.

V središču pozornosti nadzornih dejavnosti avstrijskih oblasti sta bili predvsem dve skupini, vojaški zavezanci in komercialni subjekti, ki so se ukvarjali z »izseljenskimi posli«. Vojaški zavezanci so tvorili obsežno kategorijo izseljencev in so bili najpogostejši kršilci migracijskega reda. Do kršitev je prihajalo na dva načina, z nezakonitim odhodom in ker se ob zapadlosti potnega lista niso vrnili domov na opravljanje vojaške dolžnosti oziroma se v tujini niso zglašali pri avstro-ogrskih predstavništvih ter tamkajšnjih nabornih komisijah za podaljšanje dokumentov ter odložitve vojaške obveznosti. V tujini so bili sicer »na varnem« pred preganjanjem, saj jih avstro-ogrske konzularne službe niso bile sposobne izslediti, država pa ni imela podpisanih konvencij, da bi lahko zahtevala vrnitev svojih državljanov.⁵¹ Zatikal se je, ko so kršitelji potrebovali pomoč matične države oziroma ko so se vračali v domovino. Takrat so se znašli v postopku sankcioniranja in so morali poravnati zapadle obveznosti. V tujini so bila avstrijska predstavništva svojim državljanom vsekakor dolžna nuditi varstvo in pomoč, ne glede na njihove prekrške. Dogajalo se je, da so bila pri tem prizanesljiva, saj je nezakoniti priseljenc s tem, ko se jim je spontano ali po sili razmer priglasil, izkazal pripravljenost urediti svoj položaj in »poplačati« svoj dolg. V kolikšni meri se je to dogajalo in kaj je to pomenilo z vidika obtožbe o nameri izogibanju vojaškemu služenju, bo treba še dognati, saj ni manjkalo niti pritožb na račun avstrijskih predstavništev glede ravnanja z vojaškimi obvezniki.⁵² Tudi to je bilo odvisno od uradniškega osebja, od okoliščin in od »argumentov«, na katere so se sklicevali posamezniki. V tem pogledu je poveden primer, ko je slovenski konzul Ivan Švegl v polemiki z upravnimi organi v domovini stopil v bran nekega slovenskega vojaškega obveznika, ki se je v ZDA priselil nezakonito, potem ko mu domače oblasti niso priznale pravice do potnega lista.⁵³

50 Prim. Aleksej Kalc, »Trst kot stičišče prekomorskega izseljevanja pred prvo svetovno vojno«, *Dve domovini / Two Homelands* 41 (2015).

51 Andrej Rahten, *Med Kakanijo in Wilsonio: Poklicne in politične preizkušnje Hansa Schwegla alias Ivana Švegla* (Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2018), 48–51.

52 Anon., »Po starem avstrijskem načinu«, *Glasiló K. S. K. J.*, 23. avgust 1922, 4.

53 Rahten, *Med Kakanijo in Wilsonio*, 48–51.

Med gospodarskimi osebki, ki so se komercialno ukvarjali z izseljevanjem (»izseljenskimi posli« ali »izseljensko industrijo«), lahko razlikujemo dvoje kategorij, koncesionirane ladjarske družbe in agencije ter potovalne urade in tiste, ki so na avstrijskem ozemlju poslovale nezakonito. Aktivno rekrutiranje izseljencev je bilo prepovedano že z ukazom notranjega ministrstva iz leta 1852. Koncesionirane družbe in njihovi predstavniki so lahko le ponujale informacije in odpremljale potnike na prošnjo interesentov ter znotraj poslovnih prostorov. Zaradi kršitev so leta 1897 prepoved nadgradili s kazenskimi določbami.⁵⁴ Ta, edini zakonski poseg države na področju izseljenskega vprašanja, je bil sprejet kot zasilni ukrep v pričakovanju izseljenskega zakona. Ladjarske družbe so smele imeti predstavnštva le v deželnih prestolnicah, samo Austro-Americana je lahko imela kot domače podjetje zastopstvo v vsaki avstrijski občini. Zastopstva ali posredujevalne agencije so bile dolžne voditi register prodanih vozovnic oziroma odpremljenih potnikov tretjega razreda ter ga v vsakem trenutku pokazati policiji.⁵⁵

Poslovanje izseljenskih agencij je pogosto prestopalo meje dovoljenega in nekatere so pri tem (npr. z aktivno propagando in »pomočjo« tistim, ki jim je bila svoboda izseljevanja omejena) vztrajale kljub kaznim in odvzemu obrtnega dovoljenja.⁵⁶ Policija je preganjala tudi njihove skrite sodelavce, ki so jih imele med gostilničarji, krajevnimi javnimi uradniki in drugimi kapilarnimi poznavalci terena. Teh so se posluževale tudi ladjarske družbe in tuje agencije brez koncesije, ki na avstrijskem ozemlju niso smele poslovati, a jim ni manjkalo strank, ker so izseljencem nezakonito pomagale doseči cilj. Avstrijske oblasti jih niso mogle neposredno preganjati, zadovoljevale so se z opozarjanjem in protestnimi notami državam, iz katerih so tovrstne družbe delovale.⁵⁷ Pri »oljenju« organizacijskega stroja je sodeloval širok krog deležnikov, ki so imeli od tega kakšne koristi in so premeteno pomagali premoščati take in drugačne ovire. Da bi izseljence brez potnih dovoljenj spravili iz države, so se agentje in njihovi lokalni pomagači posluževali domiselnih rešitev, od vodenja čez nevarovane in zakotne odseke državne meje do preoblačenja, kamuflaž v romarje in podobnih trikov.⁵⁸ Pogosta je bila raba ponarejenih potnih listov (Austro-Americana je na primer oskrbovala avstrijske državljane s turškimi potnimi listi). Še bolj prefinjeno je bilo ponarejanje osnovnih osebnih dokumentov. Sam Louis Adamič je 1913 zapustil državo in odpotoval v Ameriko zahvaljujoč ponarejenemu domovinskemu listu.

54 Kalc, »Razvojni obrisi«, 17.

55 Drnovšek, »Nekatere evidence«, 212.

56 Ema Umek, »Izseljenska agencija Jožefa Paulina v Ljubljani«, v: *Slovenski izseljenski koledar 1968* (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1967), 234–238.

57 Cecotti, »L'emigrazione«, 34–39.

58 Prim. Drnovšek, *Pot slovenskih izseljencev*, 125–128.

Priskrbel mu ga je sam župan, ki ga je »pomladil« za eno leto in ga »vrnil« pod starostni prag vojaško obveznih.⁵⁹ Premišljene so bile tudi prakse za olajšanje vstopa v sprejemno državo. V te namene so na primer notarji razumevajoče izdajali ponarejene dokumente o starševstvu ali sorodstvenih vezeh, ki so jih mladoletni brez spremstva ali prestari priseljenci potrebovali za vstop v ZDA.⁶⁰ Pomenljiv je primer Franka Javha Kerna, vidne osebnosti slovenskega izseljenstva v ZDA. V Ameriko je odpotoval leta 1903, star 16 let, na povabilo duhovnika Johna Solnca, ki ga je skupaj s še enim vrstnikom pridobil za študij v semenišču v St. Paulu v Minnesoti in ju v Ameriko prepeljal kot svoja sinova.⁶¹ Izseljenski »organizacijski stroj« pa je imel na plačilnem seznamu tudi policijske uslužbenke, da so po dogovoru na meji zamižali.⁶²

Učinkovitost nadzora je bila skromna. To se je kazalo na razne načine, od naraščajočega števila neupravičeno odsotnih vojaških zavezancev do števila voznih kart, ki so jih izseljenci nabavljali v tujini od v Avstriji poslovalnic brez koncesije.⁶³ Razlog za to so bile nedvomno pravne pomanjkljivosti ter organizacijska in kadrovska podhranjenost nadzornega sistema. Avstrija je imela, podobno kot večina evropskih držav, »mehke« državne meje, na katerih so že leta 1865 odpravili sistematično preverjanje potnih dokumentov. Meje z Nemčijo so bile za avstrijske državljane sploh lažje prehodne, ker sta bili državi od leta 1859 povezani v območje prostega gibanja.⁶⁴ Na glavnih mejnih prehodih s Švico striktno preverjanje dokumentov objektivno ni bilo mogoče, ker so imeli vlaki po dogovoru o železniškem prometu prekratke postanke.⁶⁵ Na meji z Italijo se je večkrat zgodilo, da dokumentov izseljencev iz vzhodnih dežel niso mogli preveriti, ker so jih lokalne uprave izdale v jezikih in pisavah, ki jih osebje na meji ni obvladalo. Obstajale pa so tudi številne nezakonite poti, ki so vodile mimo mejnih prehodov in policijskih postojank.⁶⁶ Sistematična kontrola je ča-

59 France Adamič, *Spomini in pričevanja o življenju in delu Louisa Adamiča* (Ljubljana: Prešernova družba, 1983), 19.

60 ZRC SAZU, ISIM, *Arhiv Marjana Drnovška*, šk. 10.

61 Drnovšek, *Pot slovenskih izseljencev*, 123.

62 Prim. Andrej Martinčič, »Borba za srečo in kruh«, v: *Slovenski izseljenski koledar 1960* (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1960), 232.

63 Chmelar, *Höhepunkte*, 126.

64 Burger, »Passwesen«, 19–24; John Torpey, »Passports and the Development of Immigration Controls in the North Atlantic World During the Long Nineteenth Century«, v: *Migration Control in the North Atlantic World: The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period*, ur. Andreas Fahrmeir, Olivier Faron in Patrick Weil (New York, Oxford: Berghahn Books, 2003), 75–82; Kalc, »Nadzor«, 115; Becker, »The Practice of Control«, 227.

65 Chmelar, *Höhepunkte*, 88–89.

66 Leopold Caro, *Auswanderung und Auswanderungspolitik*, 61–62.

kala le tiste, ki so se vkrcali v Trstu. Kdor je odhajal ilegalno, je zato raje izbral druge prehode, čeprav je marsikateri izseljenec brez potnih dovoljenj skrivoma odpotoval tudi iz Trsta na ladjah Austro-Americane.⁶⁷

Nadzorni sistem je bil torej dokaj prepusten, tako na terenu kot na upravni ravni. Evidence izseljenih niso bile ažurne in niso mogle učinkovito služiti svojemu namenu.⁶⁸ Tudi izseljenska statistika je bila zaradi tega nezanesljiva. Ivan Mulaček je v svoji objavi podatkov o izseljevanju na Kranjskem v obdobju med letoma 1892 in 1912 ocenjeval, da je bilo gibanje za 25–35 odstotkov večje od uradno izkazanega v poročilih okrajnih glavarstev.⁶⁹ Kar zadeva zamude v delovanju sistema je na primer zgovorno, da so pomorske oblasti v Trstu začele sestavljati poimenske sezname izseljencev v nadzorne namene šele leta 1912. Prej so zbirale in centralnim oblastvom pošiljale samo številčne podatke, ki so jih dobivale od ladjarskih družb in potovalnih agencij potom policijskih oblasti in namestništva. Načrt centralne statistične komisije za neposredno in detajlno popisovanje izseljencev, izdelan leta 1904, pa je propadel, ker ni bilo pravne podlage, da bi lahko zahtevali tako podrobne podatke.⁷⁰

Razlogov za nenadzorovano izseljevanje ni mogoče iskati samo med konceptualnimi, tehničnimi in operativnimi pomanjkljivostmi nadzornega sistema. Bilo je tudi posledica popustljivosti in nedefinirane izseljenske politike ter neusklajenega odnosa oblastev do izseljenskega vprašanja. Ohlapnost se pokaže že na ravni izdajanja potnih listov. Prosilci potnega lista so na primer pogosto odpotovali, preden so ga dobili ali preden so poravnali vsa predvidena plačila, ker so jim oblasti očitno »šle na roko« in so tolerirale tako dejanje. Prošnje so pogostokrat vlagali tik pred odhodom in opozarjajoč na kratki rok, ker očitno niso dvomili v odobritev in ker je ta postopek »gladko« tekel. Kljub vse številčnejšemu izseljevanju vojaških obveznikov in večanju števila zavezancev, ki se niso vračali ali uredili svojega položaja, ne kaže, da bi oblasti pri izdaji potnih listov ravnale »previdneje« ali zahtevale bolj obvezujoča jamstva. V določenih obdobjih so se ponekod res pojavile vesti o strožjem izdajanju potnih dovoljenj nabornikom. Hkrati pa so oblasti svojo »prizanesljivost« oziroma nemoč izkazovale tako, da so povratek »ilegalcev« iz tujine skušale olajšati in spodbuditi z

67 Med njimi je bil leta 1909 Andrej Martinčič skupaj s trinajstimi drugimi slovenskimi fanti. Kot sam pripoveduje, jih je agent, na katerega so se obrnili, vodil vpričo policijskih stražnikov na ladjo brez potnih dokumentov. Glej: Martinčič, »Borba«. Nekateri so se na ladje pritihotapili kot slepi potniki. Med njimi je bil leta 1910 tudi Lovro Kuhar (Prežihov Voranc), ki pa so ga odkrili in mu peprečili odhod.

68 Prim. Drnovšek, »Nekatere evidence«, 209.

69 Ivan Mulaček, »Naše izseljevanje v številkah«, Čas 4 (1913).

70 Kalc, »Ladijske«, 59.

amnestijami. Da se nadzor ni izvajal, kot bi se lahko, opozarjajo ponavljajoče se zahteve vojske in drugih nasprotnikov prostega izseljevanja po restrikciji svobode izseljevanja. To se je izkazalo marca 1914, ko so učinkovitost sistema izboljšali samo s tem, da so poostri operativno izvajanje obstoječih predpisov.⁷¹ Glede popustljivosti pa so povedna tudi pričevanja. Znani slovenski javni delavec v ZDA Frank Česen je na kamniškem okrajnem glavarstvu leta 1906 dobil potni list za dve leti, nakar bi se moral vrniti odslužit vojaški rok. Temu pa, kot pravi, nista verjela niti sam niti glavar, ki mu je dokument izdal.⁷²

VPRAŠANJE POLITIKE IZSELJEVANJA

Strokovna in politična razprava o izseljenskem vprašanju se je vrtela okrog stopnje poseganja države na področje izseljevanja s pozitivnimi in političnimi usmeritvami, delila pa se je, kot omenjeno, na liberalno in restriktivno razumevanje svobode izseljevanja. Glede na to so obstajala tudi različna stališča do vprašanja nadzora. V prvem primeru je bil nadzor sredstvo za zagotavljanje urejenega poteka procesa in varnosti izseljenca pred izkoriščanjem, v drugem primeru je bil del cilja, to je zaježitve izseljevanja.⁷³ Pomembno je bilo tudi vprašanje »nacionalizacije« preoceanskega izseljevanja, torej usmerjanja izseljenskega toka prek domačega pristanišča. Korak v tej smeri je bil storjen z vzpostavitvijo prog za izseljence v Trstu leta 1903, vendar je več kot 90 odstotkov avstrijskih izseljencev še vedno potovalo v Ameriko čez tuja pristanišča, država pa ni imela ne pravnih instrumentov ne politične moči v odnosu do mednarodnih ladjarskih kartelov, da bi ta tok preusmerila. V ekonomskem pogledu je to pomenilo izgubo kapitalov, ki so se stekali v blagajne tujih pristanišč in ladjarjev, in razvojnega potenciala, ki bi ga lahko »izseljenska industrija« prispevala k domačemu pristanišču, ladjarstvu in pomorstvu. Nacionalizacija izseljevanja pa je bila tudi strateška predpostavka za nadzorovanje izseljenskega procesa, bodisi za zagotavljanje varstva izseljencem bodisi za obvladovanje in preprečevanje nezakonitih vidikov tega pojava.⁷⁴ Za potrebe nadzorovanja, ki je bilo ravno tako neobhodna predpostavka za izvajanje migracijske politike, je centralna statistična komisija izdelala ambiciozen načrt izseljenske statistike. Ta je predvideval neposredno primerjavo s popisi prebivalstva, kar bi omogočilo stvarno sledenje pojavu, natančno ugotavljanje njegovega obsega, strukturnih

71 Kalc, »Vprašanje«, 41.

72 Frank Česen, »Spomini ob moji osemdesetletnici«, v: *Slovenski izseljenski koledar 1971* (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1970), 196.

73 Prim. Chmelar, *Höhepunkte*, 140–144.

74 Anon., »Zur Frage der Verheimlichung des österreichischen Auswandererverkehrs«, *Der Auswanderer*, januar 1911, 1–4.

značilnosti in posledic. Podobno kot osnutki izseljenskega zakona je tudi ta sistem ostal zgolj na papirju.⁷⁵ Ministrstvu za trgovino je leta 1913 v konkurenčnih bojih s severnoevropskimi pristanišči uspelo zagotoviti Trstu večji delež čezoceanskega izseljenskega prometa. Vendar je bila to predvsem zmaga za tržaško ekonomijo in domačega ladjarja Austro-American, ne pa toliko za nacionalizacijo avstrijskega izseljevanja in zaščito avstrijskih izseljencev. Niti vladni osnutek izseljenskega zakona iz leta 1913, ki ga je pripravilo notranje ministrstvo in je bil naravnano restriktivno, ni predvideval nobenega pravnega prijema za usmerjanje izseljevanja čez nacionalno pristanišče.⁷⁶

Stališča o izseljenskem vprašanju so bila na državni ravni tako neskladna, da se niso mogla preliti v kompromisno zakonsko ureditev, ki bi celovito normirala problematiko in opredelila smernice izseljenske politike. Vsakršen poskus ciljno naravnane omejevanja oziroma aktivnega upravljanja izseljevanja je trčil ob ustavno načelo svobode izseljevanja in je bil zaradi protiustavnosti obsojen na neuspeh. Prevladal je odnos, ki je ta pojav v veliki meri prepuščal dogajanju in vplivom dejavnikov liberalne ekonomije. Od tega ni bilo konkretnih odstopanj niti na deželni in nižjih upravnih ravneh. Kranjski deželni zbor se je le izjemoma ukvarjal z izseljenskim vprašanjem, in podobno velja za pokrajinske zbore v Avstrijskem primorju. V ljubljanskem mestnem svetu ta problematika sploh ni prišla na dnevni red, čeprav je pretok izseljencev predstavljal resno vprašanje javnega reda in so bili mestni upravitelji občutljivi na socialna vprašanja.⁷⁷ Sploh v Trstu, ki je imel od prevažanja izseljencev velike koristi, se je mestna politika oglasila samo, ko so bili potrebni urgentni socialni in policijski ukrepi ali ko se je izseljenski promet v dobrem ali slabem dotaknil lokalnih interesov.⁷⁸

Na območjih množičnega izseljevanja so občine, kot smo videli, težile prej k podpiranju kot k zaviranju tistih, ki so stopali na izseljensko pot, in s tem izvajale svojo *de facto* izseljensko politiko. Ta težnja se je po malem pokazala že ob prvih množičnih izselitvah iz goriškogradiške grofije v Južno Ameriko v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja. Občine spodnjega Posočja so podpirale veleposestnike pri nasprotovanju in prizadevanjih za zaježitev pojava. Nekatere pa so od tega odstopale in posegle pri političnih oblasteh, da bi ljudem vendarle dovolile odhod, dokler so še imeli sredstva in preden bi z

75 Prim. Kalc, »Ladijske«, 59; Karl Englisch, »Zu unserer Auswanderungsfrage«, *Statistische Monatschrift* 16 (1911).

76 »Gesetz betreffend die Auswanderung (Regierungsvorlage)«, *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates*, XXI. Session, 1913, 2027 Beilage.

77 Drnovšek, »Nekatere evidence«, 206.

78 Prim. Kalc, »Trst kot stičišče«, 83–84.

večanjem krize postali socialno breme. Na stran izseljencev se je postavila tudi krajevna duhovščina, ki jim je privoščila manj utesnjene življenjske pogoje, kot so jih imeli pod domačimi veleposestniki. V 1890ih letih so se postopoma polegli še veleposestniški strahovi in nasprotovanje, saj izseljevanje v resnici ni oslabilo njihovega družbenega položaja in zmanjšalo razpoložljivosti delovnih rok, oddaljilo pa je tudi marsikaterega nadležnega nezadovoljneža.⁷⁹

V logaškem okraju se od 1890ih let dalje občinski uradi pri vlogah za potni list na višje instance pogosto niso omejevali na odmaknjeno poročanje o nornosti in značilnostih prosilcev ter njihovih družin. Poudarjali so njihove pozitivne lastnosti in kazali na upravičenost ter obetavnost odhoda za zaslužkom v tujino. Od tod tudi mnogi očitki na račun občinskih uprav in političnih oblasti s strani tistih, ki so vodili kampanjo proti izseljevanju, ker naj bi slednje odnašalo toliko vitalnih gospodarskih, družbenih in narodnih sil. Občine, okrajna glavarstva in tudi vojaške postave naj bi v tujino prepuščale vsakogar, samo da se je skliceval na potrebo ali željo po boljšem zaslužku in se s puhlo obljubo zavezoval domovini, namesto da bi ga skušale opozoriti na negativne vidike tujine in prepričati k vztrajanju na domači grudi.⁸⁰ Ivan Mulaček je kranjsko izseljensko statistiko objavil v želji, da bi zdramil pristojne oblasti iz brezbriznosti in jih spodbudil k ukrepanju.⁸¹

Kot v vseh avstrijskih deželah množičnega izseljevanja so tudi na Slovenskem v politiki in v javnem mnenju odmevali očitki na račun državnih institucij in naraščale so zahteve po regulacijah. Leta 1902 je Ivan Šušteršič z interpelacijo v državnem zboru na Dunaju skupaj z nekaj drugimi poslanci nakazal vpeljavo sistema, s katerim bi država nadzorovala in uravnavala izseljevanje.⁸² Leta 1905 je podobno zahtevo po omejitvi pojava postavil poslanec Franc Šuklje.⁸³ Tudi Janez Evangelist Krek se je zavzemal za sprejem zakonske ureditve in je bil leta 1912 prvi podpisnik parlamentarne zahteve za mednarodno regulacijo varstva izseljencev.⁸⁴ Med najglasnejšimi zastopniki restriktivnih ukrepov je bil pravnik Juro Adlešič, ki je poudarjal potrebo po ustanovitvi javne izseljenske organizacije, ki bi delovala na celotnem slovenskem in širšem južnoslovanskem ozemlju v Avstro-ogrski monarhiji. Ta naj bi v sodelovanju s kmetijskimi in delavskimi

79 Cecotti, »L'emigrazione«, 18–20.

80 Anon., »Po starem avstrijskem načinu«, *Glasilo K. S. K. J.*, 23. avgust 1922, 4.

81 Mulaček, »Naše izseljevanje«, 161.

82 Caro, *Auswanderung und Auswanderungspolitik*, 180.

83 Franc Šuklje, »Izseljevanje. Govor poslanca Šukljeta v državnem zboru, dne 5. 10. 1905«, *Slovenec*, 13. in 14. oktober 1905, 1, 1–2.

84 Anon., »Antrag des Abgeordneten Dr. Krek und Genossen betreffend das Auswanderungsgesetz (Eingebracht in der Sitzung des Abgeordnetenhauses von 23. April 1912«, *Der Auswanderer*, junij–julij 1912, 99–100.

društvi nudila izseljencem varstvo na poti v tujino in jih predstavljala ter ščitila njihove pravice v odnosu do komercialnih subjektov. Hkrati naj bi nadzorovala potek izseljevanja in ljudi odvrčala od njega oziroma spodbujala oblike, ki bi nudile najboljše ekonomske koristi, ne da bi izseljence trajno oddaljevale in odtujevale.⁸⁵ Tudi ta in druga prizadevanja za zaježitev množičnega izseljevanja so ostala brez učinka.

Restriktivno linijo je zastopala tudi Rafaelova družba, ki je od leta 1890 delovala pod okriljem katoliške cerkve kot človekoljubna organizacija za zaščito in varstvo izseljencev. Od leta 1907 je bila aktivna tudi na Slovenskem, s središčem v Ljubljani, kjer je nasledila škofijski odbor za izseljence, ter s podružnicami v Trstu, Mariboru, Gorici in New Yorku. V New Yorku je družba upravljala dom s posredovalnico za delo za slovenske izseljence in nekaj časa tudi avstrijski izseljenski dom. Slovenska duhovščina je zasedala vidne položaje v sami centralni avstrijski Rafaelovi družbi na Dunaju, saj je bil Janez Evangelist Krek njen podpredsednik.⁸⁶

Rafaelova družba je kot državno priznana in finančno podprta organizacija za pomoč izseljencem pridruženo sodelovala pri nadzoru izseljevanja in izseljencev. Deželna vlada za Kranjsko je družbi izrazila podporo in jo priporočala kot domoljubno ustanovo. Z odprtjem njenih podružnic je bilo tudi na Slovenskem vzpostavljeno sodelovanje med državno oziroma javnoupravno in zasebno iniciativo na področju varstva izseljencev ter upravljanja migracij. Od leta 1908 je v okviru Rafaelove družbe delovala Liga za boj proti trgovini z belim blagom, ki je imela od leta 1911 v Trstu svojo samostojno misijo. Njeni zaupniki so na tržaškem kolodvoru in v pristanišču bdeli nad ženskami in dekleti, ki so potovale ali prihajale v mesto same. Nudili so jim vsakovrstno pomoč, od iskanja zanesljivih prenočišč in služb do reševanja iz težav.⁸⁷ Podobna služba je obstajala v Aleksandriji, kjer je sprejemala priseljenke in posredovala zanje v sodelovanju s policijskimi in upravnimi organi, ladjarskimi družbami in konzularnimi predstavništvi ter z Azilom sv. Jožefa. Prizadevala si je za zatiranje nepoštenih posrednikov in vseh oblik izkoriščanja žensk.⁸⁸

85 Juro Adlešič, »Organizacija slovenskega izseljenstva«, Čas 4–5 (1909): 189.

86 Anon., »Vorstand des österreichischen St.-Raphael-Vereines zum Schutze der Auswanderer«, *Der Auswanderer*, julij–december 1914, 73–74; prim. Bogdan Kolar, »Družba sv. Rafaela do ustanovitve ljubljanske podružnice«, *Dve domovini / Two Homelands* 1 (1990); Bogdan Kolar, »Izseljenstvo kot trajen pastoralni izziv za Cerkev na Slovenskem«, *Bogoslovni vestnik: glasilo Teološke fakultete v Ljubljani* 62, št. 2 (2002).

87 Anon., »Izseljeniško gibanje«, *Občinska uprava. Glasilo Kmetске županske zveze*, 10. april 1910, 51–52.

88 Nancy Wingfield, »Destination: Alexandria, Buenos Aires, Constantinople; 'White-Slavers' in Late Imperial Austria«, *Journal of the History of Sexuality* 20, št. 2 (2011).

Na domačih tleh je družba sodelovala z upravnimi organi, pomagala pri zbiranju statističnih podatkov ter sodelovala s policijo in z notranjim ministrstvom pri zatiranju manipulativnih praks agentov in ladjarskih družb.⁸⁹ Prizadevala pa si je uveljavljati tudi svojo izseljensko politiko. Kot izraz katoliške cerkve je izseljevanje načeloma obravnavala kot družbeno, moralno in tudi narodno negativen pojav, čeprav ga ni povsem odklanjala, ker je ljudem vendarle predstavljal izhod iz družbeno gospodarske stiske in ker ga ni bilo mogoče zatreti. Zastopala je tezo o »umnem« izseljevanju in si zastavljala dvojno poslanstvo. Na eni strani humanitarno pomoč in skrb za varstvo izseljencev, s čimer si je prizadevala zapolniti vrzeli in pomanjkljivosti države na področju zasebnopravne, organizacijske in socialne podpore državljanom na poti in med bivanjem na tujem. Z vero jim je stala ob strani tudi pri ohranjanju duhovne in moralne integritete ter narodne identitete.⁹⁰ Na drugi strani pa je bil njen cilj zmanjševanje »nepotrebnega« izseljevanja, tistega, ki ga niso narekovele »tehtne« gmotne in družbene okoliščine. V ta namen se je zavzemala za zajezitev izseljevanja.

Čeprav slovenska Rafaelova družba ni razpolagala s svojim glasilom,⁹¹ je njeno delo odmevalo v javnosti. Oglašala se je v številnih njenim usmeritvam naklonjenih časopisih, v Občinski upravi, štirinajstdnevem Glasilu Kmetске županske zveze, pa je imela redno rubriko »Vestnik Rafaelove družbe«. Ta naveza ni bila naključna, saj je bil ta časopis s podnaslovom »poučni stanovski list županom, občinskim tajnikom, občinskim svetovalcem in drugim javnim organom« namenjen obveščanju in ažuriranju o najaktualnejših političnih in pravnih vidikih lokalne uprave. Naslavljal je ravno tiste, ki so bili v najtesnejšem stiku s prebivalstvom in so lahko vplivali na odločitve interesentov za izseljevanje. Družba se je redno oglašala s pozivi proti izseljevanju v Ameriko ter z informacijami, nasveti in svarili glede kriznih razmer, neugodnosti dela in življenja v Ameriki, ameriških zakonskih restrikcij, strogosti ameriških oblasti in pasti, v katere se lahko priseljenci ujamejo.⁹²

Izseljevanje je odsvetovala vsem, razen če si »niso mogli pomagati doma« in niso odhajali na »zagotovljen zaslužek«. Sklicevala se je na narodni čut, pozivala je k prilagajanju skromnejšemu življenju rajši kot odhajanju v tujino, hvaležnosti

89 Anon., »Jahresrundschau und Tätigkeitsbericht des österreichischen St.-Raphael-Vereines zum Schutze der Auswanderer für das Jahr 1913«, *Der Auswanderer*, julij–december 1914, 63–72.

90 Prim. Anon., »Program Der Auswanderer«, *Der Auswanderer*, januar 1910, 1–3; Kolar, »Izseljenstvo«.

91 Centralna avstrijska Rafaelova družba je od leta 1910 izdajala mesečnik *Der Auswanderer*, ki je redno poročal o delovanju vseh podružnic, vključno slovenskih.

92 Anon., »Pozor rojaki!«, *Občinska uprava. Glasilo Kmetске županske zveze*, 10. avgust 1909, 118–119.

in zaupanju v domovino, kjer je bilo za delavne dovolj kruha in se niso izčrpavali na telesu in v duši v korist tujcev. Slovenske poslance in politike je naprošala, naj na shodih obravnavajo vprašanje izseljevanja in opozarjajo na Rafaelovo družbo. Polemizirala je z liberalnim časopisjem, ker ni izkazovalo dovolj zanimanja za to problematiko in je zagovarjalo interese »izseljenske industrije«.

Kampanja Rafaelove družbe proti izseljevanju pa ni bila le retorična in propagandistična. S svojimi podružnicami, preko krajevne duhovščine in ob podpori cerkvenih oblasti je vzpostavila sistem za spremljanje, usmerjanje in nadzorovanje izseljencev od izhodišča do cilja njihovih poti. Občine je spodbujala, naj ljudi poučujejo o nevarnostih izseljevanja in naj jih napotijo k družbi po nasvete in navodila, preden stopijo do izseljenskih agencij. Izseljence je usmerjala v Trst, od koder so lahko do cilja potovali pod avstrijskim državnim varstvom. V dogovoru z ladjarskimi družbami jim je nudila vozovnice po znižani ceni. Izseljenci, opremljeni s priporočilom in znakom Rafaelove družbe, so bili deležni spoštljivega ravnanja in podpore sestrskih družb tudi na tujih ladjah in v tujih pristaniščih. Družba je zasnovala mrežo izseljenskih odborov pri izobraževalnih društvih po vseh slovenskih deželah, ki bi sodelovali pri brzdanju »izseljevalne strasti«. Leta 1913 je dala pobudo glede posredovanja za delo pri gradnji belokranjske železnice, s katero se je v epicentru slovenskega izseljevanja ponujal zaslužek doma. Da bi izseljence odtegnila od Amerike, se je zanimala za organizirano izseljevanje v Bosno in Hercegovino. Na drugi strani Atlantika je družba priseljencem pomagala pri vstopnih postopkih in jih reševala iz zagat s priseljenjskimi oblastmi, naslavljala jih je na zaupne delodajalce in naslove.⁹³ Delala je tudi na tem, da bi organizacijo slovenskega prekomorskega izseljevanja iztrgala iz rok zasebnih (liberalnih) agencij in jo monopolizirala pod svojim okriljem.⁹⁴ Glede na omejena sredstva in povsem prostovoljno delo sodelavcev

93 Prim. Anon., »Pozor rojaki!«, *Občinska uprava. Glasilo Kmetske županske zveze*, 10. avgust 1909, 118–119; Anon., »Izseljeniško gibanje«, *Občinska uprava. Glasilo Kmetske županske zveze*, 10. april 1910; Anon., »Kdo sme v Ameriko«, *Občinska uprava. Glasilo Kmetske županske zveze*, 10. junij 1910, 82; Anon., »Izseljevanje iz Avstrije v Ameriko«, *Občinska uprava. Glasilo Kmetske županske zveze*, 25. september 1910, 138–139; Anon., »Vestnik Rafaelove družbe«, 12. december 1910, 173–174; Anon., »Važno za izseljence«, *Občinska uprava. Glasilo Kmetske županske zveze*, 25. marec 1912, 36; Anon., »Družba sv. Rafaela«, *Občinska uprava. Glasilo Kmetske županske zveze*, januar 1913, št. 1, 7; Anon., »Rafaelova družba in nasprotno časopisje«, *Občinska uprava. Glasilo Kmetske županske zveze*, februar 1913, št. 4, 30; Anon., »Jahresrundschau und Tätigkeitsbericht des österreichischen St.-Raphael-Vereines zum Schutze der Auswanderer für das Jahr 1913«, *Der Auswanderer*, julij–december 1914, 63–72.

94 Matjaž Klemenčič, *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1999).

iz vrst duhovščine in laikov se je družba zadovoljivo uveljavljala. Njenih uslug pa se je posluževal le manjši del izseljencev. Kot je sama ugotavljala, so njena naprežanja za zajezitev izseljevanja ostajala v glavnem brez učinka. Privlačnost novega sveta je premočno prevzela slovensko družbo, in kdor se je odločal za skok čez morje v želji po boljšem zaslužku ter drugačnem življenju, se je raje izognil tistim, ki bi ga, pa čeprav samo z besedo, od tega odvrčali.

ZAKLJUČEK

Leta 1913 se je v Avstriji spremenilo stališče do izseljenskega vprašanja in država je odstopila od načela *laissez-faire*. Povod za to je bila afera okrog favoriziranja izseljevanja vojaških obveznikov, v katero so bile vpletene vse ladjarske družbe. Iz komercialnega je prerasla v notranjepolitični in mednarodni problem. Na pritisk vojnega in notranjega ministrstva, s podporo političnih nasprotnikov izseljevanja in domoljubno podžganega javnega mnenja, je prišlo do ostre akcije zoper »industrijo izseljevanja«. Nekaterim ladjarskim družbam so odvzeli koncesijo, drugim so zaprli poslovalnice, aretirali lokalne zastopnike in jih predali sodstvu. Marca 1914 pa je stopil v veljavo reorganiziran nadzorni sistem, ki je z restriktivnejšo interpretacijo in doslednejšim izvajanjem vojaške zakonodaje dejansko omejil svobodo izseljevanja. Na celotnem državnem ozemlju in na mejah je delovala kadrovske okrepljena nadzorna služba, ki je s sistematičnim pregledovanjem dokumentov prestrezala vojaške zavezance na poti v Ameriko ali evropske države, ki niso v celoti izpolnjevali pravnih predpisov. Z vzpostavitvijo »trše« meje je vlada presekala voz, ki ga ni uspela razrešiti z izseljenskim zakonom. V zakonskem načrtu so kljub dobro zasnovanim normam za zaščito izseljencev prevladovali policijski in vojaški interesi ter težnja podrejanja izseljevanja državnemu nadzoru. Propadel je, ker je bil premalo občutljiv za potrebe prebivalstva in vzroke izseljenskega pojava in ker je postavljaj pod vprašaj ustavno načelo svobode izseljevanja.⁹⁵ Predvideval je namreč ločevanje med »potreb- nim« in »nepotreb- nim« izseljevanjem in vladi dajal pravico do odvrčanja od izseljevanja v določene države.⁹⁶

Samo nekaj mesecev pozneje, 25. julija 1914, je vlada z dekretom prepovedala potovanje v tujino vsem vojaškim zavezancem.⁹⁷ Oblasti so še poostri- le budnost na zahodnih mejah z Italijo in s Švico, kjer so pričakovale beg pred rekrutacijo in povečano aktivnost ilegalnih mrež za izseljevanje. 31. julija 1914 pa je bila

95 Chmelar, *Höhepunkte*, 152–159; Kalc, »Vprašanje«.

96 Brunnbauer, *Globalizing*, 153.

97 »166. Ukaz ministrstva za deželno bran in ministrstva za notranje stvari z dne 25. julija 1914. I. da se zabrani prekršiti vojno dolžnost s tem, da se prestopijo meje«, *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*, 26. julij 1914, 841.

ustavna pravica svobode izseljevanja popolnoma ukinjena.⁹⁸ Prostorsko gibanje, ne samo v tujino, ampak tudi med upravno teritorialnimi enotami znotraj državnega ozemlja, je bilo iz varnostnih razlogov možno le z dovoljenjem policijskih in vojaških oblasti.⁹⁹ Množično prekooceansko izseljevanje je že avgusta 1914 ostalo le spomin. Zmanjšale so se tudi kontinentalne in notranje selitve zaradi dela. Niso pa se povsem prenehale, temveč so se podredile potrebam in logiki vojne ekonomije. Tudi Amerika je politično neoporečnim in vojaških dolžnosti prostim državljanom ostala še nekaj časa dosegljiva. Okrajno glavarstvo Logatec in vojaške oblasti so ženam, otrokom, sestram, zaročenkam in celotnim družinam še leta 1916 izdajali potne liste, da bi se pridružili svojem onkraj oceana. Pogojem se je pridružila »politična neoporečnost«. Pravico je v izogib napačnim interpretacijam vojnih restriktivnih predpisov potrjevala okrožnica deželne vlade in tako tistim, ki so si potni list lahko privoščili, omogočala umik v mirnejša okolja.¹⁰⁰ Krajevne oblasti so jih opremile s »prehodnico« za potovanje prek avstrijskega in nemškega ozemlja do Rotterdama, edinega pristanišča, v katerem so se avstrijski državljani lahko vkrcali na ladje za Ameriko.

98 »187. Ukaz vsega ministrstva z dne 31. julija 1914. l., s katerim se izdajajo utesnjujoče policijske navedbe glede potnih listov«, *Državni zakonik za kraljevino in dežele, zastopane v državnem zboru*, 1914, 893.

99 Kalc, »Nadzor«, 118.

100 ARS, 134 *Okrajno glavarstvo Logatec*, šk. 214, 24720/1915.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Ljubljana

16 *Deželno predsedstvo za Kranjsko (1791–1918)* (ARS, 16 *Deželno predsedstvo za Kranjsko*)

134 *Okrajno glavarstvo Logatec (1868–1918)* (ARS, 134, *Okrajno glavarstvo Logatec*)

136 *Okrajno glavarstvo Postojna (1771–1918)* (ARS, 136 *Okrajno glavarstvo Postojna*)

Državni arhiv v Trstu (Archivio di Stato di Trieste – AST), Trst

Luogotenenza del Litorale di Trieste (1850–1918), Atti generali (AST, Luogotenenza, AG)

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU). Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije (ISIM), Ljubljana

Arhiv Marjana Drnovška

Literatura

Adamič, France. *Spomini in pričevanja o življenju in delu Louisa Adamiča*. Ljubljana: Prešernova družba, 1983.

Adlešič, Juro. »Organizacija slovenskega izseljenstva«. Čas 4–5 (1909): 170–189.

Anon. »L'emigrazione nell'Argentina dalla Provincia di Gorizia«. V: *Atti e Memorie dell'i.r. Società Agraria di Gorizia*, 178–180. Gorica: Paternolli, 1878.

Bader-Zaar, Brigitta. »Foreigners and the Law in Nineteenth-century Austria: Juridical Concepts and Legal Rights in the Light of the Development of Citizenship«. V: *Migration Control in the North Atlantic World. The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution*

to the Inter-War Period, ur. Andreas Fahrmeir, Olivier Faron in Patrick Weil, 138–152. New York, Oxford: Berghahn Books, 2003.

Becker, Peter. »Governance of Migration in the Habsburg Monarchy and the Republic of Austria«. V: *National Approaches to the Administration of International Migration*, ur. Peri E. Arnold, 32–52. Amsterdam, Berlin, Tokyo, Washington DC: IOS Press, 2010.

Becker, Peter. »The Practice of Control and the Illusion of Evidence Passports and Personal Identification in Cities of Habsburg Austria«. V: *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities Papers and Gates, 1500–1930s*, ur. Hilde Greefs in Anne Winter, 217–242. New York: Routledge, 2019.

Benvenuti, Silvano. »Da 'peccatori' a 'depravati': Note sull'emigrazione dalla provincia di Gorizia (1878–1891)«. *Qualestoria* 10, št. 3 (1982): 57–107.

Brunnbauer, Ulf. *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lanham: Lexington Books, 2016.

Burger, Hannelore. »Passwesen und Staatsbürgerschaft«. V: *Grenze und Staat: Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*, ur. Waltraud Heindl in Edith Saurer, 1–87. Dunaj: Böhlau, 2000.

Caro, Leopold. *Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich*. Leipzig: Verlag von Dunker & Humboldt, 1909.

Cecotti, Franco. »L'emigrazione dal Litorale austriaco verso Argentina e Brasile 1878–1903«. V: *Un'altra terra un'altra vita: L'emigrazione isontina in Sud America tra storia e memoria 1878–1970*, ur. Franco Cecotti in Dario Mattiussi, 15–58. Gorica: Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale Leopoldo Gasparini, 2003.

Chmelar, Hans. *Höhepunkte der österreichischen Auswanderung: Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905–1914*. Dunaj: VÖAW, 1974.

Česen, Frank. »Spomini ob moji osemdesetletnici«. V: *Slovenski izseljenski koledar 1971*, 195–205. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1970.

Drnovšek, Marjan. »Nekatere evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno«. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 36 (1988): 205–217.

Drnovšek, Marjan. *Pot slovenskih izseljencev na tuje*. Ljubljana: Založba Mladika, 1991.

Drnovšek, Marjan. »Mestna policija v Ljubljani in izseljenci«. *Acta Histriae* 18, št. 3 (2010): 675–690.

F. K. »O potnih listih«. *Občinska uprava. Glasilo Kmetске županske zveze*, 25. julij 1907, 121–122.

Englisch, Karl. »Zu unserer Auswanderungsfrage«. *Statistische Monatschrift* 16 (1911): 89–120.

Goršič, France. »Naborna dolžnost in Amerika«. V: *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1911*, 122–123. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1911.

Grossutti, Javier P. *Via dall'Istria: L'emigrazione istriana dalla prima metà dell'Ottocento ai primi anni Quaranta del Novecento*. Trst: Università popolare di Trieste; Reka: Unione Italiana, 2013.

Kalc, Aleksej. »Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko do prve svetovne vojne«. V: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, ur. Mirko Jurak, 33–55. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1995.

Kalc, Aleksej. »Ladijske potniške evidence kot vir za zgodovino izseljenstva, s posebnim ozirom na izseljske sezname tržaškega pristanišča«. *Dve domovini / Two Homelands* 7 (1996): 51–69.

Kalc, Aleksej. »Razvojni obrisi izseljske zakonodaje v 19. stoletju in do prve svetovne vojne«. *Dve domovini / Two Homelands* 8 (1997): 9–35.

Kalc, Aleksej. »Brazilija je vabila«. V: *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*, ur. Monika Kokalj, 57–60. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 2001.

Kalc, Aleksej. »Vprašanje nezakonitega izseljevanja vojaških obveznikov v Avstriji na predvečer prve svetovne vojne«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 30–44.

Kalc, Aleksej. »Trst kot stičišče prekomorskega izseljevanja pred prvo svetovno vojno«. *Dve domovini / Two Homelands* 41 (2015): 75–88.

Kalc, Aleksej. »Nadzor migracijskih gibanj in migrantov v cesarski Avstriji od 18. stoletja do prve svetovne vojne«. *Dve domovini / Two Homelands* 44 (2016): 111–123.

Kalc, Aleksej, Mirjam Milharčič Hladnik in Janja Žitnik Serafin. *Doba velikih migracij na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020.

Klemenčič, Matjaž. *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1999.

Kolar, Bogdan. »Družba sv. Rafaela do ustanovitve ljubljanske podružnice«. *Dve domovini / Two Homelands* 1 (1990): 107–119.

Kolar, Bogdan. »Izseljenstvo kot trajen pastoralni izziv za Cerkev na Slovenskem«. *Bogoslovni vestnik: glasilo Teološke fakultete v Ljubljani* 62, št. 2 (2002): 157–173.

Komlosy, Andrea. »Empowering and Control. Conflicting Central and Regional Interests in Migration Within the Habsburg Monarchy«. V: *Migration Control*

in the North Atlantic World. *The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period*, ur. Andreas Fahrmeir, Olivier Faron in Patrick Weil, 153–166. New York, Oxford: Berghahn Books, 2003.

Kulihova, Lucija. »Zavajajoči podatki na seznamih ladijskih potnikov kot posledica restriktivne ameriške migracijske zakonodaje«. *Dve domovini / Two Homelands* 50 (2019): 237–251.

Martinčič, Andrej. »Borba za srečo in kruh«. V: *Slovenski izseljenski koledar 1960*, 231–234. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1960.

Marušič, Branko. »Prispevka o slovenskem izseljevanju v Južno Ameriko«. V: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, ur. Mirko Jurak, 57–66. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.

Mulaček, Ivan. »Naše izseljevanje v številkah«. *Čas* 4 (1913): 256–266.

Pifferi, Michele. »La doppia negazione dello ius migrandi tra Otto e Novecento«. V: *Diritto contro: Meccanismi giuridici di esclusione dello straniero*, ur. Orsetta Giolo in Michele Pifferi, 47–78. Torino: Giappichelli, 2009.

Rahten, Andrej. *Med Kakanijo in Wilsonio: Poklicne in politične preizkušnje Hansa Schwegla alias Ivana Šveгла*. Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2018.

Šuklje, Franc. »Izseljevanje. Govor poslanca Šukljeta v državnem zboru, dne 5. 10. 1905«. *Slovenec*, 13. in 14. oktober 1905, 1, 1–2.

Torpey, John. »Passports and the Development of Immigration Controls in the North Atlantic World During the Long Nineteenth Century«. V: *Migration Control in the North Atlantic World: The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period*, ur. Andreas Fahrmeir, Olivier Faron in Patrick Weil, 73–91. New York, Oxford: Berghahn Books, 2003.

Umek, Ema. »Izseljenska agencija Jožefa Paulina v Ljubljani«. V: *Slovenski izseljenski koledar 1968*, 234–238. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1967.

Wingfield, Nancy. »Destination: Alexandria, Buenos Aires, Constantinople; 'White-Slavers' in Late Imperial Austria«. *Journal of the History of Sexuality* 20, št. 2 (2011): 291–311.

Žontar, Jože. »Od neoabsolutizma do razpada monarhije«. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 57 (2009): 483–506.

DRŽAVLJANSTVO, STALNO BIVALIŠČE IN DOMOVINSTVO MED AVSTRIJO IN ITALIJO (1850–1920)

Franco Cecotti

Francoska revolucija je, kot je znano, prispevala k radikalni preobrazbi evropske zgodovine ter spremenila odnose med državo in državljani. Države starega režima so bile »lastnina« vladarjev in plemstva, prebivalci ozemelj so bili podložniki z veliko obveznostmi, zlasti ekonomskimi. Revolucija je omajala ta podrejeni odnos do vladarjev, plemičev in duhovščine: prebivalci francoske države so veljali za državljane, njihova pripadnost državi pa je bila opredeljena kot državljanstvo, tj. pojem, ki državljanom podeljuje politične, civilne in socialne dolžnosti in pravice, pozneje zapisane v posebnih dokumentih.

Širjenje teh načel je v Evropi potekalo počasi in neenakomerno. Sledilo je industrijskemu in finančnemu razvoju, uveljavljanju meščanstva, lažjega gibanja in komunikacije, ki jo je omogočila širitev železniške in pomorske prometne mreže, ter širitvi poštnega sistema in tiska, ki so zaznamovali 19. stoletje. Te preobrazbe so zelo pogosto spremljale vojne med državami in konflikti znotraj njih, zaradi česar se je pojavila vse bolj agresivna nacionalistična mentaliteta, ki je državljanstvo povezala z ideologijami identitete.

V tem prispevku skušam opredeliti nekatere značilnosti državljanstva in stalnega prebivališča, ki jih razumemo kot pravice vsakega državljana, hkrati pa tudi kot instrument upravnega in političnega nadzora. Obravnavam jih na primeru Trsta, obmejnega območja med Habsburškim cesarstvom in Kraljevino Italijo, v obdobju med letoma 1850 in 1920.

PODANIKI OZ. DRŽAVLJANI MED PRAVICAMI IN NADZOROM

Oblikovanje Kraljevine Italije se je po dolgih kulturnih pripravah ožjih intelektualnih sredin uresničilo med letoma 1859 in 1870, z vrsto vojaških osvajanj in ozemeljskih priključitev h Kraljevini Sardiniji.

Na vseh osvojenih ozemljih so za legitimacijo priključitve uporabljali plebiscit. Prebivalci so bili z njim pozvani, da se izrečejo za Savojsko kraljevino

ali za drugo neodvisno državo.¹ Izbira prebivalstva je bila povsod nedvoumna: burbonski podaniki, podaniki papeške države, Toskane in drugih kraljevin so postali »Italijani«, podredili so se Albertinskemu statutu, ki je postal ustava Kraljevine Italije.

Države, ki so obstajale pred zedinjenjem, so prenehale obstajati. Prebivalci so postali italijanski podaniki oziroma državljani.² Neznatna manjšina, ki je temu nasprotovala, se za to ni odločila iz nacionalnih načel, temveč predvsem iz ekonomskih razlogov ali zaradi lojalnosti starim vladarjem, kar je privedlo do dolgega oboroženega upora, osredotočenega na določene regije srednje in južne Italije.³ Manjše število pripadnikov plemiških slojev in častnikov poraženih vojsk je ilegalno zapustilo novonastalo državo in našlo zatočišče drugje.

Drugačna usoda je doletela prebivalce Lombardsko-beneškega kraljestva, ki je bilo del Habsburškega cesarstva, poražene, a ne izginule države. Italija je tudi te nove državljane pozvala na plebiscit, vendar je bila z mirovnimi pogodbami prebivalcem priključenih ozemelj ponujena možnost izbire med italijanskim ali avstrijskim državljanstvom. Odločili so se lahko glede pripadnosti oziroma izbirali med dvema vladarjema, ne da bi izgubili svoje imetje. Prebivalec Milana, na primer, ki je po priključitvi Lombardije k Italiji (1859) želel ostati avstrijski podanik, se je moral uradno preseliti v Avstrijo (v Benečijo, Trst ali Tridentinsko, če omenimo le najbližje dežele). V Milanu pa je lahko ohranil svojo premoženje in nepremično lastnino, kot je to določal 12. člen Züriškega sporazuma (10. novembra 1859),⁴ ki je urejal predajo Lombardije:

Podaniki Lombardije s stalnim prebivališčem na ozemlju, ki je bilo s tem sporazumom odstopljeno, bodo eno leto od dneva izmenjave ratifikacij [...] uživali polno pravico, da odnesejo svoje premoženje brez uvoznih dajatev in da se skupaj z družinami umaknejo v državo njegovega Cesarskega in Kraljevega Apostolskega

1 V vsaki od italijanskih držav pred zedinjenjem je bila za plebiscit uporabljena drugačna formula, podobna naslednji: »Priključitev ustavni monarhiji kralja Vittoria Emanueleja ali ločena kraljevina«, predlagana v Toskani. Glej: Alberto Mario Banfi, *Il Risorgimento italiano* (Roma-Bari: Laterza, 2008), 110.

2 Izraz *cittadini* (»državljani«) se v 84 členih Statuta ne pojavi nikoli (samo v naslovu »I diritti e doveri del cittadino« – Pravice in dolžnosti državljan), medtem ko je izraz *sudditi* (»podaniki«) prisoten v preambuli in v 40. členu; samo enkrat (v 24. členu) se pojavi izraz *regnicoli* (»državljani kraljevine«), ki označuje prebivalce nove kraljevine.

3 Enzo Ciconte, *La grande mattanza. Storia della guerra al brigantaggio* (Rim-Bari: Laterza), 2018.

4 Züriški sporazum je bil sklenjen med Avstrijo in Francijo, ki je nato Lombardijo odstopila Italiji v zameno za Nico in pokrajino Savojo.

Veličanstva; v tem primeru bodo ohranili status avstrijskih državljanov. Obdržali bodo tudi svoje nepremičnine na ozemlju Lombardije.⁵

Sporazum je določal (ali podeljeval) individualno pravico, namenjeno »Lombardijcem« z odstopljenih ozemelj, tj. državljanstvo, ki so ga prebivalci izbrali na podlagi osebne odločitve.

Tudi v dunajski mirovni pogodbi (z dne 3. oktobra 1866), s katero sta bila vzpostavljena mir med Italijo in Avstrijo in predaja Benečije Savojcem, je mogoče najti enake formulacije, z dodatkom, ki se nanaša na izseljence (14. člen):

Prvotni prebivalci odstopljenega ozemlja bodo uživali [...] polne in celotne pravice [...], da se s svojimi družinami umaknejo v države njegovega Cesarskega in Kraljevega Apostolskega Veličanstva, v tem primeru bodo ohranili status avstrijskih državljanov. [...] Ista pravica je recipročno podeljena posameznikom, ki izvirajo iz odstopljenega ozemlja in so se ustalili v državah njegovega Cesarskega in Kraljevega Apostolskega Veličanstva.⁶

Zadnji odstavek se je nanašal na prebivalce Benečije, ki so se ustalili v Avstriji kot izseljenci pred letom 1866, ko je dežela prešla izpod habsburške oblasti pod Italijo. Večina teh izseljencev je bila ob avstrijskem popisu leta 1857 prisotnih v Trstu in v Avstrijskem primorju: šlo je za 360 Lombardijcev in 7.048 Benečanov, od tega jih je bilo 4.851 iz Furlanije.⁷ V skladu z novimi državnimi mejami in po mirovni pogodbi so postali v Avstriji »inozemci« (*stranieri*), prej pa so bili »tujci« (*forestieri*), tj. priseljenci iz drugih avstrijskih dežel.

Koliko teh priseljencev iz Benečije ali Lombardije se je v letih 1859 ali 1866 odločilo za ohranitev avstrijskega državljanstva, ni znano. Zagotovo je zaradi navezanosti na izvorni kraj večina izbrala italijansko, medtem ko se drugi najbrž za to niso odločili zaradi neobveščenosti.

V Habsburški monarhiji (tako kot v vseh evropskih kraljevinah tistega časa) je vladar podeljeval državljanstvo tujim državljanom, ki so zanj zaprosili;⁸ šlo je za podelitev, ne pa za pravico posameznika. Le izjemoma, kot v primeru

5 Armando Saitta, ur., *Le conferenze e la pace di Zurigo nei documenti diplomatici francesi. III Serie: 1848–1860* (Roma: Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, 1965).

6 Anon., *Raccolta dei Trattati e delle Convenzioni fra il Regno d'Italia ed i Governi esteri. Compilata per cura del Ministro per gli Affari Esteri. Volume secondo contenente i Trattati e le Convenzioni concluse dal 1° gennaio 1865 al 1° gennaio 1868* (Torino: Tipografia G.B. Paravia e compagni, 1869), 193.

7 Dean Krmac, »Il Censimento demografico del 1857: fonte per lo studio della popolazione di Trieste e dell'Istria« (doktorska disertacija, Università di Trieste, 2002).

8 Podelitev državljanstva se je imenovala »naturalizacija«.

pogodb po italijanskih vojnah za neodvisnost, so prebivalci ozemelj, ki so bila priključena novi državi, imeli možnost izbire.⁹ Podelitev državljanstva je na splošno ostala instrument nadzora, ki so ga uporabljali v skladu s političnimi, gospodarskimi in vojnimi razmerami.¹⁰

Politične izgance, zveste propadlim monarhijam, ali plemiče, ki so nasprotovali liberalnim idejam, so Habsburžani sprejeli odprtih rok. Tako se je dogajalo tudi leta 1860 in v naslednjih letih, ko je pred zedinjenjem Italije prihajalo do številnih pobegov uradnikov in vojakov iz italijanskih držav, del katerih se je napolil v Trst, kjer so bili dobrodošli in so kmalu dobili avstrijsko državljanstvo. V arhivu tržaške občine najdemo med prošnjami za državljanstvo iz srede 19. stoletja sledi prisotnosti političnih ubežnikov iz razpuščene Kraljevine Dveh Sicilij, o čemer pričata naslednja dva primera.

Dne 6. septembra 1866 je kirurg Emanuele Sabatelli, rojen leta 1823 v kraju San Giovanni Rotondo (Foggia), pri tržaškem namestništvu vložil prošnjo za avstrijsko državljanstvo, ki ga je 29. septembra tudi dobil.¹¹ Bil je politični begunec, zvest Burbonom, poročen in z dvema otrokoma. V svoji državi je bil oktobra 1860 vpleten v pobjo 24 liberalcev, ki so bili naklonjeni priključitvi Kraljevine Dveh Sicilij k Italiji, in obtožen spodbujanja k »uporu ter spopadu z garibaldinci«.¹² Izognil se je aretaciji in leta 1862 prispel v Trst, kjer je očitno dobil zaščito pri oblasteh: tržaški sodniki so zavrnili zahtevo za njegovo izročitev s strani porotnega sodišča v Luceri.¹³

Še en ubežnik iz južne Italije se je leta 1863 odpravil v Trst in zaprosil za avstrijsko državljanstvo. Plemič in častnik burbonske vojske Gaetano Afano di Rivera,¹⁴ rojen v Palermu leta 1816, je leta 1861 sledil burbonskemu kralju Frančišku II. v izgnanstvo v Rim, preden je z ženo, otroki in tremi sorodniki

9 V resnici je bila možnost rezervirana za redke prebivalce, večinoma tiste, ki so imeli močne povezave s Habsburško monarhijo, državnimi uradniki in podobnimi subjekti, vsekakor pa ne za navadne državljane, ki so živeli na odstopljenih ozemljih.

10 Daniela Luigia Caglioti, »La cittadinanza alla prova della Grande guerra: denaturalizzare i cittadini di origine nemica in Francia«, *Contemporanea* 19, št. 2 (april–junij 2016): 306.

11 AGTs, *Magistrato Civico*, b. 1387 (1863–1867), 15. september 1866. Sabatelli je umrl v Trstu 18. septembra 1873 za posledicami pljučne tuberkuloze.

12 Giulio Giovanni Siena, *Ventiquattro martiri per il risorgimento di San Giovanni Rotondo* (Foggia: Kronos, 1998), 279; Alessandro Capone, »Legittimismo popolare e questione demaniale. I repertori della protesta nella Capitanata del 1860–61«, *Meridiana*, št. 84 (2005): 221.

13 Siena, *Ventiquattro martiri*, 161.

14 AGTs, *Magistrato Civico*, b. 1387 (1863–1867), 2066/1866. G. Afano de Rivera je umrl v Trstu leta 1870.

prišel v Trst. Tu so ga nato vpoklicali v habsburško vojsko, s katero se je leta 1866 bojeval proti Italiji v bitkah pri Custozi in na Visu.¹⁵

Lahkota, s katero so podeljevali avstrijsko državljanstvo pobeglim častnikom ali plemičem, je bila očitno sad politične izbire in ideološkega soglasja med konservativci. Skrbnejše obravnave so bile deležne prošnje za avstrijsko državljanstvo, ki so jih predložili italijanski delavci v Avstriji, zlasti po letu 1866. V teh primerih so habsburške oblasti preverjale v prvi vrsti politične karakteristike prosilca, skupaj z nacionalnimi in verskimi, upoštevale pa so tudi njegov socialni in gospodarski položaj.¹⁶

V prvi polovici 19. stoletja mestne uprave včasih še same niso vedele, ali so priseljenci avstrijski (naturalizirani) ali italijanski (tuji) državljani.¹⁷ To je razvidno iz dopisa mestnega magistrata na Reki mestnemu magistratu v Trstu z dne 5. februarja 1863, v katerem sprašuje za posredovanje informacij o Apuljčanu Antoniu Raguseu. Raguseo je imel stalno prebivališče na Reki in je približno 15 let prej zaprosil za avstrijsko državljanstvo, bil pa je neizsledljiv. Občina Trst ga ni imela zabeleženega, poročala pa je o podelitvi avstrijskega državljanstva leta 1831 nekemu Nicolòju Raguseu, ki bi »lahko bil Antonijev oče«.¹⁸

Nepoznavanje očetovstva iskane osebe razkriva očitno vrzel v sistemu nadzora in registracije priseljencev. Verjetno je bilo v obdobju, ko je bilo povpraševanje po delovni sili v Trstu visoko, lažje pridobiti avstrijsko državljanstvo, saj je to omogočalo trajno ustalitev tujih delavcev. Zdi pa se, da v primeru Ragusea ni bilo uspešno, glede na njegovo preselitev na Reko, kjer je zapustil ženo in otroka (rojenega v Trstu) ter izginil neznan kam.

Ugotovitev državljanstva določene osebe je bila nujna, kadar je bilo to potrebno za dodelitev socialne pomoči, do katere so bili upravičeni državljani, ne pa priseljenci. Na prošnje priseljencev za pridobitev avstrijskega državljanstva je vplivala prav pravica do socialnega skrbstva. Ta odločitev je navadno dozorela, kadar so se priseljenci poleg gotove službe ali dejavnosti poročili in so se jim rodili otroci ali ko so se njihove vezi z državo izvora razrhljale in so se uspešno vključili v tržaško družbeno okolje. Nekateri dokumenti kažejo tudi na to, da so priseljenci iz Italije vlagali prošnje za državljanstvo, da bi izkazali zvestobo

15 Giuseppe Catenacci in Roberto Maria Selvaggi, *Gli Afan de Rivera. Il Real Opificio di Pietra-santa e la Nunziatella* (Gaeta, 1996), 4, 6, 8, 9.

16 Ulrike von Hirschhausen, *Von imperialer Inklusion zur nationalen Exklusion Staatsbürgerschaft in Österreich Ungarn 1867–1923* (Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 2007), 8.

17 Avstrijske občine so morale voditi seznam prebivalcev na podlagi cesarskega dovoljenjem št. 170 z dne 17. marca 1849 (Člen 20).

18 AGTs, *Magistrato Civico*, b. 1387 (1863–1867), 32006.

oziroma lojalnost Avstriji v času italijanskih vojn za neodvisnost, morda tudi v strahu, da bi izgubili službo ali da bi se distancirali od države napadalke. Pozneje pa so zaprosili za vrnitev italijanskega državljanstva.¹⁹

Zahteva za državljanstvo je bila naslovljena na vladarja, običajno pa je o podelitvi, po zelo počasnem birokratskem postopku, odločalo namestništvo, tj. lokalna državna oblast.²⁰ Če je bila vloga odobrena, je mestni magistrat prosilca pozval v mestno hišo na zaprisego, ki se je sredi 19. stoletja glasila takole:

Prisegate vsemogočnemu Bogu in pri svoji časti in veri obljublajte, da boste odslej zvesto poslušni in predani njegovemu Cesarskemu in Kraljevemu Apostolskemu Veličanstvu Francu Jožefu I., avstrijskemu cesarju, ki je vaš zakoniti vladar, in dedičem, ki bodo nasledili njegovo Avgustovo rodbino, da boste dosledno spoštovali vse zakone, ki veljajo v avstrijskem cesarstvu, in voljno izpolnjevali vse dolžnosti zvestega avstrijskega državljana cesarskega veličanstva.²¹

Besedilo je bilo prebrano prosilcu, ki je pred podpisom odgovoril na sledeči način: »Kar mi je sedaj bilo prebrano, sem dobro razumel, prisegam in obljubljam, da bom vse natančno izvrševal in zvesto izpolnjeval. Bog naj mi pomaga.«

Priseljenci iz italijanskih dežel so lahko v 19. stoletju zaprosili za avstrijsko državljanstvo na lastno pobudo in na podlagi osebnih interesov, vendar so o tem vedno odločali lokalni državni uradniki, ki so ocenjevali gospodarske potrebe in strokovnost prosilcev. Po vstajah leta 1848 in italijanskih vojnah za neodvisnost so bili po letu 1859 pri ocenah glede podelitve državljanstva pozorni tudi na krepitev italijanskega iredentizma oziroma ekspanzionizma.

Demografski razvoj Trsta, ki je bil povezan s trgovskim pristaniščem in ga je podpirala centralna oblast Habsburške monarhije, priča o prihodu tisočev priseljencev iz drugih dežel monarhije in iz tujine. Industrijski razvoj ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja je pripomogel k izjemnemu povečanju priseljevanja.²² Priseljevanje z italijanskega ozemlja se ni zmanjšalo niti z vojnami za

19 Antonio Baffoni iz dežele Marke, v Trstu od leta 1859, pomorščak, je julija 1888 zaprosil, da »postane ponovno Italijan«. Glej: AST, *Consolato d'Italia*, b. 347, Cittadinanza e nazionalità (1885–1888), dok. 17261.

20 Analiza prošenj v obdobju 1863–1868 priča o večmesečnem in včasih tudi večletnem čakalju, ki se je v večini primerov končalo z zavrnitvijo, vsaj v navedenem obdobju. Glej: AGTs, *Magistrato Civico*, b. 1387; Hirschhausen, *Von imperialer Inklusion*, 8.

21 Besedilo prisege je mogoče najti v številnih dokumentih. Glej: AGTs, *Magistrato Civico*, b. 1387 (1863–1867).

22 Aleksej Kalc, »Aspetti del popolamento e della politica dell'immigrazione nel porto franco di Trieste (secolo XVIII)«, v: *Le popolazioni del mare. Porti franchi, città, isole e villaggi costieri tra età moderna e contemporanea*, ur. Aleksej Kalc in Elisabetta Navarra (Videm: Forum, 2003); Giulio Mellinato, *Crescita senza sviluppo. L'economia marittima della Venezia Giulia tra Impero*

neodvisnost – ravno nasprotno. Po letu 1866 so na tisoče priseljencev iz Benečije in Lombardije, ki so bili pozvani k izbiri med Avstrijo in Italijo, obravnavali, kot da prihajajo iz tujine. Leta 1967 so začeli voditi podrobno evidenco priseljencev iz Kraljevine Italije ravno z namenom, da bi dokumentirali njihovo državljansko izbiro za eno ali drugo državo. Konzulat Kraljevine Italije v Trstu je takrat vzpostavil poimenski register vseh italijanskih državljanov ali t. i. »regnicolov« v mestu,²³ ki so morali imeti potni list ter biti vpisani v »register italijanskih državljanov«.²⁴

Tabela 1: Preglednica priseljencev iz Italije po registru Generalnega konzulata Kraljevine Italije v Trstu v obdobju 1867–1915

Obdobje	Priseljenci, registrirani v Trstu
Junij 1867–1868	7.288
1869–1873	1.219
1874–1878	1.436
1879–1883	3.679
1884–1888	1.912
1889–1893	1.610
1894–1898	2.036
1899–1903	3.278
1904–1908	4.914
1909–1913	6.879
1914–maj 1915	2.573
Skupaj	36.824

Seznam italijanskih priseljencev, prisotnih v Trstu in okolici (na ozemlju tržaške občine), se je v skladu z dunajsko mirovno pogodbo nenehno posodabljal s podatki o tistih, ki so izvirali iz nekdanje avstrijske Benečije, pa tudi iz potrebe po nadzorovanju vse večjega števila delavcev, ki so se v mesto priseljevali iz vseh

asburgico e autarchia (1914–1936) (Monfalcone: Consorzio culturale del monfalconese, 2001); Roberto Finzi in Franco Tassinari, »Le piramidi di Trieste. Triestine e triestini dal 1918 a oggi. Un profilo demografico«, v: *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Il Friuli-Venezia Giulia*, ur. Roberto Finzi, Claudio Magris in Giovanni Miccoli (Torino: Einaudi, 2002).

23 AST, *Consolato d'Italia*, b. 1093–1100, Registro immatricolazione degli italiani in Trieste.

24 AST, *Consolato d'Italia*, b. 347, Cittadinanza e nazionalità (1885–1888).

italijanskih pokrajin. Italijanski konzulat jih je z registracijo osebnih podatkov, kraja in regije izvora ter poklica vpisoval vse do maja 1915.

Konzularni »Register Italijanov v Trstu« je izjemen vir za preučevanje migracij v Avstrijsko primorje med junijem 1867 in majem 1915, saj vsebuje podatke o približno 37.000 priseljencih iz vseh italijanskih pokrajin.²⁵ Italijanski konzulat je sam izdajal potne liste, potrebne za prebivanje v Trstu. V obdobju 1878–1899 je obravnaval več kot 11.000 prošenj za potni list, v veliki večini za Avstro-Ogrsko.²⁶ V mnogih primerih je šlo za obnove zapadlih potnih listov, ki so jim podaljševali veljavnost, oziroma za prošnje priseljencev »brez dokumentov«, ki so nameravali urediti svoj nezakoniti status v mestu. Malo je bilo prošenj za potne liste, veljavne za druge evropske ali sredozemske destinacije, proti koncu stoletja pa je začelo naraščati povpraševanje za Južno in Severno Ameriko.

Množično priseljevanje delavcev v drugi polovici 19. stoletja je prispevalo k vse pogostejšemu poročanju med partnerji različnega geografskega izvora in državljanstva. Vloga poročnega trga in zakonskih zvez v procesu družbene integracije priseljenih delavcev je dobro znana.²⁷ Register vpisov potrjuje, da so bile zveze med tujci iz Italije in ženskami iz Avstrije pogoste. Lep primer so priseljenci iz Apulije. Italijanski konzulat v Trstu je med letoma 1867 in 1915 zabeležil 1.380 italijanskih državljanov iz te dežele,²⁸ med katerimi je najti približno petdeset žensk z očitnim slovenskim, hrvaškim ali italijanskim poreklom z ozemlja Habsburške monarhije. Med njimi naletimo na Caterino Perko, rojeno v Ljubljani s stalnim prebivališčem v Traniju, Luigio Zottich iz Kopra s prebivališčem v Molfetti, Filomeno Zattera iz Umaga s prebivališčem v Traniju, Mario Kocijancich iz Hinj na Kranjskem, ki je stalno prebivala v Vico Garganicu, Mario Silic iz Vrtojbe na Goriškem, ki je imela prebivališče v Otrantu, ter Giovanni Mario Delbello iz istrskega Novigrada s prebivališčem v Molfetti. Seznam žensk, ki so podobno kot zgoraj navedene s poroko prevzele apulijske priimke svojih mož (Scoccimarro, Palombella, Fabiano, Mosella, Piconese, Di

25 V osmih registrih je navedenih 38.913 imen z zaporedno številko, vendar so se skozi leta nabrale različne napake pri številčenju (tudi za 800 številke), poleg tega pa so bila številna imena skozi leta večkrat prepisana, tako da je skupno število imen približno 37.000.

26 AST, *Consolato d'Italia*, b. 862, Passaporti rilasciati. Leta 1882 se je na primer kar 844 od 1.045 prošenj nanašalo na Avstro-Ogrsko.

27 Marina Cattaruzza, *La formazione del proletariato urbano. Immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla metà del secolo XIX alla prima guerra mondiale* (Torino: Musolini, 1979), 61.

28 Kot primer navajam apulijske priseljence, katerih imena sem prepisal iz registra. Med njimi jih je 988 rojenih v Apuliji, 271 v Trstu, preostali pa v drugih krajih v Italiji ali v Avstrijskem primorju.

Marzo, De Gioia itd.) in italijansko državljanstvo ter domovinstvo v apulijskih krajih, od koder so izviral njihovi ožje, pa je še dolg.²⁹

Pojav mešanih zakonskih zvez med moškimi iz Apulije in ženskami iz Avstrije je pogostejši v času prvih popisov (1867–1880), medtem ko se je v naslednjih letih ta številka zmanjševala in so začele prevladovati družine, v katerih sta bila oba zakonca apulijska priseljenca v Trstu.

Popis prebivalstva iz leta 1857 beleži pogosto mešane zakonske zveze, čeprav priimek žene običajno ni znan, naveden pa je kraj njenega rojstva. Tak primer je družina Andree Bonite, rojenega v Bariju leta 1800, načelnika tržaških fakinov, ki je živel v Trstu z ženo Marijo, rojeno v Solkanu (Gorica), in s štirimi otroki. Iz obrobne opombe ob podatkih o družini izvemo, da je družinski poglavar dobil »avstrijsko državljanstvo«, kar potrjuje prej navedeno, da so moške priseljenke k spremembi državljanstva (v tem primeru iz burbonskega Kraljestva Dveh Sicilij v habsburško) spodbudili zadovoljivi delovni pogoji in sklenitev zakonske zveze.

Poročene ženske niso imele možnosti samostojne izbire državljanstva. Obvezno so morale ob poroki sprejeti moževo državljanstvo, kot so to v tistem času predvidevali zakoni vseh evropskih držav. Gre za ustaljena, za ženske vsekakor diskriminatorna pravila, ki v običajnih razmerah niso povzročala večjih zapletov, v času vojne med Italijo in Avstrijo pa so imela za Avstrijke, poročene s priseljenci z druge strani meje, dramatične posledice.

Maja 1915 so avstrijske oblasti s stopnjevanjem vojnih napetosti priseljenke iz Kraljevine Italije začele obravnavati kot državljane sovražne države in jih prisilile v hitro vrnitev v svoje rojstne kraje, včasih v italijanske regije in mesta, ki jih niso poznali in morebiti nikoli obiskali, vključno z njihovimi ženami iz Avstrije, ki so postale italijanske državljanke šele po sklenitvi zakonske zveze.³⁰ V še bolj zapletenem položaju so se znašli številni priseljenci, ki se niso uspeli pravočasno umakniti čez mejo v Italijo. Te so aretirali in internirali v posebna taborišča, njihove žene pa so prek Švice izgnali v Italijo. Tudi v tem primeru so bile avstrijske žene z moževim državljanstvom, potem ko so bile izgnane iz Avstrije, prisiljene živeti kot begunke v državi, ki jim je bila popolnoma tuja.

Med vojno je lahko navidezno nedolžna izbira, izvirajoča iz osebnih čustev, kot je bil prevzem italijanskega državljanstva, ljudi izpostavila dolgotrajnemu

29 Kar zadeva Italijo, glej 10. člen zakona št. 555 z dne 13. junija 1912: »Poročena ženska ne more pridobiti državljanstva, ki ni državljanstvo njenega moža.« Določbo najdemo že v civilnem zakoniku Kraljevine Italije iz leta 1865 in je bila postavljena pod vprašaj šele z italijansko ustavo iz leta 1948.

30 Neva Biondi, »Regnicoli. Storie di sudditi italiani nel Litorale austriaco durante la prima guerra mondiale«, v: »Un esilio che non ha pari.« 1914–1918 profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria, ur. Franco Cecotti (Gorica: Libreria Editrice Goriziana, 2001).

trpljenju in stiskam, zlasti tiste z nizkimi dohodki in delavce na splošno. Najbolj so bili prizadeti priseljenci in njihovi potomci, tako otroci tistih, ki so izbrali avstrijsko državljanstvo na podlagi mirovne pogodbe iz leta 1866 in so vse od leta 1914 morali služiti v avstrijski vojski v Galiciji, kot otroci tistih, ki so ostali italijanski državljani in so bili prisiljeni v hitro vrnitev v Italijo leta 1915, zaradi česar so zapustili delo, domove in vse svoje premoženje v Avstriji.³¹

Tudi konec prve svetovne vojne novembra 1918 in priključitev Avstrijskega primorja k Italiji sta spodbudila razširjeno uporabo državljanstva kot političnega instrumenta. Na italijansko vojaško in nato civilno upravo med letoma 1918 in 1920 je vplivalo nacionalistično in kaotično vzdušje ob koncu vojne. Italijanske oblasti so internirale in odstranjevale avstrijske državljane (bivše upravitelje, politike, pripadnike avstrijske vojske) iz krajev stalnega prebivališča, ki jih je zasedla italijanska vojska.³²

Drugim habsburškim državljanom Avstrijskega primorja je bila po vojni onemogočena vrnitev v kraje njihovega stalnega prebivališča (Gorica, Trst, Istra). Šlo je za manjšo skupino premožnejših ljudi, podjetnikov, ki so se med vojno spontano umaknili in ki so se v zadnjih desetletjih 19. stoletja odpovedali avstrijskemu državljanstvu, da bi sprejeli osmansko. Izbira ni bila identitetne narave, pač pa povezana z ekonomskimi razlogi, kar se jasno kaže v prošnjah za vrnitev v Trst po končani vojni. Njihovo vrnitev je ovirala vojaška vlada Julijske krajine prav zaradi njihove povezave s Turčijo, ki se je v pravkar končani vojni borila proti Italiji. Razlogi za opisane težave in tudi instrumentalna raba državljanstva so razvidni iz pisma italijanskega konzula v Ženevi, Gina Macchiora-Vivalbe:

Gospod Macerata je pristen Tržačan, ki se je rodil in odraščal v Trstu, kjer so od nekdaj živeli njegov oče in predniki. [K]o je bil Virgilio Macerata še otrok, je njegov oče prek dokaj razširjenega postopka v Trstu zanj od turškega konzulata dobil osmanski potni list, in to izključno z namenom, da bi se sin izognil služenju vojaškega roka v Avstriji. Znano je, da osmanski državljani, ki niso muslimanske vere, niso zavezani k služenju, predvsem pa v tistem obdobju niso bili na služenju vojaškega roka v Turčiji.³³

31 Franco Cecotti, »Internamenti di civili durante la prima guerra mondiale«, v: *Un esilio che non ha pari. 1914–1918 profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria*, ur. Franco Cecotti (Gorica: Libreria Editrice Goriziana, 2001).

32 Angelo Visintin, *L'Italia a Trieste. L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia, 1918–1919* (Gorica: Libreria Editrice Goriziana, IRSMLFVG, 2000), 175.

33 AST, *Commissariato Generale Civile*, Atti del Gabinetto, b. 35. Pismo, poslano iz Ženeve dne 30. novembra 1918 ministru za notranje zadeve. Macerata se je med vojno zatekel v nevtralnemu Švico.

Instrumentalno izrabljanje državljanstva je bilo razširjeno med tržaškim meščanstvom, vendar se je pogosto izkazalo kot nepremišljeno. Takšen je primer slavnega zdravnika iredentističnih idej Giulia Ascolija, rojenega v Trstu, a italijanskega državljan, ki je leta 1913 zaprosil za avstrijsko državljanstvo, da bi kandidiral za zdravstvenega direktorja v tržaški bolnišnici. Ker se ob izbruhu vojne leta 1914 in vstopu Italije na stran Antante leta 1915 ni pridružil avstro-ogrski vojski, je bil vse do smrti zaradi tuberkuloze na Dunaju leta 1916 podvržen obtožbam in sojenjem.³⁴ Nekatere izbire lahko glede na čas in okoliščine opredelimo za tvegane, na primer poroko med italijanskim državljanom Albanom Biondijem, čigar družina je sredi 19. stoletja prispela v Trst iz Cesene, in avstrijsko državljansko Giovanni Neumüller, ki se je v Trst priselila z območja Linza. Zakonca sta se poročila v Selnici ob Dravi, blizu Maribora, februarja 1918. Mož je bil kot Italijan med vojno interniran in je delal v Selnici ob Dravi pri izgradnji elektrarne Fala. Žena se mu je februarja 1918, se pravi v zadnjem letu vojne, iz Trsta pridružila v štajerskem kraju, kjer se je z njim poročila in tako pridobila italijansko državljanstvo.³⁵ Njuna zgodba je imela srečen konec, saj ženske niso nadzorovali ali izgnali v Italijo, kot se je to na začetku vojne zgodilo mnogim avstrijskim ženam, poročenim z italijanskimi državljani.

Ti primeri ponovno dokazujejo, da »vojna zgodovinarju nazorno razgrne problematičnost državljanstva, njegovo naključno naravo, razvezano od pravic in zelo občutljivo na spremembe v političnem ozračju ter krize.«³⁶ Opozarjajo pa tudi na postopnost uvajanja ustavnih norm o državljanstvu kot pogojev za uživanje pravic, ki jih zagotavlja država (npr. do zdravstvenega, delovnega in pokojninskega zavarovanja), poleg političnih pravic, kot je volilna pravica.³⁷ V državotvornih procesih nacionalnih držav je imelo državljanstvo prvenstveno vključevalni značaj, kljub temu, da je zahtevalo tudi tako ali drugačno izbiro, kot kažejo navedene pogodbe v zvezi z italijanskimi vojnami za neodvisnost. Po svetovnih vojnah v 20. stoletju pa so pogodbe vsebovale norme za izključevanje ali izgov iz držav, ki so postale vse bolj »nacionalne«.³⁸

34 Arturo Castiglioni, *Giulio Ascoli direttore dell'Ospedale di Trieste, vittima dell'artiglio austriaco: soldato del dovere e dell'ideale* (Trst: Taddei, 1919); Hirschhausen, *Von imperialer Inklusion*, 18.

35 Informacije je avtorju posredovala družina. O elektrarni Fala glej: Cecotti, »Internamenti«, 73.

36 Caglioti, »La cittadinanza«, 306.

37 Anna Millo, *Storia di una borghesia. La famiglia Vivante a Trieste dall'emporio alla guerra mondiale* (Gorica: Libreria Editrice Goriziana, IRSMFVG, 1998), 152–154.

38 Senžermenska mirovna pogodba (podpisana 10. septembra 1919) v 71. členu ne priznava italijanskega državljanstva tistim, ki se, čeprav prebivajo na ozemljih, priključenih Italiji (Avstrijsko primorje/Juljska krajina; Južna Tirolska/Trentino-Alto Adige), tam niso rodili ali so pravico

PROBLEM STALNEGA PREBIVALIŠČA – DOMOVINSKIH PRAVIC V ODNOSIH MED AVSTRIJO IN ITALIJO

Leta 1884 se je Nicolò Mantica, svetnik občine Videm (Udine) obrnil na novinarja Pacifica Valussija z odprtim pismom, objavljenim v časopisu furlanskega glavnega mesta, z naslovom *Una questione amministrativa* («Upravna zadeva»).³⁹ Nanašalo se je na pritožbo, ki jo je videmska občina nasloвила na italijansko vlado v zvezi »s stroški hospitalizacije v Avstro-Ogrskem cesarstvu«, točneje zoper obveznost plačevanja stroškov bolnišnične oskrbe svojim državljanom, ki so se izselili v Avstrijo.

Stroške zdravljenja revnega italijanskega izseljenca v bolnišnični oskrbi v katerem koli avstrijskem kraju je morala kriti občina izvora, tudi če je ta že desetletja živel v tujini. Priseljenci iz Italije, ki so se v drugi polovici 19. stoletja naselili v Trstu, so bili večinoma beneški in furlanski prebivalci, ki so jih pritegnile zaposlitvene možnosti v tržaškem pristanišču. Trst je kot mesto trgovinske in nato industrijske ekonomske ekspanzije doživljal demografsko rast, ki jo je ustavila šele vojna leta 1914. Visoko število hospitalizacij zaradi bolezni in nesreč med priseljenci iz Vidma ali iz katerega koli drugega italijanskega mesta je posledično pomenilo visoka povračila avstrijskim zdravstvenim blagajnam. Ti finančni stroški so z leti začeli pretirano bremeniti proračune občin, iz katerih so izseljenci prihajali.

Po besedah svetnika Mantice so ta bremena v videmski provinci znašala približno 40.000 lir na leto, zato se je nadejal, da bi »vse občine, ki imajo dolgove do avstrijskih bolnišnic, odločno zavrnilo plačilo«⁴⁰ in se uprle navodilom italijanskih oblasti, ki so bile naklonjene spoštovanju diplomatskih zavez z Avstrijo.

Odgovor italijanskega ministrstva za notranje zadeve na ugovore je bil zaupan videmskemu prefektu, ki je znova poudaril, da so mirovne pogodbe iz leta 1866 predvidevale recipročne oblike pomoči med Italijo in Avstrijo ter da so bila plačila bolnišničnih stroškov revnim izseljencem skladna z »načeli humanosti in družbenega reda«. Zaradi tega je priporočil, naj bodo »predlogi tržaškega mestnega magistrata« upoštevani.⁴¹

do prebivanja pridobili po maju 1915. Italijanske oblasti so tako lahko zahteve za pridobitev državljanstva zavrnilo (73. člen). V skladu z 78. členom lahko optirajo za državo, skladno z njihovo identiteto, samo tisti, ki se »po rasi in jeziku razlikujejo od večine prebivalstva«.

39 Prim. *Giornale di Udine*, 12. marec 1884. N. Mantica, videmski občinski svetnik, predstavnik gospodarskih ustanov Furlanske province, preučevalec družbenih in migracijskih pojavov. P. Valussi je bil pomemben furlanski novinar in pisatelj in liberalni iredentist, aktiven od leta 1848.

40 Prav tam.

41 AST, *Consolato d'Italia*, b. 681, Spese ospedale per oriundi veneti. Pismo videmske prefekture z dne 16. februarja 1884 z odgovorom ministrstva na pritožbo občine Videm (sklep z dne

V resnici formalni dogovori o zdravstvenih stroških niso obstajali. Obstajali so akti o pravnih navadah, ki jih je določala recipročna ekonomsko-politična korist. Avstrija je pri zdravstvenih stroških prihranila ali z njimi zaslužila; Italija, ki je zagotavljala zdravstveno varnost italijanskim delavcem v Trstu in drugod po Avstriji, pa je imela korist od denarnih nakazil, ki so jih izseljenci pošiljali domov družinskim članom. K temu je v Trstu kot dodano vrednost prišteti še politični interes mestne liberalno-nacionalne uprave, ki se je zavzemala za povečanje in utrditev italijanske prisotnosti v mestu.

Težava z ogromnimi zdravstvenimi stroški za italijanske občine ni bila nova, nastala je takoj po priključitvi Benečije (katere del je bila tudi Furlanija) h Kraljevini Italiji leta 1866, kot je razvidno iz zahteve, ki jo je občina Travesio v videmski provinci naslovila na tržaški mestni magistrat decembra 1869:

Družine, navedene v priloženem seznamu, se že od nekdaj nahajajo v tem mestu [Trstu] in domujejo, kjer imajo sedež tudi njihovi poslovni interesi; zato jih je občina Travesio izbrisala iz svojega matičnega registra. V tem smislu spodaj podpisani naprošam magistrat, da vpiše omenjene družine v svoj matični register in se o tem izreče.⁴²

Furlanska občina, ki je tri leta pred tem izpod avstrijske uprave prešla pod italijansko, je ravnala lahkomišelnost ali naivnost, ko je tržaške oblasti prosila, naj prevzamejo odgovornost za nekatere družine, ki so se izselile v avstrijsko mesto. Postopki niso bili tako preprosti, saj ni šlo za upravne odločitve, temveč za mednarodne odnose, odvisne od izida vojne, ki sta jo Kraljevina Prusija in Italija sprožili proti Habsburškemu cesarstvu in se je zaključila med junijem in avgustom 1866 s porazom Avstrije ter izgubo Benečije, ki so jo Habsburžani odstopili Italiji. Prebivalci občine Travesio, ki so se v Trst izselili »že v preteklosti« (zagotovo pred letom 1866), ko so še spadali pod Habsburžane, so ob prihodu v Trst imeli in ohranili avstrijsko državljanstvo do priključitve njihovega izvornega kraja k Italiji.

Kot že omenjeno na začetku te razprave, so imeli prebivalci ozemelj, priključenih k Italiji, po spremembi meja, določenih z dunajsko mirovno pogodbo med Italijo in Avstrijo, 3. oktobra 1866, možnost izbrati svoje državljanstvo. Večina jih je ostala v beneškem ali furlanskem kraju stalnega prebivališča in prevzela italijansko državljanstvo. Tudi beneški in furlanski izseljenci, bivajoči v Trstu

20. decembra 1883) (Bolnišnični stroški za prebivalce s poreklom iz Benečije).

42 AST, *Consolato d'Italia*, b. 849, Travesio. Pismo občine Travesio z dne 1. decembra 1869 tržaškemu mestnemu magistratu. Priloženi seznam vključuje 42 ljudi, družinskih poglavarjev in otrok.

ali drugod po Avstriji, so večinoma izbrali italijansko državljanstvo (in denominacijo »regnicoli«) in svojo odločitev javili italijanskemu konzulatu v Trstu.⁴³

V praksi so priseljenci iz Travesia, bivajoči v Trstu, lahko optirali za avstrijsko državljanstvo tudi po letu 1866 (v tem primeru bi zdravstvene stroške plačala Avstrija) ali pa se razglasili za državljane Kraljevine Italije. Večinoma so se odločili za slednje in s tem svojo izvorno občino zavezali k plačevanju stroškov, ki bi nastali v primeru njihove hospitalizacije v avstrijski bolnišnici.

Priložnosti za zaposlitev na avstrijskem ozemlju so še naprej privabliale izseljence iz Furlanije, Benečije in Lombardije, zlasti so ti prihajali v Trst, tudi po vojni leta 1866; šlo je za tradicionalno selitveno destinacijo, ki ni bila več omejena na preseljevanje znotraj habsburškega ozemlja, ampak je postala mednarodna destinacija za tokove iz Italije proti Avstriji, onkraj nove državne meje, vendar vedno proti krajem z večinsko italijansko govorečim prebivalstvom, od Trsta in Gorice do istrskih obalnih krajev.

Priključitev Benečije in Furlanije k Italiji je pomenila razširitev italijanske zakonodaje na ta ozemlja, vključno s savojskimi zakoni, ki so bivanje urejali bistveno drugače kot habsburški pravni red. V Kraljevini Italiji so lahko državljani preprosto spreminjali svoj »domicil« in »stalno prebivališče«, kot je določal civilni zakonik iz leta 1865:

16. člen – Domicil neke osebe je v kraju, kjer je glavni sedež njenih dejavnosti in interesov. Stalno prebivališče je v kraju, kjer neka oseba običajno prebiva.

17. člen – Preselitev stalnega prebivališča v drug kraj z namenom, da se tam ustanovi glavni sedež, povzroči spremembo domicila.

Ta namen se dokazuje z dvojno izjavo, ki jo oseba pošlje matičnemu uradu občine, ki jo zapušča, in matičnemu uradu občine, v kateri določi sedež, ali z drugimi dejstvi, ki to dokazujejo.⁴⁴

Stroške zdravstvene ali socialne pomoči revnim občanom je torej zagotavljala italijanska občina, v kateri je oseba običajno prebivala, ali občina, v kateri so občani dolgo časa delali.

V Avstriji je bilo prebivališče, imenovano »pravica, da tuji prebivalec uživa državljanске pravice« ali »domovinska pravica« (nem. *Heimatrecht*, ital. *pertinenza*), urejeno leta 1863 z zakonom, ki je uvajal naslednja pravila:

43 »Regnicoli« so bili državljani Kraljevine Sardinije v Albertinskem statutu iz leta 1848 (24. člen); ta izraz je po letu 1861 prevzela tudi Italija.

44 Anon., *Codice Civile del Regno d'Italia* (Torino: Stamperia Reale, 1865), 5–6.

2. člen – Vsak državljan mora imeti pravico, da kot tuji prebivalec uživa državljske pravice v eni občini. Toda ta pravica mu lahko pripada samo v eni občini.
5. člen – Pravica, da tuji prebivalec uživa državljske pravice, se pridobi: 1. z rojstvom; 2. s sklenitvijo zakonske zveze; [...].
6. člen – Zakonski otroci pridobijo pravico do uživanja državljskih pravic v tisti občini, v kateri je imel to pravico njihov oče ob njihovem rojstvu [...].⁴⁵

Formula »samo ena občina« je vzpostavila zakonito prebivališče v kraju rojstva, brez časovnih omejitev, tudi kadar se je oseba preselila ali odselila v druge kraje; le ženske so, če so sklenile zakonsko zvezo z moškim iz druge občine, kot je bila njihova, s sklenitvijo zakonske zveze prevzele domovinsko pravico moža.⁴⁶

Na primer, državljana, rojenega v Kobaridu (v zgornjem Posočju), ki se je v Trstu zaposlil kot delavec in je tam živel desetletja, je z občino rojstva vedno povezovala »domovinska pravica«; bilo pa je nekaj izjem, nanašajočih se na državne uslužbenke, duhovnike in učitelje. Ti so dobili domovinstvo v občini službovanja. Otroci so domovinske pravice podedovali od očetov, tudi če so bili rojeni v drugih krajih ali v tujini.

Avstrijski zakon iz leta 1863 je vzpostavil izredno rigidni sistem, ki je puščal le malo pravnih možnosti za spremembe domovinskega kraja. Glede tega je poveden podatek, da v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja, ko se je znatno povečala mobilnost znotraj državnih meja, kar dve tretjini avstrijskih državljanov nista imela domovinske pravice v kraju stalnega bivanja. Temu primeren je bil obseg uradovanja in pogajanj med posameznimi upravnimi entotami za urejanje odprtih socialnih in drugih vprašanj, ki jih je ta sistem ustvarjal.⁴⁷ Za majhne avstrijske občine je sistem predstavljal birokratsko okornost in resne gospodarske težave, za velika mesta, kot je bil Trst, in druge kraje množičnega notranjega ter mednarodnega priseljevanja pa je pomenil prednost. Avstrijska mesta z močno industrijsko in demografsko rastjo so si ob koncu 19. stoletja lahko zagotavljala zdravstveno varnost in družbeni mir na račun podeželja in

45 »105. Gesetz vom 3. Dezember 1863 betreffend die Regelung der Heimatverhältnisse«, *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich*, 10. december 1863, 368–376. Celotno besedilo v italijanščini je na voljo v delu: Anon., *Costituzione della città immediata di Trieste 12 Aprile 1850. Istruzioni per le elezioni del Consiglio, Regolamento interno. Leggi diverse. Organizzazione del Magistrato* (Trst: Tip. G. Caprin, 1879), 105–117.

46 Ester Capuzzo, »Dalla pertinenza austriaca alla cittadinanza italiana«, *Atti Accademia Roveretana degli Agiati* 260, št. 10 (2010); Biondi, »Regnicoli«.

47 Heinrich Rauchberg, »Die Heimatverhältnisse der Bevölkerung Oesterreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890«, *Statistische Monatsschrift* 18 (1892): 355; Annemarie Steidl, *On many routes. Internal, European, and Transatlantic Migration in the Late Habsburg Empire* (West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2021), 36–37.

vseh tistih skupnosti, katerih člani so zaradi slabih gospodarskih razmer odhajali po zaslužek v industrijska središča. Nakazila izseljencev so gotovo ublažila socialne stroške ali jih vsaj delno uravnotežila, vendar je neomejeno trajanje domovinske pravice v istem kraju povečalo finančno breme, ki so ga nosile domovinske občine, tako v primerih pridruževanja družinskih članov (staršev, bratov, žena) priseljencem v mestih⁴⁸ kot v primerih zakonskih zvez in rojstev otrok v krajih priselitve.

Vzemimo primer kraja Travesio. 23 družin iz te vasi, ki so leta 1869 živele v Trstu, je sestavljalo 42 oseb, od tega jih je bilo 11 rojenih v Trstu in ena v Codroipu (Videm). Najmanj 12 oseb je bilo otrok izseljencev, ki verjetno niso nikoli videli očetovega izvornega kraja, kjer so imeli domovinsko pravico in kjer so sodili med prebivalstvo, ki je bilo ob potrebi deležno pomoči. Mesto Trst je imelo korist od njihovega dela, občina Travesio pa je plačevala stroške njihovega zdravstvenega varstva.

To potrjujeta tako poskus občine Travesio, da bi leta 1869 »odstopila« svoje občane občini Trst, kot ugovor pokrajinske uprave v Vidmu iz leta 1884. Na težave italijanskih občin pri plačevanju stroškov za revne izseljence je neposredno opozoril tudi italijanski državni svet leta 1877.⁴⁹ Predlagal je pogajanja in dogovore med italijansko in avstrijsko vlado, do katerih pa ni prišlo. Tako so italijanske občine do leta 1915 bremenili stroški zdravstvene oskrbe svojih državljanov v težavah.

Do ugovorov in pritiskov s strani občin, ki so bile zaradi zdravstvenih bremen zadolžene in pogosto insolventne, je prihajalo tudi v Avstriji. Sistem je poleg tega dopuščal prisilno repatriacijo priseljencev v njihove domovinske občine, kar so občine priseljevanja izkoriščale za to, da so se znebile tistih, ki niso bili (več) sposobni samopreživljanja. Zato je bil zakon po približno tridesetih letih od njegovega sprejetja leta 1896 spremenjen.⁵⁰ Nova različica je določala, da je po

48 Z združitvijo družin v krajih priseljevanja so se nakazila v kraje izvora navadno prenehala.

49 AST, *Consolato d'Italia*, b. 681, Spedalità (1869–1884), »Parere del Consiglio di Stato sulle spese di cura per i poveri«, 17. februar 1875.

50 »222. Legge del 5. dicembre 1896 colla quale sono modificate alcune disposizioni della legge 3. dicembre 1863, B. L. I. Nro. 105, concernente i rapporti d'incolato«, *Bollettino delle Leggi dell'Impero per i Regni e i Paesi rappresentati nel Consiglio dell'Impero*, 19. december 1896, 743–744; Steidl, *On many Routes*, 38. Sistem domovinske pravice je dosegel »raven absurdnosti brez primere«. V kriznih letih 1874 in 1885 so na primer iz Spodnje Avstrije, večinoma z Dunaja, na podlagi domovinske zakonodaje vrnili 90.000 priseljencev v njihove domovinske občine. Glej: Markian Prokopovych, »Mapping Identification and Municipal Policy Towards Migration in Fin-de-Siècle Vienna and Budapest«, v: *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities*, ur. Hilde Greefs in Anne Winter (New York: Routledge, 2019), 198.

desetih letih neprekinjenega stalnega prebivanja v občini avstrijskega cesarstva mogoče zahtevati spremembo domovinske pravice; zakon je kot začetek štetja določil leto 1891,⁵¹ zato je do dejanske spremembe domovinske pravice lahko prišlo šele leta 1901, in to samo za avstrijske državljane.

ORODJE SOCIALNEGA NADZORA

Avstrijska zakonodaja o domovinski pravici je imela poseben smoter, in sicer nadzor nad premikanjem prebivalstva med in znotraj dežel, ki so se po svoji nacionalni sestavi močno razlikovale. Nadzor je temeljil na različnih sistemih in orodjih, kot so policijska kontrola, redno statistično opazovanje in štetja prebivalstva, osebni identifikacijski dokumenti, potni listi za tujce in raznorazni birokratski obrazci.

Obrazec, kot je »Protokol«, ki ga je moral bolnik podpisati ob sprejemu v tržaško mestno bolnišnico, nam nudi predstavo o količini osebnih informacij, ki jih je bolnišnica s tem postopkom zbrala in jih posredovala občinski upravi (mestnemu magistratu), da je od domovinskih občin izterjala plačilo zdravstvenih stroškov. Hospitalizirani so morali odgovoriti na naslednjih devet vprašanj:

- 1 – Ime in priimek, starost, vera, domovinstvo, župnija, upravna občina, politični okraj, okrožje, dežela, oblast, država hospitalizirane osebe;
- 2 – Položaj, zaposlitev ali službo mesto, pri kom in koliko časa;
- 3 – Ime, status in položaj staršev, če še vedno živijo, kje prebivajo, okraj, okrožje, dežela in oblast;
- 4 – Otroci ali sorodniki hospitalizirane osebe, ime in kraj prebivališča;
- 5 – Trenutna domovinska pravica hospitalizirane osebe z navedbo kraja in hišne številke občine, okraja, okrožja, dežele, oblasti in dokaz domovinstva z izkaznico ipd., z imenom organa, ki jih je izdal, datumom in številko;
- 6 – Pri komu, v kateri ulici, na kateri hišni številki in koliko časa že prebiva v Trstu oziroma ali je pravkar dospel in od kod;
- 7 – Ali ima hospitalizirana oseba sredstva za poravnavo stroškov bolnišnične oskrbe;
- 8 – Kdo naj namesto nje plača stroške in zakaj;
- 9 – Prihodnje verjetno prebivališče ali koga bi lahko o tem vprašali.⁵²

Po končanem izpolnjevanju obrazca so bolnik in dve priči podpisali »protokol«, ki je bil večinoma oblikovan za avstrijske državljane, vendar pa so isti obrazec uporabljali tudi za italijanske priseljence in ga nato posredovali konzulatu Kraljevine Italije. Avstrijske občine se plačilu niso mogle izogniti, saj se je domo-

51 Leta 1890 je bil opravljen zadnji splošni popis prebivalstva pred zakonom, zato je bilo za začetek štetja izbrano naslednje leto.

52 AST, *Consolato d'Italia*, b. 348, Cittadinanza e nazionalità, 1889, »Amalia Pik in Stella«.

vinska pravica stalno ohranjala v eni sami občini, težave pa so lahko nastale pri zahtevah, poslanih italijanskim občinam. Zaradi pogostih sprememb stalnega prebivališča so zainteresirani občani na vprašanja bolnišnice pogosto odgovarjali napačno in povzročali spore med upravami, saj je priseljenc lahko imel v različnih obdobjih različna stalna prebivališča. To je razvidno iz naslednjega dokumenta občine Videm, ki tržaški bolnišnici ni hotela plačati zdravstvenih stroškov za Sigismonda Stello:

[...], [ta] je pred leti zapustil svojo izvorno občino in je iz lastnih interesov bival v različnih krajih v Kraljevini, od julija 1883 pa si je uredil stalno prebivališče v Milanu. Dodal bi, da tukaj v Vidmu Stella nima družine, sorodnikov in nobenih interesov, prav tako ga ni mogoče najti v teh političnih in upravnih volilnih imenikih. Zato se šteje, da je zakonito prebivališče Stelle Sigismonda v občini Milano.⁵³

Zakon o domovinski pravici je opredeljeval formalno statično naravo avstrijskega prebivalstva, ni pa omejeval dejanskega gibanja med kraji in deželami habsburškega imperija.

Kako naj si razlagamo tako situacijo formalne statičnosti in dejanske mobilnosti? Mobilnost ljudi je povezana z gospodarstvom, industrijskim in trgovinskim razvojem večjih avstrijskih mest ter z njihovo potrebo po delovni sili. Teh potreb v interesu države in njenega gospodarskega razvoja ni bilo mogoče spregledati ali zavirati. Statičnost zakonitega prebivališča v eni sami občini pa je bila v funkciji nadzora prebivalstva, ne samo na družbeni ravni, ampak tudi iz politično-nacionalnih razlogov.

Politično in administrativno vodenje države je v 19. stoletju zahtevalo ustrezna in izpiljena orodja za spremljanje in nadziranje turbulentne rasti njenih prebivalcev. V habsburški monarhiji je nadzor nad različnimi narodnostmi, prisotnimi na obsežnem ozemlju, predstavljal dodatno težavo, ki jo je bilo treba poznati in obvladovati, zato je statičnost domovinske pravice zagotavljala hiter nadzor nad osebno dokumentacijo posameznikov.

V predmodernem obdobju so popotniki večinoma uporabljali »poverilnice«, to je pisni dokument, ki ga je podpisal in zapečatil obče priznani organ (upravni, verski, trgovski), ki je s svojo reputacijo zagotavljal identiteto imetnika, običajno za eno potovanje v enega ali več krajev. Pregledov niso izvajali na mejah države, temveč na občinski ravni, zlasti pri potovanjih v komercialne namene. Potni list pa je bil dokument, ki je bil uveden v 19. stoletju s postopno širitvijo

53 AST, *Consolato d'Italia*, b. 348, Cittadinanza e nazionalità, 1889. Dopis videmske občine z dne 27. junija 1889 konzulu Kraljevine Italije v Trstu.

nacionalnih držav v Evropi in z definicijo njihovih zunanjih meja.⁵⁴ Meja je tako postala glavna točka nadzora centralne politične oblasti, ki je nameravala izvajati strožji nadzor nad gospodarstvom, notranjimi obdavčitvami in ljudmi, ki so živeli v tej državi, ter nad potujočimi migranti. Potni listi so bili učinkovito in hitro razvijajoče se orodje. Če je potni list najprej temeljil predvsem na fizičnem opisu ljudi, na žigu državne ali upravne oblasti ter na podpisu imetnika, so se v prvih letih 20. stoletja razširili prvi osebni dokumenti s fotografijo. Šlo je za kartonaste fotografije formata *cabinet portrait*, na katerih so bili na hrbtni strani navedeni osebni podatki oseb in ki so jih podjetja uporabljala za preverjanje zaposlenih (npr. železniške in ladijske družbe – glej slike). V obdobju prve svetovne vojne pa so bili potem prvič potrebni tranzitni dokumenti znotraj držav in potni listi s fotografijo. Tak razvoj je šel v smeri enotnega pravila, ki ga je leta 1920 predlagalo Društvo narodov.⁵⁵

Iz italijanščine prevedla Maja Šuler (Amidas d.o.o.).

54 Mark B. Salter, *Rights of Passage. The Passport in International Relations* (Colorado: Lynne Rienner Publishers, 2003).

55 Franco Cecotti, »Passaporti e confini per lo stato-nazione«, v: *Confini nel tempo. Un viaggio nella storia dell'Alto Adriatico attraverso le carte geografiche (secoli XVI–XX)*, ur. Dragan Umek in Orietta Selva (Trst: EUT, 2014).

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Archivio di Stato di Trieste (AST), Trst

Commissariato Generale Civile della Venezia Giulia (AST, *Commissariato Generale Civile*)

Consolato Generale del Regno d'Italia a Trieste (AST, *Consolato d'Italia*)

Archivio Storico della Città di Trieste (AGTs), Trst

Magistrato Civico (AGTs, *Magistrato Civico*)

Literatura

Banfi, Alberto Mario. *Il Risorgimento italiano*. Roma-Bari: Laterza, 2008.

Biondi, Neva. »Regnicoli. Storie di sudditi italiani nel Litorale austriaco durante la prima guerra mondiale«. V: »*Un esilio che non ha pari.*« 1914–1918 *profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria*, ur. Franco Cecotti, 49–69. Gorica: Libreria Editrice Goriziana, 2001.

Caglioti, Daniela Luigia. »La cittadinanza alla prova della Grande guerra: denaturalizzare i cittadini di origine nemica in Francia«. *Contemporanea* 19, št. 2 (april–junij 2016): 303–322.

Capone Alessandro. »Legittimismo popolare e questione demaniale. I repertori della protesta nella Capitanata del 1860–61«. *Meridiana*, št. 84 (2005): 213–235.

Capuzzo, Ester. »Dalla pertinenza austriaca alla cittadinanza italiana«. *Atti Accademia Roveretana degli Agiati* 260, št. 10 (2010): 65–79.

Castiglioni, Arturo. *Giulio Ascoli direttore dell'Ospedale di Trieste, vittima dell'artigiano austriaco: soldato del dovere e dell'ideale*. Fetrara: Taddei, 1919.

Catenacci, Giuseppe in Roberto Maria Selvaggi. *Gli Afan de Rivera. Il Real Opificio di Pietrasanta e la Nunziatella*. Gaeta, 1996.

Cattaruzza, Marina. *La formazione del proletariato urbano. Immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla metà del secolo XIX alla prima guerra mondiale*. Torino: Musolini, 1979.

Cecotti, Franco. »Internamenti di civili durante la prima guerra mondiale«. V: »Un esilio che non ha pari.«. 1914–1918 profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria, ur. Franco Cecotti, 71–98. Gorica: Libreria Editrice Goriziana, 2001.

Cecotti, Franco. »Passaporti e confini per lo stato-nazione«. V: *Confini nel tempo. Un viaggio nella storia dell'Alto Adriatico attraverso le carte geografiche (secoli XVI–XX)*, ur. Dragan Umek in Orietta Selva, 24–29. Trst: EUT, 2014.

Ciconte, Enzo. *La grande mattanza. Storia della guerra al brigantaggio*. Rim-Bari: Laterza, 2018.

Finzi, Roberto in Franco Tassinari. »Le piramidi di Trieste. Triestine e triestini dal 1918 a oggi. Un profilo demografico«. V: *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Il Friuli-Venezia Giulia*, ur. Roberto Finzi, Claudio Magris in Giovanni Miccoli, 291–296. Torino: Einaudi, 2002.

Hirschhausen (von), Ulrike. *Von imperialer Inklusion zur nationalen Exklusion Staatsbürgerschaft in Österreich-Ungarn 1867–1923*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 2007.

Kalc, Aleksej. »Aspetti del popolamento e della politica dell'immigrazione nel porto franco di Trieste (secolo XVIII)«. V: *Le popolazioni del mare. Porti franchi, città, isole e villaggi costieri tra età moderna e contemporanea*, ur. Aleksej Kalc in Elisabetta Navarra, 47–86. Videm: Forum, 2003.

Krmac, Dean. »Il Censimento demografico del 1857: fonte per lo studio della popolazione di Trieste e dell'Istria«. Doktorska disertacija, Università di Trieste, 2002.

Mellinato, Giulio. *Crescita senza sviluppo. L'economia marittima della Venezia Giulia tra Impero asburgico e autarchia (1914–1936)*. Monfalcone: Consorzio culturale del monfalconese, 2001.

Millo, Anna. *Storia di una borghesia. La famiglia Vivante a Trieste dall'emporio alla guerra mondiale*. Gorica: Libreria Editrice Goriziana, IRSMFVG, 1998.

Prokopovych, Markian. »Mapping Identification and Municipal Policy Towards Migration in Fin-de-Siècle Vienna and Budapest«. V: *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities*, ur. Hilde Greefs in Anne Winter, 193–216. New York: Routledge, 2019.

Rauchberg, Heinrich. »Die Heimatverhältnisse der Bevölkerung Oesterreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890«. *Statistische Monatsschrift*, št. 18 (1892): 345–401.

Saitta, Armando, ur. *Le conferenze e la pace di Zurigo nei documenti diplomatici francesi. III Serie: 1848–1860*. Roma: Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, 1965.

Salter, Mark B. *Rights of Passage. The Passport in International Relations*. Colorado: Lynne Rienner Publishers, 2003.

Siena, Giulio Giovanni. *Ventiquattro martiri per il risorgimento di San Giovanni Rotondo*. Foggia: Kronos, 1998.

Steidl, Annemarie. *On many routes. Internal, European, and Transatlantic Migration in the Late Habsburg Empire*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2021.

Visintin, Angelo. *L'Italia a Trieste. L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia, 1918–1919*. Gorica: Libreria Editrice Goriziana, IRSMLFVG, 2000.

AMERIŠKA POLITIKA PRISELJEVANJA DO LETA 1945 IN SLOVENSKI IZSELJENCI

Matjaž Klemenčič, Milan Mrđenović

Združene države Amerike so bile do prve svetovne vojne najpogostejši tuji cilj izseljevanja s slovenskega etničnega ozemlja. »Amerika« je podobno kot drugod v Evropi tudi na Slovenskem v tem obdobju vzbujala pričakovanja o »boljšem življenju« in se konkretno vgrajevala v načrte posameznikov, družin in celotnih območij. ZDA so s svojo politiko neposredno vplivale na potek in usmeritve ne samo slovenskega izseljevanja, ampak tudi vseevropskih selitvenih gibanj, tako v dobi »odprtih« oziroma »priprtih vrat« kot po prvi svetovni vojni, ko so nastopile omejitve. Krojile so skratka usodo mednarodnih migracij. V nadaljevanju so predstavljene osnovne smernice migracijske politike ZDA.

Od nastanka Združenih držav Amerike leta 1776 pa vse do leta 1882 ameriška zakonodaja ni poznala omejitev priseljevanja, še zlasti ne glede na etnično oziroma državno pripadnost priseljencev. Izjemo so predstavljali zakoni o »tujcih in vstajnikih« iz leta 1798,¹ ki so pomembni za razumevanje politike priseljevanja v ZDA vse do 21. stoletja. Vendar v tem obdobju še ni bilo množičnega slovenskega priseljevanja v ZDA. Prihajali so slovenski misijonarji in »pustolovci.«² Leta 1882 je ameriški kongres sprejel prvi konkreten zakon, s katerim je omejil priseljevanje Kitajcev.³ To je kazalo na konec neomejenega priseljevanja. Med letoma 1882 in 1916 je Kongres sprejemal zakonodajo, ki je po malem omejevala prost vstop v državo. Obdobje od sedemdesetih let 19. stoletja vse do prve svetovne vojne velja za obdobje množičnega priseljevanja

-
- 1 Maja Belavič, »Družbeno politične razmere in priseljska zakonodaja v ZDA in Kanadi« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2019), 37.
 - 2 Irena Markovič, »Ameriški Indijanci na območju delovanja misijonarja Ireneja Friderika Barage« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2014), 1–10; Jože Zavertnik, *Ameriški Slovenci: pregled splošne zgodovine Združenih držav, slovenskega naseljevanja in naselbin in Slovenske narodne podporne jednote* (Chicago: SNPJ, 1925), 247.
 - 3 Erika Lee, »The Chinese Exclusion Example: Race, Immigration, and American Gatekeeping, 1882–1924«, *Journal of American Ethnic History* 21, št. 3 (2002).

Slovencev v ZDA. Začetki strožjih omejevalnih zakonodajnih poskusov segajo v čas prve svetovne vojne. Obdobje prve svetovne vojne in takoj po njej je hkrati obdobje, ko so slovenske priseljence, če so bili ti avstrijski oziroma ogrski državljani, prvič pričeli obravnavati kot »sovražne tujce«. ⁴ Zanimivo pa je, da tudi tistim, ki so že bili ameriški državljani, niso povsem zaupali, kot se je izkazalo pri nosilcih političnih funkcij županov npr. v mestu Ely v Minnesoti. ⁵ Nato so kmalu po prvi svetovni vojni, med letoma 1921 in 1924, zakonodajalci pričeli omejevati priseljevanje z uvajanjem »kvotnega sistema«, ki je temeljil na številu priseljenecv iz posamezne države, ki so že živeli v ZDA.

Glede na to, da Jugoslavije oz. Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev takrat še ni bilo na svetovnem zemljevidu, so bile »jugoslovanske kvote« zelo majhne. Slovenci so se večinoma priseljevali iz Avstro-Ogrske. V večjem številu so se priseljenci slovenske narodnosti po spremembah političnega zemljevida Evrope priseljevali iz jugoslovanske države, pa tudi iz Italije in Avstrije. Po letu 1924 so ZDA sprejele še nekaj drugih zakonov, kot npr. zakon o omejevanju priseljevanja iz »pacifiškega trikotnika«. Vendar ta zakonodaja ni imela vpliva na slovensko priseljevanje v ZDA. Večji problem je predstavljal Smithov zakon iz leta 1940, ki je nedržavljanec ZDA* označil za »sovražne tujce«. Obdobje omejevanja priseljevanja je trajalo vse do leta 1965, ko je sledilo obdobje liberalizacije zakonodaje o priseljevanju, ki je trajalo vse do dogodkov, povezanih z terorističnim napadom 11. septembra 2001 na stolpnici WTC v New Yorku in na Pentagon v Washingtonu. Takrat se je ponovno začelo obdobje omejevanja priseljevanja v ZDA. Ameriška praksa omejevanja priseljevanja na podlagi rasističnih odlokov je prišla ponovno v veljavo v času predsedniškega mandata Donalda Trumpa.

Zgodovinski razvoj v ZDA je neizbrisno povezan z množičnim priseljevanjem z vsega sveta. ⁶ Po besedah profesorja Univerze v Kaliforniji Berkeley Stephena Steinberga in drugih naj bi za ustanovitelje ameriškega naroda veljali beli anglosaški protestantski priseljenci (angl. *White Anglo-Saxon Protestant – WASP*). Steinberg je poskušal to dokazovati z dejstvom, da je bila leta 1790 velika večina Američanov bele rase, da so govorili angleško, 99 odstotkov prebivalcev pa je pripadalo eni izmed protestantskih veroizpovedi. ⁷ Seveda so takšni in-

4 David Hazemali in Mateja Matjašič Friš, »Naši simpatizerji Avstrije so bili utišani kot z nabojem: položaj slovenske skupnosti v Združenih državah Amerike v času prve svetovne vojne«, *Acta Histriae* 26, št. 3 (2018).

5 Matjaž Klemenčič in Tadej Šeruga, *Pregled zgodovine slovenske skupnosti v Elyju, Minnesota* (Maribor: Univerzitetna založba, 2019), 295–303.

6 Prim. Howard Zinn, *A People's History of the United States, 1492–Present* (New York: Harper Perennial, 2003).

7 Stephen Steinberg, *The Ethnic Myth, Race, Ethnicity, and Class in America* (Boston: Beacon Press, 1989), 8.

terpretaciji nasprotovali številni drugi zgodovinarji in poznavalci priseljevanja. Eden takšnih je bil Louis Adamič,⁸ ki še danes velja za pomembnega začetnika raziskovanja priseljevanja v ZDA.⁹

V več kot 230 letih je pod vplivom množičnega priseljevanja prebivalstvo ZDA postalo zelo raznoliko v smislu rasne, etnične, jezikovne in verske strukture. Sloviti ameriški pesnik Walt Whitman je že sredi 19. stoletja o ZDA dejal, da »to ni narod, temveč narod narodov«.¹⁰ Ameriška država je v vsej svoji zgodovini poskušala priseljevanje uravnati v skladu s svojimi potrebami. Ameriška politika do priseljevanja in priseljencev je bila odvisna od trenutnih gospodarskih, političnih, socialnih in diplomatskih razmer v svetu. Ker so spremembe katerega koli od omenjenih dejavnikov vplivale tudi na notranjepolitične razmere v ZDA, so zakoni o priseljevanju, ki jih je sprejemal ameriški kongres, zrcalili trenutno razpoloženje ameriških volivcev in splošne razmere znotraj ameriške družbe.¹¹

Kot je bilo že omenjeno, do začetka osemdesetih let 19. stoletja skoraj ni bilo omejitev priseljevanja. Politika priseljevanja je bila skladna z liberalnim konceptom države. Obenem je zrcalila potrebe po novih priseljencih, ki so se sprva naselili na širokih območjih med Atlantikom in gorovjem Aligeni, nato med Aligeni in Misisipijem, še kasneje pa so bili priseljenci nepogrešljivi vir delovne sile v hitro razvijajočih se industrijskih, rudarskih in metalurških centrih, pa tudi v kmetijstvu in obrti na ameriškem zahodu, to je zahodno od reke Misisipi. Zato ne preseneča, da je Kongres ZDA dolgo časa odlašal in je do prve svetovne vojne na samo dveh področjih sprejel zakonodajo, ki se je posredno dotaknila področja politike priseljevanja.¹²

POLITIKA PRISELJEVANJA V ZAČETNIH LETIH ZDA

V kolonialni dobi vse do razglasitve neodvisnosti ZDA, 4. julija 1776, niso poznali enotne zakonodaje o pridobivanju državljanstva za tujce, ki niso bili rojeni na tleh današnjih ZDA. Vprašanje naturalizacije je bilo pomembno, saj so se lahko kolonije razvijale na podlagi priseljevanja iz Evrope. Priseljenci so opravljali pomembna fizična in druga dela, ki so bila nepogrešljiva za razvoj družbe. Vsaka od kolonij je uporabljala svoje posebne predpise in zakone, ki so urejali priseljevanje in naturalizacijo. Pogostokrat so bili zaradi tega v nasprotju

8 Louis Adamič, *Iz mnogih dežel* (Ljubljana: Založba Sophia, 2018), 324–338.

9 Stephan Thernstrom, Ann Orlov in Oscar Handlin, ur., *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups 1980* (Cambridge: Belknap Press, 1980).

10 Walt Whitman, *Leaves of Grass* (Brooklyn, N.Y.: [W. Whitman], 1855), 4.

11 Matjaž Klemenčič, »Migration in History«, v: *Immigration and Emigration in Historical Perspective*, ur. A. K. Isaacs (Pisa: Edizioni Plus, 2007), 29.

12 Klemenčič, »Migration in History«, 39.

z britanskimi zakoni. Kolonije so bile enotne le pri zavračanju priseljevanja kaznjencev. Potem ko se je v začetku 18. stoletja povečalo število priseljencev iz Evrope, so v angleškem parlamentu leta 1740 sprejeli univerzalni zakon o naturalizaciji.¹³ S tem so želeli rešiti vprašanje vseh tujcev v kolonijah in jim podeliti britansko državljanstvo pod jasno določenimi pogoji. Eden od teh je bil, da so vsaj sedem let neprekinjeno bivali v kolonijah, poleg tega so morali sprejeti krščansko vero in oblast angleškega kralja.¹⁴ Že takrat je množično priseljevanje priseljencev, ki niso prihajali z britanskega otočja, pri nekaterih uglednih Američanih vzbujalo nelagodje. Benjamin Franklin je denimo izrazil skrb v zvezi s priseljevanjem nemških priseljencev v Pensilvanijo, ki naj bi preplavili domačine, če jih ne bodo uspeli pravočasno »poangležiti«.¹⁵ Kljub temu so bili priseljenci iz različnih delov Evrope ne glede na njihov jezik in kulturo pomembni za razvoj ameriških kolonij. Tako ne preseneča, da so ameriški kolonisti zahtevali odprto politiko priseljevanja, čemur je seveda uradni London nasprotoval. Zaradi tega so v osnutku deklaracije o neodvisnosti zapisali, da jih je poleg drugih razlogov k uporabi najbolj podžgalo tudi angleško omejevanje priseljevanja v njihove kolonije.¹⁶

Postavili so prvo definicijo državljanstva, ki pa še ni vzpostavila enotnih meril za pridobivanje državljanstva za tujce in priseljence, saj so bile prvotne kolonije samostojne članice konfederacije. Države so sprejemale različna pravila v zvezi z definicijami in procesom pridobivanja državljanstva oz. naturalizacije. Glede na obseg priseljevanja na ozemlje današnjih ZDA je bila takšna definicija nujno potrebna.¹⁷ Thomas Jefferson, eden od »ustanovnih očetov« (angl. *founding fathers*) ZDA, je pripravil prvi osnutek zakona o državljanstvu, ki se je nanašal na zvezno državo Virginijo.¹⁸ Jeffersonov zakon je sledil angleškem

13 Belavič, »Družbeno politične razmere«, 49.

14 Mark Häberlein, »Migrating Citizenships and Identities in the United States of America: the Colonial Era«, v: *Citizenships and Identities: Inclusion, Exclusion, Participation*, ur. Ann Katherine Isaacs (Pisa: Edizioni Plus, Pisa University Press, 2010), 29–231.

15 Benjamin Franklin in Richard Jackson, *The Interest of Great Britain Considered, With Regard to her Colonies, And the Acquisitions of Canada and Guadaloupe. To which are added, Observations concerning the Increase of Mankind, Peopling of Countries, &c* (London: Printed for T. Becket, at Tully's Head, near Surry-Street in the Strand, 1760).

16 »The Declaration of Independence«, America's Founding Documents. The National Archives, pridobljeno 20. novembra 2020, <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration>; Charles Beard in Mary Beard, *Zgodovina Združenih držav Amerike* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959), 541–545.

17 Häberlein, *Migrating Citizenship*, 229–231.

18 Richard Peters, ur., *The Public Statutes at Large of the United States of America from the Organization of the Government in 1789, to March 3, 1845* (Boston: Little, Brown & Co., 1845), 153.

načelu *ius soli*, kar pomeni, da so vse osebe, ki so se rodile na tleh Virginije, veljale za njene državljane.

James Madison (1751–1836), ki je prav tako sodil med ustanovne očete ZDA, je v tem času zagovarjal močnejšo centralizacijo države in zvezno vlado. Pomanjkanje enotnih pravil za naturalizacijo v »členih Konfederacije« je označil kot največjo napako.¹⁹

Tako so 26. marca 1790 potrdili prvi zakon o vzpostavitvi enotnega postopka naturalizacije oz. pridobivanja državljanstva za priseljence. Pravico do državljanstva so priznavali vsakemu svobodnemu belemu tujcu, ki ni bil rojen v ZDA, a je vsaj dve leti živel na ozemlju ZDA. Proces naturalizacije je bil sprva zelo ohlapen, ker so zakonodajalci računali na večji prihod priseljencev.²⁰ Zakonodajalci so jasno diskriminirali morebitne nebelske priseljence, hkrati pa so onemogočali svobodnim črncem, da bi postali državljani ZDA. Že takrat je bilo jasno, da afriški Američani, kot tudi ameriški Indijanci, čeprav so bili rojeni v ZDA, niso bili upravičeni do ameriškega državljanstva.²¹

Na tretjem zasedanju Kongresa januarja leta 1795 so spremenili zakon o naturalizaciji.²² Razloge za spremembo lahko najdemo v naraščajoči politični napetosti na drugi strani Atlantika. To je bilo obdobje velike francoske buržoazne revolucije. Mnoge Američane je skrbelo, da bodo nemiri, ki so takrat zajeli Evropo, povzročili beg številnih političnih beguncev v ZDA. Zaradi tega vprašanja se je ameriška politika razklala na dva politična tabora, to je na federaliste in demokratične republikance. Prvi so zagovarjali omejevanje priseljevanja in oteževanje pridobivanja državljanstva. Druga stran je imela bolj liberalne poglede. Federalisti, ki so osnovali centralno vlado in ustavo ZDA, so z novim zakonskim predlogom postopek pridobivanja državljanstva za tujce bistveno otežili. Kandidat za državljanstvo je moral pred sodiščem priseči zvestobo ZDA vsaj tri leta pred sprejemom v državljanstvo. V prisegi je moral potrditi, da se zaradi namere o pridobivanju ameriškega državljanstva za vedno odreka zves-

19 Jack P. Greene, *Colonies to Nation, 1763-1789: A Documentary History of the American Revolution* (New York: McGraw-Hill, 1967), 548, 550–554.

20 »The Naturalization Act of 1790 (An Act To establish a uniform rule of naturalization). Congress of the United States, Second Session, New York, January 4, 1790, approved March 26, 1790«, Harvard Library, pridobljeno 15. novembra 2020, <https://curiosity.lib.harvard.edu/immigration-to-the-united-states-1789-1930/catalog/39-990083122310203941>.

21 Peters, *The Public Statutes*, 103.

22 »The Naturalization Act of 1795 (An Act To establish a uniform Rule of Naturalization; and to repeal the Act heretofore passed on that Subject. For carrying into complete effect the power given by the constitution, to establish a uniform rule of naturalization throughout the United States)«, Archiving Early America, pridobljeno 15. novembra 2020, http://www.earlyamerica.com/earlyamerica/milestones/naturalization/naturalization_text.html.

tobi tujim princem, vladarjem ali državi, iz katere je prišel. Z novim zakonom so podaljšali pogoj prebivanja na ozemlju ZDA z dveh na pet let. Kandidat je moral pred sodiščem dokazati, da je med bivanjem v ZDA sledil dobrim moralnim zgledom. Prav tako je moral prepričati sodnika, da je prevzel načela ustave ZDA za svoja osebna načela. Kandidat se je pred sodiščem odrekel vsem morebitnim dednim plemiškim nazivom ali članstvom v kakšnih izmed viteških redov. Pomembno je poudariti, da je tudi ta zakon iz leta 1795 omejil možnost pridobivanja državljanstva na svobodne belce.²³

V drugi polovici devetdesetih let 18. stoletja so bile dileme v zvezi z državljanstvom in naturalizacijo ponovno predmet ostrih strankarskih bojev. Stranka demokratičnih republikancev pod vodstvom Thomasa Jeffersona in Jamesa Madisona, ki je odkrito simpatizirala z revolucionarno Francijo, se je postavila na stran številnih evropskih priseljencev, ki so imeli radikalna politična stališča in so zaradi tega tudi podpirali njihovo stranko. Na drugi strani so federalisti, ki jih je vodil Aleksander Hamilton, vztrajali pri svojem odklonilnem stališču do priseljencev in obsojali radikalizem francoske revolucije. Posledično je vladajoča federalistična administracija predsednika Johna Adamsa v kongresu predlagala celo vrsto zakonov in pobud, katerih cilj je bil omejitev vpliva »nevarnih« radikalnih oseb ter idej v ZDA.

Leta 1798 so sprejeli štiri zakone, ki so bili uperjeni zoper priseljence in vstajnike. Ponovno je bil spremenjen zakon o naturalizaciji, ki je proces pridobivanja ameriškega državljanstva otežil, saj je zahtevo po prebivanju na ozemlju ZDA podaljšal na štirinajst let. Poleg tega je moral tujec, ki je zaprosil za državljanstvo, prijaviti svojo vlogo vsaj pet let vnaprej. Prav tako je moral priložiti dokaze, da je vsaj pet let neprekinjeno prebival na ozemlju Združenih držav. Zakon je tudi predvideval, da noben tujec ni mogel postati državljan, če je bila njegova izvorna država v vojni z ZDA. To določilo je bilo še posebej pomembno v času sprejetja zakona, ko so bile ZDA na robu vojne s Francijo. Zakon o naturalizaciji je bil spremenjen 18. junija 1798 in je veljal do leta 1802.²⁴ Drugi zakon o tujcih in vztrajnikih (angl. *Alien and Sedition Act*) je bil sprejet 25. junija 1798 in je veljal do leta 1800. Predsedniku je dal možnost, da je lahko deportiral vsakega tujega državljana, ki bi bil lahko nevaren za mir in varnost ZDA. Tretji zakon (angl. *An Act Respecting Alien Enemies*) je bil zakon o sovražnih tujcih, ki so ga sprejeli 6. julija 1798 in je pooblašal predsednika ZDA, da je lahko deportiral vsakega tujega državljana, če je bila njegova država

23 Peters, *The Public Statutes*, 414.

24 »An Act Concerning Aliens, approved June 25, 1798«, Constitution Society, pridobljeno 15. novembra 2020, http://www.constitution.org/rf/alien_1798.htm.

rojstva v vojni z ZDA. Četrty zakon, ki je dvignil največ prahu (angl. *An Act for the Punishment of Certain Crimes against the United States*), pa je bil zakon, ki je kot kriminalno dejanje opredelil vsako škandalozno in neresnično pisanje zoper vlado in uradnike ZDA. Ta zakon je bil sprejet 14. julija 1798 in nato ukinjen 3. marca 1801 z nastopom novega predsednika, Jeffersona.²⁵

Čeprav je bil glavni namen sprejetih zakonov zaščita države pred vohuni in izdajalci, so zaradi protiučustavnega značaja zakona o omejevanju svobode govora federalisti izgubili predsedniške volitve leta 1800. Novi demokrasko-republikanski predsednik Thomas Jefferson je sprožil postopke za razveljavitev in spremembo vseh zakonov, ki so omejevali priseljevanje in pravice tujcev. Tako je Kongres 14. aprila leta 1802 popravil zakon o naturalizaciji. Kandidati so po novem morali vložiti prošnjo, ki je vsebovala ime, rojstni kraj, izvorno državo in prisego zvestobe. Pogoj prebivanja v ZDA so znižali s štirinajstih na pet let. Ohranili so prijavo namere o državljanstvu, ki so jo znižali s petih na tri leta. Uvedli so še nekaj drugih novosti, vendar je zakon ohranil postopek prisega in odpoved plemiškim nazivom. Ohranili so omejitve pravice do državljanstva le na svobodne belce.²⁶

AMERIŠKA PRISELJENSKA POLITIKA OD SREDE 19. STOLETJA DO LETA 1882

V naslednjih desetletjih je prišlo do več manjših sprememb zakona o naturalizaciji iz leta 1802. Najpomembnejšo so uvedli leta 1855, ko so avtomatično podelili državljanstvo tujim ženam ameriških državljanov. Tega leta je Kongres sprejel tudi zakon, ki je carinskim službam nalagal obveznost vodenja evidenc o priseljencih.²⁷ Začela so nastajati letna poročila o številu priseljencev. Vzpostavljaj se je birokratski pregled nad priseljevanjem v državo. Sredi državljanske vojne so leta 1864 sprejeli zakon, ki je spodbujal priseljevanje v ZDA. Ustanovili so Urad za priseljevanje ter funkcijo komisarja za priseljevanje. Zakon je določal,

25 The Naturalization Act of 1798 (An Act to establish a Uniform Rule of Naturalization) Alien and Sedition Act was the Alien Friends Act (An Act Concerning Aliens); Alien Enemies Act (An Act Respecting Alien Enemies); Alien and Sedition Act was the Sedition Act (An Act for the Punishment of Certain Crimes against the United States).

26 Stanley Elkins in Eric McKittrick, *The Age of Federalism: The Early American Republic, 1788–1800* (New York: Oxford University Press, 1993), 590–593; Peters, *The Public Statutes*, 154–155.

27 »An Act to regulate the Carriage of Passengers in Merchant Vessels, 1855, Session II, Chapter 213, 10 U.S. Statutes at Large 715«, pridobljeno 15. novembra 2020, <https://www.loc.gov/law/help/statutes-at-large/29th-congress/session-2/c29s2ch16.pdf>.

da so morali priseljenci s sabo prnesti sklenjene pogodbe o zaposlitvi.²⁸ Po zmagi severnjaških držav v ameriški državljanski vojni je bil leta 1868 narejen še korak naprej, ko so s trinajstim amandmajem k ustavi ZDA ukinili suženjstvo, nato pa v štirinajstem amandmaju definirali državljanstvo. Tu so med drugim omogočili afriškim Američanom, da so postali enakopravni državljani ZDA. Prav tako so omogočili pravico do državljanstva po rojstvu, kar je veljalo tudi za otroke priseljencev, rojene na ozemlju ZDA. V skladu s tem so leta 1870 ponovno spremenili zakon, ki je po novem omogočal postopek naturalizacije temnopoltim priseljencem, pa tudi otrokom, ki so se rodili kitajskim priseljencem na ozemlju ZDA. Štirinajsti amandma je še naprej odrekal pravico do državljanstva ameriškim Indijancem. To krivico so popravili šele petdeset let kasneje, ko je Kongres leta 1924 s posebnim zakonom priznal Indijancem pravico do polnopravnega državljanstva ZDA (angl. *Indian Citizenship Act of 1924*).²⁹ Novi zakon o naturalizaciji iz leta 1906, ki je nadomestil starega iz leta 1802, je obdržal skoraj vse ključne elemente svojega predhodnika, vendar je poenotil postopek pridobivanja državljanstva z ustanovitvijo Urada za imigracijo in naturalizacijo (angl. *Bureau of Immigration and Naturalization*), ki je spadal pod okrilje ministrstva za trgovino in delo. Delovanje Urada je nadziralo pristojno sodišče.³⁰

V drugi polovici 19. stoletja so nastali idealni pogoji za množična priseljevanja iz Evrope, vključno s slovenskim etničnim ozemljem. V tem času, ko so z zmago nad Mehiko (1848–49) in zmago severa nad jugom v državljanski vojni (1861–65) ZDA ukinile suženjstvo in razširile svoje ozemlje od Atlantika do Tihega oceana, so nastale velike potrebe po razvoju gospodarstva. Tako se je pojavila velika potreba po poselitvi redko poseljenih bogatih področij prostrane severnoameriške celine.³¹ Množično priseljevanje so poleg »zlate mrzlice« in nagle industrializacije spodbujali zakoni o priseljevanju. ZDA so iskale poceni delovno silo za gradnjo železniške mreže, rudarjenje naravnih rud in mineralov ter delo v tovarnah, pristaniščih in na gradbiščih. V ZDA so v tem obdobju prihajali priseljenci vseh narodov, ras in ver sveta, medtem ko so prej večinoma prihajali izobraženi in prosvetljeni evropski priseljenci. Nastajati so začele

28 »An Act to encourage Immigration, 1864, Session I, Chapter 246, 13 U.S. Statutes at Large 385«, pridobljeno 15. novembra 2020, <https://www.loc.gov/law/help/statutes-at-large/38th-congress/session-1/c38s1ch246.pdf>.

29 »The Indian Citizenship Act of 1924, Passed by Congress, June 2, 1924«, pridobljeno 15. novembra 2020, http://www.nebraskastudies.org/documents/547/0707_0801citizen.pdf.

30 »Naturalization Act of 1906«, Historycentral, pridobljeno 15. novembra 2020, <https://www.historycentral.com/HistoricalDocuments/NaturalizationAct.html>.

31 James S. Olson, ur., *The Ethnic Dimension in American History* (Palgrave: Macmillan, 1994), 69; Beard, *Zgodovina*, 322–328.

velikanske kulturne razlike, po eni strani med samimi priseljenci, po drugi strani pa tudi med priseljenci in večino domačega anglosaškega prebivalstva, ki so povečale strah pred priseljenci, zlasti pred Kitajci in katoliki. Ta strah se je še posebej poglobil pri velikem delu anglosaških protestantov, ki so z odkritim sovraštvom nasprotovali novim priseljencem ter zahtevali politiko »čiste Amerike«. Tako je v petdesetih letih 19. stoletja nastala skrivna organizacija, ki se je kasneje razvila v pomembno politično stranko. To je bilo nativistično gibanje *Order of the Star-Spangled Banner*, ki se je odločno upiralo priseljevanju katolikov in nemško govorečih priseljencev v ZDA. V katoliških priseljencih so nativisti videli »skrivne agente Vatikana« ter »ilegalne volivce« stranke, ki je v ZDA zagovarjala liberalne zakone o priseljevanju.³² Člani nativističnega gibanja so zahtevali spremembe volilnega zakona, kjer bi volilno pravico imeli samo Američani, ki so bili rojeni v ZDA. Zahtevali so stroge predpise za dodelitev ameriškega državljanstva. Eden takih predlogov je npr. vseboval zahtevo po 21letnem neprekinjenem bivanju v ZDA. Sredi 1850ih let se je nativistično gibanje počutilo dovolj močno, da so se organizirali v politično stranko – Ameriško stranko. Zmerni Američani so jih porogljivo imenovali *Know-Nothing Party* (»Stranka Nič ne vem«), saj so zaradi svojega prejšnjega tajnega delovanja pogosto zanikali obstoj svoje organizacije. Tako so na vprašanje, če so bili člani organizacije, pogosto odgovarjali, da o tem »nič ne vedo«.³³

Priljubljenost nativistov in Ameriške stranke je še posebej narasla, ko se je pojavilo žgoče vprašanje o ukinjanju suženjstva. Na kongresnih in guvernerskih volitvah so leta 1854 dosegli velik uspeh, saj so zmagali na volitvah za guvernerje v šestih zveznih držav in v 75 volilnih okrajih za člane predstavniškega doma ameriškega kongresa. Njihov predsedniški kandidat, Millard Fillmore, ki je bil v obdobju 1849–1850 za kratek čas predsednik ZDA, je leta 1856 prejel četrtnino vseh glasov. Vendar je Ameriška stranka večino osvojila samo v eni državi – Marylandu – in s tem le majhno število elektorjev. Kmalu po volitvah je Ameriška stranka razpadla in hitro izginila s političnega prizorišča, vendar je njihov duh ostal globoko zakoreninjen v miselnosti številnih Američanov.³⁴

Kakšen vpliv je imela izključevalna miselnost do priseljencev, prežeta s ksenofobijo, nacionalizmom, versko nestrpnostjo, sovraštvom do tujcev in rasizmom, se je pokazalo leta 1870, ko je Kongres potrdil zakon, ki je omogočil pridobitev ameriškega državljanstva vsem nebelcem, vendar so iz tega postopka

32 Tyler Anbinder, *Nativism and Slavery: The Northern Know Nothings and the Politics of the 1850's* (New York: Oxford University Press, 1992), 20–51.

33 Hing Bill Ong, *Immigration and the Law: A Dictionary* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 1999), 183–184; Anbinder, *Nativism and Slavery*, 52–74.

34 Anbinder, *Nativism and Slavery*, 220–245.

izključili azijske priseljence, da bi delno ugodili željam naraščajočega nasprotovanja priseljevanju.³⁵

Takoj po tem, ko je vrhovno sodišče ZDA leta 1875 odločilo, da je priseljevanje pristojnost zvezne vlade, je Kongres pod vplivom nativistične miselnosti omejil priseljevanje obsojenim kriminalcem, katolikom, kvekerjem in manjšim skupinam, ki bi jim lahko uradniki za priseljevanje dokazali, da so v ZDA prišli neprostoovoljno.³⁶ Sprejetje tega zakona je signaliziralo konec politike odprtih vrat. To se je zgodilo 6. maja 1882, ko je Kongres sprejel zakon o izključitvi Kitajcev iz priseljevanja v ZDA (angl. *The Chinese Exclusion Act*).³⁷

Še pred tem obdobjem so se v ZDA priselili prvi slovenski priseljenci. Med njimi je bilo sorazmerno veliko število misijonarjev, pustolovcev ter prvih ekonomskih priseljencev, ki so se v ZDA naselili kot del katoliške naselitve na pobudo slovenskega misijonarja Franca Pirca.³⁸ Glavne vzroke izseljevanja Slovencev v ZDA pogosto najdemo v slabem socialnem položaju in tehnološkem zaostanku v kmetovanju. Večina slovenskih izseljencev je bilo namreč kmetov.³⁹

Nenaklonjenost kitajskim priseljencem je izvirala iz ekonomskih ter z njimi povezanih rasističnih in kulturnih napetosti, ki so pretresali ameriško družbo konec 19. stoletja. Ko je februarja 1882 republikanski senator iz Kalifornije John F. Miller⁴⁰ predstavil zakon o izključitvi Kitajcev, je njihov prihod v ZDA opisal kot »skrivnostno, strateško, a miroljubno uničujočo invazijo, ki predstavlja močnejše zlo kot invazija vojaške sile«. ⁴¹ Rojene Američane je prikazal kot branilce zahodne civilizacije. Združevanje Kitajcev in Američanov naj bi bilo »kot mešanje olja in vode, eden ne absorbira drugega«. Kitajci se niso sposobni prilagoditi ameriškemu načinu življenja, je Miller poudarjal v senatu ameriškega kongresa. Prav tako je v svojem nagovoru omenil druge priseljence, ki naj bi bili moteči za ameriško družbo, ker naj ne bi sprejemali ameriškega

35 »Citizenship and Race – Naturalization Act of 1870, Whiteness and Racial Prerequisite Cases, Second-Class«, Online Encyclopedia, pridobljeno 15. novembra 2020, <http://encyclopedia.jrank.org/articles/pages/6061/Citizenship-and-Race.html#ixzz0crXPu828>.

36 William S. Bernard, »Immigration: History of U.S. Policy«, v: *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, ur. Stephan Thernstrom idr. (Cambridge: Belknap Press, 1980), 489.

37 Roger Daniels, *The Politics of Prejudice* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1977), 17.

38 Marvin R. O'Connell, *Pilgrims to the Northland: The Archdiocese of St. Paul, 1840–1962* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2009), 90–94.

39 Klemenčič in Šeruga, *Pregled zgodovine*, 120; Zavertnik, *Ameriški Slovenci*, 247.

40 »John Franklin Miller (1831–1886)«, Biographical Directory of the United States Congress, pridobljeno 15. aprila 2021, <https://bioguideretro.congress.gov> (dalje Biographical Directory).

41 Senator Miller (R–CA), »Chinese immigration«, *Congressional Record, 47th Congress, 1st Session*, Vol. 12, Pt. 1–2, 1484–1485. Dostopno na The Library of Congress, Congressional Record, <https://memory.loc.gov/ammem/amlaw/lwcr.html>.

načina življenja. Vendar so bili številni otroci priseljencev iz Evrope za razliko od Kitajcev dovtetnejši za asimilacijo. Američani so se začeli bati naraščajočih razlik in spopada dveh civilizacij. Miller je svoj nagovor v Senatu zaključil z vprašanjem, katera civilizacija bo na koncu obstala. Zahodna ali kitajska?⁴² Naletel je na minimalno nasprotovanje senatorjev. Republikanski senator iz Massachusettsa, George Frisbie Hoar,⁴³ je sicer odgovoril, da je predlagani zakon skupek »rasnih predsodkov« in zločin proti doktrini enakopravnosti ljudi, zapisani v Deklaraciji o neodvisnosti. Spomnil je kolege senatorje, da je zgodovina priseljevanja že pokazala nesmiselnost predsodkov, ki so škodovali interesom države.⁴⁴ S sprejetjem zakona o izključitvi Kitajcev se je temeljito spremenil odnos ameriške države do samega priseljevanja. Splošna javnost je s tem zakonom sprejela pojem »varovanja ameriških vrat«, da bi zaščitili prebivalstvo ZDA pred »nezaželenimi tujci«. Takšno sovražno razmišljanje se je kmalu razširilo še na preostale skupine priseljencev. Retorika izključevanja Kitajcev se je počasi prilagajala potrebam po izključevanju in omejevanju drugih nezaželenih priseljencev v državi.⁴⁵

OBDOBJE NADZOROVANEGA UREJANJA PRISELJEVANJA, 1882–1916

Zakon o izključevanju Kitajcev je predstavljal prelomnico v zgodovini ZDA, saj se je prvič zgodilo, da so priseljevanje omejili na podlagi rase. Kasneje se je na tej podlagi gradila politika izključevanja do drugih priseljencev. Kljub temu je zakon dovoljeval priseljevanje majhnemu številu kitajskih učiteljev, študentov, trgovcev in njihovih žena. Sprva je zakon o izključevanju uvedel desetletni moratorij na priseljevanje Kitajcev. Leta 1892 je bila veljavnost zakona podaljšana za še 10 let.⁴⁶ Leta 1902 pa so zakon ponovno sprejeli za neomejeno dobo.⁴⁷

42 Prav tam.

43 »George Frisbie Hoar (1826–1904)«, Biographical Directory.

44 Senator Hoar (R–CA), »Chinese immigration«, *Congressional Record*, 47th Congress, 1st Session, Vol. 12, Pt. 1–2, 1518.

45 Lee, »The Chinese Exclusion«, 56.

46 »Chinese Exclusion Act of 1892 (An Act to Prohibit the Coming of Chinese Persons into the United States), New York, December 5, 1891, approved, May 5, 1892«, *Congressional Record*, 52th Congress, Session I, Chapter 60, 25–26.

47 »An Act To prohibit the coming into and to regulate the residence within the United States, its Territories, and all territory under its jurisdiction, and the District of Columbia, of Chinese and persons of Chinese descent (388), approved, April 29, 1902«, *Congressional Record*, 57th Congress, Session 1, Chapter 641, 176–177; Lawrence M. Friedman, *A History of American Law. Revised Edition* (London: Simon and Schuster, 2007).

Priseljevanje Kitajcev je doseglo svoj vrh v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja. Iz tega razloga ni presenetljivo, da so priseljevanju Kitajcev poleg nativistov nasprotovali tudi evropski priseljenci. Ameriški kongres je zakon o izključitvi Kitajcev sprejel tudi zaradi vedno večjega nezadovoljstva med prebivalstvom Kalifornije in drugih zahodnih držav, ki je preraslo v nasilje nad kitajskimi priseljenci. Po mnenju profesorja azijskih študij Billa Onga Hinga so takšna dejanja ovirala normalni razvoj kitajsko-ameriških odnosov.⁴⁸ Poleg zakona o izključevanju Kitajcev so leta 1882 v Kongresu sprejeli dopolnilo k zakonu o priseljevanju, s katerim so prepovedali vstop obsojencem in duševno zaostalim osebam ter zavrnilo vse tiste potencialne priseljence, ki bi bili nezmožni za delo ter v breme družbi. Po novem je bila predpisana pristojbina, ki so jo morali plačati priseljenci ob vstopu v ZDA. Znašala je 50 centov za upravne stroške.⁴⁹ Kmalu po sprejetju zakona o prepovedi priseljevanja Kitajcev je prišlo v mnogih ameriških mestih na zahodu ZDA do pogromov zoper kitajske delavce, med drugim tudi v Rock Springsu v Wyomingu.⁵⁰ Pri teh pogromih so sodelovali tudi slovenski rudarji, ki so bili med prvimi belimi naseljenci v Rock Springsu.⁵¹

Leta 1885 je na pobudo ameriške sindikalne organizacije *Knights of Labor* ameriški kongres sprejel t. i. Foranov zakon (angl. *Foran Act*),⁵² ki je prepovedal zaposlovanje nekvalificiranih priseljskih delavcev na podlagi pogodbe, ki je bila sklenjena pred prihodom v ZDA. Zakon je sicer omogočal izjeme za kvalificirane in usposobljene delavce, obrtnike, umetnike, kulturnike in učitelje. Namen zakona je bil omejiti število konkurenčnih nekvalificiranih delavcev v ZDA.⁵³ Zanimivo je, da je zakon predlagal kongresnik iz Clevelanda v Ohio,

48 Hing, *Immigration*, 78; Erika Lee, *At America's Gates: Chinese Immigration during the Exclusion Era, 1882–1943* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003); Erika Lee, *The Making of Asian America: A History* (New York: Simon and Schuster, 2016).

49 John Isbister, *The Immigration Debate: Remaking America* (West Hartford: Kumarian Press Books, 1996), 52.

50 Taft Alfred Larson, *History of Wyoming* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1978), 141–144; Craig Storti, *Incident at Bitter Creek: The Story of the Rock Springs Chinese Massacre* (Iowa city: Iowa State Press, 2009); Dell Isham, *Rock Springs Massacre, 1885* (Fort Collins: Quentin Delbert Isham, 1969).

51 Jurij Trunk, *Amerika in Amerikanci* (Celovec: Samozaložba, 1912), 539.

52 »An act to prohibit the importation and migration of foreigners and aliens under contract or agreement to perform labor in the United States, its Territories, and the District of Columbia«, *Congressional Record*, 48th Congress, Session II, Chapter 161–164, 1885–1886, pridobljeno 15. novembra 2020, <https://www.loc.gov/law/help/statutes-at-large/48th-congress/Session%202/c48s2ch164.pdf>.

53 Maldwyn Allen Jones, *American Immigration* (Chicago: The University of Chicago Press, 1960), 252; Moore Dickinson in Catherine Bonnie, »The Federal Immigration Commission Report: A Thesis in History« (magistrska naloga, Texas Tech University, 1975).

Martin Foran, ki je bil član demokratske stranke, saj je njegova stranka v tem času priznavala prednosti prihoda priseljencev za ameriško družbo. Poleg tega so naturalizirani priseljenci tradicionalno volili demokratsko stranko.⁵⁴ Ker so Foranov zakon nadzorniki priseljevanja težko izvajali v praksi, so leta 1888 sprejel dodaten zakon, ki je legaliziral izgon vseh tujih pogodbenih delavcev, ki so živeli v ZDA manj kot eno leto.⁵⁵

Čeprav so ameriške oblasti od osemdesetih let 19. stoletja postopoma omejevale priseljevanje, je število priseljencev hitro naraščalo. Hiter razvoj industrije ter mreže železnic na ameriškem zahodu je omogočil na deset tisoče novih delovnih mest. Zaradi vedno večjega pomanjkanja delavcev so delodajalci vabili priseljence iz Evrope na delo v ZDA. Tako so po letu 1880 začeli prevladovati priseljenci iz južne, vzhodne, srednje in jugovzhodne Evrope. Po ameriških statističnih virih se je med letoma 1880 in 1910 v ZDA priselilo okoli 8,2 milijona ljudi. Med njimi je bila skoraj polovica tistih, ki so prišli iz omenjenih evropskih območij – večinoma iz Avstro-Ogrske (2,85 milijona), Italije (2,80 milijona) in Rusije (2,13 milijona). Med tistimi iz Avstro-Ogrske in Italije so bili tudi slovenski priseljenci.⁵⁶

Množično priseljevanje iz južne, vzhodne in srednje Evrope je povzročilo nezadovoljstvo med številnimi Američani ter priseljenci iz severne in zahodne Evrope. Zahtevali so nove omejitve priseljevanja in spremembo zakona o priseljevanju. Zaradi predsodkov so bili prepričani, da se novi priseljenci iz vzhodne in južne Evrope ne bodo mogli prilagoditi ameriškemu načinu življenja. Zaradi tega je bila leta 1891 ustanovljena stalna uprava za nacionalni nadzor priseljevanja, ki je delovala v okviru ministrstva za finance. Sprejeli so tudi novi zakon, ki je uvajal zdravstvene omejitve za nove priseljence. Dopolnili so zakon o priseljevanju iz leta 1891, ki je predpisal postopke, na podlagi katerih so se priseljenci priseljevali v ZDA. Zakon je predvidel možnost izгона vseh tujcev, ki so v ZDA živeli nezakonito manj kot leto dni ali pa so živeli na račun javnih stroškov. Prepovedali so tudi priseljevanje poligamistov.⁵⁷

V kampanji za omejevanje priseljevanja se je posebej aktivirala Zveza za omejevanje priseljevanja (angl. *Immigration Restriction League*), ki so jo usta-

54 »Martin Ambrose Foran (1844–1921)«, Biographical Directory.

55 Bernard, »Immigration«, 488; Frank Julian Warne, *The Tide of Immigration* (New York: D. Appleton, 1916), 192–204.

56 William Lemer, ur., *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*, Bicentennial Edition, Part 1 (Washington, D.C.: U.S. Department of Commerce, 1975), 105–109.

57 »An act in amendment to the various acts related to immigration and the importation of aliens under contract or agreement to perform labor, March 3, 1891; approved March 8, 1991«, *Congressional Report, 55th Congress, Session II, Chapter 551, 1084–1086*.

novili trije diplomanti iz Harvarda; Charles Warren, Robert DeCourcy Ward in Prescott Farnsworth Hall. Trdili so, da so priseljenci iz južne in vzhodne Evrope nezmožni vključevanja v ameriško družbo, saj naj ne bi sprejemali ameriškega načina življenja. Zahtevali so preverjanje pismenosti kot sredstvo za omejitev njihovega priseljavanja. V času recesije, ki je nastopila ob koncu 19. stoletja, so mnogi konservativni politiki videli v priseljencih glavni vzrok vseh domačih težav. Prav tako jih je zmotilo, da je bilo mnogo nepismenih priseljskih delavcev vključenih v nasilne proteste.⁵⁸ Leta 1896 je republikanski senator Henry Cabot Lodge iz Massachusettsa⁵⁹ predlagal osnutek zakona, ki bi prepovedal vstop priseljenca, ki ne bi znali prebrati vsaj 40 besed v katerem koli jeziku (angl. *Immigration Restriction Act*). Kongres je zakon podprl, vendar ga je demokratski predsednik Grover Cleveland z vetom zavrnil, češ da bi kršil temeljno ameriško politiko svobodnega priseljavanja. Predsednik Cleveland je poudaril, da nasilje in nemiri v državi ne izhajajo iz nepismenosti delavcev priseljencev, temveč so slednji žrtve izobraženih domačih hujskačev.⁶⁰

V drugi polovici devetdesetih let 19. stoletja je priseljavanje Japoncev ponovno obudilo strah nativistov pred Azijci. Takrat se ameriške oblasti niso odzvale tako odločno kot v primeru priseljavanja Kitajcev. Zahtev zveze za izključitev Japoncev in Korejcev iz ZDA, ki so jo ustanovili v San Franciscu, niso upoštevale.⁶¹ Japonska je v tem času predstavljala preveč pomembno trgovsko partnerico ZDA, s katero so slednje želele ohraniti dobre odnose. Japonska je v kratki vojni z Rusijo v obdobju 1904–05 premagala eno od evropskih velesil in tako postala azijska vojaška velesila. Ameriške oblasti so tako leta 1907 z Japonsko sklenile »gentlemanski sporazum« (angl. *Gentlemen's Agreement*), ki je v zameno za ukinitve segregacije japonskih učencev v San Franciscu japonski vladi nalagal obvezo, da omeji izdajanje potnih listov svojim državljanom, ki bi bili namenjeni na delo v ZDA.⁶²

Zaradi vedno večjega števila priseljencev iz južne in vzhodne Evrope je ameriški kongres leta 1910 ustanovil posebno komisijo, ki je dobila nalogo

58 Louis Adamič, *Dinamit* (Ljubljana: Založba Borec, 1983), 22.

59 »Henry Cabot Lodge (1850–1924)«, *Biographical Directory*.

60 Grover Cleveland, »Veto Message, March 2, 1897«, *The American Presidency Project*, pridobljeno 15. novembra 2020, <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/veto-message-31>; Jeanne Petit, »Breeders, Workers, and Mothers: Gender and the Congressional Literacy Test Debate, 1896–1897«, *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era* 3, št. 1 (2004).

61 Michael C. LeMay, *Transforming America: Perspectives on U.S. Immigration* (Santa Barbara: Praeger, 2013), 185.

62 Hing, *Immigration*, 127.

preučiti tokove priseljevanja v ZDA.⁶³ Komisijo je vodil zagovornik omejevanja priseljevanja, republikanski senator iz Vermonta William P. Dillingham.⁶⁴ Izsledki komisije so dobili ime Dillinghamova poročila (angl. *Reports of the Immigration Commission*). Že leta 1911 so Kongresu poročali o skrb vzbujajočih posledicah množičnega priseljevanja. Nastalo je 41 zajetnih knjig, ki še danes predstavljajo ključen vir (poleg virov ljudskega štetja – »US Census« – in letnih poročil – »Annual Reports«) za raziskovalce obsega priseljevanja v ZDA iz tega obdobja in njihovih demografskih struktur, pa tudi delovnih mest, ki so jih zasedali. Gre za zbirko statističnih analiz, ki interpretirajo izobrazbeno, poklicno, kulturno in socialno stanje priseljencev.⁶⁵ Dillinghamova poročila ugotavljajo, da so Slovenci in Hrvati predstavljali visok delež med izseljenci v ZDA. V prvem desetletju 20. stoletja so bili enajsta najštevilčnejša etnična skupina priseljencev, ki je prihajala v ZDA, ter tretja po indeksu priseljevanja na letni ravni. Glede na majhnost populacije v Evropi (ocenjeno na 3,6 milijona) je bila raven njihovega priseljevanja v ZDA visoka. Poročila so zanimiva tudi zato, ker v peti knjigi zelo natančno opredelijo slovensko etnično ozemlje in slovensko narodnost.⁶⁶ Člani komisije so bili prepričani, da priseljenci iz vrst narodov južne in vzhodne Evrope niso dovtetni za amerikanizacijo ter sprejemanje ameriških vrednot in načina življenja. Člani komisije so ocenili, da so priseljenci iz vrst južne in vzhodne Evrope manjvredni od priseljencev iz severne in zahodne Evrope. Komisija je zato kot najboljši mehanizem omejevanja njihovega priseljevanja predlagala uvedbo preizkusa pismenosti. O tem je bilo v preteklosti že precej polemik in debat. Vanje se je vključila tudi katoliška cerkev, ki je nasprotovala preizkusu pismenosti kot pogoju za sprejem priseljencev v ZDA.⁶⁷ Kongres je leta 1917 preizkus pismenosti kljub temu sprejel.

63 »National Conference of Immigration, Land, and Labor Officials. Distribution of admitted aliens and other residents: Proceedings of the conference of state immigration, land, and labor officials, with representatives of the Division of Information, Bureau of Immigration and Naturalization, Department of Commerce and Labor, held in Washington, D.C., November 16 and 17, 1911. Washington: G.P.O., 1912«, Harvard Library, pridobljeno 15. novembra 2020, <http://ocp.hul.harvard.edu/immigration/outsidelink.html/http://nrs.harvard.edu/urn-3:FHCL:890424>.

64 »William P. Dillingham (1843–1923)«, Biographical Directory.

65 »*Reports of the Immigration Commission*, 42 Vols, presented by Mr. Dillingham (Washington, D. C.: Government Printing Office, 1911)«, Hathi Trust Digital Library, pridobljeno 15. novembra 2020, <https://catalog.hathitrust.org/Record/007470983>.

66 Prav tam, vol. 5, 7–8, 134–136.

67 Matjaž Klemenčič, »The Catholic Bulletin, glasilo nadškofije St. Paul v Minnesoti, o priseljevanju v ZDA in slovenskih izseljencih v obdobju 1911–1924«, Časopis za zgodovino in narodopisje 86(51), št. 1 (2015).

Za slovenske zgodovinarje so pomembna še letna poročila (angl. *Annual Reports*) o priseljevanju, ki natančno prikazujejo izseljevalne trende iz Avstro-Ogrske. V letnih poročilih najdemo natančne podatke o vseh prihodih in odhodih ljudi, njihovih poklicih, spolu, starosti, izobrazbi, razporeditvi po zveznih državah, ekonomskem razredu, deportaciji itd. Slovence so v teh poročilih šteli skupaj s Hrvati.⁶⁸

V tem obdobju se je poleg množičnega prihoda slovenskih priseljencev povečala tudi želja po pridobivanju državljanstva. Čeprav je na začetku velika večina priseljencev v ZDA prišla zaradi večjih priložnosti hitrega zaslužka, so mnogi kmalu spoznali prednosti demokratičnega sistema ter sprejeli ameriški način življenja. V etničnih časopisih so tako npr. pozivali slovenske priseljence, naj se čim prej naturalizirajo in pridobijo ameriško državljanstvo, saj brez tega ne bodo mogli aktivno sodelovati pri politični participaciji in v javnem življenju. Brez državljanstva namreč nisi mogel voliti ali biti voljen. Slovenski priseljenci so se začeli zelo kmalu vključevati v ameriško politično življenje. ZDA je postala njihova nova domovina. Naturalizirani slovenski priseljenci so se tako kot številni drugi iz vzhodne, srednje in jugovzhodne Evrope hitro prilagodili in postali dokaz, da izsledki Dillinghamove komisije o nezmožnosti njihovega prilagajanja ameriškemu načinu življenja niso točni.⁶⁹

Po podatkih poročil pooblaščenec za priseljevanje (angl. *Commissioner General of Immigration*) se je od leta 1899 do leta 1915 v ZDA priselilo povprečno več kot 40 tisoč »Hrvatov in Slovencev« letno. Statistična kategorizacija južnoslovanskih priseljencev ni bila ravno v čast njenemu sestavljavcu, profesorju kolumbijske univerze Otisu T. Masonu, ki je bil zaradi tega pogosto tarča številnih kritik. Sociologinja Emily Greene Balch, avtorica študije *Our Slavic Fellow Citizens* (»Naši slovanski sodržavljanji«)⁷⁰ in poznejša Nobelova nagrajenka za mir, je že leta 1910 opozorila na neustrezno kategoriziranje

68 Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji: naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne* (Maribor: Založba Obzorja, 1987), 17–18; Bernard, »Immigration«, 492; Belavič, »Družbeno politične razmere«, 103.

69 Matjaž Klemenčič, *Slovenes of Cleveland: The Creation of a New Nation and a new World Community: Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio* (Novo mesto: Dolenjska založba, 1995), 9–25, 282–346; Anon., »Mestne novice: Slovenski državljanji ne pozabite na volitve, ki se vršijo prihodnji torek ves dan«, *Clevelandska Amerika*, 1. september 1911, 1; Anon., »Mestne novice«, *Clevelandska Amerika*, 2. julij 1912, 1; Matjaž Klemenčič in Milan Mrdenović, »Louis Adamič in druga svetovna vojna v ameriški in slovenski historiografiji«, *Dve domovini / Two Homelands* 51 (2020).

70 Emily Greene Balch, *Our Slavic Fellow Citizens* (New York: Charities Publication Committee, 1910).

posameznih južnoslovanskih narodov. Podobno kot »Slovence in Hrvatov« so v isto kategorijo uvrščali »Bolgare, Srbe in Črnogorce«. Obstajala je še posebna teritorialna kategorija, in sicer »dalmatinsko-bosansko-hercegovska« skupina. Letna poročila predstavljajo kljub temu pomemben vir za preučevanje priseljevanja južnih Slovanov v ZDA. Spodnja tabela prikazuje statistiko priseljevanja in izseljevanja »Slovencev in Hrvatov« v oziroma iz ZDA.⁷¹ Točnega števila vseh priseljencev slovenskega rodu ne bo mogoče nikoli natančno določiti, saj so se poleg zgrešene kategorizacije po mnenju časnikarja Jožeta Zavertnika nekateri Slovenci opredeljevali kot »Avstrijci«.⁷²

Tabela 1: Prihodi in odhodi »Slovencev in Hrvatov« v oz. iz ZDA med letoma 1908 in 1916:⁷³

	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Prihodi	20.472	20.181	39.562	18.982	24.366	42.499	37.384	1942	791
Odhodi	28.589	9.014	7.133	13.735	13.963	10.209	14.440	2.381	76

V času prve svetovne vojne in tudi po njej so bili slovenski priseljenci v ZDA kot avstro-ogrski državljani tarča preiskovalcev varnostnih služb ZDA. Zaradi splošnega negativnega mnenja o priseljevanju so postali v očeh povprečnih Američanov sumljivi in nevarni. Označeni so bili kot »sovražni tujci«. Nekateri so doživeli napade civilne patriotske organizacije *Committee for Public Safety*, ki je preganjala osumljene »sovražne tujce« in njihove organizacije.⁷⁴ V času tik pred vstopom ZDA v vojno 1. januarja 1917 je George L. Brozich nastopil funkcijo župana mesta Ely, ki je bilo najbolj »slovensko« mesto v ZDA. Kljub temu, da je Brozich po vstopu ZDA v vojno organiziral mnoge dejavnosti, v okviru katerih je meščane pozival, da pokažejo domoljubna čustva in zvestobo ameriškim ciljem, je v začetku leta 1918 odstopil z mesta župana. To je storil med drugim tudi zato, ker so nekateri ljudje v mestu dvomili v njegovo lojalnost ZDA.⁷⁵ To ni bilo prvič, da so v času vojnega stanja povprečni Američani na tujce brez državljanstva gledali kot na »peto kolono«.⁷⁶ Vzporednice lahko vle-

71 Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 17–18.

72 Zavertnik, *Ameriški Slovenci*, 257–258.

73 »*Annual report of the Commissioner General of Immigration to the Secretary of Labor*, United States Department of Labor, Bureau of Immigration (Washington: G.P.O., 1914–1932), 200–204«, Hathi Trust Digital Library, pridobljeno 15. novembra 2020, <https://catalog.hathitrust.org/Record/011159819>.

74 Ivan Molek in Mary Molek, *Slovene Immigrant History 1900–1950* (Chicago: Samozaložba, 1979), 192–193.

75 Klemenčič in Šeruga, *Pregled zgodovine*, 297–300.

76 Hazemali in Matjašič Friš, »Naši simpatizerji«, 910.

čemo od leta 1798. Obstajali so tudi krajši postopki za pridobivanje ameriškega državljanstva. Hitrejši proces naturalizacije je npr. omogočilo služenje vojaščine – na ta način je ameriško državljanstvo na primer pridobil Louis Adamič.⁷⁷

OMEJEVANJE PRISELJEVANJA S PREVERJANJEM PISMENOSTI, 1917–1921

Zaradi priporočil Dillinghamove komisije so leta 1917 spremenili zakon o priseljencih in uvedli preizkus pismenosti kot pogoj za vstop, da bi otežili prihod neželenih priseljencev iz vzhodnih in južnih predelov Evrope. Republikanski senator iz Minnesote Knute Nelson⁷⁸ je dejal, da preizkus pismenosti ne bo vplival na prihod priseljencev iz zaželenih regij, npr. iz zahodne in severne Evrope, saj naj bi bili narodi teh regij pismeni. Po podatkih ameriških letnih poročil o priseljevanju in tudi avstro-ogrskih virov so Slovenci sodili med bolj pismene državljane Avstro-Ogrske.⁷⁹ Po mnenju senatorja Knuta Nelsona so največ problemov v ZDA prinašali prav izseljenci iz vzhodne in južne Evrope.⁸⁰ Nekateri kongresniki, kot npr. demokrat John L. Burnett iz Alabame,⁸¹ so menili, da priseljenci iz vzhodne in južne Evrope ne sodijo med »belsko raso«, saj naj bi svojo kri preveč pomešali z neevropskimi narodi. Ker pa jih z rasno diskriminacijo niso mogli izključiti, saj je bilo nemogoče ločevati vzhodne in zahodne evropske belce, so uporabili taktično orodje preverjanja pismenosti, kar je bil drugi obraz rasizma v ZDA. Nepismeni ljudje, četudi belopolti, so bili po prepričanju rasistov pripadniki nebelske rase.

Nastrogenost proti priseljencem je bila tako močna, da je Kongres z dvotretjinsko večino preglasoval veto demokratskega predsednika Woodrowa Wilsona, ki je želel podobno kot Cleveland leta 1897 preprečiti sprejem diskriminatornega zakona o pismenosti. Po tem zakonu so prepovedali priseljevanje iz azijskih držav, razen iz Kitajske in Japonske, za katere so že veljale stroge omejitve. Izjemo so predstavljale ameriške posesti oz. kolonije na Filipinih in Guamu. Zakon je osebam, starejšim od 16 let, prepovedal vstop v državo brez ustreznega potnega lista. Določili so celo davek na vsako odraslo osebo z izjemo otrok, mlajših

77 Louis Adamič, *Smeh v džungli* (Ljubljana: Založba Borec, 1983), 108.

78 »Knute Nelson (1843–1923)«, Biographical Directory.

79 Peter Vodopivec, »Kulturno-duhovne razmere na Slovenskem v 19. stoletju«, *Bogoslovni vestnik: glasilo Teološke fakultete v Ljubljani* 67, št. 1 (2007).

80 Sen. Knute Nelson (R–MN), »Regulation of immigration«, *Congressional Record, 64th Congress, Session II, Vol. 54, Pt. 1–3*, 225.

81 »John L. Burnett (1854–1919)«, Biographical Directory.

od 16 let. Sprejem zakona leta 1917 je predstavljal prvi korak k oblikovanju omejevalnih zakonov do priseljencev, ki so bili sprejeti v letih 1921 in 1924.⁸²

Zakon iz leta 1917 tako ni prinesel zelenih učinkov, saj je po prvi svetovni vojni v ZDA še vedno prihajalo več kot 800.000 oseb na leto, večinoma iz južne in vzhodne Evrope. Povečal se je pritok priseljencev iz Rusije, kjer je po oktobrski revoluciji izbruhnila državljanska vojna. Mnogi Američani so se bali, da bodo ruski priseljenci krepili ideje komunizma in revolucionarno nastrojenost priseljencev iz vzhodne Evrope. Prav slednji so predstavljali hrbtenico ameriške delovne sile, poleg tega so bili med najslabše plačanimi delavci v ZDA. »Rdeči strah«, ki je zajel vso državo, je poglobil ksenofobijo in odklonilen odnos Američanov do priseljevanja. Svoje je prispevala tudi vojna propaganda, ki je bila sicer uperjena proti Nemcem, a so jo v enaki meri občutili tudi ostali priseljenci. Tujci brez državljanstva so bili stigmatizirani in označeni kot »sovražni tujci«. Publicist in urednik največjega slovenskega izseljenskega časopisa *Prosveta* Ivan Molek je v svojih spominih zapisal, da so mnogi slovenski priseljenci, ki so jih sumili simpatij s centralnimi silami, na lastni koži doživeli sovraštvo in preganjanje. Znanega urednika, sindikalista in novinarja Jožeta Zaverznika, ki je simpatiziral s centralnimi silami, ampak je svoje mnenje spremenil tako rekoč čez noč, ko so ZDA vstopile v vojno na strani sil Antante, so skoraj linčali. Podobno se je godilo številnim drugim manj znanim posameznikom, ki so jih internirali ali zaprli, ker so jih sumili vohunjenja za centralne sile.⁸³ V teh težkih časih je ameriška javnost odločno nastopila proti priseljevanju iz nezaželenih območij v Evropi, kar je odprlo pot strožji priseljski zakonodaji.⁸⁴

UVAJANJE KVOTNEGA SISTEMA IN POLITIKA PRISELJEVANJA DO LETA 1945

Leta 1921 je Kongres na številne pobude in po žgoči razpravi sprejel omejevalni zakon, ki je uvedel kvote za priseljence. Zakon je bil bolj poznan kot Johnsonov zakon, po predlagatelju Albertu Johnsonu, republikanskemu kongresniku iz Washingtona.⁸⁵ Z njim so prvič omejili število priseljencev, in to je padlo na okoli

82 »An Act To regulate the immigration of aliens to, and the residence of aliens, in the United States, approved February 5, 1917«, *Congressional Record*, 64th Congress, Session II, Chapter 29, 874–898; Jeremiah W. Jenks, *The Immigration Problem: A Study of American Immigration Conditions and Needs* (New York: Funk & Wagnalls Company, 1922), 468–517; Bernard, »Immigration«, 492; Hing, *Immigration*, 59.

83 Molek, *Slovene*, 192–193.

84 Bernard, »Immigration«, 492; Hing, *Immigration*, 59; Christopher Capozzola, *Uncle Sam Wants You: World War I and the Making of the Modern American Citizen* (New York: Oxford University Press, 2008), 128.

85 »Albert Johnson (1869–1957)«, *Biographical Directory*.

350.000 letno. Zakon je uvedel omejitev priseljevanja iz posameznih držav na podlagi števila priseljencev, ki so stalno bivali v ZDA. Letno kvoto so določili v skladu s podatki ljudskega štetja iz leta 1910. Delež novih priseljencev ni smel presegati 3 % takrat ugotovljenih tujcev glede na njihovo izvorno državo. Zakon so sprejeli na posebni seji, ki so jo sklicali v prvih mesecih leta 1921, takoj po zaprisegi novega republikanskega predsednika Warrena Hardinga, saj je bil prejšnji predsednik Wilson zagovornik liberalne politike priseljevanja. Kvotni sistem je dajal veliko prednost priseljencem iz Velike Britanije, skandinavskih držav, Irske in Nemčije. Priseljevanja iz sosednjih držav, kot je bila Mehika, niso omejevali, saj so potrebovali svežo sezonsko delovno silo v kmetijstvu.⁸⁶

Zanimivo je, da je med letoma 1919 in 1923 priseljevanje »Slovencev in Hrvatov« v primerjavi s prejšnjimi obdobji bistveno upadlo, medtem ko se je povečalo njihovo zapuščanje ZDA. Večina se jih je vrnila na ozemlje novonastale države Kraljevine SHS. Med njimi je bilo veliko takšnih, ki so se vrnili le za kratek čas, da bi videli svoje najbližje in rojstni kraj. Bili pa so tudi takšni, ki so odhajali s prepričanjem, da se bo stanje po razpadu Avstro-Ogrske v novonastali državi popravilo. Mnogi so se kmalu razočarani vrnili nazaj v ZDA. Enako se je dogajalo v sosedni Italiji in Avstriji, pod kateri so z razmejitvijo prešli številni Slovenci. Tako se je npr. Jurij Trunk, koroški duhovnik, leta 1921 odselil v ZDA, potem ko ga je dokončno razočarala najprej Avstrija, potem pa še Kraljevina SHS.⁸⁷

Tabela 2: Prihodi in odhodi »Slovencev in Hrvatov« v oz. iz ZDA med letoma 1917 in 1925.⁸⁸

	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925
Prihodi	305	33	23	493	11.035	3.783	4.163	4.137	520
Odhodi	24	31	154	7.481	3.306	3.997	233	381	767

Ravno v času, ko se je pojavila večja politična želja po priselitvi v ZDA, se je priseljska zakonodaja začela zaostroovati. To se je zgodilo zaradi vpliva vojne propagande in predvsem evgenike na mišljenje povprečnih Američanov, ki so se

86 »An Act To limit the immigration of aliens into the United States, approved, May 9, 1921«, *Congressional Record*, 67th Congress, Session I, Chapter 8, 5–7; Belavič, »Družbeno politične razmere«, 112.

87 Matjaž Klemenčič, *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike* (Celovec-Dunaj-Ljubljana: Mohorjeva založba, 1999), 163–170.

88 »Annual report of the Commissioner General of Immigration to the Secretary of Labor, United States Department of Labor, Bureau of Immigration (Washington: G.P.O., 1914–1932), 200–204«, Hathi Trust Digital Library, pridobljeno 15. novembra 2020, <https://catalog.hathitrust.org/Record/011159819>.

zaradi tega obrnili proti priseljencem. Evgenika je na začetku 20. stoletja postala široko sprejeta družbena ideologija, ki je zagovarjala načrtovano razmnoževanje ljudi, ki so imeli zdrave prednike in sprejemljive človeške vedenjske lastnosti. Sodobna znanost je takšna prepričanja ovrgla kot neznanstvena. Tudi takrat so nekateri znanstveniki, npr. Alfred Russel Wallace, glasno opozarjali na neznanstvenost evgenike. Vendar je politika potrebovala svojega »grešnega kozla«, ki so ga videli v priseljenih iz vzhodne in južne Evrope. Čeprav evgenika ni rasistična ideologija, so jo rasisti uporabili kot svoj glavni argument proti »manjvrednim ljudem«. Bili so namreč prepričani, da lahko »mešanje ras« iz zaostalih regij po svetu oslabi »anglosaško raso«. Redki kongresniki so se uprli takšnim poskusom diskriminiranja priseljencev, ki so temeljili na prirejenih in neznanstvenih trditvah. Kljub temu so zaradi vpliva evgenike leta 1924 v ameriškem kongresu sprejeli strožjo zakonodajo o priseljevanju in pridobivanju državljanstva.⁸⁹ Pokazalo se je namreč, da je evgenika nadomestila nativistično gibanje, ki je sredi 19. stoletja nasprotovalo priseljevanju katoliških in drugih zahodnoevropskih priseljencev predvsem zaradi ideoloških razlogov. V 20. stoletju se je trend nasprotovanja priseljencem obrnil v nasprotno smer. Poleg Kitajcev in Japoncev so bili priseljenci iz vzhodnih in južnih regij Evrope povsem nezaželeni zaradi vpliva psevdoznanstvenih prepričanj o neustreznosti njihovih genov. V resnici so predstavljali ceneno delovno silo in so bili vključeni v najtežja dela v gradbeništvu, težki industriji, metalurgiji ter transportu. V številnih segmentih gospodarstva je bilo nerazpoloženje delavcev veliko. Glavni razlog se je skrival v njihovem slabem socialnem ter ekonomskem položaju. Politika je namesto iskanja rešitev, ki bi ublažila socialni ter ekonomski položaj priseljencev, označila njihovo negodovanje za posledico »slabe genetike«, ki so jo s seboj prinesli priseljenci iz južne in vzhodne Evrope. Pri tem je potrebno poudariti, da sta iz »zaostalih regij« v ZDA prišla tudi Nikola Tesla in Mihajlo Pupin, slovita znanstvenika srbskega rodu, ki sta vsak na svojem področju pomagala pri razvoju in napredku znanosti v ZDA, pa tudi Louis Adamič, ki je pospešil družboslovno poznavanje priseljevanja. Kljub temu je veljalo nekakšno prepričanje, da so priseljenci iz vzhodne in južne Evrope nevarni in nevredni, ker lahko pokvarijo zdravega duha »pravih Američanov« ter povzročijo družbene nemire, čeprav so v resnici s svojim prispevkom k razvoju ublažili krizo in pospešili napredek ZDA.⁹⁰

V tem duhu je nastal Johnson-Reedov zakon (angl. *Immigration Act of 1924*), ki sta ga predlagala republikanca, že omenjeni Albert Johnson iz države

89 James Watson in Andrew Berry, *DNK – Skrivnost življenja* (Ljubljana: Založba Modrijan, 2007), 31–47.

90 Louis Adamic, »Thirty million new Americans«, *Harper's Magazine* 169 (1934).

Washington ter senator David Aiken Reed iz Pensilvanije.⁹¹ Ta zakon je omejil priseljevanje določenih »ras« v ZDA. Uvedli so strožje pogoje priseljevanja kot leta 1921. Letno število priseljencev so znižali na 165 tisoč. Kvote so zmanjšali s treh na dva odstotka, določali pa so jih na osnovi ljudskega štetja iz leta 1890. Ta popis so izbrali, ker je bilo takrat število priseljencev iz vzhodne in južne Evrope bistveno manjše. S tem so zmanjšali njihov dotok in favorizirali tistega iz zahodne in severne Evrope.⁹²

Da gre za sramotno dejanje, je menil demokratski kongresnik Adolph J. Sabath iz Illinoisa,⁹³ ki je opozarjal na pozitivne primere asimilacije ter integracije priseljencev. Tudi Sabath je sodil med priseljence, ki so bili rojeni na tujem in so se priselil v ZDA iz vzhodne Evrope. Bil je češkega porekla. Večina priseljencev se je po njegovih besedah med bivanjem v ZDA uspešno asimilirala in absorbirala ameriške ideje. Vsako spodbujanje nezaupanja do priseljencev zaradi domnevnih slabih namenov je po Sabathu predstavljalo podpihovanje rasnega sovraštva, kar ni sodilo v ameriško politiko.⁹⁴

Še bolj glasni nasprotniki novega zakona so prihajali iz države New York. Skoraj vsi kongresniki, ki so predstavljali državo New York, so na čelu z Meyer Jacobsteinom⁹⁵ označili idejo omejevanja kot zablodo. Temeljila naj bi na rasni predispoziciji večvrednih in manjvrednih ljudi, ki izvirajo iz Evrope. Takšno razmišljanje so označili za neameriško. Zahtevali so, naj se zakon umakne z dnevnega reda.⁹⁶ Glasen nasprotnik zakona je bil tudi kasnejši župan New Yorka, sin priseljencev, kongresnik Fiorello La Guardia⁹⁷ Kljub javnim pozivom in protestom so 15. maja 1924 omenjeni zakon sprejeli z veliko večino. V predstavnem domu so ga sprejeli s 308 glasovi za in 62 glasovi proti, v senatu pa z 69 glasovi za in 9 proti. Leta 1927 so letno kvoto priseljevanja dodatno znižali na 150 tisoč priseljencev.⁹⁸

91 »David Aiken Reed (1880–1953)«, Biographical Directory.

92 »An Act To limit the immigration of aliens into the United States, and for other purposes, approved May 26, 1924«, *Congressional Record*, 68th Congress, Session I, Chapter 190, 153–169; Reed Ueda, *Postwar Immigration America: A Social History* (Boston, MA: Bedford Books of St. Martin's Press, 1994), 22–25; Belavič, »Družbeno politične razmere«, 114–115.

93 »Adolph Joachim Sabath (1866–1952)«, Biographical Directory.

94 Rep. Adolph J. Sabath (D–IL), *Congressional Record*, 68th Congress, Session I, Vol. 65, Pt. 6, 5696.

95 »Meyer Jacobstein (1880–1963)«, Biographical Directory.

96 Rep. Meyer Jacobstein (D–NY), *Congressional Record*, 68th Congress, Session I, Vol. 65, Pt. 6, 5862.

97 »Fiorello Henry La Guardia (1882–1947)«, Biographical Directory.

98 Belavič, »Družbeno politične razmere«, 123.

Oba zakona sta ustvarila novo kategorijo priseljencev, tako imenovane »nekvotne priseljence«, med katere so spadali družinski člani priseljencev, ki so že imeli ameriško državljanstvo, ter nekaj drugih kategorij priseljencev (študentje, profesorji, trgovci in drugi). Kljub strogemu sistemu kvot se je tako med letoma 1921 in 1930 iz držav vzhodne in južne Evrope v ZDA priselilo 1,4 milijona ljudi. Ta zakonodaja je sicer prispevala k znižanju števila priseljencev v ZDA. Še posebej je vplivala na priseljevanje pripadnikov južnoslovanskih narodov. Tako se je v času med obema vojnoma v ZDA preselilo 32.328 oseb slovenske in hrvaške »rase oz. narodnosti«, kar je bilo glede na stopnjo priseljevanja iz vrst teh narodov pred prvo svetovno vojno izjemno malo. V tem obdobju se jih je iz ZDA izselilo 20.844. Zakon o kvotah je spremenil migracijske tokove iz Evrope. Namesto v ZDA so se ljudje priseljevali v Kanado, Avstralijo in Južno Ameriko.⁹⁹

Zaradi gospodarske krize in napetih mednarodnih odnosov v tridesetih letih 20. stoletja se je nemalokrat zgodilo, da so letne kvote ostale neizpolnjene. V tem obdobju se je prvič zgodilo, da je bilo število priseljencev v ZDA nižje od števila izseljencev. Pojavilo se je pereče vprašanje begunske krize. Zaradi preganjanja Judov v Evropi se je pojavljala pobuda za odpravo kvot, ki bi beguncem odprla vrata v ZDA. Eden od glasnih pobudnikov je bil tudi slovenski izseljenec Louis Adamič.¹⁰⁰ Vendar so bile tovrstne pobude neuslišane prav zaradi napetih notranjepolitičnih odnosov in slabih ekonomskih kazalcev, ki so ZDA v času okrevanja po gospodarski recesiji potisnile v zunanjepolitično izolacijo.¹⁰¹

Dodatne zaostritve priseljevanja je Kongres še enkrat obravnaval leta 1934, ko so sprejeli zakon, ki je določal rok za razglasitev filipinske neodvisnosti. Filipini so bili od leta 1898 (po zmagi ZDA v vojni s Španijo) ameriška kolonija. Tako je bilo Filipincem omogočeno priseljevanje v ZDA, vendar jih je pri tem omejeval zakon o priseljevanju iz leta 1917 (preverjanje pismenosti). Zaradi porasta priseljevanja nekvalificiranih delavcev iz Filipinov v času največje gospodarske recesije, to je bilo med letoma 1929 in 1934, so k zakonu o filipinski neodvisnosti dodali še člen, ki je omejeval njihovo priseljevanje v ZDA.¹⁰²

Po izbruhu druge svetovne vojne leta 1939 se je pojavila močna opozicija zoper predsednika Franklina Roosevelta, ki je odkrito simpatiziral z zavezniškimi

99 Ueda, *Postwar Immigration*, 22–25; Klemenčič, »Migration in History«, 42.

100 Belavič, »Družbeno politične razmere«, 115–116; Louis Adamic, *America and the Refugees* (New York: Public Affairs Committee, 1939), 1–20.

101 Bernard, »Immigration,« 492.

102 »The Philippine Independence Act (An Act To provide for the complete independence of the Philippine Islands, to provide for the adoption of a constitution and a form of Government for the Philippine Islands, and for other Purpose«, Chan Robles Virtual Law Library, pridobljeno 15. novembra 2020, <http://www.chanrobles.com/tydingsmcduffieact.htm>.

državami v boju proti Hitlerjevi Nemčiji. Že pred izbruhom vojne je Kongres sprejel stroge zakone o nevtralnosti, ki so omejili pristojnosti ameriške vlade pri omogočanju dobave vojaške opreme in denarne pomoči državam v vojni. Da bi ustregli protivojni opoziciji in zmanjšali strah pred subverzivnim delovanjem na ameriških tleh, so v Kongresu leta 1940 sprejeli zakon o registraciji tujcev, Smithov zakon, imenovan po demokratu Howardu Smithu iz Virginije,¹⁰³ ki je predvideval izgon vseh priseljencev, ki niso imeli ameriškega državljanstva in bi lahko ogrožali nacionalno varnost ZDA. Tukaj je mogoče spet povleči vzporednice z letom 1798 in obdobjem prve svetovne vojne, ko so sprejeli podobne zakone, ki so omogočali izgon »sovražnih tujcev«. Leta 1798 so bili na udaru simpatizerji francoske revolucije; sredi 19. stoletja katoliki; med prvo svetovno vojno so bili vsi tujci brez statusa iz Nemčije in Avstro-Ogrske avtomatično prepoznani kot »sovražni tujci«; po Smithovem zakonu iz leta 1940 pa so ciljna skupina nezaželenih tujcev postali simpatizerji komunizma in nacizma. Vendar je bilo slednje težko identificirati, zato so preverjali njihovo lojalnost z množico vprašanj. Postopki registracije so bili zaradi tega diskriminatorni.¹⁰⁴

Za »sovražne tujce« so npr. označili tudi primorske Slovence, ki niso imeli urejenega ameriškega državljanstva. Zaradi tega so postali predmet spornega preverjanja lojalnosti in postopka registracije statusa, čeprav niso predstavljali nobene nevarnosti za ameriško družbo. Zoper sporno odločbo ministrstva za pravosodje so se nemudoma odzvali slovenski etnični časopisi v ZDA.¹⁰⁵ Njihov najvidnejši predstavnik Louis Adamič je v imenu organizirane skupine slovenskih Američanov poslal protestno pismo državnemu sekretarju Cordellu Hullu, v katerem ga je prosil, naj slovenske priseljence z italijanskim državljanstvom izvzame iz postopkov registracije statusa »sovražnih tujcev«.¹⁰⁶ Z enakim problemom so se soočale preostale priseljenske skupnosti oz. posamezniki, ki so bili zaradi svojega tujega državljanstva prepoznani kot tujci oz. pripadniki držav, s katerimi so bile ZDA v vojni. Kot »sovražni tujci« so se morali prijavljati in dokazovati svojo lojalnost ZDA tudi nemški Judje, ki so se zatekli v ZDA pred Hitlerjevim pregonom. Enako ponižanje so doživljali drugi oporečniki režima, med njimi tudi nemški pisatelj svetovnega slovesa Thomas Mann.¹⁰⁷ Albertu

103 »Howard Worth Smith (1883–1976)«, Biographical Directory.

104 Hing, *Immigration*, 6; Bernard, »Immigration«, 494.

105 »Kdo so 'sovražni inozemci'?«, *Enakopravnost*, 14. februar 1942, 1; »Kadar je narod osamljen«, *Ameriška domovina*, 27. februar 1942, 2.

106 »Jugoslovanski pomožni odbor – Slovenska sekcija (JPO-SS). Zapisnik zborovanja 6. Junija 1942 v Clevelandu«, *Ameriška domovina*, 8. junij 1942, 3; Klemenčič in Mrdenovič, »Louis Adamič«.

107 Gerhard Seger, »A Plea for Expatriates, Their Classification as 'Enemy Aliens' Is Regarded as Stigma«, *New York Times*, 27. december 1941, 31; Ernst Fabisch, »Classifying Enemy Aliens«,

Einsteinu se je uspelo izogniti registraciji in preverjanju lojalnosti, ker je leta 1940 že prejel ameriško državljanstvo. Ko se je leta 1933 iz političnih razlogov priselil v ZDA, so mu nekateri nasprotovali zaradi njegovih domnevno radikalnih levih političnih nagibov.¹⁰⁸ Najhuje se je godilo pripadnikom japonske etnične skupnosti, ki so jih preventivno zaprli v taborišča, ne glede na njihov status, čeprav niso imeli ničesar opraviti s politiko svoje izvirne države. Enako bi se skoraj zgodilo s Slovenci z italijanskim državljanstvom, če jih ne bi izločili iz spornega postopka registracije statusa »sovražnih tujcev«.¹⁰⁹

Nasploh se je Smithov zakon o »sovražnih tujcih« izkazal za kontraproduktivnega. V Italiji rojeni in šolani zdravnik Salvador Luria je moral zbežati iz Francije v ZDA, ker je bil judovskega rodu. Tudi v Nemčiji rojeni teoretični fizik Max Delbruck je moral zaradi nasprotovanja nacističnemu režimu zapustiti Nemčijo. Oba znanstvenika sta v ZDA veljala za »sovražna tujca« in zaradi tega nista smela sodelovati pri znanstvenih projektih, povezanih z vojsko. Kasneje sta združila moči z ameriškim bakteriologom Alfredom Hersheyjem, ki je za svoje odkritje prejel Nobelovo nagrado, in odprla pot novim spoznanjem. Luria je bil mentor mlademu doktorandu Jamesu D. Watsonu, ki je skupaj z Francisem Crickom in Mauriceom Wilkinsom odkril strukturo DNK, za kar so dobili tudi Nobelovo nagrado.¹¹⁰

Med drugo svetovno vojno so ameriške oblasti ponovno »odprle vrata« za nekatere kategorije priseljencev, ki so jih prej zavračale. Kongres je decembra 1943, potem ko je Kitajska postala zaveznica v vojni proti Japoncem, razveljavil diskriminatorni zakon, ki je kitajskim državljanom prepovedoval priseljevanje v ZDA (angl. *Repeal of the Chinese Exclusion Act*). Kitajcem so v skladu z Johnson-Reedovim zakonom omogočili tudi pravico za pridobitev državljanstva ZDA ter simbolično minimalno letno kvoto 105 oseb letno. Kongres ZDA je leta 1946 omogočil dodatne kvote za sprejem žena kitajskih priseljencev, ki so potem lahko postali državljani. Istega leta so ZDA v skladu z zakonom Tydings-Mcduffie iz leta 1934 priznale neodvisnost Filipinov ter Filipincem in priseljencem iz Indije dale pravico do naturalizacije.¹¹¹

New York Times, 20. oktober 1942, 20.

108 Jamie Sayen, *Einstein in America: The Scientist's Conscience in the Age of Hitler and Hiroshima* (New York: Crown Publishers, 1985), 8.

109 »Some Yugoslavs Exempt, Biddle Frees Treaty Italians From Alien Enemy Class«, *New York Times*, 30. oktober 1942, 21; Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, 279; »Slovenci niso več 'sovražni tujci'!«, *Ameriška domovina*, 16. oktober 1942, 1.

110 Watson, *DNK*, 54.

111 Hing, *Immigration*, 6.

ZAKLJUČEK

Ameriško politiko do priseljevanja bi lahko opisali kot kombinacijo pospeševanja, urejanja in omejitev priseljevanja ter vključevanja in izključevanja nekaterih skupin priseljencev, pa tudi kot poskuse prilagajanja na ameriški način življenja milijonov priseljencev, ki so iskali stalno ali začasno prebivališče v ZDA. Strah pred priseljenci je vedno temeljil na ideoloških temeljih, kar je mogoče jasno razbrati iz vsakega obravnavanega obdobja. V prvem obdobju so jih zavračali iz političnih razlogov, ker so se bali njihovega vpliva ter poslabšanja odnosov z Veliko Britanijo. Sledilo je obdobje nativizma in odkritega zavračanja dela priseljencev zaradi verskega vprašanja. Tretje obdobje je bilo prežeto s ksenofobijo, šovinizmom in rasizmom, kar je bilo skrbno zapakirano v teorijo evgenike, ki je bila naposled razkrinkana kot neutemeljena in ovržena. Strahovi so večkrat neutemeljeno vplivali na odločitve politike, ki je sprejemala omejevalne zakone o priseljevanju. Na odnos do priseljencev in politiko priseljevanja so seveda vseskozi močno vplivali ekonomski dejavniki. Liberalne oziroma konservativne usmeritve ter restriktivne zasuke priseljske zakonodaje je treba zato brati tudi v luči ekonomskega dogajanja in reakcij na družbene spremembe, ki so jih spremljali.

Ko je leta 1875 po odločitvi ustavnega sodišča nadzor nad priseljevanjem dobila zvezna vlada, je začela postopoma uvajati različna pravila, ki so omejevala možnost priseljevanja iz številnih krajev po svetu. Zakone so prilagajali tistim skupinam priseljencev, za katere so ocenili, da se bodo hitreje akulturirali in asimilirali v ameriški način življenja in družbo. Najprej so izključili Kitajce, kasneje Japonce ter vse Azijce, naposled so prišli na vrsto tudi priseljenci iz vzhodne in južne Evrope, kamor so sodili Slovenci. Med drugo svetovno vojno se je izkazalo, kako zgrešeni so bili takšni zakoni, ki so ZDA preprečevali, da bi sprejele večje število beguncev ali pa so jih onemogočali pri delu. V vseh obdobjih so ob različnih ekonomskih in političnih krizah tujci postali lahka tarča dnevne politike, ki jim je pripisovala vso odgovornost za stanje v državi. Takšen odnos se je spremenil šele sredi šestdesetih let 20. stoletja, ko so ZDA po lastnem mnenju postale voditeljica »svobodnega sveta«. Takrat so začeli spreminjati svoj odnos do tujcev in mnenje o njih ter počasi opuščati diskriminatorne ukrepe na področju priseljevanja. To pa se je spet spremenilo po 11. septembru 2001 – najbolj se je odnos do priseljencev zaostрил v času predsedovanja Donalda Trumpa (2016–2020).

LITERATURA

- Adamic, Louis. »Thirty million new Americans«. *Harper's Magazine* 169 (1934): 684–694.
- Adamic, Louis. *America and the Refugees*. New York: Public Affairs Committee, 1939.
- Adamič, Louis. *Smeh v džungli*. Ljubljana: Založba Borec, 1983a.
- Adamič, Louis. *Dinamit*. Ljubljana: Založba Borec, 1983b.
- Adamič, Louis. *Iz mnogih dežel*. Ljubljana: Založba Sophia, 2018.
- Anbinder, Tyler. *Nativism and Slavery: The Northern Know Nothings and the Politics of the 1850's*. New York: Oxford University Press, 1992.
- Beard, Charles in Mary Beard. *Zgodovina Združenih držav Amerike*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959.
- Belavič, Maja. »Družbeno politične razmere in priseljenska zakonodaja v ZDA in Kanadi«. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2019.
- Bernard, William S. »Immigration: History of U.S. Policy«. V: *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, ur. Stephan Thernstrom idr. Cambridge: Belknap Press, 1980.
- Biographical Directory of the United States Congress*, pridobljeno 15. aprila 2021. <https://bioguideretro.congress.gov>.
- Capozzola, Christopher. *Uncle Sam Wants You: World War I and the Making of the Modern American Citizen*. New York: Oxford University Press, 2008.
- Daniels, Roger. *The Politics of Prejudice*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1977.
- Dickinson, Moore in Bonnie Catherine. »The Federal Immigration Commission Report: A Thesis in History«. Magistrska naloga, Texas Tech University, 1975, pridobljeno 15. novembra 2020. <https://ttu-ir.tdl.org/bitstream/handle/2346/21949/31295004538624.pdf?sequence=1>.

Elkins, Stanley in Eric McKittrick. *The Age of Federalism: The Early American Republic, 1788–1800*. New York: Oxford University Press, 1993.

Fabisch, Ernst. »Classifying Enemy Aliens«. *New York Times*, 20. oktober 1942.

Franklin, Benjamin in Richard Jackson. *The Interest of Great Britain Considered, With Regard to her Colonies, And the Acquisitions of Canada and Guadaloupe. To which are added, Observations concerning the Increase of Mankind, Peopling of Countries, &c..* London: Printed for T. Becket, at Tully's Head, near Surry-Street in the Strand, 1760.

Friedman, Lawrence M. *A History of American Law*. Revised Edition. London: Simon and Schuster, 2007.

Green Balch, Emily. *Our Slavic Fellow Citizens*. New York: Charities Publication Committee, 1910.

Greene, Jack P. *Colonies to Nation, 1763-1789: A Documentary History of the American Revolution*. New York: McGraw-Hill, 1967.

Häberlein, Mark. »Migrating Citizenships and Identities in the United States of America: the Colonial Era«. V: *Citizenships and Identities: Inclusion, Exclusion, Participation*, ur. Ann Katherine Isaacs, 229–231. Pisa: Edizioni Plus, Pisa University Press, 2010.

Hathi Trust Digital Library. »*Reports of the Immigration Commission, 42 Vols. Presented by Mr. Dillingham*. Washington, D. C.: Government Printing Office, 1911«, pridobljeno 15. novembra 2020. <https://catalog.hathitrust.org/Record/007470983>.

Hathi Trust Digital Library. »*Annual report of the Commissioner General of Immigration to the Secretary of Labor*, United States Department of Labor, Bureau of Immigration. Washington: G.P.O., 1914–1932«, pridobljeno 15. novembra 2020. <https://catalog.hathitrust.org/Record/011159819>.

Hazemali, David in Mateja Matjašič Friš. »'Naši simpatizerji Avstrije so bili utišani kot z nabojem': položaj slovenske skupnosti v Združenih državah Amerike v času prve svetovne vojne«. *Acta Histriae* 26, št. 3 (2018): 899–922.

Hing Bill Ong. *Immigration and the Law: A Dictionary*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 1999.

Isbister, John. *The Immigration Debate: Remaking America*. West Hartford: Kumarian Press Booksc, 1996.

Isham, Dell. *Rock Springs Massacre, 1885*. Fort Collins: Quentin Delbert Isham, 1969.

Jenks, Jeremiah W. *The Immigration Problem: A Study of American Immigration Conditions and Needs*. New York: Funk & Wagnalls Company, 1922.

Jones, Maldwyn Allen. *American Immigration*. Chicago: The University of Chicago Press, 1960.

Klemenčič, Matjaž. *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji: naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne*. Maribor: Založba Obzorja, 1987.

Klemenčič, Matjaž. *Slovenes of Cleveland: The Creation of a New Nation and a new World Community: Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.

Klemenčič, Matjaž. *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike*. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva založba, 1999.

Klemenčič, Matjaž. »Migration in History«. V: *Immigration and Emigration in Historical Perspective*, ur. A. K. Isaacs, [28]–54. Pisa: Edizioni Plus, 2007.

Klemenčič, Matjaž. »The Catholic Bulletin, glasilo nadškofije St. Paul v Minnesoti, o priseljevanju v ZDA in slovenskih izseljencih v obdobju 1911–1924«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 86(51), št. 1 (2015): 106–128.

Klemenčič, Matjaž in Milan Mrđenović. »Louis Adamič in druga svetovna vojna v ameriški in slovenski historiografiji«. *Dve domovini / Two Homelands* 51 (2020): 77–94.

Klemenčič, Matjaž in Tadej Šeruga. *Pregled zgodovine slovenske skupnosti v Elyju, Minnesota*. Maribor: Univerzitetna založba, 2019.

Larson, Alfred Taft. *History of Wyoming*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1978.

Lee, Erika. »The Chinese Exclusion Example: Race, Immigration, and American Gatekeeping, 1882–1924«. *Journal of American Ethnic History* 21, št. 3 (2002): 36–62.

Lee, Erika. *At America's Gates: Chinese Immigration during the Exclusion Era, 1882–1943*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.

Lee, Erika. *The Making of Asian America: A History*. New York: Simon and Schuster, 2016.

LeMay, Michael C. *Transforming America: Perspectives on U.S. Immigration*. Vol. 2. Santa Barbara: Praeger, 2013.

Lemer, William, ur. *Historical Statistic of the United States: Colonial Times to 1970*, Bicentennial Edition, Part 1. Washington D. C.: U.S. Department of Commerce, 1975.

Marković, Irena. »Ameriški Indijanci na območju delovanja misijonarja Ireneja Friderika Barage«. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2014.

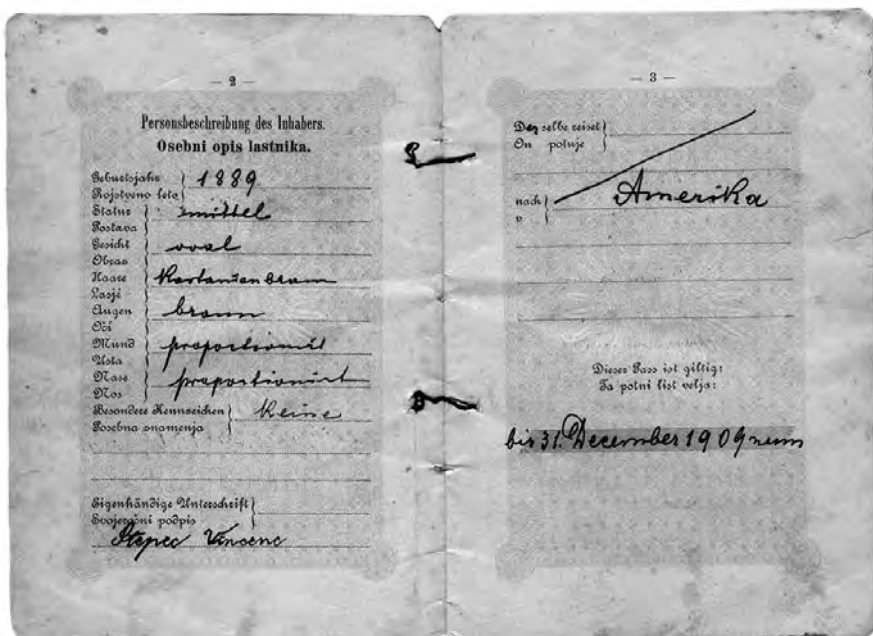
Molek, Ivan in Mary Molek. *Slovene Immigrant History 1900–1950*. Chicago: Samozaložba, 1979.

- O'Connell, Marvin R. *Pilgrims to the Northland: The Archdiocese of St. Paul, 1840–1962*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2009.
- Olson, James S., ur. *The Ethnic Dimension in American History*. London: Palgrave Macmillan, 1994.
- Peters, Richard, ur. *The Public Statutes at Large of the United States of America from the Organization of the Government in 1789, to March 3, 1845*. Boston: Little, Brown & Co., 1845.
- Petit, Jeanne. »Breeders, Workers, and Mothers: Gender and the Congressional Literacy Test Debate, 1896–1897«. *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era* 3, št. 1 (2004): 35–58.
- Sayen, Jamie. *Einstein in America: The Scientist's Conscience in the Age of Hitler and Hiroshima*. New York: Crown Publishers, 1985.
- Seger, Gerhard. »A Plea for Expatriates, Their Classification as 'Enemy Aliens' is Regarded as Stigma«. *New York Times*, 27. december 1941, 31.
- Steinberg, Stephen. *The Ethnic Myth, Race, Ethnicity, and Class in America*. Boston: Beacon Press, 1989.
- Storti, Craig. *Incident at Bitter Creek: The Story of the Rock Springs Chinese Massacre*. Iowa city: Iowa State Press, 2009.
- Thernstrom, Stephan, Ann Orlov in Oscar Handlin, ur. *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups 1980*. Cambridge: Belknap Press, 1980.
- Trunk, Jurij. *Amerika in Amerikanci*. Celovec: Samozaložba, 1912.
- Ueda, Reed. *Postwar Immigration America: A Social History*. Boston, MA: Bedford Books of St. Martin's Press, 1994.
- Vodopivec, Peter. »Kulturno-duhovne razmere na Slovenskem v 19. stoletju«. *Bogoslovni vestnik: glasilo Teološke fakultete v Ljubljani* 67, št. 1 (2007): 9–17.
- Warne, Frank Julian. *The Tide of Immigration*. New York: D. Appleton, 1916.
- Watson, James in Andrew Berry. *DNK – Skrivnost življenja*. Ljubljana: Založba Modrijan, 2007.
- Whitman, Walt. *Leaves of Grass*. Brooklyn, N.Y.: [W. Whitman], 1855.
- Zavertnik, Jože. *Ameriški Slovenci: pregled splošne zgodovine Združenih držav, slovenskega naseljevanja in naselbin in slovenske narodne podporne jednote*. Chicago: SNPJ, 1925.
- Zinn, Howard. *A People's History of the United States, 1492–Present*. New York: Harper Perennial, 2003.

ALBUM
DOKUMENTI IN LISTINE

Avstro-ogrski potni list (hrani Archivio di Stato di Trieste – Državni arhiv v Trstu).

Avstro-ogrski potni list (hrani Archivio di Stato di Trieste – Državni arhiv v Trstu).

FRANK SAKSER

Po državni postavi pooblaščen in zjamčena tvrdka
- - - - za pošiljanje denarja na vse kraje sveta. - - - -

82 Cortlandt St. New York, N. Y.

Ako želite kako pojasnilo o tej denarni pošiljavi, naznaniti nam morate poleg tekoče številke tudi dan, mesec in leto iz tega potrdila vsaj tekom šestih mesecev, računajoč od dne, ko ste denar poslali.

No. { 364687
Stev. {

Received from: { Marj. Semick
Prejeto od: { 207 291, Route Springa, N.Y.

Foreign Currency: {
Inozemska vrednost: { \$ 13.330.-
Dollars.

To be remitted to: {
Za odposlati na ime: { Marj. Semick
Residence: {
Bivalisce: { 67
Post Office: {
Pošta: {

This money will be transmitted within five days of date of issue.
Frank Sakser.

MAY 15, 1920
New York, N.Y.

To potrdilo hranite skrbno, ker se lahko dogodi, da ga bode te pozneje še potrebovali.

Denarna nakaznica iz ZDA iz leta 1920 (hrani Marjan Drnovšek).

MAGISTRATO CIVICO
TRIESTE

N. 17710
VII

Al Signor. Giusto Messauer...

Città

della sua istanza. Le comunico che avendo
le il Consiglio municipale nella tornata del 4. . per. concesso la
cittadinanza triestina, con esenzione dal pagamento della rispet-
tiva tassa, ho disposto che il nome di Lei venga iscritto nell'al-
bo dei cittadini di Trieste. -

Trieste, 5 Aprile. . . 1898

M. Podestà

Vampieri

Obvestilo o vpisu v register tržaških domovincev iz leta 1898 (hrani Archivio di Stato di Trieste – Državni arhiv v Trstu).

1.	<p>Prezime i ime Vodja skupine št. PL 552674 Rođen 7.10.1920 Vipava uslužbenec Zanimanje (Vipava št. 197) Mesto stalnog boravka Vipava št. 197</p>
2.	<p>Prezime i ime Rođen 25.6.1933 gasilec Zanimanje (Ajdovščina, Vilharjeva št. 25) Mesto stalnog boravka Ajdovščina, Vilharjeva št. 25</p>
3.	<p>Prezime i ime Rođen 28.8.1919, Ajdovščina Zanimanje mizar Mesto stalnog boravka Ajdovščina, Grivče št. 10</p>
4.	<p>Prezime i ime Rođen 31.12.1903, Ajdovščina upokojenec Mesto stalnog boravka Ajdovščina, Slomškova št. 47</p>
5.	<p>Prezime i ime Rođen 5.2.1938, Zapuže Zanimanje sofer Mesto stalnog boravka Ajdovščina - Zapuže</p>

Skupinski potni list iz leta 1965 (hrani Goriški muzej).

VOJNA UPRAVA J. A. ZA JULIJSKO KRAJINO, ISTRO, REKO IN SLOVENSKO PRIMORJE	VOJNA UPRAVA J. A. ZA JULIJSKO KRAJINO, ISTRO, REKO IN SLOVENSKO PRIMORJE	Dne 15. 11. 46 Stev. 25237 Broj No.
Potna dovolilnica - Propusnica - Lasciapassare		
Tov. Drug Comp.	rojene nato il rodjen	Trst
po poklicu di professione	z bivaličem sa bivaličem residente a	Trst
Ki poseduje osebno izkaznico št. 294305 koi possiede licenz d'identita' No.	izdano od rilasciata da	Z. V. U. - Trst
ima dovoljen prehod v F. L. R. J. na bloku ima pravo prehoditi v F. L. R. J. sul blocco	ima dovoljen prehod v F. L. R. J. na bloku ha il diritto di passare liberamente a F. L. R. J. sul blocco	Plameno - Raketa rest 31 dec 46
Dovolilnica je veljavna do Propusnica važi do Il lasciapassare è valevole fino al		kratni prehod punti prelos volta
Smrt fašizmu - svoboda narodu!		

Začasna potna dovolilnica Vojne uprave Jugoslovanske armade za Julijsko krajino, Istro, Reko in Slovensko Primorje iz leta 1946 (hrani Goriški muzej).

Vojna Uprava J. A. Odsjek za potna dovoljenja	Amministrazione dell' A. J. Sezione per i lasciapassare	Vojna Uprava J. A. Odsjek za propusnice
Štev. N.º Broj	3110/854	Dne 18-10-47 Dana
Začasna potna dovolilnica - Lasciapassare provvisorio - Privremena propusnica		
Tov. Comp. Drug	rojene nato il rodjen	16. 4. 1905. Trst
po poklicu di professione	z bivaličem residente a	Trst
Ki poseduje osebno izkaznico št. 294305 in possesso della carta d'identita' N.º koi possiede licenz d'identita' No.	izdano od rilasciata da	Z. V. U.
ima dovoljen prehod v F. L. R. J. na bloku ha il diritto di passare in F. L. R. J. sul blocco	ima dovoljen prehod v F. L. R. J. na bloku ha il diritto di passare in F. L. R. J. sul blocco	S. F. - S. N.
Potuje v: Si reca a: Potuje a:	Dovolilnica je veljavna do Il lasciapassare è valevole fino al Propusnica važi do:	kratni prehod punti prelos volta 15. XI. 47
S. F. - S. N.		S. F. - S. N.

Začasna potna dovolilnica Vojne uprave Jugoslovanske armade za Julijsko krajino, Istro, Reko in Slovensko Primorje iz leta 1947 (hrani Goriški muzej).

IZSELJEVANJE IN IZSELJENCI
POD NADZOROM DOMOVINE

Fotografija iz osebne izkaznice uslužbencev Jugoslovanskih železnic, izdane leta 1923.
Hrani Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu).

**MED TERITORIALNO IN NACIONALNO SUVERENOSTJO.
MIGRACIJSKI REŽIM IN RAZMERJE MED
»DOMOVINO« IN DIASPORO V PRVI JUGOSLAVIJI**
Aleksej Kalc, Miha Zobec¹

JUGOSLOVANSKA DRŽAVA IN IZSELJEVANJE

Država je dolžna ustvariti družbeno-ekonomske pogoje, da se bo prebivalstvo lahko dostojanstveno preživljalo na domačih tleh ter s svojimi demografskimi in delovnimi silami pripomoglo k napredku države in nacije. Prenaseljenost, rastoče materialne potrebe, nezadostna rast gospodarstva in prepočasna modernizacija družbenih in gospodarskih struktur pa še ne dopuščajo, da bi se take razmere lahko uresničile. Čeprav je izseljevanje za državo in narod škodljivo, ker odvaja dragocene življenjske sile, ostaja odhajanje državljanov na tuje v iskanju življenjskih virov v danih razmerah neizogibno. Nemogoče in nemoralno bi bilo izseljevanje preprečiti, ker je izraz naravnih človeških teženj in sodi med pravice človeka v socialni in gospodarski stiski. Zato mora potekati racionalno in organizirano, pod popolnim nadzorom države, da čim bolje zadosti potrebam izseljencev in služi nacionalnim interesom. Izseljence je treba tudi ohraniti tesno povezane z izvirno domovino kot sestavni del nacije in njene države. To je bil moto, ki je kot *leitmotiv* odmeval v politični debati in javnem govoru v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja na Slovenskem in v kraljevini Jugoslaviji. V njem so izraženi odnos prve Jugoslavije do izseljenskega vprašanja in načela, ki so navdihovala njeno migracijsko politiko.

Taki nazori se niso izoblikovali z rojstvom jugoslovanske države ob koncu prve svetovne vojne. Njihove korenine segajo v same začetke množičnega izseljevanja v devetdesetih letih 19. stoletja. Na Slovenskem sta jih najglasneje zastopala Cerkev in katoliški tabor, ki sta se najbolj zavzemala za ureditev izseljenskega vprašanja pod vodstvom oblasti. Problematiko sta vključila med področja svojega pastoralnega, socialnega in narodnega delovanja. Podobna stališča so delili tudi

1 Prispevek je nastal tudi v okviru projekta »Manjšine, diaspore in subverzivneži: izveteritorialni nadzor nad slovenskimi izseljenci med svetovnim vojnama« (Z5-1880), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

v liberalnih in socialnodemokratskih vrstah. Politiki, duhovščina, izvedenci in publicisti so vedno znova opozarjali na negativne posledice nenadzorovanega izseljevanja, prepuščenega dejavnikom prostega trga in tujih gospodarskih interesov.² Zahteve po ukrepih za racionalizacijo tega pojava in praktična prizadevanja za njegovo omejevanje pa so ostali brez konkretnih učinkov.³ Na Slovenskem, razdeljenem na zgodovinske dežele, so ta stališča nastopala nepovezano in niso dosegla potrebnega političnega konsenza, da bi lahko kakor koli vplivala na selitveno dogajanje. Na državni ravni je slovenski glas nastopal v zboru s silami, ki so zaman zahtevale konec »ohlapnega« odnosa države do izseljevanja, oblikovanje načrtne izseljenske politike in uvajanje ekonomskih ukrepov za odpravljanje vzrokov izseljevanja.

Podobno kot na Slovenskem je nasprotovanje nebrzdanemu izseljevanju že v zadnjih desetletjih 19. stoletja prihajalo do izraza tudi na Hrvaškem. Hrvaška je zahvaljujoč upravopolitični avtonomiji vendarle pobliže in bolj enotno spremljala izseljenski pojav. Opirala se je lahko na ogrsko izseljensko zakonodajo, ki je v primerjavi z Avstrijo dajala državi možnost uravnavanja pojava v skladu z državnimi interesi. Izseljenske zadeve so bile v pristojnosti državne izseljenske službe s sedežem v Budimpešti in operativnim središčem na Reki, ki je bila od leta 1903 ogrsko nacionalno izseljensko pristanišče. Center službe za Hrvaško in Slavonijo je deloval v okviru avtonomije troedinega kraljestva v Zagrebu. Izseljniška služba pod hrvaško upravo se je ukvarjala tako s hrvaško-slavenskimi kot z vsedržavnimi ogrskim izseljenskimi zadevami. Banovina je imela tudi nekatere zakonodajne pristojnosti za samostojno poseganje na področje izseljevanja. Ni pa imela besede pri izseljenski politiki, ki so jo vodili v Budimpešti.⁴

Slovenske dežele, Hrvaška, Slavonija in Dalmacija so bile skupaj z drugimi slovanskimi pokrajinami najbolj izrazita izseljenska območja podonavske monarhije. Vzroki za to so bili v podeželski naravi in zaostalosti gospodarskih ter družbenih struktur, ki se niso uspele prilagajati modernizaciji. Zaradi tega so se te dežele spremenile v bazene delovne sile za ameriško in evropske industrijske ekonomije, vključno z industrijskimi območji znotraj monarhije. Slovenski in hrvaški politiki in opazovalci družbeno-gospodarskih procesov so odgovornost za take razmere pripisovali nastavkom avstrijske in ogrske ekonomske politike. Ta je razvojne naložbe usmerjala v nemške in ogrske dežele, medtem ko so pretežno ruralni slovanski deli monarhije gospodarsko zaostajali in se

2 Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik in Janja Žitnik Serafin, *Doba velikih migracij na Slovenskem* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020), 155–159.

3 Prim. poglavje Kalc v tej publikaciji.

4 Rajka Bućin, »Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu«, *Arhivski vjesnik* 60, št. 1 (2017).

šibili pod težo demografske rasti. Avstrijska centralna politika je izseljevanje obravnavala predvsem v smislu socialnega vprašanja. V »izvažanju« delovne sile je videla sredstvo za lajšanje prenaseljenosti in njenih socialnih posledic. Hkrati je imelo izseljevanje ugoden vpliv na zunanjetrgovinsko bilanco. Učinki pa so se odražali tudi na narodnem področju, saj je izseljevanje spreminjalo narodna razmerja v korist Nemcev, slovenskim in drugim slovanskim deželam pa odjedalo demografski in delovni potencial. Tudi izseljenska nakazila, zlasti tista iz Severne Amerike, so se razvojno najbolj obrestovala nemškemu kapitalu in nemškemu delom države, medtem ko so se izseljenske dežele s sadovi izseljenskega dela okoriščale v glavnem le na ravni mikroekonomije. Vse večje naslanjanje na izseljenske vire pa je zaviralo premike v smeri gospodarske in družbene modernizacije.⁵

Ogrska je imela z uporabo izseljevanja kot sredstva narodne politike še bolj izrazite nacionalistične cilje. Odkrito je favorizirala izseljevanje »slovanskega elementa«, s posebnimi programi pa je (sicer brez pravih učinkov) spodbujala vračanje madžarskih izseljencev iz tujine, predvsem poklicno kvalificiranih kadrov, zato da bi v tujini pridobljena znanja dali na razpolago domovini in madžarskemu narodu.⁶ Hkrati je med slovanskimi državljani v izseljenstvu preko državnih in cerkvenih ustanov vodila madžaronsko politiko, ki so jo občutili tudi izseljenci iz Prekmurja.⁷ Hrvaške stranke so si prizadevale, da bi Hrvaška v okviru banovinske upravne avtonomije lahko izvajala samostojno, hrvaškim narodnim interesom bolj naklonjeno izseljensko politiko, predvsem, da bi zajezila »prekomerno« izseljevanje in si zagotovila več gospodarskih koristi od izseljevanja. Konkretnih ukrepov v tej smeri pa jim v saboru ni uspelo nikoli uveljaviti.⁸

5 Prim. Janko Mačkovšek, »Statistika Slovencev«, v: *Slovanski svet: Zemljepisna in statistična slika današnjega slovanstva*, ur. Lubor Niederle (Ljubljana: Omladina, 1911), 245–250; Kalc, Milharčič Hladnik in Žitnik Serafin, *Doba*, 31–32, 152.

6 Kristina E. Poznan, »Return Migration to Austria-Hungary from the United States in Homeland Economic and Ethnic Politics and International Diplomacy«, *The Hungarian Historical Review* 6, št. 3 (2017); Nicole M. Phelps, *U.S.-Habsburg Relations from 1815 to the Paris Peace Conference: Sovereignty Transformed* (New York: Cambridge University Press, 2013), 184–185; Julianna Puskás, *From Hungary to the United States (1880–1914)* (Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1982), 96.

7 Mihael Kuzmič, *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Betlehemu v ZDA 1893–1924: Naselitev in njihove zgodovinske, socialne, politične, literarne in verske dejavnosti* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001), 100–139.

8 HDA, 790 *Benko Grado*, II/3, »Historijat naše državne iseljeničke službe o njezina osnutka 1901. do obrazovanj Iseljeničkog komesarijata 1923«, 120–123; Bučin, »Državna«, 39; Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century* (Lanham: Lexington Books, 2016), 163–165.

Množično prekooceansko in drugo izseljevanje je v tem obdobju poznala tudi Črna gora. Na začetku 20. stoletja so tam sprejeli izseljensko zakonodajo, ki je med pogoji za izseljevanje vključevala načine prodaje imetja. Izseljenskega procesa pa država zaradi težkih socialnoekonomskih razmer ni mogla zadržati in je pojav v glavnem obravnavala s policijskega stališča. Omejevala se je na spremljanje procesa in na skrb, da se je ta odvijal po zakonskih pravilih, ni pa vanj posegala s pozitivnimi ukrepi in načrtno izseljensko politiko.⁹ Srbija pa je bila izseljevanju izrazito nenaklonjena in ga je na razne načine preprečevala. Zadrževala ga je z visokimi davki na potni list, ki si ga je zaradi tega lahko le malokdo privoščil, s strogim nadzorom, s »trdo« mejo, se pravi z varovanjem državne meje in sistematičnim preverjanjem potnih dokumentov, pa je prestrezala ilegalne izseljence. Taki izseljenski politiki so botrovali vojaški razlogi. Glede na politične napetosti in vojno stanje na Balkanu je država preprečevala odhajanje vojaških obveznikov, da bi zagotovila pripravljenost in sposobnost oboroženih sil. Temu je pripisati skromno izseljevanje v primerjavi z ostalim jugoslovanskim prostorom. Poleg tega sta bila vzroka počasno prodiranje modernizacije in nedovzetnost za izseljevanje med prebivalstvom. To je bilo zakoreninjeno v tradicionalnih gospodarskih in družbenih strukturah (zadruga) ter navezano na kmečki svet ter podeželske načine življenja.¹⁰

Z zedinjenjem v skupno državo so za jugoslovanske konstitutivne narode končno dozoreli pogoji za samostojno in enovito urejanje izseljenskega vprašanja ter vzpostavitev migracijskega reda, skladnega z (ideološko pogojenimi) nacionalnimi oziroma državnimi interesi. Z izseljevanjem so bili povezani socialni, gospodarski in politični interesi. Ti so izhajali iz pojmovanja prebivalstva kot narodne dobrine, ki je morala biti v središču razvojnih politik kot deležnik in hkrati dejavnik družbeno-gospodarskega razvoja. Izseljevanje in izseljenci so morali biti, zato da ne bi predstavljali izgube narodnih moči, vpeti v procese izgradnje in napredka nove države. Kot gospodarski in socialni kapital jih je bilo treba usmerjati proti ustreznim ciljem in ščititi, da bi se njihove poti njim samim in matični državi ustrezno obrestovale. Izjemen gospodarski potencial je predstavljalo jugoslovansko izseljenstvo po svetu, ki ga je nova država »pode- dovala« od prejšnjih domovin izseljencev. Prihranki povratnikov in izseljenska denarna nakazila so bila podobno kot za predhodne države tudi za Jugoslavijo

9 Vlado Gojnič, *Iz istorije crnogorskog iseljeničtva*, Portal Montenegrina. Kulturna Kapija Crne Gore, pridobljeno 13. februarja 2021, <http://montenegrina.net/dijaspora/iz-istorije-crnogorskog-iseljenictva-vlado-gojnic>.

10 Aleksandar Miletić, *Journey under Surveillance: The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context 1918–1928* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009), 56, 72–77, 85–88.

neodpovedljiva postavka narodne ekonomije in bogat vir deviznega priliva. Še bolj kot v gospodarskem je bila jugoslovanska diaspora za državo pomembna v nacionalnopolitičnem smislu. Prva Jugoslavija je bila namreč koncipirana kot država Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki so se zedinili v skupno jugoslovansko nacijo. Država si je prizadevala postati izraz vseh, ki naj bi jih povezovali jugoslovanska etničnost in kultura, zato je stremela k izvajanju suverenosti nad pripadniki »troedinega« naroda po svetu.¹¹ Med prvo svetovno vojno so ti izkazali veliko naklonjenost jugoslovanski ideji ter gmotno in politično podprli ustanovitev jugoslovanske države. Država si je zdaj zastavljala cilj povezati 800.000 jugoslovanskih izseljencev in njihovih potomcev z narodom v domovini in jih pritegniti v proces gradnje čezmejne jugoslovanske nacije. »Nacionalizacija« je šla dejansko z roko v roki z uresničevanjem gospodarskih interesov, saj je država lahko računala na ekonomsko pomoč le od Jugoslaviji privrženih izseljencev.

Za dosego svojih ciljev si je država prizadevala selitvena gibanja regulirati in jih postaviti pod neposredni institucionalni nadzor. S pravnim redom in pristojno državno službo za upravljanje izseljenskih procesov in uveljavljanje nacionalne suverenosti na čezmejni ravni je vzpostavila tudi predpostavke in instrumente izseljenske politike. Tak pristop je bil v skladu z državnim intervencionizmom, ki se je po prvi svetovni vojni uveljavil v odnosu do migracij na mednarodni ravni skupaj z gospodarskim nacionalizmom. Predvojni migracijski liberalizem so zamenjale stroge regulacije delovnih migracij, ki so jih narekovala potrebe po upravljanju človeških virov v okviru protekcionističnih gospodarskih politik. Mednarodna organizacija dela se je v okviru prizadevanj za mednarodne standarde dela in pravice delavcev zavzemala za koordinacijo migracijskih gibanj na podlagi mednarodne kooperacije. Prevladali pa so posamezni nacionalni interesi in uveljavilo se je selektivno uravnavanje izseljenskih ter priseljenskih procesov. Države so pri tem nastopale v vlogi glavnih akterjev in posrednikov na mednarodnih trgih dela. Potni listi in vize so postali obvezni dokumenti za prestopanje državnih meja. Nadzor izseljevanja pa je bil neobhodno potreben in usklajen z migracijskimi politikami ciljnih držav oziroma na podlagi meddržavnih bilateralnih pogodb o izmenjavi delovne sile. Pot bilateralnih sporazumov se je uveljavila, ker je propadlo urejanje problematike na mednarodni ravni in zaradi vse večje nezdržljivosti nacionalnih zakonodaj. Te so tako izseljevanje kot priseljevanje urejale prvenstveno s stališča notranje politike, zanemarjale pa so njune mednarodne vidike. V duhu idealizacije in prave »tiranije nacionalne-

11 Prim. Brunnbauer, *Globalizing*, 210–211; Francesco Ragazzi, *Governing Diasporas in International Relations. The Transnational Politics of Croatia and Former Yugoslavia* (New York: Routledge, 2017), 13.

ga«, ki sta takrat zavlada, so se selektivne izbire dogajale po kriteriju etnične oziroma rasne pripadnosti in državljanstva. Podlaga razlikovanja in selekcije je bila nacionalna pripadnost oziroma državljanstvo. Uveljavljanje suverenosti nad državljani in izseljenskimi skupnostmi po svetu je prihajalo v konflikt z uveljavljanjem suverenosti priseljenskih držav, ki so od tujcev pričakovale podrejenost in prilagajanje. Posameznik, izseljenec oz. priseljenec, se je torej znašel na presečišču interesov priseljenskih in izseljenskih držav, postal je tako rekoč nacionalna enota, katere uspeh ali poguba sta bila odvisna od teh držav.¹²

MIGRACIJSKI REŽIM IN POLITIKA IZSELJEVANJA

Jugoslovanski migracijski red je temeljil na izseljenskem zakonu iz leta 1921. Ta zakon je nadomestil uredbe prejšnjih držav, ki so po vojni ostale začasno veljavni po posameznih pokrajinah. Kljub političnemu in gospodarskemu pomenu izseljevanja centralna vlada in politika slednjega sprva nista pojmovali kot samostojnega resorskega področja in ga ob obilici urgentnih notranje in zunanjepolitičnih problemov nista uvrščali na prva mesta politične agende.¹³ Do sprejema izseljenske zakonodaje in organizacije državne izseljenske službe je prišlo pod pritiskom živahnih selitvenih gibanj in z njimi povezanih problemov v prvih povojnih letih, na katere oblasti organizacijsko in pravno-politično niso bile pripravljene. Kot so na podlagi prakse opozarjali odgovorni na ministrstvih, je bilo treba zagotoviti urejen potek selitvenih procesov, izseljencem na poti in na tujem pa nuditi pravno zaščito ter varstvo socialnih in gospodarskih interesov. Vrsto pravnih, gospodarskih, političnih in logističnih vprašanj je še bolj kot izseljensko odpiralo nepričakovano povratniško gibanje, ki je številčno presegalo izseljevanje. Potrebna je bila torej vzpostavitev novitega pravnega reda in centraliziranega sistema za upravljanje selitvenih zadev.

Novo uvedeni migracijski režim (zakonsko ureditev je dopolnjeval pravilnik za izvajanje zakona iz leta 1922 in druge dodatne norme) je ohranjal liberalno načelo svobode izseljevanja. Država pa je smela izseljevanje v posamezne države začasno omejiti ali ukiniti, če so bile ogrožene koristi izseljenca ali jugoslovanske države. Svoboda izseljevanja državljanov je bila pravno omejena tudi z vojaškimi, kazenskimi in drugimi državljanskimi obveznostmi. Zakonska uredba se ni nanašala na vsa migracijska gibanja. Pod svoje varstvo je jemala, po zgledu

12 Prim. Louis Varlez, »Migration Problems and the Havana Conference of 1928«, *International labour review* XIX, št. 1 (1929); Christoph Rass, »Temporary Labour Migration and State-Run Recruitment of Foreign Workers in Europe, 1919–1975: A New Migration Regime?«, *International Review of Social History* 57 (2012).

13 Vesna Đikanović, *Iseljavanje u Sedinjene američke države: Jugoslavensko iskustvo 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012), 60.

obstojećih predvojnih izseljenskih zakonodaj, prekomorske izseljence. Kot izseljenca pa je pojmovala državljana, ki je odhajal v prekomorske dežele zaradi zasluzka s fizičnim delom oziroma se je pridruzeval sorodniku, ki se je izselil s tem namenom. Sestavljena je bila predvsem po meri izseljevanja v ZDA, ki je bilo po vojni prekinitvi spet najbolj izrazito. Z njim so bili povezani največji gospodarski interesi, saj je v ZDA živel največji del jugoslovanskega izseljenstva. Vzpostavitev nadzora in aktivnega upravljanja migracijskega procesa so narekovali tudi različni vstopni pogoji in napovedi o restrikcijah v državah priseljevanja, ki so se uresničile junija 1921, ko so ZDA uvedle sistem letnih kvot. S tem so bile države izseljevanja prisiljene prilagajati svoje pravno birokratske postopke ter obveznosti do izseljencev glede na države priseljevanja.¹⁴

Selitve so kot socialna problematika spadale v pristojnost Ministrstva za socialno politiko, točneje Odseka za izseljevanje in priseljevanje. Odseku je načeloval in ga nadzoroval centralizirani operativni sistem za upravljanje migracij in izvajanje migracijske politike, imenovan Izseljeniška služba. Ukvarjal se je z zakonodajnimi vprašanji in odredbami, vodil izseljensko politiko, sklepal mednarodne sporazume o zaščiti izseljencev, upravljal finančne in druge zadeve na državni in mednarodni ravni ter kot zadnja instanca reševal vprašanja nižjestopenjskih organov. Ministrstvo za socialno politiko in njegov Odsek za izseljevanje sta ukrepe in politiko usklajevala z drugimi ministrstvi, katerih delokrogov so se dotikale migracijske zadeve, in sicer z notranjim in zunanjim, gospodarskim, prometnim in obrambnim ministrstvom.

Osrednji operativni organ Izseljeniške službe je bil Izseljeniški komisariat s sedežem v Zagrebu. Periferne organe so sestavljali pristaniški, železničarski in ladjarski komisarji, ki so svojo nadzorno službo opravljali v pristaniščih, na železniških trasah in mejnih prehodih ter na prekomorskih voznjah, ter odposlanci ministrstva za socialno politiko pri konzularnih predstavništvih, zadolženi za stike z izseljenskimi skupnostmi. Izseljeniški komisariat, organiziran po referatih, je neposredno in preko perifernih organov nadziral selitveni promet in poslovanje ladjarskih podjetij. Koordiniral in nadzoroval je vse izvršne organe službe, vodil statistiko izseljevanja in evidenco državljanov v tujini ter tujcev v Jugoslaviji, vršil zasebnopravno zaščito izseljencev in opravljal informacijsko službo. Pristojen je bil (sprva) tudi za reševanje prošenj za potne liste. Izseljeniška služba je operirala v sodelovanju s policijo in osebjem konzularnih zastopništev po svetu in s pokrajinskimi upravami ter nižjimi organi krajevne uprave.¹⁵ Sprva so bile

14 Prim. Đikanović, *Iseljavanje*, 171–172.

15 »306. Pravilnik za izvrševanje zakona o izseljevanju (Razglašen v 'Službenih Novinah kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca' St. 192 A, izdanih dne 1. septembra 1922)«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, št. 97 (18. september 1922); »389. Pravilnik o ustroju generalnega

vse funkcije Odseka za izseljevanje pri Ministrstvu za socialno politiko, razen usmerjanja izseljenske politike, poverjene Izseljeniškemu komisariatu v Zagrebu. Takrat se je ta imenoval Generalni izseljeniški komisariat in je bil izenačen s tretjestopenjskimi upravnimi organi.¹⁶ Leta 1923 pa so v duhu centralizacije državne uprave komisariat degradirali na drugostopenjski red in vodstvene pristojnosti vrnili Odseku za izseljevanje pri ministrstvu. Do te spremembe je prišlo tudi zaradi politične teže, ki si jo je prisvajal zagrebški aparat, sklicujoč se na obseg hrvaške diaspore in zgodovinske izkušnje v prejšnji državi, kar je povzročalo napetosti s centralno oblastjo.¹⁷ V Beograd je bilo preneseno tudi odločanje o izdajanju potnih listin za prekooceansko izseljevanje, medtem ko je izdajanje potnih listov za kontinentalne destinacije ostalo v pristojnosti komisariata oziroma pokrajinskih uprav.¹⁸ V oporo ministrskemu Odboru za izseljevanje je bil hkrati ustanovljen Posvetovalni odbor, ki so ga poleg funkcionarjev socialnega ministrstva sestavljali še predstavniki notranjega in zunanjega ministrstva. Zadolžen je bil za izdajo strokovnih mnenj glede koncesij ladjarskim podjetjem, za odobritev izseljeniških potnih listov, sestavljanje pravilnikov in naredb ter za urejanja pomembnejših zadev v zvezi z izseljenkim vprašanjem.¹⁹

Centralizirano reševanje prošenj za izseljenske potne liste pri Izseljeniškem komisariatu v Zagrebu oziroma na Odseku za izseljevanje pri Ministrstvu za socialno politiko v Beogradu je bilo ključno orodje nadzora nad selitvami ter dispozitiv za usmerjanje in uravnavanje obsega ter strukture selitvenih tokov v skladu s koristmi izseljencev in države. Bilo je osnovni instrument izseljenske politike, s katero si je država prizadevala upravljati izseljevanje kot področje socialnega in narodnega inženiringa. Načelne smernice izseljenske politike so bile, v duhu splošnih povojnih nacionalističnih teženj in specifičnih potreb

izseljeniškega komisariata kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Razglašen v 'Službenih Novinah kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca' št. 247, izdanih dne 4. novembra 1922)«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, št. 118 (4. november 1922).

16 »84. Naredba ministra za socialno politiko, s katero se prenaša kompetenca izseljeniškega odseka ministrstva za socialno politiko na generalni izseljeniški komisariat (Razglašena v 'Službenih Novinah kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca' št. 18, izdanih dne 24. januarja 1923)«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, št. 13 (6. februar 1923).

17 »151. Naredba ministra za socialno politiko o likvidaciji generalnega izseljeniškega komisariata v Zagrebu s prenosom njegovih funkcij na izseljeniški odsek pri ministrstvu (Razglašena v 'Službenih Novinah kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca' št. 75 z dne 3. Aprila 1923)«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, št. 33 (6. april 1923); Brunnbauer, *Globalizing*, 219.

18 Đikanović, *Iseljavanje*, 157–158.

19 »219. Naredba, s katero se ustanavlja posvetovalen odbor pri izseljeniškem odseku ministrstva za socialno politiko (Razglašena v 'Službenih Novinah kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca' št. 132, izdanih dne 14. junija 1923)«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, št. 58 (23. junij 1912).

po narodni homogenizaciji državnega ozemlja, zadrževanje jugoslovanskega narodnega elementa in olajševanje odhajanja pripadnikov narodnih manjšin, razvijanje domoljubja med izseljenci ter nadzor nad selitvenim procesom, izseljenci in njihovimi organizacijami. O upravičenosti izseljevanja je odločala država na podlagi preverjanja dejanskih gospodarskih in socialnih potreb ter drugih okoliščin. Konkretni učinki te politike, zasnovane na etnični in verski diferenciaciji, se kažejo v visokih stopnjah izseljevanja med Nemci in Madžari. Odhajanje slednjih, kot predstavnikov dominantnih skupnosti prejšnjih imperi- alnih držav, so na razne načine spodbujali, med drugim s priznavanjem pravice do ekspatriacije brez odsluženja vojaškega roka. V podobnem položaju so bili Turki, medtem ko so imeli muslimane slovanskega rodu in druge Slovane za narodno sprejemljive.²⁰

Kljub vsemu pa se je izseljenska politika po sili razmer že od začetka zna- šla pred številnimi kontroverznimi vprašanji, zaradi katerih je bila prisiljena odstopati od teoretičnih načel in sprejemati alternativne odločitve. Sploh je morala izseljenska politika, ki na začetku ni bila izdelana in se je oblikovala s časom tudi kot reakcija na politike priseljenjskih držav, kompromisno krmariti v skladu s tokovi domačega in mednarodnega gospodarskega ter političnega dogajanja. Prvi zunanji faktor vpliva, ki je zahteval prilagajanja, je bil ameriški kvotni sistem iz leta 1921. Ob omejitvi priseljevanja iz Jugoslavije na 6.426 ljudi in dodatnem skrčenju kvote na 671 letnih priseljencev leta 1924 se je morala država spoprijeti z vprašanjem izbora prosilcev za izselitev v skladu s številom in strukturnimi kriteriji priseljenjske kvote. Poleg tega je bilo treba kvote razdeliti po pokrajinah in razlikovati kvotne izseljence od tistih, ki so jih ZDA sprejemale mimo letne kvote na podlagi drugačnih kriterijev. To je, upoštevajoč tudi večje povpraševanje po izseljevanju, kot je bilo razpoložljivih mest, izseljeniški službi in celotnemu zapopadenemu birokratskemu aparatu nalagalo veliko dela. Terjalo je specifične kompetence in poznavanje ameriške zvezne ter državnih zakono- daj, vpeljavo ustreznih upravnopolitičnih konceptov in izvršilnih postopkov.²¹

20 Miletić, *Journey*, 119–121; Đikanović, *Iseljavanje*, 89; prim. Edvin Pezo, »'Re-conquering' Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918–1941)«, v: *Transnational Societies, Transnational Politics. Migrations in the (Post-) Yugoslav region, 19th–21th Century*, ur. Ulf Brunnbauer (München: Oldenburg Verlag, 2009); Ulf Brunnbauer, »Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia«, *European History Quarterly* 42, št. 4 (2012).

21 Vpeljava kvotnega sistema je inducirala sam preustroj in centralizacijo reševanja prošenj za potne liste. Do sredine leta 1921 so se prošnje za potne liste za ZDA naslavljalje v Srbiji, Črni gori in Vojvodini na Notranje ministrstvo in reševale v sporazumu z Ministrstvom za socialno politiko oziroma njegovim Odsekom za izseljevanje, v ostalih pokrajinah pa Pokrajinskim vladam. Ker je bilo na ta način izdanih več potnih listov, kot jih je dopuščala kvota, so de-

Kvotni sistem pa se je dotaknil samih nastavkov izseljenske politike. Vplival je na spremembo vloge jugoslovanske izseljenske službe v ZDA.

Zgodovinske študije opozarjajo, da upad prekomorskega izseljevanja v primerjavi s predvojnimi obdobjem ni bil samo posledica ameriških omejitev, ampak tudi jugoslovanske zadrževalne izseljenske politike in restriktivnega izdajanja potnih listov pripadnikom konstitutivnih narodov. Dejstvo pa je tudi, da je bilo izseljevanje v ZDA z ekonomskega vidika najbogatejše in s tem državi najbolj koristno. Država si je zato prizadevala zapolnjevati kvoto s pripadniki konstitutivnih narodov, ki bi se v ameriški delovni trg vključevali začasno in bi svoje življenjske interese ohranili v domovini. ZDA so na drugi strani raje sprejemale take, ki bi trajno zapustiti stari kraj in bi bili motivirani za vključitev v ameriško družbo. Ameriški interesi so sicer prevladali,²² a Jugoslavija je po vpeljavi kvot vse bolj vneto poudarjala nacionalnopropropagandistično plat izseljenske infrastrukture v ZDA na račun migracijskoorganizacijskega dela. Skladno s tem se je v krogih diplomatskih predstavnikov in med funkcionarji Izseljeniškega komisariata pojavila težnja, da bi izseljensko odposlanstvo preselili iz New Yorka, glavne vstopne točke jugoslovanskih izseljencev v ZDA, v Pittsburgh, izraz jugoslovanske »narodne moči«. Da pa ne bi poskrbeli le za mesto z najštevilnejšim hrvaškim in srbskim izseljenstvom, so v Izseljeniškem komisariatu sklenili, da bi morali tudi v Cleveland poslati slovenskega častnega konzula.²³

Kočljiva vprašanja so se jugoslovanski izseljenski službi zastavljala v zvezi s povratništvom, ki naj bi ga v skladu z gospodarskimi in nacionalnimi načeli izseljenske politike spodbujali. Povratniki, predvsem tisti, ki so se vrnili iz ZDA v

cembra 1922 prenesli odločanje o potnih listih in razdeljevanje kvotnih mest na Generalni izseljeniški komisariat v Zagrebu. Po ukinitvi komisariata je ta pristojnost prešla na Odsek za izseljevanje pri Ministrstvu za socialno politiko v sodelovanju z Notranjim ministrstvom. Selekcija prošelj se je začela na ravni velikih županov, ki so izbrane prošnje predlagali v odobritev Odseku za izseljevanje pri Ministrstvu za socialno politiko. Ta je na podlagi mnenja medministrskega posvetovalnega odbora prošnje odobril. Oblasti kraja stalnega bivanja so na tej podlagi prosilcu izdale izseljeniški potni list. Od 1924 je Odsek za izseljevanje ostal pristojen za reševanje prošelj samo za ZDA, za ostale države je bila pristojnost prenesena na Pokrajinske vlade. Glej: Đikanović, *Iseljavanje*, 157, 163. Odsek za izseljevanje pri ministrstvu je reševal tudi prošnje za izseljevanje celotnih družin v Kanado in Brazilijo, od leta 1925, ko so uvedli kvote, pa tudi prošnje za Avstralijo. Od leta 1927 so bile v pristojnosti Odseka tudi prošnje za stalno izselitev žene k možu v Francijo. Glej: ARS, 74 *Izseljeniški referat*, t. e. 4, 410, »Predpisi za izdajanje in vidiranje potnih listov, 16. decembra 1929«.

22 Đikanović, *Iseljavanje*, 167–169.

23 AJ, 371 *Veleposlaništvo KJ v Washingtonu*, fasc. 61, t. e. 595, »Premeščenje Iseljeničkog izaslanika u New Yorku u Pitsburg kao centar naših naselja«. Pismo šefa Izseljeniškega komisariata Fedorja Araničkega Odseku za izseljevanje in priseljevanje Ministrstva za socialno politiko, 24. april 1928.

prvih povojnih letih, so v novo domovino prinesli znatna denarna sredstva. Izseljenske skupnosti, ki so se med vojno in po njej gmotno okrepile, pa so pomenile vir dolgotrajnega finančnega priliva v obliki podpor družinam in sorodnikom v starem kraju in v državno devizno blagajno. Dilema, ali podpirati povratništvo ali ohranjati vir dohodka na tujem, je bila hitro razrešena, saj so zanimanje za povratek vse bolj izkazovali samo gospodarsko šibki sloji, ki so od domovine pričakovali pomoč. Sploh pa je teoretične smernice izseljenske politike in odnos do povratništva postavila pod vprašaj gospodarska kriza na začetku 1930ih let. Takrat so bili številni obubožani izseljenci v Severni Ameriki pripravljani na povratek in izseljenstvo je prvič prosilo domovino za pomoč. Domovina jim ni bila sposobna nuditi ne enega ne drugega. Podobno je bilo z izseljenci v evropskih državah, zlasti v Franciji, Belgiji in na Nizozemskem, kamor so se preusmerili izseljenski tokovi, potem ko se jim je zaprl dostop do severnoameriškega trga dela. V 1920ih letih je država promovirala kratkodobne delovne migracije, s čimer je želela preprečiti, da bi se izseljenci prilagajali tujini in se odtrgali od matične države. Z gospodarsko krizo pa je izseljencem, ki so postali prve žrtve brezposelnosti in socialne diskriminacije v državah priseljevanja ter so iskali pot domov, pragmatično priporočala, naj, če le morejo, vztrajajo v tujini, ker doma zanje ni bilo ne dovolj dela ne dovolj sredstev za socialno pomoč. To je prišlo do izraza tudi na izseljenskem kongresu v Sarajevu 1933, na katerem so sklenili, da naj izseljenci prevzamejo državljanstvo držav priselitve. Vsaj v primeru ZDA to naj ne bi spodbudilo njihove asimilacije, ampak naj bi v težkih kriznih razmerah zgolj olajšalo njihovo socialno in ekonomsko napredovanje.²⁴

Sprotnim okoliščinam in spreminjajočim se razmeram se je bila država z izseljensko politiko prisiljena prilagajati tudi glede nacionalnih ciljev, to je gojenja vezi z jugoslovanskimi izseljenskimi skupnosti in njihovega pridobivanja za jugoslovanski narodotvorni proces. To je bilo, glede na skromni manevrski prostor za gospodarske in socialne posege, pravzaprav ves medvojni čas primarno ali vsaj najbolj odmevno področje političnega delovanja izseljeniške službe. Bilo je tudi najbolj pri srcu državnemu vodstvu in »veliki« politiki, ki izseljenskemu vprašanju nista izkazovala pravega zanimanja, razen v primerih, ko je bilo treba zaradi notranjih ali zunanjepolitičnih okoliščin mobilizirati in strniti narodne vrste.²⁵ Načrt za integriranje diaspore z matično državo je bil najbolje izražen s konceptom »desete banovine«, ki so ga za poimenovanje izseljenstva vpeljali z nastopom diktature in preustrojem države v unitarističnem smislu.

24 Nada Hranilović, »Iseljenska politika u služba u Jugoslaviji između dva rata«, *Migracijske teme* 3, št. 3–4 (1987): 327–329.

25 Brunnbauer, *Globalizing*, 211.

Z vprašanjema odnosa do izseljenskih skupnosti in same opredelitve diaspore se je država srečala že ob svojem nastanku. S tem so se pravzaprav pokazale prve potrebe po striktnem nadzoru in institucionalnem obvladovanju migracij, tako z logističnega in organizacijskega kot tudi z varnostnega in političnega vidika. Koga priznavati za jugoslovanskega izseljenca oziroma pripadnika jugoslovanske nacije izven njenih teritorialnih meja? Koga zastopati v tujini in mu omogočati povratak oziroma ga spodbujati k temu? Sprva je država izdajala potne dokumente vsem, ki so po končani vojni zanje zaprosili, da bi se vrnili v novonastalo domovino. Izkazalo pa se je, in na to so opozarjala tudi konzularna zastopništva ter domoljubne izseljenske organizacije po svetu, ki so jih nadomeščale, da so imeli na ta način prosto pot v državo tudi »anacionalni« in drugi nezaželeni elementi. To so bili nasprotniki jugoslovanskega zedinjenja in pristaši revolucionarnih ideologij, ki so bili prvi na seznamu sovražnikov in jih je bilo med ameriškim industrijskim delavstvom veliko. Oblasti so zato že po nekaj mesecih zaostriale postopke izdajanja potnih listov in začele zahtevati dokaze o jugoslovanskem izvoru. Kriterija sta bila rojstvo na državnem ozemlju in lojalnost jugoslovanski državi. S preverjanjem lojalnosti in odklanjanjem potnih listov ter z nepriznavanjem nacionalne pripadnosti politično in drugače »nezaželenim« osebam je svoje prve korake naredila tudi izseljenska politika. Vprašanje pripadnosti jugoslovanski naciji in s tem povezane implikacije pa niso bili rešeni. Eden izmed vzrokov za zaplete je bila zakonodaja o državljanstvu iz leta 1928, ki je s svojimi protislovji povzročala resne težave izseljencem, ustvarjala birokratske zagate in kalila odnose z državami priseljevanja. Omenjeni problemi so bili odpravljeni šele z zakonom o državljanstvu iz leta 1937, ki je točneje definiral status izseljencev v odnosu do države.²⁶ Udejanjanje izseljenske politike in samo reševanje mnogoterih praktičnih problemov pa so pogojevale še druge nedorečenosti pravnega reda in upravno proceduralnega sistema.

Izseljenska politika je temeljila na zakonskih normah, usmerjali pa so jo tudi s tajnimi notranjimi okrožnicami in navodili pristojnim oblastvom.²⁷ Pri tem je prihajalo do razhajanj v samem razumevanju zakonodaje in predpisov ter duha izseljenske politike. Spisi Izseljenskega referata pri Upravi Dravske banovine pričajo o zapletih, ki so jih morali reševati v zvezi z izdajanjem dovoljenj

26 Prim. Vesna Đikanović, »More than just a Piece of Paper: Yugoslav Citizenship Policies and Immigration in the USA 1918–1941«, v: *Staatsbürgerschaft und teilhabe: Bürgerliche, politische und soziale Rechte im östlichen Europa*, ur. Katrin Boeckh idr. (Oldenburg, München: De Gruyter, 2014), 93–94; Ethan Larson, »The New Old Country. The Kingdom of Yugoslavia and the Creation of a Yugoslav Diaspora 1914–1951« (doktorska disertacija, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2020), 66.

27 Đikanović, *Iseljevanje*, 170.

za izselitev, in o nezavidljivih situacijah, v katerih so se izseljenci znašli zaradi omenjenih nedoslednosti, nič manj pa tudi zaradi neusklajenosti vzdolž oblastne hierarhije ali celo nekompetentnosti določenih organov. Sreska načelstva, ki so izdajala izseljenske potne liste, so na primer zakonska določila o državljanstvu in smernice izseljenske politike izvajala restriktivno. Pokrajinska oziroma banska uprava je zaradi tega prejela pritožbe in prošnje zainteresiranih oseb za pomoč. Posebno nevhvaležen je bil položaj na tujem rojenih otrok izseljencev, zlasti tistih iz ZDA, ki so po rojstvu imeli ameriško državljanstvo. Jugoslovanske oblasti so takim osebam, otrokom povratnikov, dopuščale prost odhod v ZDA samo do 18. leta starosti, nakar so od moških, ki so s tem letom postali vojaško obvezni, zahtevale, da odslužijo vojaški rok.²⁸ Vojaška zakonodaja je v izseljenstvu rojenim in živečim državljanom omogočala, da vsaka tri leta za šest mesecev nemoteno obiščejo domovino. Vojaške oblasti pa jim niso dovoljevale vstopa v državo mimo tega pravnega predpisa niti ob najnujnejših okoliščinah, kot na primer za pogreb najbližjega sorodnika, ne da bi jih poklicale na služenje vojaške obveznosti. Ta obveznost je pretila tudi imetnikom ameriškega državljanstva, ki so obiskali stari kraj svojih staršev. Ti in podobni problemi so izvirali iz dejstva, da je Jugoslavija smatrala za svoje državljane vse državljane prejšnjih držav, ki so imeli domovinsko pravico na jugoslovanskem ozemlju, in po načelu *jus sanguinis* tudi njihove na tujem rojene otroke, čeprav so imeli tamkajšnje državljanstvo. Ni pa dopuščala dvojnega državljanstva, in odpoved jugoslovanskemu državljanstvu je pogojevala z odsluženjem vojaščine. Velik del druge generacije izseljencev je bil zaradi tega v recipročno izključujočem se pravnem položaju, saj je po zakonodaji ZDA služenje v tuji vojski prejudiciralo pravico do ameriškega državljanstva.²⁹

Birokratska togost sreskih načelstev je življenja izseljencev oteževala še na druge načine. Od tistih, ki so obiskovali domovino, so na primer za povratek v državo stalnega bivališča brezpredmetno zahtevali izstopni vizum in celo dokazila o plačanih davkih. Mnoge zadeve so v nasprotju s predpisi pošiljali v obravnavo v Zagreb in Beograd. Izseljenci na obisku so zaradi tega morali ostajati v domovini dlje od predvidenega, tvegali so, da jim zapadejo povratne vize v državo bivanja in da izgubijo službeno mesto. Mačehovsko so ravnali tudi davčni organi, na primer tako, da so močno ocarinili darila, s katerimi so izseljenci gmotno pomagali svojcem v domovini, ali materialne dobrine, ki so jih povratniki prinašali s seboj. Zaradi takih primerov je prihajalo do konflikta z organi izseljeniške službe

28 ARS, 74 *Izseljeniški referat*, t. e. 4, 410, »Predpisi za izdajanje in vidiranje potnih listov, 16. decembra 1929«.

29 ARS, 74 *Izseljeniški referat*, t. e. 4 in 5, »Vizumi in izstavitve potnih listov«, razni spisi; Đikanović, »More than«, 93–94.

oziroma izseljenski referati na banovinah, ki so morali razreševati tovrstne zagate. Nasprotja pa so se kazala pri samem ugotavljanju upravičenosti prosilcev za izseljenski potni list do odhoda v tujino. Sreska načelstva so pri tem pogosto izkazovala pomanjkanje občutljivosti do realnih potreb ljudi in zavirala njihovo vključevanje na tuji trg dela, medtem ko je na primer izseljenski referat Dravske banovine priporočil izdajo potnega lista, če so se prosilcu v tujini ponujale boljše možnosti zaslužka in je s tem olajšal socialno situacijo doma.³⁰

Država je omenjena in druga vprašanja urejala s sprotnimi ukrepi in navodili, v skladu s spreminjajočimi se notranje in zunanjepolitičnimi razmerami. Z uresničevanjem izseljenske politike, tako na socialnem kot na nacionalnem področju, pa je izseljenska služba daleč zaostajala za načrti in deklariranimi stremljenji. Eden izmed razlogov za to je bila pomanjkljiva zakonodaja. Izseljenski zakon iz leta 1921 se je kmalu izkazal za neustreznega. Sprejet je bil v izrednih okoliščinah in politika je pristopila k problematiki z namenom, da bi izboljšala čezoceanske potovalne razmere in zaščitila izseljence pred zlorabami komercialnega aparata, ki se je ukvarjal z »izseljenskimi posli«. Mladi državi je na tem področju manjkalo izkušenj, narodno politiko so zaposlovala druga nujna vprašanja, mnjenja o pomenu izseljenske problematike so se razhajala, odnosi med centralno in perifernimi oblastvi, zlasti med Beogradom in Zagrebom, pa so bili problematični. Tudi objektivno gledano država v takratni fazi vzpostavljanja enovitega pravnega reda ni premogla bolj daljnovidne vizije.

Zakon je bil koncipiran po meri predvojnega mednarodnega selitvenega prizorišča, ki se je, še preden je bil migracijski red dograjen, korenito spremenilo. Prekomorsko izseljevanje, ki mu je bil namenjen, je skoraj poniknilo. Brez vsake ureditve in zaščite pa je zakon puščal kontinentalno izseljevanje, ki je pridobivalo vse večji pomen. Kontinentalnim selitvam, tako sezonskim kot trajnejšim, so države nasploh (razen izjem) namenjale manj specifične regulativne pozornosti. Deloma zato, ker niso bile tako odvisne od »migracijske industrije«, deloma pa zato, ker so predstavljale kontinuiteto z že poznanimi predmodernimi gibanji. Po vojni so jih začeli urejati z dvostranskimi meddržavnimi pogodbami o izmenjavi delovne sile in sporazumi za priznavanje zdravstvenih, zavarovalnih in pokojninskih pravic tujih delavcev. Jugoslavija pa je prve take pogodbe uspela skleniti šele ob koncu 1920ih let, tik preden je gospodarska kriza otežila njihovo uveljavljanje. Francija, ki je v 1920ih letih sprejela največ jugoslovanskih delavcev, pogodbe z Jugoslavijo iz leta 1932 dolgo niti ni ratificirala.³¹ Zamudam in ne-

30 ARS, 74 *Izseljenski referat*, t. e. 4 in 5, »Vizumi in izstavitve potnih listov«, razni spisi.

31 Jože Rozman, »Izseljenstvo naš neobdelan socialni problem«, *Izseljenski vestnik*, št. 3 (marec 1939), 33; Marjan Drnovšek, *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012), 34.

uspehom jugoslovanske države na tem področju niso botrovali samo dejavniki pravne in tehnične narave ter pomanjkanje politične volje. Vzrok zanje so bila tudi neugodna izhodišča za gospodarsko izmenjavo ter šibka pogajalska pozicija države, da bi lahko, podobno kot Italija,³² uspešneje plasirala svoje delavce in uveljavila bolj enakovredne odnose z državami uvoznicami delovne sile. Konec 1920-ih in v 1930-ih letih je sklenila sporazume z Nemčijo, vendar je tudi v tem primeru ostala v podrejenem položaju. Jugoslovanski delavci v Nemčiji so prišli v poštev le kot agrarna, večinoma sezonska in torej nizkocenovna delovna sila, ki jo je Nemčija potrebovala zlasti v 1930ih letih, ko je svoje delovne moči maksimalno zaposlovala v vojaški in drugi industriji.³³ Agrarno delo v Nemčiji je bilo za jugoslovanske, večinoma slovenske delavce iz Prekmurja vsekakor dobrodošlo, saj je bilo ugodnejše od tistega, ki se je ponujalo na jugoslovanskem delovnem trgu. Z nacizmom in krepitvijo nacionalistične ter rasne diskriminacije pa je bilo podvrženo vse strožji selekciji in nadzoru.³⁴

Razprava o izseljenskem vprašanju ter o nalogah in usmeritvah države na tem področju je bila v celotnem medvojnem obdobju zelo živahna in v javnosti odmevna. Potekala je sicer pretežno v krogu državnih in drugih institucij, ki so se ekspertno ukvarjale z izseljenskimi zadevami. Izseljeniška služba se je organizacijsko dograjevala in utrjevala svoj delokrog, čeprav je bila finančno podhranjena, kar je bil dodaten vzrok razhajanj med njenimi ambicijami in dejanskimi učinki. Njeno vodstvo je od samega začetka sodelovalo tudi z mednarodnimi organizacijami in forumi, na katerih so potekala mednarodna soočenja in so se sklepale odločitve o migracijskih vprašanjih. Taki sta bili na primer mednarodni konferenci o izseljevanju v Rimu v letih 1921 in 1924. Slednjo je Italija organizirala, da bi s podporo drugih izseljenjskih držav vsaj delno ohranila kontinuiteto predvojnega atlantskega migracijskega režima.³⁵ Artur Grado Benko je kot ekspert Izseljeniškega komisariata (konference se je udeležil Franjo Stojčić iz Odseka za izseljevanje Ministrstva za socialno politiko, ki se je predhodno sestal z Benkom) izrazil stališče, da je Italija na konferenci v Rimu dejansko zastopala tudi jugoslovanske interese, saj je izseljenstvo obeh držav tvorilo del t. i. novega priseljenstva (angl. *new immigration*) v ZDA, ki se

32 O konvenciji s Francijo leta 1904, ki je postala model za dvostranske pogodbe po prvi vojni, glej: Luciano Tosi, »La tutela internazionale dell' emigrazione«, v: *Storia dell' emigrazione italiana. Arrivi*, ur. Piero Bevilacqua, Andreina De Clementi in Emilio Franzina (Rim: Donzelli, 2002).

33 Prim. Marjan Drnovšek, »Jugoslovansko-nemška sporazuma o sezonskem delu med svetovnimi vojnami«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006).

34 Ulrich Herbert, *A History of Foreign Labor in Germany 1880–1980: Seasonal Workers, Forced Laborers, Guest Workers* (Ann Arbor: Michigan University Press, 1990), 127–131.

35 Tosi, »La tutela internazionale«; Rass, »Temporary«.

je soočalo z neugodnim položajem na trgu dela in predsodki ameriške družbe.³⁶ Jugoslovanski migracijski eksperti in Izseljeniški komisariat so sodelovali z Mednarodnim uradom za delo, v katerega je bila Jugoslavija včlanjena od ustanovitve, in njegovo Komisijo za migracije, ki je zbirala podatke o izseljevanju posameznih držav, mednarodno zakonodajo in svetovno statistiko o delovnih migracijah.³⁷ V drugi polovici 1920ih let so stekle tudi priprave za izdelavo novega izseljenskega zakona, ki bi celoviteje zajel selitveno problematiko in služil uveljavljanju nacionalnih koristi. Tema je bila na dnevnem redu vseh konferenc jugoslovanskega izseljenstva, ki so se odvijale v raznih jugoslovanskih mestih in na katerih so delegati z vsega sveta razpravljali o delu in kočljivih vprašanjih izseljenske problematike. Zakonski osnutki in mnogi drugi načrti pa so ostali na papirju. Leta 1939, ko je Hrvaška dosegla upravno avtonomijo, je tudi izseljeniška služba izgubila centralistični značaj. Zadeve v zvezi s hrvaškim izseljenstvom so se odtlej urejale v hrvaški banovini. V načrtu je bilo, da bi podobno avtonomijo v migracijski politiki dosegli tudi na Slovenskem. Do prenosa pristojnosti na organe Dravske banovine naj bi se zadeve v zvezi s slovenskim izseljenstvom urejale na ministrstvu za socialno politiko, le vprašanja zasebno-pravne zaščite izseljencev so do oblikovanja ustreznih teles na Slovenskem ostala v pristojnosti Zagreba. Načrte po vzpostavitvi povsem samostojnega slovenskega sistema pa je prekrizala bližajoča se vojna.³⁸

DRŽAVA IN DIASPORA: KOMPLEKSNO IN KONTROVERZNO RAZMERJE

Kot že omenjeno, je bila Jugoslavija, podobno kot druge, zlasti nove države v Srednji in Vzhodni Evropi, nacionalizirajoča država (angl. *nationalizing state*).³⁹ Delovala je kot predstavnica dominantnega konstitutivnega naroda, ob tem pa izločala nacionalne manjšine (in ženske) iz politične skupnosti.⁴⁰ Politike izključevanja določenih skupin je spremljalo vključevanje drugih, tistih srbskega,

36 HDA, 790 *Benko Grado*, II/3, »Mišljenje eksperta Iseljeničkog komesarijata Artura Benka Bojničkoga. Predmet: Medjunarodna Migraciona konferenca u Rimu u maju 1924. Zagreb, 16. april 1924«, 1.

37 HDA, 790 *Benko Grado*, II/3, »Historijat naše državne iseljeničke službe o njezina osnutka 1901. do obrazovanja Iseljeničkog komesarijata 1923«, 126; prim. Walter F. Willcox in Imre Ferenczi, ur., *International Migrations. Volume I: Statistics. National Bureau of Economic Research nr. 14* (New York: Arno Press, 1929).

38 Anon., »Ureditev naše izseljenske službe«, *Izseljenski vestnik*, št. 2 (februar 1940), 17.

39 Prim. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

40 Prim. Zoran Janjetović, »National Minorities in Yugoslavia 1918–1941«, *Review of Croatian History* 8, št. 1 (2012): 61–75; Andrew Baruch Wachtel, *Ustvarjanje naroda, razbijanje naro-*

hrvaškega ali slovenskega izvora v zamejstvu in po svetu z Jugoslovani na doma-
čih tleh. Suverenosti torej država ni izvajala zgolj nad ozemljem, prizadevala si
je obvladovati vse, ki naj bi si delili jugoslovansko etnično podobo in kulturne
vzorke ne glede na državne meje.⁴¹

Politika oblikovanja »Jugoslovanov po svetu« je torej sledila evropskim
smernicam. Od drugih evropskih držav pa se je razlikovala v tem, da je na pot
oblikovanja diaspore stopila razmeroma pozno. Liberalna Italija je že pred vojno
povezala skupnosti v izseljenstvu, pošiljke denarja postavila pod državni nadzor
in skrbela za vzdrževanje italijanske identitete, da bi tako utirila pot nacional-
nemu prestižu in ekonomski ekspanziji.⁴² Fašistična Italija pa je napravila še
korak dlje s tem, da si je prizadevala izseljence organsko povezati z italijanskim
narodom in jih je zato izrecno obravnavala kot »Italijane na tujem« (*italiani
all'estero*).⁴³ Podobno je za novoustanovljeno Poljsko diaspora predstavljala
vir »nacionalne moči in bogastva«. ⁴⁴ V primerjavi z Italijo, ki je nastala pred
začetkom množičnega izseljevanja, se je Jugoslavija znašla pred veliko težjo
preizkušnjo. Napor je namreč morala vložiti v to, da bi iz izseljencev, ki so
večinoma emigrirali s slovenskega in hrvaškega območja in so v marsikaterem
oziru ostali privrženi habsburški kroni⁴⁵ ali preprosto niso delili narodne za-
vesti z novoustanovljeno državo, naredila lojalne Jugoslovane.⁴⁶ V tujini živeči
nenaturalizirani subjekti habsburške monarhije so v skladu z načeli mirovnih
pogodb in načeli *jus sanguinis* postali jugoslovanski državljani, čeprav morda
nikoli niso živeli na ozemlju Jugoslavije. Glede na to, da se je država še na svojem

da: književnost in kulturna politika v Jugoslaviji (Ljubljana: Center za slovensko književnost, 2003), 91.

41 Ragazzi, *Governing Diasporas*, 12–13.

42 Mark I. Choate, *Emigrant Nation. The Making of Italy Abroad* (Cambridge: Harvard University Press, 2008).

43 Po letu 1927, ko je Italija z uvedbo ekspanzivne demografske politike izseljevanje skrajno omejila in ga proglasila za nepatriotično, je tudi umaknila izraza »izseljevanje« in »izseljenci« iz uradne terminologije. Glej: Annunziata Nobile, »Politica migratoria e vicende dell'emigrazione durante il fascismo«, *Il Ponte* (november/december 1974).

44 Donna Gabaccia, Dirk Hoerder in Adam Walaszek, »Emigration and Nation-Building during the Mass Migrations from Europe«, v: *Citizenship and Those Who Leave*, ur. Francois Weil in Nancy L. Green (Chicago: University of Illinois Press, 2007), 75–79.

45 *Slovenec* je leta 1926 npr. poročal, da so dalmatinski farmarji v okolici Rosaria v Argentini čutili navezanost na Dalmacijo oziroma na otok, s katerega so prišli. Poleg tega so bili prepričani, da se bo Avstrija kmalu vrnila. Glej: Anon., »V jugoslovanskih kolonijah v Argentini, V. del«, *Slovenec*, 15. julij 1926, 4. Kazimir Zakrajšek pa je ob obeleževanju dvajsetletnice majniške deklaracije pisal, da je del slovenskih izseljencev obžaloval uboj Franca Ferdinanda. Glej: *Izseljenski vestnik*, št. 6 (junij 1937), 42–43.

46 Brunnbauer, *Globalizing*, 228.

ozemlju srečevala s težavami, ko je šlo za vcepljanje neposrečeno formuliranega jugoslovanstva,⁴⁷ je bilo »jugoslaviziranje« izseljenskih naselbin še toliko bolj zahtevno. Poleg tega je naslavljanje emigrantov bremenila slabo zamišljena in nedodelana strategija oblikovanja izseljenske službe, ki so jo kmalu kritizirali ne le na jugoslovanskih tleh, ampak tudi v izseljenskih središčih. Jugoslovanski generalni konzul v Chicagu je kmalu po sprejemu izseljenskega zakona potarnal, da je bil zakon sprejet brez sodelovanja konzularne infrastrukture in zato brez upoštevanja potreb emigrantov. Težave so nastale tudi zaradi konfliktnih razmerij med izseljenskimi odposlanci, ki so sodili v pristojnost ministrstva za socialno politiko, a so delovali v prostorih konzulatov, ter konzuli, ki so bili podrejeni ministrstvu za zunanje zadeve. Dejavnost odposlancev je dodatno ovirala priseljenska zakonodaja, ki ni omogočala marsikaterih predvidenih aktivnosti.⁴⁸

Dodatno težavo pri vzpostavljanju kvalitetnih odnosov z izseljenstvom je povzročalo pomanjkanje konzularne infrastrukture (v ZDA je imela Jugoslavija le dva generalna konzulata) ter očiten razkorak med življenjem diplomatskih predstavnikov in dejanskimi potrebami izseljencev.⁴⁹ Težava ni bila le v tem, da diplomatski predstavniki zaradi oddaljenosti naselbin niso bili kos zasebnopravnemu in drugemu delu z izseljenskimi skupnostmi. Še večjo oviro je predstavljalo to, da so na ta mesta imenovali osebe zaradi njihovih domnevnih zaslug za narod, a je bilo njihovo delovanje povsem nasprotno potrebam izseljenstva. Njihovo poznavanje ameriških razmer naj bi bilo tako skromno, so z ogorčenjem zapisali v organizaciji izseljencev povratnikov v Splitu, da se je zdelo, da so prišli v Ameriko, kot bi »padli na Mesec«.⁵⁰

V 1920ih letih se je v mednarodnem okolju vse bolj utrdila vloga države pri upravljanju ekonomije in migracijskih gibanj. Z zgledovanjem po avtarkičnih gospodarskih modelih, za katere se je zdelo, da so uspešnejši pri spopadanju s turbulentnimi razmerami, ki jih je ustvarila gospodarska kriza, je izseljevanje dobilo še bolj negativen predznak, kot ga je imelo v Jugoslaviji že sicer. Ob

47 Prim. Pieter Troch, »Yugoslavia Between the World Wars: Indecisive Nation-Building«, *Nationalities Papers* 38, št. 2 (2010).

48 AJ, 449 *Konzulat KJ v Chicagu*, fasc. 5, t. e. 12 (449-5-12). Pismo generalnega konzula v Chicagu ambasadorju v Washingtonu (v vednost poslano konzuloma v New Yorku in San Franciscu) o vprašanju izseljeniškega odposlanca v Ameriki, 3. december 1923.

49 Prim. Robert Waldinger in Nancy L. Green, »Introduction«, v: *A Century of Transnationalism. Immigrants and Their Homeland Connections*, ur. Robert Waldinger in Nancy L. Green (Chicago: University of Illinois Press, 2016), 21; Kalc, Milharčič Hladnik in Žitnik Serafin, *Doba*, 243.

50 HDA, 1071 *Izseljenički komesarijat*, šk. 549. Pismo šefa Izseljenskega komisariata Fedorja Aranickega ministrstvu socialne politike, v katerem posreduje sporočilo Organizacije izseljencev v Splitu o konzulatih Kraljevine SHS, Zagreb, 16. december 1928.

»spoznanjih« evgenike o »izboljšanju« prebivalstva je bilo videti, da odliv mladih in sposobnih deluje uničujoče na gospodarski potencial jugoslovanske nacije, ki bi ga morali izkoristiti z ustvarjanjem zaposlitvenih pogojev na domačih tleh.⁵¹ Grenka realnost jugoslovanskih razmer je tovrstna razmišljanja kmalu postavila pod vprašaj, saj gospodarstvo ni moglo nadomestiti tujih trgov dela in zagotoviti zaposlitve vsem, ki so jo nekdanj iskali onkraj oceana. Industrializacija in mehanizacija, ki ju je spremljala neustrezna izobrazbena struktura, nista bistveno zmanjšali prenaseljenosti, na repatriacijo pa so čakali predvsem brezposelni in socialne pomoči potrebni. Zato pa je Jugoslavija toliko odločneje stopila na pot narodnopolitičnega dela, to je preprečevanja »odtujevanja« izseljenskih skupnosti, ki niso bile več deležne »sveže krvi« iz domovine.⁵²

Izseljeni Jugoslovani naj bi bili kot predstavniki »desete banovine«, izven-teritorialne upravne enote, integralno vključeni v jugoslovansko državo. Da bi država pritegnila izseljence k sodelovanju pri utrjevanju podobe Jugoslavije, je izseljensko službo vpela v propagandni aparat za spodbujanje jugoslovanske pripadnosti. Izseljeniška služba je poleg državne organizacijske strukture vključevala tudi zasebne ustanove, med katerimi je bila najbolj pomembna Zveza izseljenskih organizacij (srb. *Savez organizacije iseljenika* – SORIS), ki je združevala povratnike. V duhu sodelovanja med državno in zasebno iniciativo sta Izseljeniški komisariat in SORIS domovala v isti stavbi.⁵³ Poudariti velja, da je pri uresničevanju izseljenske politike, posebej pri vzdrževanju stikov, zasebna iniciativa zlasti po vzpostavitvi diktature delovala kot del dobro naoljenega državnega mehanizma. Povratniki in izseljenci v tujini so pri snovanju politik igrali nezanemarljivo vlogo, vendar so imeli to priložnost le tisti, katerih pogledi so se ujemali s stališči državnih predstavnikov. Tako ne preseneča, da je bil predsednik zveze SORIS Milan Marjanović, sicer sam povratnik iz ZDA (tam se je izkazal v projugoslovanskih oz. protihabsburških gibanjih), obenem tudi direktor Centralnega presbiroja, torej osrednjega cenzurnega urada v državi. Tudi pri vprašanju organizacij izseljencev povratnikov v Jugoslaviji velja ugotovitev, da so »prostovoljske organizacije« v 1930ih letih predstavljale »obliko mediacije med oblastmi in prebivalstvom« in nekakšno »dodatno orodje v gradnji jugoslovanske države in nacije«.⁵⁴ Del državno-zasebnega mehanizma,

51 Fedor Aranicki, »Naš izseljeniški problem«, *Letopis Matice srpske*, april 1930.

52 Fedor Aranicki, »Stanje našeg iseljevanja i izgledi za emigraciju uopće«, v: *Iseljenička nedjelja*, 27. novembra–4. decembra 1932. *Predavanja i članci o iseljeničkom problemu*, ur. Nebojša Travica (Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1933), 15–17.

53 Bućin, »Državna«, 50.

54 Stefano Petrungaro in Fabio Giomi, »Voluntary Associations, State and Gender in Interwar Yugoslavia. An Introduction«, *European Review of History/Revue européenne d'histoire* 26,

ki je dopolnjeval propagandno usmeritev diasporne politike, je bil tudi Muzej izseljenstva, ki so si ga zamislili na Izseljeniškem komisariatu. Namen Muzeja, ki je odprl svoja vrata leta 1934 v Zagrebu, je bil pokazati, da je diaspora preseгла razlike med Srbi, Hrvati in Slovenci in da je bila enotna v podpori Kraljevine.⁵⁵ Metode, ki so se jih diplomatski predstavniki posluževali pri oblikovanju jugoslovanstva, pa so bile na moč podobne tistim, ki jih je kraljevi režim uporabljal za dosego lojalnosti na domačih tleh, in so spominjale na postopanje fašistične Italije do izseljencev. Fašistični režim si je prizadeval nacionalizirati izseljenske skupnosti, tiste, ki so nasprotovali fašistični ideologiji, pa je preganjal in jim celo odvzemal državljanstvo. Ker se je režim istovetil z »italijanskostjo« (*italianità*), je nasprotovanje fašizmu veljalo za protiitalijansko početje.⁵⁶

Jugoslovanski ambasadorji so v času diktature nadzor nad skupnostmi izvajali tako, da so tiste, ki so delovali kakor koli navzkriž z državnimi načrti, etiketirali s »komunisti« ali »separatisti«, torej zloglasnimi protidržavnimi elementi. Pri tem so močno pretiravali, tako da v arhivskem gradivu jugoslovanskih zastopništev v državah z najbolj množično jugoslovansko prisotnostjo mrgoli dokumentov o subverzivnežih. Poročila o »prestopnikih« niso romala samo k pristojnim ministrstvom v Beograd, diplomati so jih v obliki ovadb posredovali tudi lokalni policiji države gostiteljice. Režimu nasprotujoči izseljenci so zato od blizu spoznali svet zaporov v državah gostiteljicah, poročila oblastem v domovini pa so vodila v preganjanje svojcev »delinkventov«.⁵⁷ Ni presenetljivo, da samovolja diplomatskih predstavnikov pri oblikovanju »izseljenskega Jugoslavana« ni bila deležna širokega odobravanja. Namesto da bi jih približala državi, ki naj bi bila njihova domovina, jih je razdelila in oddaljila. Na ta način je vzpodbudila nastajanje koncepta alternativnega jugoslovanstva, ki je bil v nasprotju s prizadevanji Kraljevine Jugoslavije in je koreninil v izkušnjah z ameriško stvarnostjo.⁵⁸

Avtoritarno ravnanje predstavnikov oblasti so po izteku diktature ostro obsodili v izseljenskih organizacijah v Jugoslaviji. Kritika je prišla posebej do

št. 1 (2019): 7.

55 Larson, »The New Old Country«, 282.

56 Matteo Pretelli, *Il fascismo e gli italiani all'estero* (Bologna: CLUEB, 2010), 50–57.

57 Politično usmeritev in delovanje so nadzorovali tudi s pregledovanjem korespondence in policijskim zasliševanjem povratnikov. Glej: Brunnbauer, *Globalizing*, 230–231. O tem priča med drugimi Tone Seliškar v svojem dopisovanju z Ivanom Molkom, socialističnim voditeljem in urednikom *Prosvete*, glasila Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ), še prej pa *Proletarca* v Chicagu. Glej: Matjaž Klemenčič in Darko Friš, »Iz arhiva Ivana Moleka«, *Viri* 3 (1990): 83; Ivan Kacin, »Moje ječe«, v: *Slovenski izseljenski koledar za Južno Ameriko za leto 1937*, ur. Mirko Peljhan (Buenos Aires: Slovensko prosvetno društvo, 1937), 123–128.

58 Larson, »The New Old Country«.

izraza na prvem slovenskem izseljenskem kongresu, ki je potekal v Ljubljani leta 1935. Tedaj je frančiškanski redovnik in predsednik Rafaelove družbe, cerkvene ustanove za skrb nad izseljenci, Kazimir Zakrajšek⁵⁹ negodoval, da »časov, kakršne smo imeli pri Družbi sv. Rafaela zadnja tri leta, nočemo nikdar več nazaj«. ⁶⁰ Izseljenski kongresi so bili uradno namenjeni seznanjanju doma živečih Jugoslovancev z življenjem »desete banovine« in torej povezovanju v globalno jugoslovansko skupnost, dejansko pa so bili ukrojeni po meri državne propagande, ki si je prizadevala hraniti domačo javnost s skrbno izbranimi podobami izseljenstva in oblikovati lojalno diasporo.

V ta namen so razpravljali o nacionalni vzgoji izseljencev, pri kateri so si pomagali tudi z domovinskimi filmi, knjigami, slikami in učnim gradivom za slovensko izseljensko mladino. Za to gradivo se je posebej angažiral veljak Kranjsko slovenske katoliške jednote (KSKJ) in clevelandski podjetnik Anton Grdina.⁶¹ Vsi materiali, ki so bili namenjeni izseljencem, so seveda šli skozi sito Centralnega presbiraža, ki je bdel nad obojestranskim prometom in izločal »moralnopolitično« neprimerne tiskovine iz obtoka. Ugledni člani organizacij v izseljenstvu so bili deležni uradnih jugoslovanskih državnih priznanj, kot na primer zaslužni člani Kranjske katoliške podporne jednote leta 1939.⁶² Tovrstna srečevanja predstavnikov izseljencev ter izseljenskih organizacij in državnih oblasti naj bi poleg tega pomagala pri reševanju perečih težav, s katerimi se je izseljenstvo srečevalo v začetku 1930ih let, torej predvsem s posledicami gospodarske krize in s tem povezano repatriacijo. Pozornost je bila namenjena

59 Več o Zakrajšku glej: Darko Friš, *Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O. F. M. (1907–1928)* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1993); Bogdan C. Novak, *Pater Kazimir Zakrajšek* (Ljubljana: Družina, 2004).

60 Anon., »Uvodne besede«, v: *I. slovenski izseljenski kongres v Ljubljani dne 1. julija 1935* (Ljubljana: Družba sv. Rafaela, 1936), 8.

61 Grdina je na tedanjega jugoslovanskega veleposlanika Leonida Pitamica naslovil prošnjo za podporo jugoslovanske vlade pri potovanju po Jugoslaviji in fotografranju dežele. Predstavljal se je kot »iskren Jugoslovan«, ki zagovarja »jugoslovansko ujedinjenje« in je »ob času, ko se je ustvarjala Jugoslavija, precej pripomogel z denarjem«, zato je prosil za naklonjenost vlade in zaščito, saj naj bi bil ob prvem obisku 1925 tarča škandala, ki naj bi ga priredili socialisti. Pitamic je Grdino v pismu Izseljeniškem komisariatu priporočil kot enega »najodličnejših Jugoslovancev v ZDA«, ki je imel velike zasluge za »nacionalno delo med izseljenci«. Glej: AJ, 371 *Veleposlaništvo KJ v Washingtonu*, fasc. 60 (371-60-269/270, 371-60-272). Pismo Antona Grdine ambasadorju Leonidu Pitamicu, Cleveland, 4. junij 1931; Pismo Pitamica šefu Izseljeniškega komisariata Fedorju Aranickemu, Washington, 8. junij 1931. Pošiljke tovrstnega gradiva je na prošnje iz »Ameriške Slovenije« odredil sam ban Marušič. Glej: ARS, 74 *Izseljeniški referat*, t. e. 4, 323, 1933.

62 ARS, 74 *Izseljeniški referat*, t. e. 4, 337, »Kranjsko katoliška podpora jednota v Ameriki, proslava 45 letnice ustanovitve, 1939«.

tudi že omenjenemu vprašanju državljanstva, ki je sprožalo toliko preglavic in kalilo zaupanje izseljenstva v domovino.⁶³

Tako kot druge države je tudi Kraljevina Jugoslavija svojo diasporno politiko oblikovala tako, da je merila na točno določene skupine onkraj državnih meja, čeprav je diskurzivno naslavljala vse rojake na tujem.⁶⁴ V tem, koga je Jugoslavija dejansko naslavljala, ko je govorila o »deseti banovini, ni mogoče prepoznati le ideoloških premis režima, temveč tudi prizadevanje za doseganje konkretnih ekonomskih in političnih koristi ter utrjevanje nacionalnega prestiža.

Dejstvo, da so se določeni izseljenci počutili izvzeti iz uradnega narativa, je te skupine še bolj vzpodbujalo k poudarjanju alternativne vizije pripadnosti, ki ni imela veliko skupnega s tisto, ki jo je spodbujala Kraljevina. Ilustrativen je primer pisanja *Proletarca*, glasila Jugoslovanske socialistične zveze v ZDA (JSZ). Časopis je o prvem izseljenskem kongresu, ki je potekal 1931 v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu, poročal, da JSZ nanj ni bila povabljena. Kongres je označil za »stvar jugoslovansko-ameriške purgarije« in vznejevoljeno zapisal, da »če je ljudem, ki se potegujejo za milost in službe pri beograjski vladi, res za interese naseljencev, naj skličejo kongres tukaj, naj pokažejo, da jim je ljubezen do delavske raje vsaj toliko kot ljubezen do dolarja.«⁶⁵ V teh besedah je zaznati očitno vrzel v razumevanju izseljenstva, ki je zevala med pojmovanjem jugoslovanske izseljenske službe in diplomatskih predstavnikov na eni strani ter dela izseljenstva na drugi. Medtem ko so si predstavniki jugoslovanskih oblasti prizadevali prikazati, da so izseljenci ameriški Jugoslovani in kot taki nepreklicno vezani na (nekdanjo) domovino, se je dober del izseljencev videl kot jugoslovanske Američane, ki so si tlakovali prihodnost v Ameriki in za Ameriko.⁶⁶ Podobno kot v *Proletarcu* so pisali tudi v *Prosveti*, glasilu Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ v ZDA). Hudovali so se nad tem, da so predstavniki izseljenskih organizacij iz ZDA, ki so se udeležili kongresa, govorili v imenu vseh ameriških izseljencev, čeprav naj večina slednjih sploh ne bi vedela, da je v Jugoslaviji potekal kak izseljenski kongres.⁶⁷

Slovenska zasebna iniciativa v podobi Rafaelove družbe je pri organizaciji kongresov igrala nezanemarljivo vlogo. Posebej je bilo to očitno v drugi polovici

63 Anon., »I. iseljenički kongres«, *Novi iseljenik*, 1. avgust 1931, 1–3.

64 Prim. Myra Waterbury, »Bridging the divide: Towards a comparative framework for understanding kin state and migrant sending state diaspora politics«, v: *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*, ur. Rainer Baubock in Thomas Faist (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 135.

65 Anon., »Izseljenički kongres v Jugoslaviji«, *Proletarec*, 26. marec 1931, 3.

66 Larson, »The New Old Country«.

67 Anon., »Farsa v Zagrebu«, *Prosveta*, 15. julij 1931, 4.

1930ih let, ko se je Koroščeva klerikalna politika v okviru Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) uspela povzpeti v vrh odločevalskih krogov Jugoslavije. Svojo pot pa je Rafaelova družba začrtala že pred prvo svetovno vojno, ko je v okviru Habsburške monarhije pričela delovati kot cerkvena ustanova za pomoč izseljencem. Že v tem času je močno zaznamovala organizacijo izseljenstva na Slovenskem in je s predlogi ter konkretnimi akcijami posegla tudi v urejanje vsejugoslovanske izseljenske službe. Pri delovanju v jugoslovanskem prostoru pa je vselej skrbela za to, da bi dajala poseben ton slovenskemu izseljenstvu. Izhajajoč iz prepričanj o potrebi nacionalne avtonomije, ki ga je poudarjal katoliški politični tabor z Antonom Koroščem na čelu,⁶⁸ je poudarjala svojstvenost slovenskega izseljenstva in si prizadevala, da bi bila skrb za slovenske izseljence dodeljena duhovnikom ali vsaj državnim predstavnikom slovenskega rodu. Prepričani so bili, da bi lahko le tako preprečili narodno odtujitev, ki so jo imeli za pogubno. V ta namen je bil leta 1932 izdelan slovenski narodni izseljeniški program, ki je predvideval čim širšo mobilizacijo izseljenskih skupnosti po raznih državah in kontinentih ter njihovo povezovanje z matično Slovenijo v integriran narodni organizem. Posebne pozornosti je bila deležna diaspora v jugoslovanskem prostoru, ki naj bi bila podvržena enaki ali še večji nevarnosti asimilacije kot tista v tujini.⁶⁹ Pri slednji ni šlo samo za strah pred nacionalno »utopitvijo«, ampak velikokrat tudi za bojazen pred izgubo vere v pravoslavnem okolju.⁷⁰

RAFAELOVA DRUŽBA IN POSEBNOSTI SLOVENSKEGA UREJANJA IZSELJENSKEGA VPRAŠANJA

Začetki cerkvenega prizadevanja za skrb nad izseljenci segajo v čas velikih čezoceanskih selitev, ko so škofje v Italiji in Nemčiji postavili na noge družbe, katerih namen je bila pomoč pri selitvah in pastoralno delo med izseljenci. Družba, ki je bila ustanovljena na katoliškem shodu v nemškem Düsseldorfu, je prevzela ime nadangela Rafaela, med kristjani znanega kot zavetnika popotnikov. Kmalu je začela delovati tudi avstrijska veja družbe, ki pa zaradi centraliziranosti ni uspela pritegniti velikega števila izseljencev. Pravila, ki so zahtevala, da je Družba vezana na monarhijo, so se sprostila v začetku 20. stoletja, in leta 1907 je, ob

68 Jurij Perovšek, *V zaželjeni deželi. Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 241–242.

69 Anton Mrkun, »Naš narodni izseljeniški program«, *Izseljeniški vestnik*, št. 4 (april 1932), 2–3; Marjan Drnovšek in Aleksej Kalc, »Poklicne migracije Slovencev v jugoslovanskem prostoru med svetovnim vojnama«, v: *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanost*, ur. Janja Žitnik Serafin (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014), 112–114.

70 Anon., »Sedemdesetletnik o izseljenstvu«, *Izseljeniški vestnik*, št. 9 (september 1938), 95.

zavzemanju škofa Antona Bonaventure Jegliča in podpori Janeza Evangelista Kreka, poslanca v državnem zboru in nekaj časa tudi podpredsednika avstrijske Rafaelove družbe, nastala ljubljanska podružnica.⁷¹

Avstrijski del monarhije za razliko od ogrskega ni uspel oblikovati izseljenske službe, zato je bila organizacija prepuščena zasebni pobudi, v okviru katere je prav Rafaelova družba igrala odločilno vlogo. Katoliški politični tabor je tako na Slovenskem ob nastanku Jugoslavije lahko računal na nekdanj učinkoviti aparat navezovanja stikov z izseljenci in reševanja izseljenskih vprašanj. Kljub temu, da je vojna utečen sistem pohabila, je imela klerikalna politika kapital, ki ga je po ureditvi upravno-političnih vprašanj države uspela oplemenititi. V prvih povojnih letih družba sicer ni prevzela predvojne vloge in je bila leta 1924 celo izbrisana iz registra društev. Očitno so z vstopom Slovenske ljudske stranke (SLS v vlado leta 1927 zanjo nastopili boljši časi.

Pri ponovni vzpostavitvi družbe je imel ključno vlogo zopet škof Jeglič. Kazimir Zakrajšek pa je po vrnitvi iz ZDA, kjer je pomagal pri vzpostavljanju etničnih župnij in je bil gonilna sila ameriške podružnice družbe, poskrbel, da je Rafaelova družba dobila veter v jadra. Pomembno vlogo je odigral tudi tedanji minister za socialno politiko Andrej Gosar, ki je Družbi zagotovil državno subvencijo. Zakrajšek je po kratkotrajnem predsedovanju pravnika Jura Adlešiča, kasnejšega župana Ljubljane, kot prekaljen organizator poskrbel za to, da je Rafaelova družba sčasoma postala igralec, na katerega je jugoslovanska izseljenska služba morala računati.⁷² O vlogi, ki jo je igrala Rafaelova družba v izseljenski službi na Slovenskem, priča tudi to, da si je prostore delila z Izseljeniškim referatom, torej ustanovo Dravske banovine, ki je bila zadolžena za administrativno-informacijski in pravni vidik urejanja odnosov z izseljenci, in Javno borzo dela v Ljubljani. Zdi se, da si je Rafaelova družba prizadevala in tudi uspela zagotoviti primat pri delu z izseljenci. Svojo zahtevo po koordinaciji dela z izseljenci je utemeljevala s tezo, da je razpolagala z izkušnjami, ki jih organi oblasti niso imeli.⁷³

Kljub temu, da odnosi med Katoliško cerkvijo in kraljevo diktaturo niso bili rožnati in je bila SLS potisnjena v ilegalno, se je Rafaelova družba med pomembne dejavnike organiziranja izseljenstva povzpela prav v času Aleksandrove avtokracije.⁷⁴ Vzpon pa ni bil premočrten, najbrž tudi zato ne, ker je bilo Zakrajškovo

71 Bogdan Kolar, »Družba svetega Rafaela do ustanovitve ljubljanske podružnice«, *Dve domovini / Two Homelands* 1 (1990).

72 Jože Premrov, »Desetletnica Rafaelove družbe v Ljubljani«, *Izseljenski vestnik*, št. 8 (avgust 1937), 69.

73 Anon., »Slovenski izseljeniški Sosvet«, *Izseljeniški vestnik*, št. 6 (junij 1931), 8.

74 Anon., »Solske sestre za Argentinijo«, *Izseljeniški vestnik*, št. 5 (maj 1933), 3.

stališče, da je delo enega samega izseljenskega duhovnika odtehtalo delo desetih konzulov, v nasprotju z državnimi prizadevanji.

K vzponu Rafaelove družbe v času diktature je najbrž botrovalo to, da slovenska liberalna politika na Slovenskem ni nikoli razvila dovolj kompetentnega in predvsem agilnega aparata za spoprijemanje z vprašanjem selitev, čeprav je bila izseljenska zakonodaja v prvih dvajsetih letih sprejeta prav v času, ko sta Ministrstvu za socialno politiko načelovala slovenska liberalna predstavnika Vekoslav Kukovec in Gregor Žerjav.⁷⁵ Socialistično prizadevanje za povezovanje z levičarsko usmerjenim izseljenstvom pa je bilo le kratkega daha in se najbrž ni uspelo zakoreniniti zaradi republikanskih oz. protimonarhičnih stališč njegovih pobudnikov. Socialistični tabor je sodelovanje z izseljenci proslavil z oblikovanjem Izseljenske lige, ki je podobno kot Rafaelova družba sodila med organizacije zasebne pobude za negovanje stikov z izseljenstvom.⁷⁶

Dosedanje študije še niso osvetlile vloge slovenskih politikov pri politizaciji in institucionalizaciji jugoslovskega izseljenskega vprašanja.⁷⁷ Zaradi pomanjkanja arhivskega gradiva ni mogoče podrobneje spoznati, kaj se je dogajalo s selitveno politiko na Slovenskem v 1920ih letih. Na podlagi razvoja Rafaelove družbe kot ustanove zasebne pobude, ki si je uspela zagotoviti vodilno mesto v urejanju odnosov z izseljenci, pa lahko sklepamo, da aparat javnih oblasti ni bil prodoren kot na Hrvaškem, in da so liberalci, sicer podporniki diktature, izseljenske zadeve prepustili klerikalni politiki. K sklepanju o odmaknjenosti liberalcev nas vodijo tudi zapisi Zakrajška v *Izseljeniškem vestniku*, kjer je izpostavil vlogo bana Dravske banovine Draga Marušiča, ki je med prvo svetovno vojno med ameriškimi izseljenci agitiral za oblikovanje Jugoslavije.⁷⁸ Najbrž je Marušič potreboval podporo klerikalne politike zaradi spora znotraj liberalnega tabora, ko se je vnel boj proti liberalnemu prvaku Albertu Kramerju, ki je bil v laseh tudi s kasnejšim ministrom za socialno politiko Ivanom Pucljem (minister med letoma 1932 in 1934).⁷⁹ Tudi Puclju je bilo življenje izseljencev blizu, saj

75 Aleksej Kalc, »O vzpostavitvi izseljenske zakonodaje v prvi Jugoslaviji«, *Annales. Series Historia et Sociologia* (2021).

76 Marjan Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije* (Ljubljana: Nova revija, 2010), 147; Anon., »Izseljenska liga v Ljubljani«, *Svoboda*, julij 1930, 208; Cvetko Anton Kristan, »Ob 25-letnici velikega izleta SNPJ v domovino«, *Rodna gruda*, november-december 1955, 242.

77 Prim. Miletič, *Journey*; Đikanović, *Iseljavanje*; Brunnbauer, *Globalizing*.

78 Anon. »Smernice kulturno narodnega dela med našimi izseljenci«, *Izseljeniški vestnik*, št. 9 (september 1932), 4.

79 O sporih govori Engelbert Besednjak, krščansko socialni politik iz Julijske krajine, poslanec v rimskem parlamentu do razpusta ter kasnejši predstavnik za tisk Kongresa evropskih narodnosti, ko poroča Antonu Korošču o sestanku s kraljem Aleksandrom. Glej: PANG, 1133

je med letoma 1900 in 1902 živel v ZDA. Najbrž je treba pripisati njegovemu posredovanju, da je SORIS »izseljensko nedeljo«, ki so jo na pobudo Rafaelove družbe pričeli na Slovenskem praznovati leta 1929, leta 1932 razglasil za »državni izseljeniški praznik«. ⁸⁰ Praznovanje je odtlej na vsedržavnem nivoju potekalo vsako leto v času adventne nedelje (med 27. novembrom in 3. decembrom) in je bilo namenjeno zbližanju doma živečih Jugoslovanov z izseljenci, praznik pa naj bi obeleževali tako doma kot v izseljenstvu.

Praznovanja leta 1932 so se udeležili najvišji predstavniki izseljenske službe, med drugim tudi šef izseljenske sekcije na ministrstvu za socialno politiko Aranicki ter predsednik SORIS Marjanović. Spregovorili so tudi ekonomisti in eksperti drugih strok, ki so se ukvarjali z vprašanjem izseljenstva. Besede o tem, kako je domovina v preteklosti premalo naredila za izseljence in kako bi se lahko, če bi prej uspešno oblikovala vezi, izognila kasnejšim krizam (o čemer je govoril predsednik SORIS), so v izseljenstvu naletele na pozitiven odziv. Prav tako ugodno so v izseljenskih krogih po svetu sprejeli predpostavke o potrebi industrializacije in modernizacije Jugoslavije. ⁸¹ Seveda niso vsi delili tega mnenja. Posebej ostro so nastopili v čikaški *Prosveti*, kjer so na trditev, da naj bi izseljenca sprejeli kot brata, posmehljivo odvrnili, da je to mogoče, »če bo brat že na tej strani oceana zavpil Živio kralj in njegova diktatura! Če ne bo hotel, bo imel vedno žandarja za petami, čim pride tja«. ⁸²

»Izseljenska nedelja« in z njo Rafaelova družba sta na jugoslovanskih tleh beležili zavidljive uspehe, v izseljenstvu pa so bili dosežki bolj navidezni kot dejanski. Dve leti po državnem priznanju so praznik obeleževali le v desetih odstotkih izseljenskih naselbin. ⁸³ Na gluha ušesa so naleteli tudi pozivi k včlanjevanju v Rafaelovo družbo, da bi ta na ta način povečala vložek zasebnega kapitala, ki bi ji ob pomanjkanju državnega financiranja omogočil izvajanje zastavljenih dejavnosti. Za »žalostno in sramotno« so v *Izseljenskem vestniku* ocenili, da Rafaelova družba ni mogla prodreti med širše plasti prebivalstva in še leta 1936 ni uspela zbrati niti tristo članov. ⁸⁴

V drugi polovici 1930ih let, ko je Anton Korošec postal eden najpomembnejših politikov v državi – ni le bil notranji minister, ampak tudi zaveznik

Engelbert Besednjak, šk. 8, 281, »Pismo Engelberta Besednjaka Antonu Korošču, Zagreb, 26. novembra 1933«.

80 Anon., »Izseljeniška nedelja«, *Izseljeniški vestnik*, št. 3 (marec 1932), 2.

81 *Izseljeniška nedelja*, 27. november–4. december 1932.

82 Anon., »Izseljenci domovini«, *Prosveta*, 20. december 1932, 2.

83 Anon., »Če hočete, pa pomagajte«, *Izseljenski vestnik*, št. 9 (september 1934), 2.

84 Anon., »Nekaj misli k letošnji izseljenski nedelji«, *Izseljenski vestnik*, št. 10 (oktober 1936), 97.

regenta Pavleta Karađorđevića⁸⁵ – je Rafaelova družba utrdila svoj položaj v jugoslovanski izseljenski službi. Medtem ko na prvem slovenskem izseljenskem kongresu leta 1935 ni bilo predstavnikov izseljenske politike, so se otvoritve Izseljenske zbornice leta 1938 udeležili ključni možje izseljenske službe, vrh slovenske politike v Jugoslaviji s Korošcem na čelu, ljubljanski župan in cerkveni dostojanstveniki. Izseljenska zbornica je bila zamišljena kot posvetovalni organ, v okviru katerega bi pripadniki državne izseljenske službe, zasebne pobude, izseljenci in povratniki razpravljali o ključnih vprašanih slovenskega izseljenstva. Pobuda za ustanovitev je bila dana na prvem slovenskem izseljenskem kongresu, do dejanske uresničitve zamisli pa je prišlo leta 1937 na drugem kongresu v Ljubljani.⁸⁶ Izseljenska zbornica je zaživela, a ni dobila statusa državne ustanove, za katerega so si prizadevali, in je bila zato prikrajšana za sredstva iz proračuna.⁸⁷

Rafaelova družba je bila vsa trideseta leta kot zasebna komponenta izseljenske službe dejansko v službi države. Delo si je delila z Izseljenskim referatom pri banski upravi. Svoj vpliv in dominantno vlogo pa je gradila s političnim in organizacijskim delom ter s kapilarnim, neposrednim stikom z izseljenci ter njihovo vsakdanjo realnostjo doma in po svetu. Na ta način je zapolnjevala prostore, ki so jih državni aparati hote ali nehote puščali odkrite, in si prizadevala reševati pomanjkljivosti ter nedoslednosti systemskega upravljanja izseljenskega vprašanja. Zahvaljujoč podpori slovenske dominantne politike, pa tudi strokovni sposobnosti in zavzetosti vodstva je stopala korak pred državnim aparatom tako v praktičnem delu kot v refleksiji o selitveni problematiki v vseh njenih vidikih. V posredovanju med državo in izseljenci je igrala vlogo patronatne službe, prizadevala si je razreševati zagate in omiliti posledice pogosto negativnega odnosa državnih organov do izseljencev. Na političnem področju pa je oblikovala smernice slovenske izseljenske politike znotraj jugoslovanskega nacionalnega konteksta.

Besede, izrečene na drugem izseljenskem kongresu, so bile značilne za delovanje Rafaelove družbe in so zaznamovale njen diskurz v 1930ih letih:

Na vse štiri strani sveta so se zasekale globoke struge, na vse štiri strani sveta teče po njih naša kri, da poji tujo zemljo in jo oplaja – medtem ko naša zemlja usiha in umira. Mnogo dragocene krvi nam je že izteklo in še več nam je bo, če bomo s

85 Andrej Rahten, *Izidor Cankar: diplomat dveh Jugoslavij* (Mengeš: Center za evropsko prihodnost; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009).

86 Anon., »Proslava 10 letnice Družbe sv. Rafaela pri Mariji Pomagaj na Brezjah«, *Izseljenski vestnik*, št. 9 (september 1937), 92.

87 Anon., »Izseljenska zbornica ali izseljenski svet?«, *Izseljenski vestnik*, št. 12 (december 1939), 202.

prekrižanimi rokami stali ob strani in brezbrizno gledali, kako se tujina bogati s telesnimi in duševnimi silami naših ljudi.⁸⁸

Pojmovanje izseljevanja kot narodne tragedije, kot izgubo vitalnosti in delovnega potenciala naroda, ni bilo prisotno zgolj v Rafaelovi družbi – na podoben način sta fenomen izseljevanja, sicer ne vselej, razumeli tudi jugoslovanska politika in izseljenska služba. Skozi metaforo o skrbi matere za razkropljene otroke po svetu sta v času državnih nacionalizmov vzpostavili diskurz, s katerim sta oblikovali podobo ozemeljsko nevezanega naroda in z njegovo »tragično« usodo povezane države. Tako pri državnih organih, ki so temeljito preučevali družbenoekonomske učinke migracij, kot tudi pri predstavnikih Rafaelove družbe pa je zaznati tudi drugačen način dojemanja, ki je na selitve gledal z vidika urejanja državne ekonomske politike in je razumel migracije v funkciji modernizacije države. Prav ta perspektiva je, čeprav se zdi ob prevladujočem pesimizmu nekoliko marginalna, pomembno zaznamovala delovanje migracijske politike. V razmišljanju tistih, ki so se ukvarjali s tem vprašanjem, je bila ob obžalovanju izseljevanja prisotna tudi teza o izseljevanju in izseljencih kot potencialu, ki ga je treba izkoristiti za ekonomsko dobrobit države. Duša Rafaelove družbe Kazimir Zakrajšek je v Izseljenskem zborniku takole zapisal:

Zato je naša lastna korist tista, ki nas mora siliti, da posvetimo temu novemu, sodobnemu problemu, kakršnega naš narod še ni imel, vso svojo skrb, vso svojo brigo, da se združimo in napnemo vse sile, da to kri v tujini ohranimo sebi in zase, izseljenstvo izkoristimo za koristi izseljencev in zase in da priključimo to kri, bogato na duhovnem in materialnem medu tujine, čim največ nazaj in si tu napolnimo svoje shrambe s tem medom, se obogatimo z izkušnjami teh čebelic in si požlahtimo in obnovimo svojega duha in pokrepimo svoje blagostanje.⁸⁹

SKLEP

Kraljevina Jugoslavija si je pri urejanju migracijskega režima in oblikovanju odnosa do izseljenstva, tako kot druge modernizirajoče se države, prizadevala za uresničevanje nacionalnih politik in gospodarskih interesov. Kljub temu, da je vzpostavila popolnoma nov državni aparat, se je pri organizaciji izseljenske službe oprla na izkušnje institucij, ki so se ukvarjale z izseljenstvom v prejšnjih državnih tvorbah. To je prišlo posebej do izraza na Hrvaškem, kjer je bila pred-

88 Anon., »Proslava 10 letnice Družbe sv. Rafaela pri Mariji Pomagaj na Brezjah«, *Izseljenski vestnik*, št. 9 (september 1937), 91.

89 Kazimir Zakrajšek, »Ustanovitev slovenske izseljenske zbornice«, v: *Izseljenski zbornik izseljenske zbornice v Ljubljani*, ur. Kazimir Zakrajšek (Ljubljana: Družba sv. Rafaela, 1938), 8.

vojna migracijska služba zaradi relativne samostojnosti Hrvaške in Slavonije ter pomembne vloge, ki jo je imel Zagreb kot regionalno središče selitvenih poti, organizacijsko zelo dodelana. Začetna prednost in posledična težnja hrvaških funkcionarjev po dominaciji sta povzročali napetost med zagrebško službo in centralnimi organi, ki je zrcalila siceršnja trenja med hrvaškim delom Kraljevine in beograjsko oblastjo. Tudi slovenski del Kraljevine je lahko računal na tradicijo izseljenske službe iz časov Habsburške monarhije, vendar je bila ta v zasebnih oz. cerkvenih rokah in ni zajemala državnih struktur. Slovensko ozemlje je bilo namreč pred vojno razdeljeno med več kronovin, ki niso bile niti etnično sklenjene celote niti niso imele upravne avtonomije, kakršno si je priborila Hrvaška. Zaradi tega se ne gre čuditi, da je bila kasneje v Dravski banovini prav Rafaelova družba tista, ki je razpolagala s potrebnimi veččinami in administrativnimi kapacitetami za organiziranje izseljenske službe.

Politike, ki jih je prva Jugoslavija vzpostavila z namenom učinkovitega nadzorovanja in usmerjanja selitvenih tokov, so že kmalu trčile ob čeri, saj načini urejanja migracijskih gibanj niso ustrezali razmeram tedanjega časa. Zakon o izseljevanju je nastal na podlagi izkušenj liberalnega obdobja selitev iz časa pred prvo svetovno vojno. Najpomembnejše sprejemnice, v prvi vrsti seveda ZDA, so v času sprejema zakona že uvajale omejitve, s tem pa se je izseljenski tok usmerjal proti zahodni Evropi, česar zakon ni reguliral. Birokratski aparat in politična infrastruktura sta se bila torej prisiljena prilagajati konkretnim razmeram, pri čemer nista bili najbolj uspešni, med drugim tudi zaradi tega, ker urejanje selitev ni spadalo med prioritete nestabilnega političnega sistema. Poleg tega je pri urejanju migracijske politike prva Jugoslavija morala računati na šibek položaj v mednarodnem ekonomskem in političnem prostoru. Zaradi tega je ostala »izvoznica« delovne sile, torej izseljenstva, pri čemer so pogoje funkcioniranja izvožene sile določale države »uvoznice«, se pravi industrijsko razvite evropske države, kakršni sta bili Francija in Nemčija. Ti dve sili sta izkoristili jugoslovanske delavce za svoje potrebe in jih pričeli zavračati, ko so jima postali v napoto: Francija z gospodarsko krizo in odpovedjo podpisani bilateralni pogodbi z Jugoslavijo, Nemčija pa z nacizmom in izredno selektivno priseljensko politiko. Zunajteritorialna suverenost, ki si jo je prizadevala Jugoslavija izvajati nad »svojimi« izseljenci, je bila zato na trhlih nogah. Njeno verodostojnost je še dodatno omajalo dejstvo, da je naslavljala izseljence kot »Jugoslovane na tujem«, torej brez upoštevanja njihovega vključevanja v okolje priselitve. To je bilo posebej očitno pri izseljenstvu v ZDA, ki je zaradi pomanjkanja posluha pri jugoslovanskih službah pričelo »domovini« obračati hrbet. Izseljenci v ZDA so kot najštevilčnejša jugoslovanska skupnost v kateri koli tuji državi, pa tudi zaradi ekonomske moči in politične vzpodbude pri vzpostavljanju jugoslovanske

države, predstavljali referenčno točko za jugoslovansko »deseto banovino«. Po drugi strani pa je prav izseljenstvo v ZDA spričo neuspehov jugoslovanskih služb najboljše kazalo na šibkosti in nedoslednosti odnosa Jugoslavije do izseljenstva.

Pomanjkljivostim navkljub pa je prva Jugoslavija vzpostavila migracijski režim, ki je tlakoval pot politikam druge Jugoslavije pri naslavljanju selitvenega vprašanja. Kljub temu, da je slednja delovala z drugačnim ideološkim predznakom, si je ravno tako kot prva prizadevala usodo izseljenstva organsko povezati z državo. Iz prve Jugoslavije pa se ni nadaljeval le odnos do izseljenstva, temveč tudi institucionalne oblike urejanja vprašanja. Tudi druga Jugoslavija je izseljenstvo po kratkotrajnem obdobju na ministrstvu za delo uvrstila v sektor socialne politike in ga torej ni obravnavala niti kot varnostno tveganje (razen kadar je šlo za pripadnike državi sovražne povojne politične emigracije) niti kot stvar zunanje politike.⁹⁰

Tudi na ravni organizacije zasebne pobude izseljenske službe je mogoče najti več kontinuitet kot prelomov. V obeh državah je t. i. zasebna pobuda predstavljala transmisijo državne politike. *Izseljenske matice* socialistične Jugoslavije so torej nadaljevale delo SORISa, le da so izpopolnile nekdanjo infrastrukturo in drugače zasnovale mehanizme vključevanja in izključevanja izseljencev. *Matice* so denimo nadaljevale in nadgradile prakso obiskov »domovine«, ki jo je zastavila Rafaelova družba z Izseljensko nedeljo.⁹¹ Izseljenski teden, ko je Jugoslavija praznovala vez z rojaki v tujini in v ta namen organizirala izlete v »domovino«, je predstavljal pomembno oporo razvoju jugoslovanskega turizma, Jugoslavijo je zbliževal z državami priselitve, izseljencem pa zagotovil pomembno vlogo v izseljenskih skupnostih.

Podobnosti v urejanju migracijske politike v kontekstu obeh Jugoslavij napatujejo k primerjalnim raziskavam skozi perspektivo dolgega trajanja. Obenem je poznavanje migracijskega režima in dejanskega izvajanja politik prve Jugoslavije pomembno za razumevanje položaja države v mednarodni delitvi dela, kot tudi za prepoznavanje »učinkovitosti«⁹¹ Jugoslavije pri oblikovanju diaspore v primerjalnem evropskem okviru. V tem oziru je relevantno tudi poznavanje slovenskih posebnosti, saj nam pomaga razumeti specifične urejanja migracijskih vprašanj v drugih večetničnih kontekstih po Evropi.

90 Prim. Brunnbauer, *Globalizing*, 284.

91 Prim. prispevek Petre Kavrečič in Mihe Kodermana v tej publikaciji.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd

371 *Veleposlaništvo Kraljevine Jugoslavije v Washingtonu* (AJ, 371 *Veleposlaništvo KJ v Washingtonu*)

449 *Konzulat Kraljevine Jugoslavije v Chicagu* (AJ, 449 *Konzulat KJ v Chicagu*)

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Ljubljana

74 *Kraljeva banska uprava, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje, Izeljenski in priseljenski referat (1929–1940)* (ARS, 74 *Izeljenski referat*)

Hrvaški državni arhiv (HDA), Zagreb

790 *Benko Grado Artur. Grada nastala za vrijeme vršenja funkcije eksperta Iseljenskog komesarijata Ministarstva socialne politike u Zagrebu (1923–1931)* (HDA, 790 *Benko Grado*)

1071 *Iseljenski komesarijat (1922–1939)* (HDA, 1071 *Iseljenski komesarijat*)

Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG), Nova Gorica

1133 *Engelbert Besednjak* (PANG, 1133 *Engelbert Besednjak*)

Literatura

Aranicki, Fedor. »Stanje našeg iseljavanja i izgledi za emigraciju uopće«. V: *Iseljenska nedelja. Predavanja i članci o iseljeničkom problemu*, ur. Nebojša Travica, 15–20. Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1933.

Bućin, Rajka. »Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu«. *Arhivski vjesnik* 60, št. 1 (2017): 37–60.

Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

- Brunnbauer, Ulf. »Labour Emigration from the Yugoslav Region«. V: *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migrations in the (Post-)Yugoslav Region, 19th-21st Century*, ur. Ulf Brunnbauer, 17–51. München: R. Oldenburg Verlag, 2009.
- Brunnbauer, Ulf. »Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia.« *European History Quarterly* 42, št. 4 (2012): 602–627.
- Brunnbauer, Ulf. *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lanham: Lexington Books, 2016.
- Choate, Mark I. *Emigrant Nation. The Making of Italy Abroad*. Cambridge: Harvard University Press, 2008.
- Drnovšek, Marjan. »Jugoslovansko-nemška sporazuma o sezonskem delu med svetovnjima vojnama«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 219–234.
- Drnovšek, Marjan. *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija, 2010.
- Drnovšek, Marjan. *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Drnovšek, Marjan in Aleksej Kalc. »Poklicne migracije Slovencev v jugoslovanskem prostoru med svetovnjima vojnama«. V: *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanost*, ur. Janja Žitnik Serafin, 91–117. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014.
- Đikanović, Vesna. *Iseljavanje u Sedinjene američke države: Jugoslavensko iskustvo 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.
- Đikanović, Vesna. »More than just a Piece of Paper: Yugoslav Citizenship Policies and Immigration in the USA 1918–1941«. V: *Staatsbürgerschaft und teilhabe: Bürgerliche, politische und soziale Rechte im östlichen Europa*, ur. Katrin Boeckh, Krisztina Busa, Antje Himmerleiche, Edvin Pezo in Natali Stegmann, 83–95. Oldenburg, München: De Gruyter, 2014.
- Friš, Darko. *Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O. F. M. (1907–1928)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1993.
- Gabaccia, Donna, Dirk Hoerder in Adam Walaszek. »Emigration and Nation-Building during the Mass Migrations from Europe«. V: *Citizenship and Those Who Leave*, ur. Francois Weil in Nancy L. Green, 63–90. Chicago: University of Illinois Press, 2007.
- Gojnič, Vlado. »Iz istorije crnogorskog iseljništva«. Portal Montenegrina. Kulturna Kapija Crne Gore, pridobljeno 13. februarja 2021. <http://montenegrina.net/dijaspora/iz-istorije-crnogorskog-iseljenstva-vlado-gojnic>.

- Herbert, Ulrich. *A History of Foreign Labor in Germany 1880–1980: Seasonal Workers, Forced Laborers, Guest Workers*. Ann Arbor: Michigan University Press, 1990.
- Hranilović, Nada. »Iseljenička politika u služba u Jugoslaviji između dva rata«. *Migracijske teme* 3, št. 3–4 (1987): 325–334.
- Janjetović, Zoran. »National Minorities in Yugoslavia 1918–1941«. *Review of Croatian History* 8, št. 1 (2012): 61–75.
- Kacin, Ivan. »Moje ječe«. V: *Slovenski izseljenski koledar za Južno Ameriko za leto 1937*, ur. Mirko Peljhan, 123–128. Buenos Aires: Slovensko prosvetno društvo, 1937.
- Kalc, Aleksej, Mirjam Milharčič Hladnik in Janja Žitnik Serafin. *Doba velikih migracij na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020.
- Kalc, Aleksej. »O vzpostavitvi izseljenske zakonodaje v prvi Jugoslaviji«. *Annales. Series Historia et Sociologia* (2021, v tisku).
- Klemenčič, Matjaž in Darko Friš. »Iz arhiva Ivana Moleka«. *Viri* 3 (1990): 75–91.
- Kolar, Bogdan. »Družba svetega Rafaela do ustanovitve ljubljanske podružnice«. *Dve domovini / Two Homelands* 1 (1990): 107–119.
- Kristan, Cvetko Anton. »Ob 25-letnici velikega izleta SNPJ v domovino«. *Rodna gruda*, november–december 1955, 242.
- Kuzmič, Mihael. *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Betlehemu v ZDA 1893–1924: Naselitev in njihove zgodovinske, socialne, politične, literarne in verske dejavnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.
- Larson, Ethan. »The New Old Country. The Kingdom of Yugoslavia and the Creation of a Yugoslav Diaspora 1914–1951«. Doktorska disertacija, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2020.
- Mačkovšek, Janko. »Statistika Slovencev«. V: *Slovanski svet: Zemljepisna in statistična slika današnjega slovanstva*, ur. Lubor Niederle, 245–260. Ljubljana: Omladina, 1911.
- Miletić, Aleksandar. *Journey under Surveillance: The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context 1918–1928*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.
- Mrkun, Anton. »Naš narodni izseljeniški program«. *Izseljeniški vestnik* 2, št. 4 (1932), 2–3.
- Novak, Bogdan Ciril. *Pater Kazimir Zakrajšek*. Ljubljana: Družina, 2004.
- Nobile, Annunziata. »Politica migratoria e vicende dell'emigrazione durante il fascismo«. *Il Ponte* (november/december 1974): 1322–1341.

Palairret, Michael. »The 'New' Immigration and the Newest: Slavic Migrations from the Balkans to America and Industrial Europe since the Late Nineteenth Century«. V: *The Search for Wealth and Stability. Essays in Economic and Social History*, ur. T. C. Smout, 43–65. London: Palgrave Macmillan, 1979.

Perovšek, Jurij. *V zaželjeni deželi. Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.

Petrungaro, Stefano in Fabio Giomi. »Voluntary Associations, State and Gender in Interwar Yugoslavia. An Introduction«. *European Review of History/Revue européenne d'histoire* 26, št. 1 (2019): 1–18.

Pezo, Edvin. »'Re-conquering' Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918–1941)«. V: *Transnational Societies, Transnational Politics. Migrations in the (Post-)Yugoslav region, 19th–21st Century*, ur. Ulf Brunnbauer, 73–94. München: Oldenburg Verlag, 2009.

Phelps, Nicole M. *U.S.-Habsburg Relations from 1815 to the Paris Peace Conference: Sovereignty Transformed*. New York: Cambridge University Press, 2013.

Poznan, Kristina E. »Return Migration to Austria-Hungary from the United States in Homeland Economic and Ethnic Politics and International Diplomacy«. *The Hungarian Historical Review* 6, št. 3 (2017): 647–667.

Premrov, Jože. »Desetletnica Rafaelove družbe v Ljubljani«. *Izseljenski vestnik*, št. 8 (avgust 1937), 69.

Pretelli, Matteo. *Il fascismo e gli italiani all'estero*. Bologna: CLUEB, 2010.

Puskàs, Julianna. *From Hungary to the United States (1880–1914)*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1982.

Ragazzi, Francesco. *Governing Diasporas in International Relations. The Transnational Politics of Croatia and Former Yugoslavia*. New York: Routledge, 2017.

Rahten, Andrej. *Izidor Cankar: diplomat dveh Jugoslavij*. Mengeš: Center za evropsko prihodnost; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.

Rass, Christoph. »Temporary Labour Migration and State-Run Recruitment of Foreign Workers in Europe, 1919–1975: A New Migration Regime?«. *International Review of Social History* 57 (2012): 191–224.

Rozman, Jože. »Izseljenstvo naš neobdelan socialni problem«. *Izseljenski vestnik*, št. 3 (marec 1939), 33.

Tosi, Luciano. »La tutela internazionale dell'emigrazione«. V: *Storia dell'emigrazione italiana. Arrivi*, ur. Piero Bevilacqua, Andreina De Clementi in Emilio Franzina, 439–456. Roma: Donzelli, 2002.

Troch, Pieter. »Yugoslavism Between the World Wars: Indecisive Nation-Building«. *Nationalities Papers* 38, št. 2 (2010): 227–244.

- Varlez, Louis. »Migration Problems and the Havana Conference of 1928«. *Internationmal labour review* XIX, št. 1 (1929): 1–19.
- Wachtel, Andrew Baruch. *Ustvarjanje naroda, razbijanje naroda: književnost in kulturna politika v Jugoslaviji*. Ljubljana: Center za slovensko književnost, 2003.
- Waldinger, Robert in Nancy L Green. »Introduction«. V: *A Century of Transnationalism. Immigrants and Their Homeland Connections*, ur. Robert Waldinger in Nancy L. Green, 1–31. Chicago: University of Illinois Press, 2016.
- Waterbury, Myra. »Bridging the divide: Towards a comparative framework for understanding kin state and migrant sending state diaspora politics«. V: *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*, ur. Rainer Baubock in Thomas Faist, 131–148. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Willcox, Walter F. in Imre Ferenczi, ur. *International Migrations. Volume I: Statistics. National Bureau of Economic Research nr. 14*. New York: Arno Press, 1929.
- Zakrajšek, Kazimir, ur. *Izseljenski zbornik Izseljenske zbornice v Ljubljani*. Ljubljana: Družba sv. Rafaela, 1938.

NADZOR NAD »MANJŠINCI V IZGNANSTVU«: IZSELJENCI IZ JULIJSKE KRAJINE, FAŠISTIČNA ITALIJA IN NARODOTVORNA POLITIKA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE¹

Miha Zobec

Čas po prvi svetovni vojni, ki se v Srednji in Vzhodni Evropi ni končala 1918,² ampak se je nadaljevala v nemirih, izbruhih nezadrževanega besa nad šibkejšim delom prebivalstva in drugih oblikah političnega, etničnega in razrednega nasilja, je prinesel tudi nastanek novih nacionalnih držav na ruševinah imperijev.³ Nove države (a ne le nove, tudi že prej vzpostavljene sile so izvajale podobno politiko)⁴ so vse po vrsti delovale kot nacionalizirajoče (*nationalizing states*), torej kot »lastnina« konstitutivnega naroda. Ta si je v vnemi po izgradnji nacije in države (*nation-building*) ter zaradi strahu, da bi prisotnost nacionalnih manjšin okrnila nadzor (suverenost) nad ozemljem, prizadeval preostale etnične skupnosti asimilirati ali si jih kako drugače pokoriti. S tem je postal akuten problem nacionalnih manjšin, torej tistih narodnih skupnosti, ki so bile s preureditvijo meja in oblikovanjem držav potisnjene v drugotno vlogo. Od 30 milijonov ljudi, kolikor jih je živelo v tedanji Evropi, jih je 25 živelo v srednjem in vzhodnem delu kontinenta, zato je to vprašanje pestilo predvsem ta del celine.⁵

- 1 Prispevek je nastal v okviru projekta »Manjšine, diaspore in subverzivneži: izveteritorialni nadzor nad slovenskimi izseljenci med svetovnim vojnama« (Z5-1880), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.
- 2 Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923* (New York: Penguin Random House, 2016).
- 3 O nasilju na obmejnih območjih Srednje in Vzhodne Evrope glej: Omer Bartov in Eric Weitz, »Introduction: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands«, v: *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*, ur. Omer Bartov in Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013).
- 4 O neprimernosti ločevanja med vzhodno in zahodno Evropo glede obravnave skupnosti nacionalnih manjšin glej: Tara Zahra, »The 'Minority Problem' and National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands«, *Contemporary European History* 17, št. 2 (2008).
- 5 Mark Mazower, »Minorities and the League of Nations in Interwar Europe«, *Daedalus* 126, št. 2 (1997): 52.

Z nacionaliziranjem političnega življenja so si države v tem času prizadevale izvrševati nadzor tudi nad »svojim« izseljenstvom, torej nad tistimi pripadniki konstitutivnega naroda, ki so živeli v tujini. Na to pot je med prvimi, že proti koncu 19. stoletja, stopila Italija, na Poljskem pa so iniciative za oblikovanje z »domovino« povezane diaspore izhajale iz vrst samih izseljencev v ZDA. Šele fašistična Italija je bila tista, ki je izseljence izrecno obravnavala kot »Italijane na tujem« (*italiani all'estero*). Da bi diasporo nadzorovala in jo organsko povezala z »matico«, je že obstoječi birokratski aparat nadgradila in ga prepojila s fašistično ideologijo. Na podoben način je v času med vojnama delovala tudi Poljska, na pot nacionalizacije izseljenstva pa je krenila tudi nova jugoslovanska država.⁶

Nacionalne manjšine so se med vojnama znašle med državami gostiteljicami, ki so si jih prizadevale asimilirati, ter njihovimi nacionalnimi domovinami (če so jih manjšine imele). Slednje so v skladu z narodotvorno ideologijo pripadnike manjšin obravnavale kot del svojega enotnega čezmejnega naroda in so si jih zato prizadevale vezati nase.⁷ V takem položaju so se znašli tudi Slovenci in Hrvati iz Julijske krajine. Prisilna italijanizacija je sprožila množično izseljevanje skupnosti, ki je nove domove našla zlasti v svoji »domovini« Jugoslaviji (do leta 1929 Kraljevini SHS, od tedaj Kraljevini Jugoslaviji; v nadaljevanju za državo uporabljam preprosto izraz Jugoslavija) in pa v oddaljeni Argentini. Izseljenci iz Julijske krajine so bili nekakšni »manjšinci v izgnanstvu«. Na jugoslovanskih tleh je bilo njihovo izseljensko gibanje, ki je obsojalo fašistični režim v Julijski krajini, dolgo časa tesno povezano s strukturami oblasti, posebej s kraljevo diktaturo. Pri tem se ni razlikovalo od podobnih gibanj manjšinskih izseljencev v Evropi, ki so bila ravno tako prepletena z državno politiko in velikokrat povezana z avtoritarnimi težnjami oblastnikov. Ti so tovrstna gibanja izrabili za uresničevanje svojih interesov.⁸

Selitev skupnosti Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine v Argentino je po drugi strani za Jugoslavijo pomenila novo dimenzijo, saj so izseljenci postali del zamišljene skupnosti Jugoslovancev po svetu, poznane pod izrazom »deseta

6 Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America and the State since the Late Nineteenth Century* (Lanham: Lexington Books, 2016); Mark I. Choate, *Emigrant Nation. The Making of Italy Abroad* (Cambridge: Harvard University Press, 2008); Donna Gabaccia, Dirk Hoerder in Adam Walaszek, »Emigration and Nation-Building during the Mass Migrations from Europe«, v: *Citizenship and Those Who Leave*, ur. Francois Weil in Nancy L. Green (Chicago: University of Illinois Press, 2007); Matteo Pretelli, *Il fascismo e gli italiani ll'estero* (Bologna: CLUEB, 2010).

7 Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe* (New York: Cambridge University Press, 1996), 5.

8 Xosé M. Núñez Seixas, »Unholy Alliances? Nationalist Exiles, Minorities and Anti-Fascism in Interwar Europe«, *Contemporary European History* 25, št. 4 (2016): 597–598.

banovina. Ta je po upravnih reformah 1929 dopolnjevala devet banovin na tleh Jugoslavije in je bila tako integralno, vsaj na idejni ravni, če ne že dejansko, vezana v državno celoto.⁹ Kljub temu, da Jugoslavija »svojih« izseljencev ni mogla nadzorovati tako, kot je državljane na svojih tleh, je prek konzularne infrastrukture skrbela, da so izseljenci ostajali lojalni kroni Karađorđevićev. Glede na to, da pri tem ni bila posebej uspešna,¹⁰ ni bilo mogoče pričakovati, da bi pri emigrantih iz Julijske krajine v Argentini zabeležila omembe vredne dosežke, saj so bili ti kot Slovenci in Hrvati sicer pripadniki konstitutivnega naroda, a so bili kot italijanski državljani za jugoslovansko oblast nedosegljivi. Pri navezovanju stikov z njimi je zato država lahko uporabila zgolj mehanizme »oblikovanja diaspore«, ne pa tudi »integriranja diaspore«.¹¹ Prav to, da država izseljencem ni mogla pomagati pri reševanju konkretnih zasebno-pravnih zagat, je ob velikokrat nespametni politiki jugoslovanskih diplomatskih predstavnikov pripomoglo k njihovi odtujitvi od Jugoslavije.

Raziskovanje vprašanja izseljencev iz Julijske krajine nam omogoča povezovanje vprašanja državnega nadzora nad zamejstvom in izseljenstvom in pomaga ugotoviti, ali je Jugoslavija uspela integrirati oba pristopa do »rojakov na tujem«. Običajno se raziskave lotevajo vprašanja državnih politik do rojakov na tujem bodisi s stališča držav, ki se angažirajo za »svoje« izseljenstvo, bodisi s plati tistih, ki skrbijo za manjšine v zamejstvu. Tovrstna delitev perspektiv, ki je v primeru Julijske krajine v slovenskem in tudi mednarodnem zgodovinopisju posebej poudarjena, pa onemogoča analitični preboj, ki bi ga prineslo vzporedjanje državnih politik in ugotavljanje, v katerih okoliščinah in zakaj se določena država angažira za določene skupine onkraj meja njene teritorialne suverenosti.¹² Na podlagi zbranega gradiva je videti, da je jugoslovanski angažma za rojake v zamejstvu vsaj v času kraljeve diktature predstavljal krinko za mobilizacijo identitetne politike, ki je z naslavljanjem jugoslovanskosti preusmerjala pozornost z nepriljubljene monarhije in ta način utrjevala oblast. Pogled na celotno jugoslovansko čezmejno politiko pa razkriva državo, ki se je predstavljala za glasnika vseh Jugoslovancev, vendar ji je šibek položaj v mednarodnih odnosih

9 Brunnbauer, *Globalizing*, 223.

10 Prim. Ethan Larson, »The New Old Country. The Kingdom of Yugoslavia and the Creation of a Yugoslav Diaspora 1914–1951« (doktorska disertacija, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2020).

11 Alan Gamlen, »The emigration state and the modern geopolitical imagination«, *Political Geography* 27 (2008): 851.

12 Myra Waterbury, »Bridging the divide: Towards a comparative framework for understanding kin state and migrant-sending state diaspora politics«, v: *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*, ur. Rainer Baubock in Thomas Faist (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 131.

preprečeval, da bi se odločneje zavzela za »zamejce«. Ne nazadnje je, za razliko od Madžarske, ki je imela približno dve tretjini rojakov za mejami, na te Jugoslovane lahko preprosto pozabila, ne da bi bila zato kakor koli prizadeta politična legitimnost vladajočih.

Politično gibanje emigrantov iz Julijske krajine v Jugoslaviji je v času kraljeve diktature sodilo v kompleks »prostovoljskih društev«, ki so evidentno služila kot »dodatno orodje jugoslovanskega narodotvornega in državotvornega projekta«. ¹³ Emigrantskega gibanja, ki je najbolj zaživelo prav v času diktature, torej ne moremo razumeti izven kontekstov jugoslovanske državne politike, ki je načrtno usmerjala in nadzirala delovanje vseh društev.

Vprašanje emigrantov na jugoslovanskih tleh zato razkriva, kako si je določena smer v političnem gibanju emigrantov v sozvočju z državno politiko uspela zagotoviti nadzor nad gibanjem in monopol nad njegovo reprezentacijo. Jugoslovanska politika je gibanje izkoristila za uresničevanje narodotvornih načrtov, nikoli pa ni integrirala prizadevanj izseljencev v svojo državno politiko. Po jugoslovanskem zbližanju z Italijo je nadzor državnih struktur zaradi italijanskega pritiska pripeljal do zatona političnega gibanja. S tem se je aktivizem v imenu »neodrešenih bratov« preselil k izseljenski skupnosti iz Julijske krajine v Argentini. Pri prikazu dejavnosti emigrantov v Jugoslaviji se opiram na gradivo italijanske diplomacije, zlasti predstavništva v Beogradu. S pomočjo diplomatsko-konzularne infrastrukture je Italija namreč skrbno nadzorovala dejavnosti emigrantskega gibanja. To ji je uspevalo tudi zato, ker so bili med emigranti ovaduhi, ki so informacije posredovali italijanskim konzulatom. ¹⁴ Italijanski predstavniki so sicer težili k zmanjševanju pomena emigrantskega gibanja, vendar njihova poročila zaradi temeljitega vpogleda v delovanje izseljenskega gibanja predstavljajo pomemben vir. Posebej zato, ker se arhiv Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, krovne izseljenske organizacije v 1930ih letih, ni ohranil.

Pregled zunajteritorialnega nadzora, ki ga je vršila jugoslovanska diplomatska služba nad izseljensko skupnostjo iz Julijske krajine v Argentini kaže, da se je velik del skupnosti obrnil proti Jugoslaviji, saj so jugoslovanski predstavniki načrtno preganjali vse, ki se niso strinjali s kraljevim režimom. Jugoslovanski ambasadorji in njihovo osebje tudi kasneje, ko so se odnosi med predstavništvom in izseljenci otoplili, niso zmogli premostiti prejšnjih razlik s skupnostjo

13 Stefano Petrunaro in Fabio Giomi, »Voluntary associations, state and gender in interwar Yugoslavia. An introduction«, *European Review of History/Revue européenne d'histoire* 26, št. 1 (2019): 7.

14 Prim. Andrej Vovko, »Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933«, *Zgodovinski časopis* 32, št. 4 (1978): 471.

in vzpostaviti tvornega sodelovanja. Kljub temu, da je večina izseljencev še vedno čutila, da Jugoslavija na nek način predstavlja njihovo domovino, te domovine ni utelešala Kraljevina Jugoslavija, temveč drugače zasnovana južnoslovska država.

Skupnost izseljencev je nadzorovalo tudi italijansko diplomatsko predstavništvo s pomočjo fašistične celice v Argentini. Poleg tega, da so nadzorovali tiste, ki so imeli kartoteko že v Julijski krajini, naj bi podatke o skupnosti zbirali predvsem z namenom, da bi spoznali, kako bi izseljenci reagirali ob morebitnem izbruhu vojne med Jugoslavijo in Italijo.¹⁵ Žal teh navedb, ki so jih primorski izseljenci pošiljali jugoslovanskemu ambasadorju, ni bilo mogoče preveriti v arhivu italijanskega zunanjega ministrstva, saj je gradivo italijanske ambasade v Argentini neinventarizirano. Vseeno pa indici, ki jih je mogoče zaslediti v kartotekah subverzivnežev,¹⁶ dajejo slutiti, da je bila vohunska mreža fašistične Italije široko razpredena in je najbrž vključevala tudi fašiste. V sporočilih se namreč velikokrat sklicujejo na »zaupen vir«, ki pa ostaja neimenovan.

Raziskovanje »manjšincev v izgnanstvu« nam pomaga razumeti dinamike razmerij med nacionalnimi manjšinami, narodotvornimi politikami in nadzorom nad migracijami. Umeščenost izseljencev iz Julijske krajine med »tuo domovino« in »oddaljeno tujino« ponazarja večplastnost nadzora: po eni strani gre za zunajteritorialni nadzor fašistične Italije nad emigrantskim gibanjem tako v Jugoslaviji kot Argentini, po drugi strani za nadzor Jugoslavije nad gibanjem in njegovo vključitvijo v narodotvorne politike države, po tretji pa za nadzor emigrantskih elit nad delovanjem gibanja in njegovo reprezentacijo. Aktivizem gibanja je zato mogoče razumeti zgolj v odnosu do omenjenih dejavnikov. Problematika izseljencev iz Julijske krajine je torej izjemno kompleksna, zlasti zaradi tega, ker so ti se znašli na presečišču interesov antagonističnih sosednjih držav. Njihovo vprašanje ponazarja problem, ki je med vojnama pestil Evropo – soodvisnost med vprašanji nacionalnih manjšin, reakcijami izseljencev na manjšinski problem ter odnosi med državo gostiteljico in »nacionalno domovino« teh manjšin. Prav zaradi tega je raziskovanje problematike izseljencev iz Julijske krajine širše relevantno.

15 AJ, 385 *Veleposlaništvo KJ v Buenos Airesu*, šk. 12, popisna pola 61 (385-12-61), »Promemoria za dr. I. Šveгла«, nepodpisano in nedatirano, najbrž Karlo Jušić Kenda kot prejšnje pismo v nizu (27. junij 1932).

16 Tu imam v mislih *Casellario Politico Centrale* (CPC) oz. centralni politični katalog. Italija je že konec 19. stoletja oblikovala sistem nadzorovanja subverzivnežev, ki ga je fašizem še izpopolnil. Vpis v CPC je pomenil nenehno spremljanje posameznika, ki si je označbo »prislužil«. Za več o CPC glej: Giovanna Tosatti, »La banca del Casellario politico centrale presso l'Archivio Centrale dello Stato«, *Archivi & Computer* 92, št. 2 (1992).

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA IN NJENI DIASPORI

Oblikovanje Jugoslavije je z vidika prebivalstva in demografske politike sledilo smernicam večine evropskih držav po prvi svetovni vojni. Kljub temu, da je demografija že v 19. stoletju (in že z absolutizmom) postala eden od prijemov modernizacijske politike, je bil čas po prvi svetovni vojni tisti, ki je državnemu nadzoru nad gibanjem prebivalstva dal tudi nacionalizacijski pečat. Tako kot druge države v Srednji in Vzhodni Evropi je tudi Jugoslavija diferencirala med »domačim«, konstitutivnim delom prebivalstva, in »tujim«, ki je pri naporih za izgradnjo nacije predstavljal moteč element in si ga je država zato prizadevala omiliti oz. odpraviti. Nič nenavadnega torej ni, da so se administratorji selitvene politike zgledovali po italijanskem demografskem modelu, ki je izseljevanje etničnih Italijanov leta 1927 povsem zaustavil.¹⁷ Etnični principi oblikovanja Jugoslavije so bili razvidni tudi iz zakona o državljanstvu, sprejetega 1928, ki je osebam »srbsko-hrvaško-slovenskega izvora« olajšal pridobivanje državljanstva in predvideval, da Jugoslovani, ki so se rodili izven Jugoslavije, ostanejo jugoslovanski državljanji, dokler državljanstva ne prekličejo.¹⁸ Tovrstne zahteve, torej pripadnost državi izselitve po načelu *jus sanguinis*, je Italija predstavila že na migracijski konferenci v Rimu 1924,¹⁹ tako da so se snovalci jugoslovanskih politik zgledovali po njih.²⁰

Diskurz oblastne racionalnosti (vladnosti) je torej temeljil na oblikovanju skupnosti, ki naj je ne bi povezovale državljanske pravice, temveč skupna dediščina, etničnost in kultura²¹ in je zato stremel k vzpostavitvi suverenosti nad vsemi ljudmi, ki so pripadali »srbsko-hrvaško-slovenskemu izvoru«, pa čeprav so živeli izven meja države. S prizadevanjem po oblikovanju čezmejne skupnosti

17 HDA, 1071 *Iseljениčki komesarijat*, šk. 549, Fedor Aranicki, »Naš izseljениški problem«, *Letopis Matice srpske*, april 1930. O italijanski demografski politiki glej: Carl Ipsen, *Demografia totalitaria. Il problema della demografia nell'Italia fascista* (Bologna: Il Mulino, 1997). Posebej o migracijski politiki med drugimi: Annunziata Nobile, »Politica migratoria e vicende dell'emigrazione durante il fascismo«, *Il Ponte*, november/december 1974; Anna Treves, *Le migrazioni interne nell'Italia fascista* (Torino: Einaudi, 1976).

18 »Zakon o državljanstvu kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev«, *Uradni list mariborske in ljubljanske oblasti*, 19. november 1928, 741.

19 David Aliano, *Mussolini's National Project in Argentina* (Madison: Farleigh Dickinson University Press, 2012), 35.

20 Artur Grado Benko, tedaj ekspert Izseljениškega komisariata, je zapisal, da je Italija na konferenci zastopala tudi jugoslovanske interese, saj so priseljenci obeh držav v ZDA tvorili del t. i. nove imigracije (angl. *new immigration*), izseljevanje iz obeh pa je bilo z novim kvotnim sistemom močno prizadeto. Glej: HDA, 790 *Benko Grado*, šk. 3, »Medjunarodna migraciona konferenca u Rimu i naši interesi«.

21 Francesco Ragazzi, *Governing Diasporas in International Relations. The Transnational Politics of Croatia and Former Yugoslavia* (New York: Routledge, 2017), 13.

Jugoslovanov je država na idejni ravni postavila odnos do rojakov v zamejstvu in tistih v izseljenstvu na skupno osnovo. Zaradi težav, s katerimi se je država soočala pri konstituiranju in umeščanju v mednarodni prostor, pa sta se odnosa do izseljencev in zamejcev dejansko v mnogočem razlikovala. Medtem ko je odnos do izseljenstva temeljil na spremembah v migracijskih tokovih, transformaciji jugoslovanskih socio-političnih struktur in potrebah migrantov, je bil odnos do čezmejnih jugoslovanskih manjšin pogojen z drugimi dejavniki. Nanj so vplivali kompleksen ustroj Jugoslavije, geopolitični kontekst in obravnava manjšin na jugoslovanskem ozemlju. Prvič, medtem ko so hrvaški in slovenski politiki opozarjali na težave manjšine v Julijski krajini, je bilo srbski vladajoči eliti to vprašanje tuje, saj je svojo interesno sfero postavljala na Balkan in v Podonavje, in ne na Jadransko morje.²² Dejstvo, da Julijska krajina ni zasedala vidne vloge v jugoslovanski identiteti, je predstavljalo osnovno oviro pri oblikovanju kakršnega koli državnega angažmaja za intervencijo v imenu »neodrešenih bratov«.²³ Jugoslavija poleg tega ni bila revizionistična država, kot so bile Madžarska in Italija ter kasneje Nemčija, temveč si je prizadevala za ohranitev postavljenih državnih meja.²⁴ Drugič, država je imela mejne spore skorajda z vsemi sosedomi, razen z Grčijo. Tako Madžarska kot Bolgarija in Italija so si prizadevale za širitev na račun Jugoslavije. Jugoslovanska politika do Julijske krajine je bila v veliki meri odvisna od odnosov države s fašistično Italijo. Slednja se je povezovala z jugoslovanskimi sosedomi in si prizadevala izkoristiti njihovo sovraštvo do Jugoslavije ter tako državo izolirati v mednarodni politiki in jo s podporo separatističnim gibanjem notranje destabilizirati.²⁵ Tretjič, Jugoslavija je bila v mednarodni skupnosti na slabem glasu zaradi položaja manjšin v državi. Za razliko od Italije, ki je Društvo narodov ni obvezovalo k spoštovanju manjšinskih pravic (poleg tega je Italija bila članica Sveta DN, torej odločujočega organa), je bila Jugoslavija dolžna spoštovati določila, predvidena v mirovni pogodbi.²⁶ Pritožbe na račun nespoštovanja manj-

22 Lavo Čermelj, »Kako je prišlo do prijateljskega pakta med Italijo in Kraljevino SHS 1924«, *Zgodovinski časopis* 9, št. 1–4 (1955): 194; Igor Tchoukarine, »The Contested Adriatic Sea: The Adriatic Guard and Identity Politics in Interwar Yugoslavia«, *Austrian History Yearbook* 42 (2011): 40.

23 Prim. Eva Østergaard-Nielsen, *International Migration and Sending Countries. Perceptions, Policies and Transnational Relations* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003), 219.

24 Harris Mylonas, *The Politics of Nation-Building: Making Co-nationals, Refugees and Minorities* (New York: Cambridge University Press, 2012), 147.

25 Teodoro Sala, »Tra Marte e Mercurio. Gli interessi danubiano-balcanici dell'Italia«, v: *Fascismo e politica di potenza. Politica estera 1922–1939*, ur. Enzo Collotti, Nicola Labanca in Teodoro Sala (Milano: RCS Libri S.p.A., 2000), 228.

26 O tem, kako se je jugoslovanska delegacija zoperstavljala vključitvi zahteve po zaščiti manjšinskih pravic v mirovno pogodbo, glej: Carlile Aylmer. Macartney, *National States and*

šinskih določil v Jugoslaviji so v obliki peticij²⁷ preplavljale Društvo narodov.²⁸ Posebej intenzivno so se na mednarodno telo obračali pripadniki makedonskih manjšin, katerih posebnosti je država zanikala in jih deklarirala za »južne Srbe«. V svoji asimilacionistični, diskriminatorni in nenazadnje ekspulzivni politiki je bila Jugoslavija v odnosu do makedonsko govorečih manjšin precej podobna italijanskemu postopanju do slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini. Jugoslovanska politika do manjšin je torej delegitimirala prizadevanja države po zaščiti »svojih« rojakov v Julijski krajini. To postane očitno ob upoštevanju dejstva, da je bila Jugoslavija ekonomsko zaostala in v mednarodnem prostoru nemočna država.

Italija je s svojo varnostnoobveščevalno mrežo in nadzorom prek konzularne infrastrukture učinkovito preprečevala, da bi se Jugoslavija bolj aktivno angažirala za svoje rojake v Julijski krajini. Manjšinski in emigrantski aktivisti so si zato prizadevali strniti vrste in internacionalizirati vprašanje Julijske krajine ter o vprašanju informirati jugoslovanske izseljenske skupnosti po svetu. Del tega zavzemanja je bilo tudi oblikovanje Delovne skupine za svetovno zvezo Jugoslovanov (srb. *Radna grupa za svetsku zajednicu Jugoslovena*), katere idejni oče je bil vodja gibanja izseljencev iz Julijske krajine Ivan Marija Čok v navezi z migracijskim aktivistom Hinkom Sirovatko. Ustanovitev Delovne skupine je sledila smernicam, ki jih je zastavila Svetovna zveza Poljakov na tujem, ustanovljena leta 1934 v času diktature generala Piłsudskega. Tako kot poljska vzornica naj bi tudi jugoslovanska zveza v eni organizaciji, oblikovani v duhu državnih nacionalističnih kampanj v 1930ih letih, povezovala Jugoslovane v zamejstvu in izseljenstvu. Kljub temu, da je kralj Aleksander zamisel o ustanovitvi take organizacije podpiral, ideja ni dobila ministrske podpore, zato dlje od ustanovnega srečanja ni prišla.²⁹ Pomanjkanje državne podpore je kazalo na primanjkljaj interesa za resničen angažma za Julijsko krajino, kar je mogoče ob pozorni analizi dogajanja zaslediti tudi ob drugih priložnostih.

National Minorities (London: Oxford University Press, 1934).

- 27 Peticije, ki so jih od 1921 pripravili predstavniki manjšin, je najprej (preden jih je sprejel Svet DN) obravnavala Sekcija za manjšine v okviru Sekretariata DN. Kot ugotavlja Cowan (2003), je bila večina peticij zavrženih zaradi uporabe nasilnega jezika. Kritika državne diskriminacije je torej trčila na nenapisan kodeks mednarodne diplomacije, ki je zakrival rasne in razredne hierarhije. Tovrstna praksa je kazala na neenakovrednost držav v mednarodni politiki. Glej: Jane Cowan, »Who's Afraid of Violent Language? Honour, Sovereignty and Claims-Making in the League of Nations«, *Anthropological Theory* 3, št. 3 (2003).
- 28 Pablo de Azcarate, *The League of Nations and National Minorities: an Experiment* (New York: Kraus, 1972), 48–51.
- 29 ARS, 1164 *Josip Vilfan*, šk. 26, »Zapisnik utemeljiteljne skupštine Radnog udruženja za svjetsku zajednicu Jugoslovenax«, Zagreb, 31. marec 1935.

TUJCI V DOMOVINI: SKUPNOST IZ JULIJSKE KRAJINE V JUGOSLAVIJI IN NADZOR NAD NJENO POLITIČNO DEJAVNOSTJO

Prvotni izseljenci iz Julijske krajine v Jugoslaviji so bili dejansko begunci, ki so po koncu spopadov ostali na ozemlju nove države. Kmalu so se jim priključili zaposleni v državnih službah, saj je te delavce italijanska oblast najprej odpustila. Nekaj beguncev se je že takoj po koncu konfliktov v Ljubljani organiziralo v Pisarni za zasedeno ozemlje, dejansko prvi organizaciji, ki se je angažirala za zasedeno Primorje in je o dogajanju na tem ozemlju obveščala merodajne kroge na pariški mirovni konferenci.³⁰ Večina prvih priseljencev se je kmalu integrirala v družbo in je na ozemlje, ki so ga zapustili, gledala bolj z nostalgijo kot z izrazitim aktivizmom.³¹ Ti priseljenci so nadomestili marsikaterega javnega uslužbenca, ki se je po propadu Habsburške monarhije umaknil iz novonastale jugoslovanske države.³² Z zaostrovanjem fašističnega režima so pričeli prihajati novi priseljenci. Najprej so bili to učitelji, ki jih je v beg potisnila šolska reforma v obdobju 1923–1924, kasneje pa še drugi sloji prebivalstva, ki so domove zapustili, ko je režim razpustil slovenski tisk in društva ter se spraval na denarne zavode in hranilnice.³³ Z razbitjem tiska in društev so se v emigracijo umaknili tudi predstavniki meščanske elite, ki mnogokrat niso smeli več nadaljevati svojega poklica. Fašistični pritisk, zlasti delovanje politične policije in Posebnega sodišča za zaščito države (ital. *Tribunale speciale per la difesa dello stato*),³⁴ je prisilil v emigracijo tudi tiste člane ilegalnih organizacij, ki niso padli v roke fašistične »pravice«.

Tudi oni so se tako znašli med deset tisoči, ki so se v obdobju med vojnama izselili iz Julijske krajine v Jugoslavijo. Točnejšega obsega zaradi pomanjkljivih statistik ni mogoče dognati.³⁵ Kljub temu pa raziskovalci sklepajo, da so številke, ki jih je navajala Zveza jugoslovanskih izseljencev iz Julijske krajine,

30 Dušan Nečak, »Pisarna za zasedeno ozemlje«, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 20 (1972).

31 Albert Rejec, »Odgovori na vprašalnico«, v: *Domovina, kje si? Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca*, ur. Branko Marušič (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1998), 37.

32 Piero Purini, »Le metamorfosi etniche di Trieste nel periodo 1914–1919«, *Annales. Series Historia et Sociologia* 12, št. 2 (2002): 349–350.

33 Za podrobnosti o vzrokih za izseljevanje glej: Aleksej Kalc, »L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia ed il suo ruolo politico«, *Annals for Istrian and Mediterranean Studies* 6, št. 8 (1996): 24–28.

34 O delovanju Posebnega sodišča v Julijski krajini glej: Maura Hametz, »Quotidian Intimidation and Mussolini's Special Tribunal in Istria and the Eastern Borderlands«, *Acta Histriae* 26, št. 4 (2018).

35 Kalc, »L'emigrazione«, 28; Piero Purini, »Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu. Problematika ugotavljanja števila neitalijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 38, št. 1–2 (1998): 39–40.

krovna organizacija izseljenskih društev iz Julijske krajine v Jugoslaviji, stvarne. Te ocene govorijo o 100.000 izseljenih, med katerimi naj bi jih 25.000 odšlo v Latinsko Ameriko, zlasti Argentino, 5.000 v Francijo in Belgijo, ostali pa so novo pot začeli v Jugoslaviji.³⁶

Priseljenci v Jugoslaviji na splošno niso naleteli na dobrodošlico, saj so morali računati na zasičen delovni trg, njihov prihod pa je skorajda sovpadal z gospodarsko krizo, kar je sprejem še poslabšalo. Kot poroča fizik in manjšinski aktivist Lavo Čermelj (v Ljubljani je bil med ustanovitelji Manjšinskega inštituta), so migrante velikokrat obkladali z žaljivkami, tako da je imela beseda Primorec »podoben prizvok kot zamorec«. ³⁷ Velikokrat se je napetost pojavljala tudi zaradi »drugačnosti« Primorcev, ki so se od domačinov med drugim razlikovali tudi po svojem izrazitem simpatiziranju z jugoslovanstvom. Te karakterne značilnosti je spretno ubesedil pisatelj Vladimir Bartol, sicer tudi sam emigrant. Njegovi starši, državni uslužbenci, so se z otroki v Ljubljano priselili 1919. Takole je zapisal:

Ti begunci so prinesli s seboj svoj drugačni temperament, svojo večjo svetovnonazorsko in politično širino in svoje sanje o veliki in močni jugoslovanski državi, ki naj bi pripravila vse za osvoboditev njihove zemlje in njihovih zasužnjenih rojakov. [...] Vsak, tudi najpreprostejši primorski rojak se je v nasprotju z ljubljanskim pilharjem zavedal, kaj je prinesla s seboj združitev jugoslovanskih narodov in kolikšen pomen ima lastna državna tvorba. Zato je bil izrazito »državotvoren« in so ga domače, z njegovega državnopolitičnega širšega koncepta malenkostne razprtije razburjale in izzivale h kritiki. A tudi njegova »državotvornost« je naletela pri domačinih na kaj slabo razumevanje. Očitali so mu ambicioznost, komolčarstvo in politični oportunitizem.³⁸

Med primorskimi in istrskimi emigranti so obstajale znatne razlike v pogledih na Jugoslavijo in modalitetah pristopa do vprašanja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Razlika je v glavnem izhajala iz idejnih razhajanj med mlajšo in starejšo generacijo. Zrušenje imperijev in povojna nestabilnost sta mladim spodmaknili tla pod nogami, hkrati pa jih je ruska revolucija opogumila in motivirala k tveganemu življenju v svetu, ki ga je zaznamovala nestabilnost.³⁹ Njihov prihod v Jugoslavijo je skorajda sovpadal z gospodarsko krizo, zato so

36 Purini, »Raznarodovanje«, 40.

37 Lavo Čermelj, *Med prvim in drugim tržaškim procesom* (Ljubljana: Slovenska matica, 1972), 39.

38 Vladimir Bartol, *Zakrinkani trubadur: izbrani članki in eseji* (Ljubljana: Slovenska matica, 1993), 308.

39 Prav tam, 312; Vekoslav Španger, *Bazoviški spomenik: pričevanje* (Koper: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske, 2014), 29.

čutili, da pripadajo »generaciji pred zaprtimi vrati«.40 Interese teh priseljencev so torej pogojevale neugodne socialne razmere, zato ne čudi, da je bil med njimi marsikdo močno vpleten v levičarsko politiko. Po drugi strani pa so vrste »starih« vključevale pripadnike tradicionalne meščanske elite, ki se je že na Tržaškem tesno povezovala z drugimi slovanskimi skupinami.41 Predstavniki te skupine so bili vdani jugoslovanski vladajoči eliti, sprejemali so centralizem in unitarizem, v močni Jugoslaviji so videli porok za zaščito pravic in interesov jugoslovanske manjšine v Italiji.

Vsi priseljenci niso bili predani političnemu aktivizmu in antifasiističnemu delu. Take poglede je pravzaprav odkrito zastopal le vodilni sloj in tisti, ki so bili organizirani v društvih. Večina je bila preveč zaposlena z vprašanjem vsakdanje eksistence.42 Med njimi so bili tudi takšni, ki so bili mlačni do manjšinskega vprašanja, ki so se bili pripravljene sprijazniti z asimilacijo jugoslovanskega prebivalstva, pa tudi takšni, ki so sodelovali z italijanskimi konzulati.43 Na stališča emigrantov so močno vplivale družbeno-ekonomske razmere, s katerimi je bilo povezano tudi vprašanje državljanstva. Državljanstvo ni bilo potrebno le za zaposlitev v državnih službah, ampak tudi za udeležbo v programih socialne pomoči. Priseljencem je bila torej v interesu kar najhitrejša naturalizacija. Glede na to, da Jugoslavija ni dovoljevala dvojnega državljanstva, pa so se morali priselci odreči italijanskemu državljanstvu, če so želeli postati polnopravni Jugoslavnici. To niti ne bi bila posebna ovira, če ne bi Italija za obisk od jugoslovanskih državljanov zahtevala vizum. Skupaj z italijanskimi restrikcijami je instrument državljanstva torej omejeval migrantski aktivizem.44 To oviro so emigrantske organizacije rešile tako, da so se z oblastmi pogodile za bolj naklonjeno obravnavo emigrantov iz Julijske krajine v primerjavi z drugimi tujci. Organizacije pa so si prizadevale tudi nadzorovati in omejiti priseljevanje, saj bi sicer odpadel razlog za angažma v imenu »neodrešenih bratov«.45

Kljub omejitvam, ki jih je prinašala jugoslovanska zakonodaja, so priseljenci iskali načine povezovanja, vsaj nekateri pa tudi poti, da bi izrazili ogorčenje nad

40 Ivo Brnčić, *Generacija pred zaprtimi vrati: izbor esejev in kritik* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1954), 12.

41 »Naše stališče«, *Istra*, 27. januar 1933, 1.

42 Lado Božič, »Trenja v ljubljanskem Taboru so odraz podobnih razmer drugod«, *Primorski dnevnik*, 14. julij 1976, 4.

43 Anon., »Potegnimo ostro črto med zvestobo in nezvestobo«, *Istra*, 13. februar 1932, 6.

44 Glej pismo Primorskega akademskega starešinstva, v katerem se še leta 1936 sprašujejo, kako urediti težave, ki jih je sprožalo vprašanje državljanstva in posledična nezmožnost vrnitve v Julijsko krajino. Glej: PANG, 1133 *Engelbert Besednjak*, šk. 19. Pismo Primorskega akademskega starešinstva notranjemu ministru Antonu Korošču, 8. maj 1936.

45 Vovko, »Organizacije«, 461.

fašističnim režimom. Mladostna vnema in razočaranje nad tradicionalnimi organizacijami prvotnih priseljencev je zavzete pripadnike nekdanjih mladinskih društev v Julijski krajini gnala k vzpostavitvi prve mreže organizacij izseljencev v Jugoslaviji.⁴⁶ Poimenovali so jo ORJEM, kar je bila krajšava za Organizacijo jugoslovanskih emigrantov. Organizacija je bila sicer antifašistična, vendar se je izogibala političnemu opredeljevanju in poseganju v strankarsko politiko. Delovala je zelo kratek čas, saj je oblast sprva zavlačevala z njenim priznanjem, kasneje, že v času diktature, pa jo je bila zaradi italijanskega pritiska prisiljena razpustiti.⁴⁷ Glede na to, da je imela težave že v času parlamentarizma, si je njeno delovanje v času diktature, ki je od državljanov pričakovala aktivno podporo pri preobrazbi Jugoslavije,⁴⁸ tudi sicer zelo težko zamisliti. Kljub temu, da Orjem ni nikoli zares uspel, je tlakoval pot kasnejšemu vzponu Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine (v nadaljevanju »Zveze«). Poleg tega je ORJEM odprl vrata mladostniškemu aktivizmu, ki pa so ga tradicionalne elite v navezi z državnimi organi uspešno nadzorovale in potisnile v ozadje. Vendar pa nezadovoljstvo mladih ni bilo nikoli zares pomirjeno in je ob ključnih prelomnicah delovanja Zveze privrelo na površje.

NARODOTVORNA POLITIKA JUGOSLAVIJE IN NADZOR NAD IZSELJENSKIM POLITIČNIM GIBANJEM V ČASU NJEGOVEGA VRHUNCA

Uveljavitev Zveze je tesno povezana s prihodom tržaškega odvetnika in politika Ivana Marije Čoka v Jugoslavijo in z vzpostavitvijo kraljeve diktature. Čok je v Jugoslavijo prispel potem, ko so ga v Trstu leta 1928 aretirali in ga izključili ter mu onemogočili opravljanje odvetniškega poklica. Z jugoslovansko politično elito se je dodobra seznanil že v času, ko je kot ekspert na etnografskem področju deloval v jugoslovanski delegaciji na pariški mirovni konferenci, še prej pa kot član Narodnega sveta v Zagrebu. Proti koncu 1920ih let, ko so poskusi obnovitve partnerstva med Italijo in Jugoslavijo propadli, je Čok presodil, da bi se lahko jugoslovanski vladajoči krogi pri soočanju z italijanskim ekspanzionizmom in separatizmom v Jugoslaviji zanesli na povezano emigrantsko gibanje.⁴⁹

V Jugoslaviji so se protiitalijanski občutki posebej razplamteli po septembru 1930, ko so odjeknili strelji v Bazovici in je nadzor nad aktivizmom za

46 Lado Božič, »V kolikšnih težavah je nastala organizacija Orjem«, *Primorski dnevnik*, 15. julij 1976, 4.

47 Vovko, »Organizacije«, 453–454.

48 Christian Axboe Nielsen, »Policing Yugoslavism. Surveillance, Denunciations and Ideology during King Aleksandar's dictatorship, 1929–1934«, *East European Politics and Societies* 23, št. 1 (2009): 35.

49 Rejec, »Odgovori«, 252.

»neodrešene brate« prešel v roke države. Proces Posebnega sodišča za zaščito države, ki je postal kasneje znan kot »prvi tržaški proces«, je v veliki meri zatrl antifašistično gibanje v Julijski krajini (proces v Pulju 1929 pa je nevtraliziral istrsko organizacijo) in pognal v beg še preostanek mlajših aktivistov.⁵⁰ Usmr-titev štirih antifašistov, pripadnikov organizacije Borba, je odmevala po Evropi in svetu. Najglasnejše obsodbe procesa so prihajale s Češkoslovaške, kjer je protestirala tudi fašistična stranka, ostro pa so se odzvali tudi slovenski in drugi jugoslovanski izseljenci po svetu, posebej v ZDA.⁵¹ Kot bomo videli v predelu o izseljenski skupnosti v Argentini, je za izseljence iz Julijske krajine »Bazovica« sčasoma postala poseben kraj spomina (fr. *lieu de mémoire*),⁵² ki je mobiliziral njihovo identifikacijo z zatirano manjšino. Italijanski ambasador v Beogradu je ugotavljal, da je preganjanje slovenskih in hrvaških antifašistov spodbudilo jugoslovansko enotnost proti Italiji.⁵³ Veleposlanik je poleg tega podčrtal, da so celo Srbi, ki so sicer imeli Slovence za »ubogljive in nebojevite«, začeli po tržaškem procesu skrbeti za »slovensko vprašanje«.⁵⁴

Jugoslovanska diktatura je spretno izrabila filojugoslavizem izseljencev, da si je pomagala pri težavah, ki jih je imela s hrvaškim kljubovanjem režimu. Nezadovoljstvo z jugoslovansko državo, ki je bilo že prej na Hrvaškem najbolj izrazito, se je po uboju hrvaškega ljudskega tribuna Stjepana Radića in s triumfom Aleksandrove diktature še intenziviralo – posebej potem, ko je oblast ukazala zapreti Vladka Mačka, novega voditelja stranke z največjo podporo, Hrvaške kmečke stranke (Hrvatska seljačka stranka – HSS).⁵⁵ Odločitvi, da je ustanovno srečanje Zveze potekalo v Zagrebu, najbrž ni botrovala le relativna oddaljenost od italijanske meje (Beograd nikakor ni želel protiitalijanskega aktivizma ob me-

50 Milica Kacin-Wohinz in Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu 1920–1941* (Ljubljana: Slovenska matica, 2008), 169–174.

51 J. Goričar, ur., *Bazovica 6. IX. 1930. Odmevi tržaškega procesa v inozemskem časopisu* (Maribor: H. Sax, 1931); Aleksej Kalc in Mirjam Milharčič Hladnik, »Prvi tržaški proces in Slovenci v ZDA«, *Annales. Series Historia et Sociologia* 25, št. 4 (2015).

52 Pierre Nora definira kraj spomina kot katero koli entiteto, materialno ali ne, ki je skozi čas po človekovi volji postala simbolni element spominske dediščine neke skupnosti. Glej: Pierre Nora, *Realms of Memory. Volume 1: Conflicts and Divisions* (New York: Columbia University Press, 1996), xvii.

53 ASMAE, *Affari politici, Jugoslavia*, šk. 1. Poročilo ambasadorja v Beogradu o položaju v Jugoslaviji v letu 1930, 11.

54 ASMAE, *Affari politici, Jugoslavia*, šk. 14, fasc. »Egilberto Besednjak, On. Besednjak = notizie, 20. februarja. 1931«.

55 Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs. Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto: University of Toronto Press, 2014), 132–133.

ji),⁵⁶ temveč tudi odnos do monarhije na Hrvaškem. Ni torej tako presenetljivo, da je ustanovno srečanje Zveze leta 1931 potekalo prav v hrvaški prestolnici.

Čok si je neutrudno prizadeval, da bi vprašanje Julijske krajine prevevalo celotno jugoslovansko družbo. Obeleževanje Rapalla, ki je predstavljalo del emigrantskih dejavnosti vse od podpisa razmejitvenega sporazuma, se je z vzpostavitvijo Zveze, kot je opazil italijanski ambasador, razširilo po celotni državi. Na manifestacijah so odtlej sodelovala vsejugoslovanska združenja, med katerimi so prednjačili Sokoli,⁵⁷ Jadranska straža⁵⁸ in Narodna odbrana.⁵⁹ Čokova stremljenja so torej vsaj navidezno sovpadala s prizadevanji jugoslovanske države. Navkljub vsedržavnemu obsegu gibanja za Julijsko krajino, ki ga je nadzorovala in usmerjala oblast, pa se velja vprašati, ali je država pri vzpodbujanju aktivizma resnično zasledovala iste cilje kot emigrantsko gibanje. Je šlo Aleksandru dejansko za priključitev »neodrešenih bratov«, glede na to, da si je tudi sam prizadeval za zблиžanje z Italijo, zahodna soseda pa bi v primeru, da bi do tega prišlo, poskrbela za utišanje vsakršnega angažmaja? Res pa je, da poskusi zблиžanja niso propadli po jugoslovanski zaslugi in je kralj Aleksander zato izgubil zaupanje v italijansko diplomacijo.⁶⁰ Poleg tega je treba opozoriti, da so v 1930ih letih etnični konflikti mobilizirali identitetne politike držav in posledično na noge postavili celotne nacije.⁶¹ Vsejugoslovanski razpon dejavnosti za zaščito »neodrešenih bratov« je motil italijanske predstavnike, zato so ti pritiskali na jugoslovanske oblasti, da bi ustavile dejavnosti emigrantskega gibanja.⁶²

56 Rejec, »Odgovori«, 250–251.

57 S proglasitvijo kraljeve diktature so bila razpuščena vsa telovadna društva, ki so delovala na »plemenski osnovi«, zamenjal jih je vsedržavni Sokol, ki naj bi v maniri mladinskih organizacij v avtoritarnih sistemih vzgajal »moralno trdne in nacionalno zavedne Jugoslovane«. Glej: Pieter Troch, »Interwar Yugoslav state-building and the changing social position of the Sokol gymnastics movement«, v: *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 26, št. 1 (2019).

58 Organizacija, ki si je prizadevala pokazati, da je Jadransko morje integralen del Jugoslavije in je bila torej interesno povezana z Zvezo. O Jadranski straži glej: Igor Tchoukarine, »The Contested Adriatic Sea: The Adriatic Guard and Identity Politics in Interwar Yugoslavia«, v: *Austrian History Yearbook* 42 (2011).

59 Narodna odbrana je bilo združenje vojaških veteranov, ki se je navdihovalo pri srbskih vojaških žrtvovanjih in je za tegobe Jugoslavije krivilo parlamentarizem. Glej: John Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State-Building, 1903–1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 216–218. V združenju je sodeloval tudi Čok, postal je celo član njegovega upravnega odbora. Za manifestacije vsejugoslovanskih združenj glej: ASMAE, *Affari politici, Jugoslavia*, šk. 38. Poročilo ambasadorja o »irendentističnih manifestacijah ob obeleževanju Rapalla«, 25. november 1933.

60 Massimo Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)* (Bari: Edizioni B. A. Graphis, 2006), 275.

61 Prim. Tchoukarine, »The contested«, 47.

62 ASMAE, *Affari politici, Jugoslavia*, šk. 38. Poročilo o manifestacijah »proti Rapallu 12. novembra«. Poročilo o razgovoru ambasadorja z zunanjim ministrom Jevtićem, 4. december 1933.

Aktivnosti gibanja torej niso trpele zaradi poseganja mehanizmov državnega nadzora, temveč predvsem zaradi notranjih nesoglasij. Četudi je Zveza navzven delovala enotno, so jo dejansko pestile razlike, ki so njeno dozdevno uniformnost postavljale na preizkušnjo. Kljub temu, da je Čok z emigrantsko elito »stare struje« v celotnem obdobju delovanja Zveze uspel obdržati vodstvo in nadzirati delovanje organizacije, se marsikdo ni strinjal z njegovim načinom reševanja zadev. Trenja v organizaciji je opazil tudi italijanski ambasador, ki je na podlagi poročil informatorja zapisal, da je bil Čok na kongresu v Zagrebu leta 1936 deležen očitkov, da je izrabljajl prispevke emigrantov, saj naj bi si z njihovim denarjem zgradil vilo v Ljubljani in kupil posestva na Bledu. Ob tem pa naj bi veliko izseljencev preživitvene stiske reševalo tako, da so postajali vohuni za italijanska konzularna predstavništva.⁶³ Do trka med skupinama mladih in starih je prišlo tudi zaradi nadzora, ki ga je vodstvo Zveze v navezi z državnimi organi vršilo nad emigrantskimi društvi. Na Slovenskem je spor izbruhnil zaradi zapornih kazni pripadnikov protirežimsko in komunistično usmerjene ljubljanske Mlade Soče, za katere se je izkazalo, da so bile rezultat posredovanja »stare garde«.⁶⁴

Z vzponom nacistične Nemčije in vse intenzivnejšo italijansko agitacijo za Dalmacijo je Čok postajal vse bolj prepričan, da bi tudi Jugoslavija morala zaiigrati na iredentistične strune. Izpostavil je, da je bil jugoslovanski revizionizem v nasprotju z italijanskim pravičen, saj naj bi stremel k priključitvi območja, kjer so strnjeno živeli Jugoslovani.⁶⁵ Iredentističnemu programu, ki ga je Čok utrdil na mariborskem kongresu septembra 1934, so najbolj oporekali mladi, ki so boj za Slovence in Hrvate v Julijski krajini vse bolj povezovali z mednarodnim nasprotovanjem fašizmu, kamor so uvrščali tudi šestojanuarski režim v Jugoslaviji.⁶⁶ Nasprotovala pa sta mu tudi Josip Vilfan in Engelbert Besednjak, predsednik in predstavnik za tisk Kongresa evropskih narodnosti,⁶⁷ ki sta Čoku oporekala pravico, da govori v imenu jugoslovanske manjšine v Julijski krajini, saj sta bila

63 ASMAE, *Affari politici, Jugoslavia*, šk. 80. Congresso della Federazione delle Associazioni dei fuoriusciti italiani in Jugoslavia, 9. oktober 1936.

64 Kalc, »L'emigrazione«, 41.

65 Anon., »Govor Dra Ivana Marije Čoka na zboru u Beogradu«, *Istra*, 9. junij 1933, 4.

66 Andrej Vovko, »Delovanje 'Zveze jugoslovanskih izseljencev iz Julijske krajine' v letih 1933–1940«, *Zgodovinski časopis* 33, št. 1 (1979): 96. Glej tudi: Rudolf Golouh, »Naloga naše emigracije v današnjem položaju«, *Jadranski kalendar* 1937, 21–23.

67 Ideje, ki jih je na Kongresu evropskih narodnosti najbolj vneto zagovarjal njegov sekretar, estonski Nemeč Ewald Ammende, so temeljile na načelih reševanja narodnega vprašanja v Habsburški monarhiji, kot so jih zagovarjali avstromarksisti, in na estonski rešitvi manjšinskega vprašanja. Glej: John Hiden in David J. Smith, *Ethnic Diversity and the Nation State. National cultural autonomy revisited* (London in New York: Routledge, 2012).

sama izvoljena v rimski parlament pred njegovim razpustom in sta kot taka predstavljala skupnost v Julijski krajini. Kot funkcionarja Kongresa evropskih narodnosti, mednarodne skupine pritiska, ki so jo sestavljali predstavniki narodnih manjšin, sta se zavzemala za princip neteritorialne kulturne avtonomije, oziroma poenostavljeno rečeno, za samoupravo manjšinskih skupnosti, hkrati pa tudi za njihovo lojalnost državi gostiteljici.⁶⁸

V drugi polovici 1930ih let je ob geopolitičnih premikih v Evropi, vzponu nacistične Nemčije, francoskem pešanju in italijanskem napadu na Etiopijo prišlo do zbližanja med Jugoslavijo in Italijo.⁶⁹ Jugoslavija je s sporazumom Stojadinović-Ciano, ki je februarja 1937 uradno potrdil partnerstvo med državama, podpisala tudi ukinitvev emigrantskega gibanja. Ne sicer dobesedno, saj te točke ni bilo v sporazumu, je pa prijateljstvo za Italijo pomenilo, da bo Jugoslavija prenehala v kakršni koli obliki spodbujati organizacije, ki so opozarjale na problem zatirane manjšine v Italiji. To ni pomenilo zgolj zaprtja finančnih dovodov do aparata emigrantske organizacije. Kot je opazil italijanski ambasador, je pričela jugoslovanska policija skrbno nadzorovati delovanje gibanja, notranje ministrstvo pa je prepovedovalo kakršne koli shode proti Italiji.⁷⁰

Zveza je resda vsaj za nekaj časa uspela mobilizirati jugoslovansko družbeno življenje k zanimanju za vprašanje Julijske krajine. Vprašanje pa je, koliko so si vladajoči krogi dejansko prizadevali za uresničitev Čokovih iredentističnih zamisli in ali niso zgolj izrabljali gibanja, ker so se ideje in stališča njegovih pripadnikov izkazali za priročne pri uresničevanju narodotvornega procesa. Sklicevanje na »neodrešene brate« je namreč orodje za utrjevanje politične legitimnosti in zaviranje demokratičnih procesov, kar je pokazala eminentno revizionistična medvojna Madžarska.⁷¹ Jugoslavija je v zanimanju za »neodrešene« za Madžarsko precej zaostajala, tudi v času kralja Aleksandra, Čokovega zaveznika, ko se je zdelo, da je Zveza s svojim aktivizmom uspela senzibilizirati jugoslovansko politiko. To dokazuje tudi poročilo Engelberta Besednjaka o avdienci pri kralju Aleksandru. Besednjak je namreč kralju potožil, da jugoslovanski predstavnik v Društvu narodov ni izrazil stališča, ko je Poljska predlagala univerzalno zaščito manjšinskih pravic, češ da se Jugoslavija v to »nima kaj mešati«.⁷² V primeru, da bi imela Jugoslavija resnično interes za manjšino v Julijski krajini, bi pristopila k

68 Kalc, »L'emigrazione«, 39.

69 Bucarelli, *Mussolini*, 326.

70 ASMAE, *Affari politici, Jugoslavia*, šk. 80. Poročilo ambasadorja o dejavnostih izseljencev-antifašistov v Jugoslaviji (Fuoriuscitismo in Jugoslavia), 26. november 1936.

71 Myra Waterbury, *Between State and Nation. Diaspora Politics and Kin-State Nationalism in Hungary* (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 31.

72 PANG, 1133 *Engelbert Besednjak*, šk. 17, »Avdijenca na Dedinju dne 3. oktobra 1934«.

pozivu k univerzalizaciji manjšinske zaščite, saj je bila Italija med tistimi državami, za katere ni bila predvidena nobena obveza zagotovitve manjšinskih pravic.

ZUNAJTERITORIALNI NADZOR NAD IZSELJENCI IZ JULIJSKE KRAJINE V ARGENTINI IN NJIHOVO PRIZADEVANJE ZA »NE-ODREŠENE BRATE«

Zaton emigrantskega gibanja, do katerega je prišlo zaradi uklonitve državnim interesom Jugoslavije, ni zavrl Čokovega zagona za internacionalizacijo vprašanja Julijske krajine. S svojimi simpatizerji v Argentini, ki so ravno tako prihajali iz Julijske krajine, je že v času razmaha gibanja v Jugoslaviji vzpostavil ploden odnos, najbrž tudi zato, ker se je z urednikom časopisa izseljencev v Argentini Viktorjem Kjudrom poznal morda še iz obdobja, ko sta sodelovala v okviru tržaškega časopisa *Edinost*.⁷³ Stiki med emigranti v »tuji domovini« in »oddaljeni tujini« so bili najbrž prisotni že vse od izselitve,⁷⁴ so pa za opozarjanje svetovne javnosti postali pomembni potem, ko je moč gibanja v Jugoslaviji pojemale in Čok ni mogel računati na pomoč italijanskih antifašistov v Franciji. Ti nikakor niso mogli soglašati z idejo o premestitvi meja oz. reviziji Rapalla, temveč so na rešitev vprašanja manjšine v Julijski krajini gledali podobno kot mladi v emigraciji, torej v sklopu širše preureditve socialnih odnosov.⁷⁵

Skupnost izseljencev v Argentini je večinoma izhajala iz vrst delavcev in proletariziranih kmetov, ki so zapuščali Julijsko krajino, ko je regija doživljala agrarno krizo, denarni zavodi so bili razpuščeni, obenem pa je bila paroplovnim družbam in njihovim agentom dana prosta pot pri spodbujanju izseljevanja »drugorodcev«. Država si je odhod slednjih prizadevala dodatno stimulirati, tako zaradi predrugačenja etnične slike pokrajine kot zaradi reševanja socialnega vprašanja.⁷⁶ Priseljenci iz Julijske krajine so se, tako kot je med migranti običajno, naselili v skupinah, ki so jim bile znane z domačih skupnosti. Sorodstveni stiki in vezi vaških skupnosti so poskrbeli, da tujina kljub vsemu ni bila tako oddaljena, kot se je zdela. Pomagali so pri tlakovanju življenja v Argentini in igrali

73 PANG, 1133 *Engelbert Besednjak*, šk. 5. Pismo Ivana Marije Čoka Engelbertu Besednjaku o želji Viktorja Kjudra, da bi objavil članke v zvezi z vprašanjem Julijske krajine v časopisu *Novi list*, Beograd, 25. november 1933.

74 Anon., »Koliko je vredna primorska emigracija v Jugoslaviji? Sodimo sami!«, *Primorski glas*, 15. junij 1929, 1.

75 Anon., »Talijanski antifašizam i Julijska krajina«, *Istra*, 13. april 1934, 5.

76 Javier J. Grossutti, *Via dall'Istria: Lemigrazione istriana dalla seconda metà dell'Ottocento ai primi anni Quaranta del Novecento* (Trst: Università Popolare di Trieste / Unione Italiana, 2013), 164–166; Kacin-Wohinz, »Raznarodovanje primorskih Slovencev – dejavnik za izseljevanje«, v: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, ur. Mirko Jurak in Irene Mislej (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1995), 24–27.

pomembno vlogo, vsaj dokler se migranti niso razkropili s prvotne buenosaireske četrti Paternal, ki je predstavljala nekakšno središče aktivnosti primorskih priseljencev.⁷⁷ Premik ni bil le posledica drugačnih prostorov sociabilnosti, ki jih je prineslo vključevanje v svet dela – mnogo Primorcev je svojo zaposlitev našlo v rastočem gradbenem sektorju⁷⁸ – temveč tudi nadzora diplomatskih predstavnikov nad svetom primorske izseljenske skupnosti.

Predani revolucionarji, ki so zaradi fašističnega preganjanja zapustili Tržaško, svojega brezkompromisnega angažmaja niso mogli nadaljevati v Jugoslaviji, saj je ta že vse od začetka komunizem neusmiljeno zatirala.⁷⁹ Svojo pot so nadaljevali v tedaj še svobodni južnoameriški republiki. Društvo Ljudski oder, ki je bilo že sicer nadaljevanje istoimenskega delavskega društva na Tržaškem, ukinjenega v času fašizma, so popeljali v vrtnice komunističnega aktivizma in tako postali tarča policijskega nadzora in preganjanja, pri katerem je prek diplomatskega predstavništva sodelovala tudi italijanska vohunska mreža.⁸⁰

Argentinske oblasti, ki so bile še konec 1920ih let tolerantne do komunističnih in anarhističnih skupin, so z državnim udarom generala Uriburuja, ki je uvedel diktaturo, podobno fašistični, pričele preganjati opozicijo, posebej ostro so postopale do levičarskih skupin.⁸¹ Skupnost izseljencev iz Julijske krajine so poleg italijanskih nadzorovali tudi jugoslovanski diplomatski predstavniki. Prav slednji so v Uriburujevi in kasnejših vladah dobili zanesljivega partnerja za zadušitev angažiranih levičarjev, nazadnje pa tudi vseh tistih, ki jim niso bili po godu. Poudariti je potrebno, da je trideseta leta v Argentini zaznamovalo obdobje korupcije, nedemokratskih oblasti in nepoštenih volitev, poznano kot *Decada Infame* – »zloglasno desetletje«.

Logika delovanja jugoslovanskih oblasti v nadzoru nad »deseto banovino« se ni razlikovala od metod, ki jih je kraljevi režim uporabljal za zatiranje opozicije v preostalih devetih, tako da ne čudi, da so tudi izseljenci iz Julijske krajine

77 Miha Zobec, *Nevidni in pozabljeni. Raziskava o izseljevanju v Argentino med svetovnimi vojnami na primeru vaše skupnosti Pliskovica* (Pliskovica: Razvojno društvo Pliska, 2013).

78 Irene Mislej, »Primorska slovenska skupnost v Južni Ameriki: Pregled antifašističnega tiska 1929–1943«, *Zgodovinski časopis* 50, št. 1 (1996): 95.

79 Komunistična stranka je bila v Jugoslaviji prepovedana z Obznanom oz. zakonom za zaščito države iz leta 1921. Glej: Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: origins, history, politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1984): 329.

80 Miha Zobec, »The Surveillance and Persecution of Slovene Antifascists in Argentina: How the Authorities Conspired in Combating 'Undesired' Immigration«, *Dve domovini / Two Homelands* 49 (2019): 228–230.

81 Federico Finchelstein, *Transatlantic Fascism: Ideology, Violence, and the Sacred in Argentina and Italy, 1919–1945* (Durham: Duke University Press, 2009), 74–75.

postali tarča ovadb jugoslovanskih diplomatov.⁸² Na tnalu argentinske policije se niso znašli zgolj ortodoksni levičarji Ljudskega odra, temveč po zaslugi jugoslovanske diplomacije tudi člani Prosvete, ki so zgolj pogledovali proti levici, a so grešili, ker so se zamerili diplomatskemu predstavništvu in si drznili pisati proti kraljevi diktaturi. Duhovnik Jože Kastelic, ki je v Argentino po napotilu Rafaelove družbe prispel 1933, je takole ponazoril »uspehe« jugoslovanskega predstavništva:

Če je njegov namen odtujiti naše ljudi in diskreditirati državo, katero predstavlja, potem so odlično dosegli svoj namen. Odbili so si, kakor se reče, vso kolonijo. Katolike, Hrvate in sedaj še Slovence, Primorce. Zadnjo soboto je nagnalo jugoslovansko poslaništvo policijo na ubogi Slovenski tednik (glasilo Prosvete, op. M. Z.). Da je komunističen, da je v Jugoslaviji prepovedan in da je treba z vso odločnostjo proti njemu nastopiti tudi v Argentini. Prišla je torej policija z velikim pompom. Urednik je bil takoj aretiran, inventar zaplenjen, prostori zapečateni, vsi, ki so se nahajali v hiši – ki jo je najelo prosvetno društvo – konfinirani in zastraženi. [...] Vendar je to prineslo blamažo ambasadi. Izkazalo se je, da komunističen ni ne list in ne društvo. Policijski komisar se je uredniku opravičil in rekel, da je nasedel prijavi jugoslovanske ambasade.⁸³

Kastelic je nakazal pogubne posledice, ki jih je imel za izseljence nadzor diplomatskih predstavnikov, hkrati pa opozoril, da je bil učinek ukrepov povsem nasproten od zelenega. Prepoved pošiljanja v Jugoslavijo, je ugotavljal, je bila »za Tednik najboljša reklama«.⁸⁴

Politika jugoslovanskih predstavnikov je marsikaterega izseljenca prepričala, da se Jugoslavija ni močno razlikovala od osovražene fašistične sosede, zato so se izseljenci pričeli povezovati na osnovi odpora do Kraljevine. Navdih so lahko našli tudi v argentinskem antifašizmu, ki je bil v času zloglasnega desetletja močno navzoč.⁸⁵ Veleposlaniku Izidorju Cankarju, ki je službo prevzel leta 1936 in je ambasado vodil štiri leta, je uspelo sicer nekoliko zakrpati posledice nespametne politike predhodnikov, ni pa jih mogel odpraviti. Tudi zato ne, ker Cankar kljub nedvomnim uspehom pri vzpostavitvi izseljenskega šolstva in pomoči pri organizaciji tiska ni imel posluha za socialna vprašanja

82 Prim. Larson, »The New Old Country«, 126.

83 ARS, 74 *Izseljeniški referat*, šk. 20. Pismo Jožeta Kastelica Kazimirju Zakrajšku, Buenos Aires, 1. julij 1933, 2–3.

84 Prav tam.

85 Prim. Andrés Bisso, »The Argentine Antifascist Movement and the Building of a Tempting Domestic Appeal, 1922–46«, v: *Rethinking Antifascism. History, Memory and Politics, 1922 to the Present*, ur. Hugo García idr. (New York: Berghahn Books, 2016).

izseljencev.⁸⁶ Tudi njegov poskus, da bi oblikoval naselbino, ki bi se solidarizirala z Jugoslavijo, je zato spodletel. Cankarjevi ukrepi niso naleteli na neodobravanja le pri Hrvatih⁸⁷ – med njimi so ambasadi vselej ostro nasprotovali v Argentini močni pripadniki ustaškega gibanja – ampak tudi pri pomembnem delu slovenske skupnosti. Raziskava tiska in komemorativnih praks (praznovanja 1. decembra oz. praznika jugoslovanskega zedinjenja) je pokazala, da so emigranti gojili drugačno vizijo Jugoslavije od predstav, ki jih je zastopala ambasada. Le skupina izseljencev okrog Čokovega zaveznika in Cankarjevega uslužbenca na veleposlaništvu Viktorja Kjudra je brezkompromisno podpirala Kraljevino Jugoslavijo, medtem ko so si drugi prizadevali za socialno preureditev države. Razlika med enimi in drugimi je približno ustrezala razliki med mlado in staro strujo v emigrantskem gibanju v Jugoslaviji.⁸⁸

Kraj spomina, ki je bil za primorsko skupnost v Argentini vitalnega interesa, a ga jugoslovanski diplomatski predstavniki niso mogli nasloviti, saj bi to lahko povzročilo spor z Italijo (v Argentini je namreč živela izjemno številčna italijanska skupnost), so bili »zaslužjeni bratje« v Julijski krajini. Primorska skupnost se je angažirala v manifestacijah za žrtve procesa v Pulju leta 1929, ko so pripadniki Prosvete skupaj s Hrvati v imenu Odbora jugoslovanskih izseljencev iz Italije v Buenos Airesu Društvu narodov poslali spomenico o fašističnem nasilju v Julijski krajini.⁸⁹ Protest ob tržaškem procesu ni bil tako obsežen in ni imel takega dosega kot v ZDA,⁹⁰ saj so dogodki v Bazovici sovpadali z izbruhom diktature v Argentini. Shod italijanskih antifašistov, na katerem so sodelovali tudi socialisti Ljudskega odra, je argentinska policija hitro razgnala, Ljudski oder pa je postal tarča preiskav in policijskih racij.⁹¹ Neugodne politične razmere, pa tudi prepiri znotraj skupnosti, so pripomogli k temu, da je naslednja večja manifestacija v spomin »bazoviških žrtev« potekala šele 1936. Navdih zanjo je pravzaprav prišel iz ZDA, kjer so izseljenci iz Julijske krajine po napadu Italije na Etiopijo oblikovali organizacijo *Defense Alliance for Yugoslavs in Italy* (»Zaščitna zveza za Jugoslovane v Italiji«), k pripravi manifestacije pa je verjetno pripomo-

86 Jan Kacin, »Bivšemu poslaniku Izidorju Cankarju v spomin«, *Lipa*, 30. oktober 1958.

87 Cankarju niso nasprotovali le v ustaškem Hrvatskem domobranu, ampak tudi v jugoslovanskem Jugoslovanskem klubu. Glej: Anon., »Klub ne će da solidarizira sa politikom i radom ministra dr. Cankara u koloniji«, *Argentinske novine*, 1. februar 1938.

88 Miha Zobec, »Creating the Unbound Yugoslav Nation: the Kingdom of Yugoslavia and Emigrants from the 'Unredeemed' Julian March«, *Nationalities Papers* 2021, pridobljeno 15. aprila 2021, doi: 10.1017/nps.2020.90.

89 Anon., »Poročilo iz nedeljskega protestnega shoda proti fašizmu radi ustrelitve Vladimirja Gortana in obsodbe njegovih tovarišev«, *Slovenski tednik*, 2. november 1929, 1.

90 Kalc in Milharčič Hladnik, »Prvi tržaški proces«.

91 Mislej, »Primorska«, 98.

gel tudi množičen protest italijanskih antifašistov v Argentini proti invaziji.⁹² Manifestacijo, ki jo je organiziralo več društev iz Julijske krajine v Argentini, je obiskalo mnogo primorskih izseljencev, kar kaže, da so »bazoviške žrtve« delovale kot kraj spomina in so se izseljenci torej identificirali z »zaslužnjenimi brati«.

Velja prepričanje, da so se priseljenci iz Julijske krajine v Argentini razmeroma hitro anonimizirali – postali so »nevidni« v družbi, ki je v 1930ih letih (in kasneje, tudi v Peronovem času) slovansko identiteto enačila s socializmom.⁹³ Četudi je španščina v njihovih vsakodnevnikih pogovorih že nadomeščala slovenščino, pa to ni pomenilo, da v njih ni živela identifikacija s svetom, ki so ga zapustili. V trenutkih, ko so se za Julijsko krajino odvijali odločilni dogodki, se je pri mnogih vzbudila zavest, ki je bila sicer speča. Tedaj se je pasivnost transformirala v aktivni nacionalizem z razdalje (angl. *long-distance nationalism*).⁹⁴ Nič čudnega torej ni, da so izseljenci iz Julijske krajine ob izbruhu druge svetovne vojne angažirano pristopili k oblikovanju Odbora Slovencev in Hrvatov izpod Italije, ki je sprva deloval v okviru Jugoslovanske narodne odbrane, že kmalu pa je stopil na samostojno pot. Odbor za jugoslovansko Primorje, kot se je organizacija imenovala ob koncu vojne, se je zavzel za priključitev Julijske krajine Jugoslaviji in je pristopil k pošiljanju memoranduma na pariško mirovno konferenco.⁹⁵ Večina je stopila na Titovo stran, saj je Kraljevina Jugoslavija zaradi načina nadzorovanja skupnosti že v času med vojnama med primorskimi izseljenci izgubila kredibilnost, zaupanja pa ni bila deležna tudi zato, ker ni zmogla nasloviti vprašanja »neodrešenih bratov«.

ZAKLJUČEK

Vprašanje izseljencev iz Julijske krajine med »tujo domovino« in »oddaljeno tujino« ponuja dobro orodje za razumevanje življenjskih strategij skupnosti, ki se je znašla razpeta na bregovih oceana in ki jo je, poleg povsem očitnih sorodstvenih vezi, povezoval občutek »izgnanstva«. Država, ki so jo imeli sami izseljenci za domovino, ni upravičila pričakovanj. Ne le, da so se v jugoslovanski domovini zaradi skepse in predsodkov domačinov utegnili počutiti bolj tuje,

92 Prim. Federica Bertagna, *La stampa italiana in Argentina* (Rim: Donzelli, 2009), 3. Več o Defense Alliance glej: Andrej Vovko, »Primorska emigracija med vojnama«, *Zgodovinski časopis* 46, št. 1 (1992).

93 Nadia Molek, »Procesos identitarios entre los migrantes eslovenos de entreguerras y sus descendientes en Argentina«, *Revista La Rivada* 4, št. 7 (2016): 15.

94 Zlatko Skrbiš, *Long-Distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities* (Brookfield: Ashgate Publishing, 1999), 6.

95 Irene Mislej, »Primorski odbor. Politično delovanje primorskih Slovencev med drugo svetovno vojno v Argentini«, *Dve domovini / Two Homelands* 5 (1994).

kot so se v Argentini – mehanizmi nadzora so jih od domov v Julijski krajini odmaknili bolj, kot je ocean odtujil izseljene v Argentini. Izseljenski nacionalni aktivisti, ki so skupaj z državo vztrajno nadzorovali emigrantsko gibanje, so vselej opozarjali pred tem, da bi se izseljenci popolnoma zlili z jugoslovansko družbo. Agitacija za Julijsko krajino, ki je poganjala njihov politični zalet, se je spojila z narodotvornimi prizadevanji jugoslovanskih oblastnikov, ki so stremeli k uresničenju integralnega jugoslovanstva, predvsem pa k utrditvi svoje oblasti. Organizirano emigrantsko gibanje se je pri tem izkazalo za idealnega sogovornika. Filojugoslavizem izseljencev je ustrezal jugoslovanski identitetni politiki, ki je brez težav posvojila retoriko »neodrešenih bratov« in jo s pomočjo vsedržavnih društev razširila po vsej Jugoslaviji. Koliko ji je bilo pri tem res mar za »zasušnjeno« Primorje? Kljub temu, da je kralj Aleksander kot Čokov zaveznik kazal resnično zanimanje za to vprašanje, je bila problematika »zasušljenih« rojakov čez mejo predvsem problem, ki je bremenil slovensko politično sfero, vladajoči eliti pa je bil tuj. Naslavljanje »neodrešenih bratov« ni bilo potrebno za dosego politične legitimnosti, kot je bilo to na Madžarskem, zato se jih je tako lahko »prodalo«, ko so to zahtevale ekonomske razmere. Tako kot vprašanje »desete domovine« je tudi problematika »neodrešenih bratov« nudila priročen instrument za strnitev narodnih vrst in zadušitev alternativnih vizij ureditve države. Ni torej nenavadno, da sta prav v času kraljeve diktature obe diaspori iz zakulisja stopili v ospredje dogajanja.

Primorci v Argentini so se dobro zavedali, da na pomoč jugoslovanske »domovine« ni bilo mogoče računati, saj niso bili njeni državljani. Poleg tega so vanjo izgubili zaupanje, ko so se soočili s spremenljivim, včasih docela sovražnim nadzorom diplomatskih predstavnikov. Umestitev Primorcev med Scilo neprijaznega argentinskega sveta in Karibdo jugoslovanske »domovine« je nazadnje, kot je ugotavljal eden bolj aktivnih izseljencev, Franc Kurinčič, postavljala ljudi v nadvse kočljiv položaj: »Bili smo nekaki brezpravni elementi. Jugoslovani nismo bili, še manj Argentinci. Italijani pa tudi nismo hoteli biti, čeprav smo imeli njihov *passaporto*.«⁹⁶ Franc Kurinčič je bil tisti, ki je vodil Odbor za Jugoslovansko Primorje in je potemtakem agitiral za priključitev Primorja k novi Jugoslaviji. Tisti Jugoslaviji, v kateri so izseljenci videli uresničitev zamisli, ki jih Kraljevina Jugoslavija ni znala in zmogla udejanjiti.

96 Franc Kurinčič, »Štirideset let slovenske naselbine v Argentini«, *Slovenski izseljenski koledar* 10 (1964), 216–217.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Rim

Affari politici 1931–1945, Jugoslavia (ASMAE, *Affari politici, Jugoslavia*)

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd

385 *Veleposlaništvo Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu* (AJ 385
Veleposlaništvo KJ v Buenos Airesu)

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Ljubljana

74 *Kraljeva banska uprava, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje, Izseleniški in priseljeniški referat (1929–1940)* (ARS, 74 *Izseleniški referat*)

1164 *Inštitut za narodnostna vprašanja, podserija III, Josip Vilfan* (ARS 1164
Josip Vilfan)

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb

1071 *Izselenički komesarijat (1922–1939)* (HDA, 1071 *Izselenički komesarijat*)

Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG), Nova Gorica

1133 *Engelbert Besednjak* (PANG, 1133 *Engelbert Besednjak*)

Literatura

Aliano, David. *Mussolini's National Project in Argentina*. Madison: Farleigh Dickinson University Press, 2012.

Azcarate, Pablo de. *The League of Nations and National Minorities: an Experiment*. New York: Kraus, 1972.

Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: origins, history, politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1984.

Bartol, Vladimir. *Zakrinski trubadur: izbrani članki in eseji*. Ljubljana: Slovenska matica, 1993.

Bartov, Omer in Eric Weitz. »Introduction: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands«. V: *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*, ur. Omer Bartov in Eric D. Weitz, 1–9. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

Bertagna, Federica. *La stampa italiana in Argentina*. Rim: Donzelli, 2009.

Bisso, Andrés. »The Argentine Antifascist Movement and the Building of a Tempting Domestic Appeal, 1922–46«. V: *Rethinking Antifascism. History, Memory and Politics, 1922 to the Present*, ur. Hugo García, Mercedes Yusta, Xavier Tabet in Cristina Clímaco, 133–152. New York: Berghahn Books, 2016.

Brnčić, Ivo. *Generacija pred zaprtimi vrati: izbor esejev in kritik*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1954.

Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. New York: Cambridge University Press, 1996.

Brunnbauer, Ulf. *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America and the State since the Late Nineteenth Century*. Lanham: Lexington Books, 2016.

Bucarelli, Massimo. *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*. Bari: Edizioni B. A. Graphis, 2006.

Choate, Mark I. *Emigrant Nation. The Making of Italy Abroad*. Cambridge: Harvard University Press, 2008.

Cowan, Jane K. »Who's Afraid of Violent Language? Honour, Sovereignty and Claims-Making in the League of Nations«. *Anthropological Theory* 3, št. 3 (2003): 271–291.

Čermelj, Lavo. »Kako je prišlo do prijateljskega pakta med Italijo in Kraljevino SHS 1924«. *Zgodovinski časopis* 9, št. 1–4 (1955): 192–196.

Čermelj, Lavo. *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1972.

Čok, Ivan Marija, »Govor Dra Ivana Marije Čoka na zboru u Beogradu«, *Istra*, 9. junij 1933, 4.

Finchelstein, Federico. *Transatlantic Fascism: Ideology, Violence, and the Sacred in Argentina and Italy, 1919–1945*. Durham: Duke University Press, 2009.

Gabaccia, Donna, Dirk Hoerder in Adam Walaszek. »Emigration and Nation-Building during the Mass Migrations from Europe«. V: *Citizenship and Those Who Leave*, ur. Francois Weil in Nancy L. Green, 63–90. Chicago: University of Illinois Press, 2007.

Gamlen, Alan. »The emigration state and the modern geopolitical imagination«. *Political Geography* 27 (2008): 840–856.

- Gerwarth, Robert. *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. New York: Penguin Random House, 2016.
- Goričar, J, ur. *Bazovica 6. IX. 1930. Odmevi tržaškega procesa v inozemskem časopisju*. Maribor: H. Sax, 1931.
- Grossutti, Javier P. *Via dall'Istria: Lemigrazione istriana dalla seconda metà dell'Ottocento ai primi anni Quaranta del Novecento*. Trst: Università Popolare di Trieste / Unione Italiana, 2013.
- Hametz, Maura. »Quotidian Intimidation and Mussolini's Special Tribunal in Istria and the Eastern Borderlands«. *Acta Histriae* 26, št. 4 (2018): 1125–1143.
- Hiden, John in David J. Smith. *Ethnic Diversity and the Nation State. National cultural autonomy revisited*. London, New York: Routledge, 2012.
- Ipsen, Carl. *Demografia totalitaria. Il problema della demografia nell'Italia fascista*. Bologna: Il Mulino, 1997.
- Kacin, Jan. »Bivšemu poslaniku Izidorju Cankarju v spomin«, *Lipa*, 30. oktober 1958.
- Kacin Wohinz, Milica. »Raznarodovanje primorskih Slovencev – dejavnik za izseljevanje«. V: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, ur. Mirko Jurak in Irene Mislej, 23–33. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1995.
- Kacin Wohinz, Milica in Marta Verginella. *Primorski upor fašizmu 1920–1941*. Ljubljana: Slovenska matica, 2008.
- Kalc, Aleksej. »L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia ed il suo ruolo politico«. *Annals for Istrian and Mediterranean Studies* 6, št. 8 (1996): 23–61.
- Kalc, Aleksej in Mirjam Milharčič Hladnik. »Prvi tržaški proces in Slovenci v ZDA«. *Annales. Series Historia et Sociologia* 25, št. 4 (2015): 925–936.
- Kurinčič, Franc. »Štirideset let slovenske naselbine v Argentini«. *Slovenski izseljenski koledar* 10 (1964), 216–217.
- Larson, Ethan. »The New Old Country. The Kingdom of Yugoslavia and the Creation of a Yugoslav Diaspora 1914–1951«. Doktorska disertacija, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2020.
- Macartney, Carlile Aylmer. *National States and National Minorities*. London: Oxford University Press., 1934.
- Mazower, Mark. »Minorities and the League of Nations in Interwar Europe«. *Daedalus* 126, št. 2 (1997): 47–63.
- Mislej, Irene. »Primorski odbor. Politično delovanje primorskih Slovencev med drugo svetovno vojno v Argentini«. *Dve domovini / Two Homelands* 5 (1994): 85–113.

- Mislej, Irene. »Primorska slovenska skupnost v Južni Ameriki: Pregled antifašističnega tiska 1929–1943«. *Zgodovinski časopis* 50, št. 1 (1996): 95–116.
- Molek, Nadia. »Procesos identitarios entre los migrantes eslovenos de entreguerras y sus descendientes en Argentina«. *Revista La Rivada* 4, št. 7 (2016): 9–27.
- Mylonas, Harris. *The Politics of Nation-Building: Making Co-nationals, Refugees and Minorities*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Nećak, Dušan. »Pisarna za zasedeno ozemlje«. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 20 (1972): 101–106.
- Newman, John Paul. *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State-Building, 1903–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Nielsen, Christian Axboe. »Policing Yugoslavism. Surveillance, Denunciations and Ideology during King Aleksandar's dictatorship, 1929–1934«. *East European Politics and Societies* 23, št. 1 (2009): 34–62.
- Nielsen, Christian Axboe. *Making Yugoslavs. Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*. Toronto: University of Toronto Press, 2014.
- Nobile, Annunziata. »Politica migratoria e vicende dell'emigrazione durante il fascismo«. *Il Ponte*, november/december 1974: 1322–1341.
- Nora, Pierre. *Realms of Memory. Volume 1: Conflicts and Divisions*. New York: Columbia University Press, 1996.
- Núñez Seixas, Xosé M. »Unholy Alliances? Nationalist Exiles, Minorities and Anti-Fascism in Interwar Europe«. *Contemporary European History* 25, št. 4 (2016): 597–617.
- Østergaard-Nielsen, Eva, ur. *International Migration and Sending Countries. Perceptions, Policies and Transnational Relations*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003.
- Pretelli, Matteo. *Il fascismo e gli italiani all'estero*. Bologna: CLUEB, 2010.
- Purini, Piero. »Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu. Problematika ugotavljanja števila neitalijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 38, št. 1–2 (1998): 23–42.
- Purini, Piero. »Le metamorfosi etniche di Trieste nel periodo 1914–1919«. *Annales. Series Historia et Sociologia* 12, št. 2 (2002): 341–362.
- Ragazzi, Francesco. *Governing Diasporas in International Relations. The Transnational Politics of Croatia and Former Yugoslavia*. New York: Routledge, 2017.
- Rejec, Albert. »Odgovori na vprašalnico«. V: *Domovina, kje si? Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca*, ur. Branko Marušič, 15–63. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1998.

- Sala, Teodoro. »Tra Marte e Mercurio. Gli interessi danubiano-balcanici dell'Italia«. V: *Fascismo e politica di potenza. Politica estera 1922–1939*, ur. Enzo Collotti, Nicola Labanca in Teodoro Sala, 226–235. Milano: RCS Libri S.p.A, 2000.
- Skrbiš, Zlatko. *Long-Distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities*. Brookfield: Ashgate Publishing, 1999.
- Španger, Vekoslav. *Bazoviški spomenik: pričevanje*. Koper: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske, 2014.
- Tchoukarine, Igor. »The Contested Adriatic Sea: The Adriatic Guard and Identity Politics in Interwar Yugoslavia«. *Austrian History Yearbook* 42 (2011): 33–51.
- Tosatti, Giovanna. »La banca del Casellario politico centrale presso l'Archivio Centrale dello Stato«. *Archivi & Computer* 92, št. 2 (1992): 134–144.
- Treves, Anna. *Le migrazioni interne nell'Italia fascista*. Torino: Einaudi, 1976.
- Troch, Pieter. »Interwar Yugoslav state-building and the changing social position of the Sokol gymnastics movement«. *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 26, št. 1 (2019): 60–83.
- Vovko, Andrej. »Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933«. *Zgodovinski časopis* 32, št. 4 (1978): 449–473.
- Vovko, Andrej. »Delovanje 'Zveze jugoslovanskih izseljencev iz Julijske krajine' v letih 1933–1940«. *Zgodovinski časopis* 33, št. 1 (1979): 67–102.
- Vovko, Andrej. »Primorska emigracija med vojnama«. *Zgodovinski časopis* 46, št. 1 (1992): 89–90.
- Waterbury, Myra. »Bridging the divide: Towards a comparative framework for understanding kin state and migrant-sending state diaspora politics«. V: *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*, ur. Rainer Baubock in Thomas Faist, 131–148. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Waterbury, Myra. *Between State and Nation. Diaspora Politics and Kin-State Nationalism in Hungary*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Zahra, Tara. »The 'Minority Problem' and National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands«. *Contemporary European History* 17, št. 2 (2008): 137–165.
- Zobec, Miha. *Nevidni in pozabljeni. Raziskava o izseljevanju v Argentino med svetovnjima vojnama na primeru vaše skupnosti Pliskovica*. Pliskovica: Razvojno društvo Pliska, 2013.
- Zobec, Miha. »The Surveillance and Persecution of Slovene Antifascists in Argentina: How the Authorities Conspired in Combating 'Undesired' Immigration«. *Dve domovini / Two Homelands* 49 (2019): 221–238.

Zobec, Miha. »Creating the Unbound Yugoslav Nation: the Kingdom of Yugoslavia and Emigrants from the 'Unredeemed' Julian March«. *Nationalities Papers* 2021, pridobljeno 15. 4. 2021.

MIGRACIJSKI NADZOR V DOBI SOCIALIZMA: OD PREPOVEDI DO LIBERALIZACIJE IZSELJEVANJA

»Civilna osebna izkaznica« zavezniške vojaške uprave. Hrani Goriški muzej.

SISTEMI NADZORA IN MIGRACIJSKA GIBANJA NA DRŽAVNI MEJI Z ZAHODOM V LUČI SEKRETARIATA ZA NOTRANJE ZADEVE

Igor Jovanović

Z vzpostavitvijo komunističnega družbenega sistema je Jugoslavija skoraj hermetično zaprla državno mejo. Na območju Slovenije je bila državna meja dolga 672 km. Na zahodni meji je imela SR Slovenija z Republiko Italijo 226 km kopenske in 29 km morske meje. Severna meja z Republiko Avstrijo je bila dolga 315 km, severovzhodna meja z Republiko Madžarsko pa 102 km. Celotno obmejno območje, ki se razprostira od nižinske panonske ravnine prek goratih Alp in Krasa do morja, je bilo v vseh pogledih varnosti in varovanja pomembno in raznoliko. Jugoslovanska zapora je bila v skladu z zapiranjem meja v drugih evropskih komunističnih državah, ki so mejile na zahodnoevropski demokratični svet. V mednarodnih odnosih je bila Jugoslavija na strani komunističnih držav. Odnosi z ZDA in Veliko Britanijo so se poslabšali zaradi vstopa Jugoslovanske armade v Julijsko krajino in na Koroško (umaknila se je junija 1945), katerih dele je Jugoslavija zahtevala s sklicevanjem na njihovo etnično sestavo (ob določanju avstrijskih meja leta 1949 te zahteve niso bile sprejete). Na spornem ozemlju severozahodne Istre in Trsta so se zavezniške sile zmagovalke 2. julija 1946 dogovorile o ustanovitvi Svobodnega tržaškega ozemlja (STO). Jugoslavija je mirovno pogodbo z Italijo podpisala 10. februarja 1947 v Parizu, status STO pa je mednarodne odnose obremenjeval vse do londonskega memoranduma o njegovi razdelitvi 5. oktobra 1954.¹ Jugoslavija se je po resoluciji Informbiroja in sporu s Sovjetsko zvezo leta 1948 znašla pod sovjetsko blokado, na njenih mejah pa je zelo pogosto prihajalo do incidentov.² Na začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja oziroma po letu 1962 in Zakonu o amnestiji je Jugoslavija

1 »Jugoslavija,« *Hrvatska Enciklopedija*, pridobljeno 2. avgusta 2020, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29463>.

2 Po resoluciji Informbiroja je sledila prava »mejna vojna«. Leta 1949 je bilo 1.076 mejnih incidentov, leta 1950 jih je bilo 937, leta 1951 1.517, leta 1952 pa 2.390. V teh incidentih je bilo ubitih 18, ranjenih pa približno 100 vojakov Korpusa narodne obrambe Jugoslavije – KNOJ-a. Glej: Marijan F. Kranjc, »Stoj, streljal bom!« Neobjavljen intervju o mejni in stražarski

sprostila mejni režim in postala edina država t. i. komunističnega bloka z odprto mejo z Zahodom. Glavni razlog je bil odhod na delo v tujino, pa tudi vse večja nezakonita emigracija, ki je ni bilo mogoče zatreti.

V članku bom s pomočjo letnih poročil Referata za meje Republiškega sekretariata za notranje zadeve (RSNZ)³ prikazal sistem nadzora zahodne jugoslovanske (in slovenske) državne meje od konca druge svetovne vojne do srede šestdesetih let prejšnjega stoletja. Obravnaval bom tudi vpliv nadzora na specifična migracijska gibanja, in sicer na zakonite in nezakonite migracije ter gibanja v okviru dvolastniškega režima. Letna poročila so sestavljena iz dveh delov: splošni del obravnava kadrovske in organizacijske zadeve, v posebnem delu pa so predstavljeni podatki o državni varnosti, kriminaliteti, prometu, civilni zaščiti itd. Pozornost bom namenil migracijam znotraj obmejnega pasu. Migracije so bile različne narave, do liberalizacije in delno še potem pa so bile pogojene s političnim dogajanjem.

NADZOR DRŽAVNE MEJE

Nadzor slovenske državne meje z Zahodom od konca druge svetovne vojne do srede šestdesetih let prejšnjega stoletja lahko razdelimo na tri obdobja, značilna za družbeno-politične in gospodarske razmere v tistem času. Prvo obdobje se nanaša na sam konec druge svetovne vojne in traja do leta 1954 oziroma do dokončne rešitve »tržaške krize« in podpisa londonskega memoranduma. Za to obdobje je značilen strog mejni režim. Drugo obdobje se nanaša na drugo polovico petdesetih let⁴ in traja do konca šestdesetih let 20. stoletja, ko strog nadzor popusti, meja z Zahodom pa se odpre za jugoslovanske in tudi druge evropske državljane. Tretje obdobje traja od konca 1960ih let do razpada SFRJ leta 1991, vendar v tem članku ne bo obdelano.

Varovanje državne meje je bilo med osnovnimi varnostnimi vprašanji v Jugoslaviji in Sloveniji. Elementi, ki so vplivali na varnost meje in obmejnega pasu, so bili odvisni od obsega potniškega prometa, zemljepisne konfiguracije

problematiki, november 2010«, pridobljeno 2. avgusta 2020, <http://freeweb.t-2.net/Vojastvo/dok/stoj-streljal-bom.pdf>.

3 Poročila se nahajajo v arhivskem fondu *Republiškega sekretariata za notranje zadeve*, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije.

4 Leta 1953 se je odprla meja z Zahodom, z Madžarsko pa se je delno zaprla, tako da se je delo UDBE na meji nanašalo na pravilno izvajanje fizičnega varovanja meje ter na izvajanje vseh obstoječih predpisov v zvezi z urejanjem vprašanja dvolastnikov, obmejnimi incidenti ter delovanjem službe na obmejnih poverjeništvih in mednarodnih poverjeništvih. Glej: ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1953a«, A-10-9.

meje, cestnega omrežja in glavnih prometnic ter bližine begunskih taborišč v sosednjih državah. Varovanje državne meje je obsegalo:

- varovanje in nadzor mejnih prehodov (sredi 1970ih let je bilo na meji z Zahodom 28 mejnih prehodov za mednarodni promet, 52 stalnih in 15 sezonskih prehodov za lokalni promet. Na meji z Avstrijo je bilo še 15 tranzitnih mest, ki so jih odprli na podlagi bilateralnega sporazuma o planinskem turizmu);
- varovanje in nadzor gibanja v obmejni coni, tj. v 15 kilometrov širokem ozemeljskem pasu vzdolž državne meje;⁵
- varovanje t. i. »zelenega dela državne meje« (območij izven naselij in območij stran od mejnih prehodov), ki je temeljilo na koordiniranem sodelovanju med enotami ministrstva za notranje zadeve, enotami JNA, carinskimi organi in drugimi organi ter organizacijami, ki so vključevale člane narodne zaščite. Popolna zaščita meje ni bila mogoča samo s policijskimi enotami in enotami JNA, zato so sestav razširili z elementi narodne zaščite. Po ustavnem načelu zaščita države ni slonela samo na varnostnih organih, ampak na vseh državljanih, predvsem tistih, ki so živeli na območjih ob državni meji.⁶

Razmere in okoliščine na meji so se z vidika nadzora in varovanja razlikovale. Jugoslavija je mejila na države z različnimi družbeno-političnimi ureditvami, ki so pripadale različnim vojaškim zvezam. Avstrija in Italija sta bili v Natu, medtem ko je bila Madžarska članica Varšavskega pakta. Vprašanje varnosti na mejah je bilo odvisno tudi od infrastrukture na obeh straneh državne meje in čezmejnih družbenih mrež. Tako so se na primer prebegi iz Hrvaške (predvsem iz Istre) najpogosteje dogajali na meji z Italijo. Na to so vplivale boljše komunikacije do mejnih območij, obraščenost mejne črte, prisotnost begunskih taborišč takoj za mejo v Italiji, blažji policijski postopki in večje možnosti za pridobitev političnega azila, vezi prebežnikov s sorodniki ali znanci na Tržaškem ali drugje v Italiji, poleg kopenskih pa so se tu ponujale tudi možnosti prebega po morski poti.

O razlikah na mejah priča tudi število mejnih prehodov. Tako je bilo leta 1949 na slovenskih mejah z Italijo, STO in Madžarko 43 prehodov za dvolastnike, in sicer 12 z STO, 20 z Italijo in 11 z Madžarsko. Na meji z Avstrijo takih prehodov ni bilo. Mednarodnih prehodov je bilo 16 – trije z Italijo, sedem z STO, pet z Avstrijo in eden z Madžarsko. Število prehodov se je sčasoma spreminjalo: leta

5 »Zakon o kretanju na granici«, *Službeni list FNRJ*, št. 101/III, 26. november 1947.

6 Kranjc, »Stoj, streljal bom!«.

1952 je bilo mednarodnih prehodov na avstrijski meji osem, na italijanski dva, na meji z STO trije, štirje pa na meji z Madžarsko.⁷

Nadzor meje je potekal fizično in obveščevalno. Fizični nadzor meje so izvajale enote KNOJa (Korpusa narodne obrambe Jugoslavije), ki je bil ukinjen leta 1953. Njegove naloge sta prevzeli Komanda mejnih enot Jugoslavije in Ljudske milice. Odsek za varnost KNOJ-a je že poleti leta 1945 izdal pravila opravljanja službe varovanja meje. Dolžnosti na državni meji so bile razdeljene na tri dele:

- skrb za zapiranje vseh točk, ki niso namenjene zakonitemu prehodu po-
tnikov in živine čez državno mejo;
- nadzor pretoka ljudi in živine na mejnih prehodih;
- postavitve mejnih postaj ter nadzor mejne črte s patroliranjem in zasedami.

Posebno navodilo je bilo, da je treba v stometrskem mejnem pasu na osebe, ki se na prvi in edini poziv ne ustavijo, streljati.⁸

Leta 1949 je bilo na meji z Avstrijo 86 stražarnic, po katerih je bilo razporejenih 778 vojakov ter 164 oficirjev in podoficirjev KNOJ-a, skupaj 942. Na meji z Italijo je bilo 51 stražarnic, po katerih je bilo razporejenih 568 vojakov s 104 oficirji in podoficirji, skupaj 672. Na meji s STO je bilo 34 stražarnic s 417 vojaki in 97 oficirji, skupaj 514. Skupaj je bilo na teh treh mejah 171 stražarnic s 1763 vojaki ter 365 oficirji in podoficirji, skupaj 2.128 ljudi.⁹ V Sloveniji je mejo leta 1954 varovalo 436 brigad s sedežem v Ljubljani. V pristojnosti 436. brigade je bila meja od Lazareta v Miljskem zalivu prek okraja Koper do Murske Sobote. Od Savudrije do Lazareta je mejo varovalo 31 mejnih brigad s sedežem v Splitu. Del murskosoboške meje (od tromeje do meje z LR Hrvaško) je varovalo 199 mejnih brigad s sedežem v Podravski Slatini.¹⁰

Leta 1954 je bilo po karavlah nameščenih 17 vojakov (en vojak na vsakih 1.000 metrov meje, medtem ko jih je polovica počivala). V šestih obmejnih krajih je bilo 57 postaj Ljudske milice (33 na meji z Italijo, 19 na meji z Avstrijo in 5 na meji z Madžarsko). Na teh postajah je službovalo 603 miličnikov, ki pa jih je bilo za opravljanje vseh nalog premalo. Med 603 je bilo 130 mejnih miličnikov, ki so bili zadolženi za tehnično kontrolo maloobmejnega in dvolastniškega prometa na prehodih II. in III. kategorije. Poleg tehnične kontrole so miličniki na tem območju opravljali tudi druge naloge, zlasti na področju javne varnosti in operativne kontrole dvolastništva. Na 36 prehodih II. kategorije (17 z Italijo in 19 z Avstrijo) so zaradi pomanjkanja kadra miličniki opravljali tudi carinsko kontrolo. Opravljanje

7 »Rješenje o ustanovljenu pograničnih prijelaza«, *Službeni list FNRJ*, št. 38/52, 23. julij 1952.

8 Čelik, *Strážarji*, 183.

9 Prav tam, 187.

10 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1954a«, A-10-10.

blokovske službe¹¹ ni bilo oteženo le zaradi pomanjkanja osebja, ampak tudi zaradi pomanjkanja tehnične opreme, prometnih sredstev, telefonskih zvez in stanovanj za uslužbence ter zaradi slabe hrane. V praksi se je izkazalo, da so konfiguracija terena in slabe prometne povezave v obmejni coni ter pomanjkanje osebja Ljudske milice onemogočali učinkovit nadzor sumljivih oseb vzdolž mejne črte.

S podpisom sporazumov v Vidmu leta 1949 in na Dunaju leta 1953 se je v LR Sloveniji začela uvajati obmejna služba, ki je bila v pristojnosti milice in vojske. Na 60 mejnih prehodih II. in III. kategorije so tehnični nadzor (pregledovanje dokumentov na mejnem prehodu) opravljali pripadniki Ljudske milice. Na drugih 11 prehodih je dokumente pregledovala vojska. Te mejne prehode so vzajemni uporabniki (slovenski in italijanski prebivalci obmejnega območja) povprečno prešli 1.200.000-krat na leto, kar predstavlja približno 40 % vseh prehodov meje. Zaradi pomanjkanja osebja na mejnih postajah in mejnih prehodih je bilo osebje Ljudske milice v glavnem odgovorno samo za tehnični nadzor, tako da ni bilo mogoče reči, da gre za operativne aktivnosti.¹²

Da bi bila omogočena operativna aktivnost na območjih, ki so jih obiskovali uporabniki sporazuma o meji, je bilo treba zaposliti dodatnih 183 miličnikov (po sistemizaciji jih je manjkalo 4.527). Zaradi pomanjkanja osebja in drugih vzrokov v nobenem okraju (okrožju) ni bilo dovolj preventivne aktivnosti, ki je bila nezadostna zlasti ponoči. Na določenih obmejnih prehodih so kontrolo dvolastnikov, ki je bila formalna in neoperativna, opravljali pripadniki Ljudske milice in carine. Za boljšo kontrolo je bilo potrebno zbiranje informacij o gibanju dvolastnikov, njihovih izjavah in pogovorih ter osebnih zvezah znotraj obmejnega pasu.¹³

Varovanje meje in varnostne aktivnosti so se izvajale fizično in obveščevalno. Fizično so mejo varovale mejne enote, razporejene vzdolž meje, milica, razporejena po postajah, dvolastniški miličniki, razporejeni po obmejnem pasu II. kategorije, uslužbenci obmejnih poverjeništev in uslužbenci carine. Obveščevalno kontrolo so izvajali obmejni poverjeniki, pa tudi prebivalci obmejnih pasov na obeh straneh meje. Politika, režim in način delovanja so bili centralizirani ter povezani z referatom za mejo pri oddelku za inozemce in mejno službo.¹⁴ Delo

11 Služba na mejnih prehodih in znotraj jugoslovanskega ozemlja, kjer so policijski oziroma vojaški organi preverjali potnike in izvajali nadzor nad tranzitom oseb in blaga v skladu z migracijskimi, davčnimi in sanitarnimi predpisi.

12 Operativne aktivnosti so obsegale: delovanje za preprečevanje diverzantskoterorističnih akcij; varovanje življenja ljudi in družbenega premoženja; preprečevanje in odkrivanje kaznivih dejanj ter prekrškov; kontrolo potnikov po operativnih registrih – registru določenih jugoslovanskih državljanov in registru določenih tujcev.

13 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1954a«, A-10-10.

14 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1956a«, A-10-12.

organov, ki so varovali mejo in izvajali mejni nadzor, je nadzorovala Uprava državne varnosti (UDV ali s srbohrvaško kratico UDBA).

V mejni službi je bilo 5.398 uslužbencev: od tega 4.260 vojakov, podoficirjev in oficirjev v mejnih enotah, 603 pripadnikov Ljudske milice, 151 uslužbencev mejnih poverjeništev, 366 carinskih uslužbencev in 18 uslužbencev mejnih referatov.

Mejna služba je bila na začetku leta 1967 reorganizirana in vključena v Službo javne varnosti, kontrolo potniškega prometa čez državno mejo pa so opravljale mejne postaje milice, ki so bile razdeljene na tri kategorije glede na pomembnost mejnih prehodov za gospodarstvo in turizem.¹⁵

RAZVOJ IN ZNAČILNOST NADZORNEGA SISTEMA

Decembra 1945 je bil znotraj Oddelka za zaščito ljudstva (OZNA), varnostno-obveščevalne službe FLRJ, organiziran Referat za mejo, ki je leta 1946 prešel pod okrilje Ministrstva za notranje zadeve,¹⁶ nato pa leta 1953 v Republiški sekretariat za notranje zadeve. Letna poročila Referata za mejo so vsebovala podatke o stanju na meji, delu obmejnih oblasti, načinih varovanja meje, potnih listih, dvolastnikih, prebegih, ilegalcih, kanalih tihotapljenja ljudi in blaga, o sovražnih aktivnostih, tujih obveščevalnih službah, vračanju beguncev od sosednjih obmejnih oblasti ter o prebegih z dokumenti, s prepustnicami ali potnimi listi.

Za obdobje 1945–1950 je na področju razvoja uprave in organizacije države značilen administrativno-centralističen način upravljanja. Temeljne sestavine takega upravljanja so državni organi, ki so v strogem hierarhičnem sistemu. Čeprav je imela Ljudska republika Slovenija (prav tako Ljudska republika Hrvaška) po ustavnih določbah kot federativna enota formalno pravico do samoorganizacije uprave, je bila ta v resnici omejena na organizacijsko in funkcionalno nesamostojen del centralističnega sistema državne oblasti v hierarhični strukturi upravnopolitičnega sistema. S tem je LR Slovenija (pa tudi LR Hrvaška) odražala organizacijo in delovanje zveznih organov državne oblasti z izvajanjem odločitev, sprejetih na zvezni ravni.¹⁷

Ministrstvo za notranje zadeve (MNZ) je delovalo do 12. decembra 1953, ko so bile njegove pristojnosti prenesene na Državni sekretariat za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije (DSNZ). Ustavne reforme iz leta 1953 so pripeljale do pomembnih sprememb. Namesto obstoječih ministrstev so bili ustanovljeni

15 ARS, 1931 RSNZ DV, šk. 1441, »Poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve za leto 1969«.

16 Takrat je bila ustanovljena tudi UDBA kot civilni oddelek OZNE.

17 Ana Holjevac Tuković, »Uloga republičkih ministarstava u upravi Narodne Republike Hrvatske (1945–1953)«, *Arhivski vjesnik* 45 (2002).

sekretariati – Zvezni sekretariat za notranje zadeve (ZSNZ) in republiški sekretariati za notranje zadeve (RSNZ). V okviru demilitarizacije ZSNZ je UDBA prenehala biti vojaško organizirana, uniformirana služba, njene operativne sile KNOJ-a pa so bile ukinjene. Naloge KNOJ-a so se razdelile med mejne enote Jugoslovanske ljudske armade in Ljudske milice.

S sklepom Ministrstva za notranje zadeve FLRJ z dne 1. marca 1949 je področje obmejne službe in potnih listov prešlo iz civilnega dela ministrstva v sestavo Uprave državne varnosti (UDBA). Odsek za mejno službo in potne liste je bil samostojen in neposredno podrejen pomočniku ministra, odgovornega za Upravo državne varnosti. Na nižjih ravneh je vse ostalo nespremenjeno, iz Beograda je bilo le priporočeno, naj se okrepijo stiki z UDBO. V prvi polovici leta 1952 je bila ustanovljena V. uprava za tujce in mejno službo. Leta 1959 je v okviru UDBE deloval Oddelek za obmejno službo in tujce.¹⁸

Oddelek je bil zakonit političen urad Državnega sekretariata za notranje zadeve LR Slovenije. Urad je bil tako organiziran, ker je v imenu države na podlagi zakonskih predpisov urejal in zagotavljal izvajanje zakonitih predpisov iz dogovorov med FLRJ in tujimi državami, izvajal je politiko do določene tuje države v skladu z notranjo in zunanjo politiko FLRJ, vodil in urejal je pravnopolitične odnose do tujcev, urejal obmejna vprašanja in izdajal potne liste. Zaradi svojih političnih funkcij je bil Oddelek za obmejno službo in tujce strogo centraliziran, vse zadeve pa je urejal s soglasjem in po ukazih Oddelka za tujce Državnega sekretariata za notranje zadeve FLRJ. Od tega je prejemal točna navodila glede izvajanja obmejne službe v zvezi s pogodbami z Avstrijo,¹⁹ Italijo²⁰ in Madžarsko, splošne usmeritve glede prihoda tujcev, rednega sodelovanja s tujimi državami na zahodu, s katerimi je imela FLRJ boljše odnose po resoluciji Informbiroja. Oddelek za inozemce in mejno službo LR Slovenije je te naloge izvrševal prek svojega osnovnega aparata na terenu: referata za inozemce, referentov za mejo in mejnih poverjeništev ter uradov za polna dovoljenja. Vsi ti organi so bili glede strokovnega izvajanja službe glede predpisov odvisen od Zveznega oddelka za

18 Čelik, *Strazarji*, 222

19 Leta 1953 sta Avstrija in FLRJ dosegli sporazum o obmejnem prometu. Območje olajšav ni bilo določeno s kilometrskimi pasovi na eni in drugi strani državne meje, temveč s seznamom občin ob meji, ki so dobile take ugodnosti, oziroma so jih dobili njihovi prebivalci. Glej: »Sporazum o regulaciji pograničnog prometa između FNRJ i Republike Austrije«, *Službeni list FNRJ*, št. 4, 26. maj 1954.

20 Prvi sporazum o maloobmejnem prometu z Italijo, sklenjen 3. februarja 1949 v Vidmu. S sporazumom so bili določeni številni pravni akti, ki so uredili življenje na obmejnem območju. Drugi in bolj znan sporazum je bil sklenjen 20. avgusta 1955. Glej: »Uredba o ratifikaciji Sporazuma o pograničnom prometu između SFRJ i Republike Italije«, *Službeni list FNRJ*, št. 7, 10. maj 1956.

inozemce FLRJ centralistično povezani. Vodil pa jih je republiški oddelek za mejo in inozemce LR Slovenije.

Znotraj oddelka so bili trije sektorji: odsek za inozemce, odsek za obmejno službo in odsek za potna dovoljenja.²¹

Ob teh je od leta 1951 deloval še odsek službe za izsleditev (v okviru Uprave državne varnosti),²² ki je bil pristojen za vse vrste zveznih, lokalnih in mednarodnih tiralic. Nalogo je imel tudi preprečevati prebege iz države, razbijati nezakonite poti za beg iz države, voditi evidenco o emigraciji, evidenco pogrešanih oseb in organizirati njihovo iskanje. Pristojen je bil tudi za iskanje prebežnikov, za boj proti infiltraciji in razpečevanju nezakonite (emigrantske) literature, iskanje avtorjev anonimnih in sovražnih pisem, evidenco gibanja tujih motornih vozil in organizacijo nadzora gibanja prebivalstva. Tako je bil zgrajen učinkovit operativni sistem nadzora gibanja, kar je bil osnovni pogoj za uspešno opravljanje takega načina dela. Težišče dela je bilo na organih Ljudske milice kot najštevilčnejši formacijski enoti, soudeleženi pri delu na terenu.²³

REŽIM PREHAJANJA MEJE V CONO A IN CONO B

Na ozemlju Slovenskega primorja in Istre, ki je bilo v obdobjih 1945–1947 in 1947–1954 razdeljeno na cono A in cono B (prej Julijske krajine, nato Svobodnega tržaškega ozemlja – STO), so veljali posebni pogoji za prehod meje za uradne osebe in zasebne osebe. Teh prehodov je bilo zelo malo. Večina oseb je bilo vključenih v delovanje jugoslovanskih varnostnih služb, saj je bil jugoslovanski del ozemlja pod nadzorom Vojaške uprave jugoslovanske armade (VUJA, pozneje VUJLA) s sedežem v Portorožu. Potni listi, prepustnice in dovoljenja sta izdajali Ljudska vlada Slovenije in Ljudska vlada Hrvaške. V obeh primerih je bilo pristojno Ministrstvo za notranje zadeve. Potno dovoljenje je veljalo za prehod v cono B, ne pa tudi v cono A, ki je bila pod upravo angloameriških vojaških sil. Za vstop v cono A je bil kot na vseh drugih mejnih prehodih potreben potni list. Dovoljenja za prehod meje iz cone B v cono A so izdajali tudi lokalni ljudski odbori. Napisana so bila dvojezično, v slovenščini ali hrvaščini in italijanščini. Pred ustanovitvijo Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) je potna

21 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1953a«, A-10-9.

22 Tadeja Kolenc, *Slovenska policija* (Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve, Policija, Generalna policijska uprava, 2002).

23 Leta 1949 se je aparat milice zaradi grožnje Informbiroja številčno podvojil. Hkrati je bila uvedena posebna kontraobveščevalna služba Ljudske milice, ki so jo leta 1952 razpustili zaradi nepravilnosti delovanja, zlorab in vtikanj v zasebno življenje. Glej: Ljuba Dornik Šubelj, »Nastanek in razvoj organov za notranje zadeve republike Slovenije v obdobju 1945 do 1963«, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 16, št. 1–2 (1992): 78–81.

dovoljenja za vrnitev iz cone B v Jugoslavijo izdajala VUJA za Julijsko krajino, Istro, Reko in Slovensko primorje. Obstajala so tudi posebna potna dovoljenja za pripadnike OZNE.²⁴

Mejo z STO je nadzirala Narodna zaščita pod vodstvom Oddelka za notranje zadeve Istrskega okrajnega narodnega odbora. Nadzorovala je dve kopenski in morsko mejo od Debelega rtiča do ustja reke Mirne. To je bila izjema, saj so take naloge sicer opravljale obmejne enote JLA. To je veljalo do 25. oktobra 1954, ko so kopensko mejo med Slovenijo in Italijo prevzele mejne enote JLA. Ko je STO prenehalo obstajati, je prenehala delovati tudi Narodna zaščita, ki je bila preimenovana v Ljudsko milico. Mejo med FLRJ in cono B STO so nadzorovale enote KNOJ do leta 1953, ko je nadzor meje prevzela Ljudska milica. Poveljstvo Ljudske milice LR Slovenije je prevzelo območje od tromeje STOFRLJ do razmejnitve med postajama Ljudske milice Gračišče in Gradin, poveljstvo Ljudske milice Ljudske republike Hrvaške pa od Gradina do Novigrada.²⁵

MEJNA POVERJENIŠTVA

Mejna poverjeništa so bila organi Ministrstva za notranje zadeve FNRJ, ustanovljeni leta 1948. Uslužbenci so bili pripadniki Ljudske milice.²⁶ V celotni državi je bilo devet mejnih, štiri luška, eno letališko (v Beogradu) in donavsko mejno poverjenišvo za Donavo in Tiso. V Sloveniji so bila štiri mejna in eno luško poverjenišvo. Mejno poverjenišvo Maribor je pokrivalo štiri cestne mejne prehode in tri železniška poverjeništa. Mejno poverjenišvo Jesenice je nadzorovalo železniški mejni prehod Jesenice in štiri cestne prehode. Mejno poverjenišvo Sežana je pokrivalo dva cestna prehoda in tri železniške prehode. Mejno poverjenišvo v Gorici je skrbelo za tri cestne mejne prehode, Luško poverjenišvo Koper pa je pokrivalo tri luke v Sloveniji (Koper, Piran in Izolo), dve luki v Istri na Hrvaškem (Umag in Novigrad) ter cestni mejni prehod Škofije.²⁷

Leta 1963 je zvezni sekretar za notranje zadeve izdal nov pravilnik o delu in organizaciji mejnih poverjeništev. Z novim pravilnikom je bilo ustanovljenih osem mejnih poverjeništev: eno za področje pomorskega, eno za nadzor rečnega in eno za nadzor zračnega mednarodnega potniškega prometa, pet pa jih je bilo namenjenih nadzoru cestnega in železniškega prometa. Sedež poverjeništa za nadzor pomorskega prometa je bil na Reki, pokrival pa je mejne prehode

24 Mihailo Stevović in Bogdan Popović, *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1945* (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1984), 103.

25 Čelik, *Strážarji*, 207–208.

26 »Pravilnik o organizaciji i djelokrugu rada graničnih, zračnih i lučkih povjereništava«, *Službeni list FNRJ*, št. 8, 28. januar 1948.

27 Čelik, *Strážarji*, 232–233.

oziroma izpostave v Kopru, Piranu, Portorožu in Izoli. Poverjenišтво za nadzor mednarodnega potniškega prometa čez jugoslovansko-italijansko mejo je imelo sedež v Kopru, pristojno pa je bilo za tri izpostave oziroma železniške mejne prehode – Sežana, Nova Gorica in Repentabor – ter za sedem cestnih mejnih prehodov: Škofije, Kozina, Fernetiči, Nova Gorica, Robič, Predel in Rateče. Poverjenišтво za nadzor mednarodnega potniškega prometa čez jugoslovanskoavstrijsko državno mejo je bilo v Mariboru. Pristojno je bilo za izpostave oziroma železniške mejne prehode Maribor, Dravograd, Prevalje in Jesenice ter sedem cestnih mednarodnih prehodov: Gornja Radgona, Šentilj, Vič, Holmec, Jezersko, Ljubeljski vrh in Podkoren. Takrat še ni bilo nobenega (ne cestnega ne drugega) mednarodnega mejnega prehoda z Madžarsko. Mejni prehod Ljubelj (predor) je bil ustanovljen konec leta 1963.²⁸

Leta 1966 so bila mejna poverjenišťva na novo organizirana. Pod poverjenišťvo s sedežem na Reki je spadal pomorski mejni prehod v Kopru, Umagu, Pulju, Raši, Rovinju, na Reki in v Malem Lošinju, pod beograjsko poverjenišťvo za zračni promet zračni mejni prehod Brnik, pod poverjenišťvo v Novem Sadu pa mejni prehod Dolga vas. Poverjenišťvo v Kopru je pokrivalo tri železniške mejne prehode – Sežana, Repentabor in Nova Gorica – ter devet cestnih mejnih prehodov: Škofije, Lazaret, Učja, Kozina, Fernetiči, Nova Gorica, Robič, Predel in Rateče. Poverjenišťvo s sedežem v Mariboru je skrbelo za štiri železniške mejne prehode – Maribor, Dravograd, Prevalje in Jesenice – ter sedem cestnih mejnih prehodov: Gornja Radgona, Šentilj, Vič, Holmec, Jezersko, Ljubelj (Ljubeljski vrh) in Podkoren.²⁹

Znotraj posameznih mejnih poverjenišťev je obstajala tudi razdelitev referentov na severno mejo, zahodno mejo, mejne prehode II. kategorije in izdajo mejnih dokumentov.

Poleg mejnih poverjenišťev je bila na terenu vzpostavljena tudi informativno-agenturna mreža, ki je bila osredotočena na varnost meje, preprečevanje prebegov, nadzor maloobmejnega in dvolastniškega prometa, odkrivanje nezakonitih poti za beg ljudi, tihotapljenje in podobno. V obmejnem pasu so imele svoje vire tudi Ljudska milica in mejne enote KOS-a.³⁰

NADZOR GIBANJA IN MIGRACIJ V OBMEJNEM PASU

Obmejno cono z Italijo je leta 1950 sestavljal pas ob državni meji, ki je segal 45 km globoko v državno ozemlje. Znotraj obmejne cone je obstajal obmejni

28 »Rješenje o ustanovljenju graničnog prelaza Podljubelj«, *Službeni list SFRJ*, št. 49, 11. december 1963.

29 »Rješenje o povjerenišťvima za kontrolu putničkog saobraćaja preko državne granice i o određivanju njihovih područja«, *Službeni list SFRJ*, št. 43, 9. november 1966.

30 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1953a«, A-10-9.

pas, globok 15 kilometrov. Po ukinitvi administrativne kontrole, 25. aprila 1954, se je obmejni pas zmanjšal s 15 na 5 kilometrov in ukinjena so bila nekatera dovoljenja. Zaradi povečanega prometa in turizma je bil dostop prebivalstva do obmejnega območja in mednarodnih ter dvolastniških prehodov omejen. Poleg obmejne cone je obstajal 100 m širok državni mejni pas vzdolž državne meje, v katerem je veljal še bolj poostren varnostni režim. V ta pas so smeli vstopati samo državljani, ki so bili tu stalno naseljeni. Kdor je tu imel obdelovalno zemljo, je za vstop potreboval dovoljenje pristojnega organa. Ostale osebe niso smele ne stanovati ne vstopati v ta pas.³¹

Kakor je zapisano v poročilu za leto 1956, se je obmejni pas na severni in zahodni meji razlikoval. V njem so lahko bivali le jugoslovanski državljani, drugi pa so vanj lahko vstopili le z dovoljenjem. Obmejni pas na severni meji (razen Štajerske in Prekmurja) je bil v prvi polovici 1950ih let redko naseljen. To je veljalo za območje Jesenic, Kranja in Tolmina. Na zahodni meji so bile razmere drugačne. Območje Kopra, Sežane in Gorice je bilo naseljeno do same meje, zato so bili tudi prebegi čez mejo pogostejši. Zaradi posebnosti in posebnih razmer, ki so nastale na območju Kopra po sklenitvi videmskega sporazuma, so bili leta 1956 na obmejnem območju Kopra začasno obnovljeni predpisi v obmejni coni. Zaradi vse večjega priseljevanja prebivalstva sta bila osebam, ki zaradi varnosti na državni meji niso bile zaželeni kot stalni prebivalci koprskega mejnega pasu, omejena trajna naselitev in daljše začasno bivanje. To se je nanašalo zlasti na italijanske optante, ki so jim bile opcije zavrnjene, prav tako pa na nekdanje obsojence, zloglasne kršilce zakona in reda, kriminalce, berače in osebe brez predhodnih pogojev za bivanje na obmejnem območju Kopra. Glavni razlogi za omejitev naselitve negativnih elementov v tem delu obmejnega pasu so bile možnosti za zakonit prehod državne meje po videmskem sporazumu, bližina meje ter s tem povezane možnosti tihotapljenja, špekulacij, nezakonitih prebegov in povezav s tujci. Vendar to ni zmanjšalo prebegov, saj se je izkazalo, da je imela večina prebežnikov dovoljenje za vstop v 100-metrski obmejni pas.³²

JLA je varovala in patroljirala 100-metrski pas vzdolž celotne kopenske meje. Varovanje in preprečevanje prebegov pa je na meji z Italijo zavirala konfiguracija terena. Obdelava tal se je izvajala po namenskih določbah o setvi kultur v 100-metrskem mejnem pasu, in v 3 metre širokem pasu vzdolž državne meje je bilo gojenje vsakršne kulture prepovedano. Kljub temu so v nekaterih sektorjih obstoječi vinogradi in sadovnjaki segali do mejne črte, ker jih niso posekali, da bi ljudem ne povzročili gospodarske škode. Na neobdelanih sektorjih pa je

31 »Pravilnik o pograničnoj zoni«, *Službeni list FNRJ*, št. 43, 5. julij 1950.

32 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1956a«, A-10-12.

probleme ustvarjalo pomanjkljivo vzdrževanje mejnega pasu, ki se je po čiščenju, opravljenem leta 1948, v naslednjih letih zarasel, kar je bilo ugodno za ubežnike. Odseke pogostejših prebegov so zato v 1950ih letih ponovno očistili.³³

Za prehod državne meje na obmejnem območju so se leta 1949 uporabljale obmejne karte, obmejne prepustnice in dvolastniške prehodnice.³⁴

Pozneje so na meji z Avstrijo izdajali dvolastniške izkaznice, mejne izkaznice, mejne karte, tridnevne prepustnice in tranzitna dovoljenja. Dvolastniške prehodnice so veljale za prehode z dvema pasovoma, izdane pa so bile na posebno zahtevo posameznikom, ki so imeli na drugi strani meje svoja posestva, vinograde, pašnike in podobno. Izdajali so jih glede na potrebe imetnikov, vendar pa so se pri izdaji teh dokumentov uporabljala stroga diskrecijska pravila, saj so jugoslovanske mejne oblasti izvajale temeljit pregled in nadzor imetnikov teh dokumentov.³⁵ Leta 1954 so izdajali tudi tridnevna dovoljenja zaradi vezi s slovensko manjšinsko skupnostjo na Koroškem. Letno poročilo za leto 1954 navaja, da je bilo tega leta na obeh mejah izdanih 3.285 tridnevni dovoljenj (1.181 za Avstrijo in 474 za Italijo).

Na meji z Svobodnim tržaškim ozemljem je bil odziv na videmski sporazum dober, zlasti na koprskem območju. Olajšave prehajanja državne meje iz sporazuma so preprečile izseljevanje zlasti Italijanov v Trst (prebivalci so bili večinoma iz okrajev Koper in Buje). Izdajale so se štirimesečne prepustnice, enoletne prepustnice, izkaznice za kmetijski prehod, dovoljenja za kmetijski prehod, izredne prepustnice in tranzitne prepustnice.

Za vstop na 100-metrski obmejni pas pa so obstajale tri vrste prepustnic: dovoljenja za nebivajoče kmete, lastnike zemljišč, zasebna dovoljenja, izdana v glavnem zaposlenim v različnih institucijah za službene namene, v nujnih primerih pa za posameznike tudi službena dovoljenja za osebe DSNZ in carinike.³⁶

NADZOR IN MIGRACIJE DVOLASTNIKOV

Organi nadzora so posvečali posebno pozornost dvolastnikom, to je prebivalcem obmejnega območja, lastnikom nepremičnin onstran mejne črte na ozemlju sosednje države. Ti so dobro poznali teren in so možnost prehajanja meje lahko izkoristili za beg iz države. S tem nadzorom so bile težave, kakršne se omenjajo v letnem poročilu za leto 1953. Po podpisu videmskega sporazuma je prišlo do reorganizacije kontrole dvolastnikov. Po eni strani se je v skladu s

33 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1954a«, A-10-10.

34 »Pravilnik o potnih listinah za prehod čez državno mejo«, *Uradni list FLRJ*, št. 21/V, 12. marec 1949.

35 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1955a«, A-10-11.

36 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1954a«, A-10-10.

sporazumom začelo bolj skrbeti za njihove potrebe. Hkrati pa se je postavljalo vprašanje sovražne in protizakonite dejavnosti dvolastnikov, in sicer tihotapljenja, pomoči pri organiziranju nezakonitih poti za prebeg čez mejo ter zbiranja vojaško-političnih in gospodarskih podatkov za tuje obveščevalne službe. Zaradi tega je prišlo do reorganizacije in prehoda od formalne kontrole v operativno kontrolo na obmejnih prehodih ob pomoči Ljudske milice. Zamenjali so tudi kader Ljudske milice, odstranili so nešolane in jezikovno ter strokovno nepodkovane osebe, pa tudi nedisciplinirane in take, ki so zlorabljale službeni položaj. Kontrola gibanja v obmejnem območju je bila zelo stroga. Pripadniki ministrstva za notranje zadeve so ravnali po zveznih navodilih, vendar je ob prehodu na nov sistem dela prišlo do težav zaradi premajhnega števila članov osebja ali njihove preobremenjenosti z administrativnim delom. Glavni operativci terenske službe nadzora prebivalstva so bile postaje Ljudske milice. Njihovo delo je bilo osredotočeno na prebivalce v tranzitu. Tako so bili odkriti številni primeri državljanov LR Slovenije brez dokumentov, pa tudi tujcev. Pripadniki Ljudske milice so legitimirali sumljive in neznane osebe, zlasti na obmejnem območju. O tem je pričalo 5.176 prekrškov zaradi neimetja osebnih izkaznic in 3.111 prekrškov zaradi nedovoljenega vstopa na obmejno območje.³⁷

Maloobmejni prehodi so bili prehodi za dvolastnike. Iz letnih poročil je razvidno, da so se državne oblasti dobro zavedale težav lastnikov, ki so posedovali zemljišča na obeh straneh meje. Težave so nastale tudi z dvolastniki slovenske ali hrvaške narodnosti, ki so živeli v sosednjih državah in so imeli tuje državljanstvo. Na zahodni meji je bilo 95 % tujih dvolastnikov slovenske narodnosti. Na avstrijski meji na Štajerskem je bilo 20,8 % dvolastnikov slovenske, 70,2 % pa avstrijske narodnosti. Na obeh mejah je šlo večinoma za revnejše kmete, nekaj malega je bilo srednje bogatih kmetov. Mejo so v povezavi z dvolastništvom prehajali kot delovna sila tudi njihovi družinski člani in sorodniki, manjše število pa je bilo na severni meji najemnikov. Podrobna evidenca dvolastnikov, njihove delovne sile in površine zemljišč na sosednjem in slovenskem obmejnem območju je bila sestavljena le na severni meji. Na tem območju je obstajala evidenca za vsakega dvolastnika, izdelana na podlagi katastra in zemljiške knjige. Na zahodni meji oblasti niso imele na voljo katastra, ker so to dokumentacijo hranili v Gorici in Trstu in ni bila dostopna. Zato je bila evidenca dvolastnikov pomanjkljiva in je dopuščala, da so z dvolastniškimi dokumenti mejo lahko prehajali tudi »dvolastniki«, ki to v resnici niso bili. V takih primerih so dvolastniške dokumente odvzemali, vendar so bili ti postopki dolgotrajni, saj je bilo treba vsak tak primer temeljito preveriti.³⁸

37 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1953a«, A-10-9.

38 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1955a«, A-10-11.

Za zahodno, gosteje poseljeno mejo so bile značilne tudi številne čezmejne družinske in sorodstvene vezi prebivalstva. Varnostni organi so poročali, da so te vezi omogočale pretok raznih informacij in nudile oporo za sovražno delovanje. To se je odražalo v širjenju raznih političnih idej in sovražne propagande, olajšalo pa je tudi organiziranje zvez in poti za nezakonito vodenje ljudi iz FLRJ v tujino. Med tujimi dvolastniki so evidentirali tudi ljudi, ki so bili kompromitirani med vojno in so kot taki pobegnili ali se umaknili z ozemelj, ki so bila priključena FLRJ septembra 1947. Te osebe so na podlagi mirovne pogodbe optirale za Italijo ali pa so se izselile na sosedna obmejna območja. Po prejemu italijanskega državljanstva in na podlagi videmskega sporazuma so pridobile status dvolastnikov in imele nepremičnine na jugoslovanski strani meje.

V povojnem obdobju in še med vojno se je zlasti z zahodnih obmejnih območij veliko ljudi izselilo iz strahu pred jugoslovansko oblastjo, med drugim tudi zaradi hudodelstev med vojno. Na severni meji pa je bilo večje število oseb, kot npr. kolaboranti, folksdojčerji itd., izgnanih iz obmejnih predelov. *Že takoj po* vzpostavitvi dvolastniškega prometa z Avstrijo leta 1953 je bilo opaziti tendenco avstrijskih oblasti, ki so izgnane osebe vključile kot delovno silo za njihove državljane dvolastnike in jim izdajale dokumente za prehod meje. Vendar jugoslovanska stran takih dokumentov ni vidirala.³⁹

MIGRACIJE SKOZI GOSPODARSKO-IDEOLOŠKO PRIZMO

Izseljevanje iz Jugoslavije (s tem tudi iz Slovenije) je bilo v letih po drugi svetovni vojni večinoma politično motivirano, najsi je šlo za izseljevanje pripadnikov v vojni poraženih političnih sil ali tistih, ki so se bali komunističnega režima. V prvih letih je bilo mogoče v tujino potovati individualno, službeno in kolektivno (skupinsko), sredi 50ih let prejšnjega stoletja pa se je iz države odhajalo tudi na različne oblike šolanja (študenti, strokovno izpopolnjevanje, praksa). Delna liberalizacija izdajanja potnih listov se je začela v drugi polovici 50ih let, popolna liberalizacija pa leta 1962 z zakonom o amnestiji⁴⁰ ter leta 1973 z drugim zakonom o amnestiji.⁴¹ Liberalizacija in odprtje meje za izseljevanje sta bila povezana z gospodarskimi in socialnimi izzivi, s katerimi se je soočala Jugoslavija in za katere je bilo treba najti rešitev mimo ideoloških ovir. S tem, ko je bil omogočen odhod na delo v tujino, sta bila prikrita dva problema. Z zaposlovanjem na Zahodu se je zmanjšalo število brezposelnih, znatno pa se je

39 ARS, 1931 RSZN DV, »Letno poročilo 1955a«, A-10-11.

40 Anon., *Zakon o amnestiji s ekspozoom potpredsjednika Saveznog izvršnog vijeća Aleksandra Rankovića* (Beograd: Publicističko izdavački zavod Jugoslavija, 1962).

41 »Zakon o amnestiji«, *Sekretariat ZIS za informacije*, Beograd, november 1973.

zmanjšala tudi potencialna brezposelnost, ker se je lahko prenaseljenost podeželja in kmečkega gospodarstva pretvarjala v zaposlovanje v tujini.⁴²

Poročilo RSNZ za leto 1955 vsebuje tudi poročilo Oddelka za tujce in obmejno službo – Odseka za potne liste (*Odeljenje za strance i pograničnu službu – Odsek za pasoše*), v katerem je razložen postopek pridobitve potnih listov. Prosilce za potni list, ki so v tujino potovali zasebno, službeno, individualno ali kolektivno, so preverjali centralizirano, s pomočjo centralne kartoteke UDBE, ki je vsebovala podatke vseh služb UDBE, in nato po centralni razvidnici Uprave javne varnosti (UJV), kjer so se zbirali vsi podatki službe javne varnosti. Prosilci so bili poleg tega preverjeni še v izvornem okraju v okviru služb Oddelka narodne zaščite (ONZ). Na ta način so bile vse glavne službe sekretariata za notranje zadeve obveščene o osebah, ki so nameravale odpotovati v tujino, in so lahko nad njimi izvajale preventivni nadzor. S tem je varnostna služba pridobila tudi potrebne podatke za določanje upravičencev za potni list ob upoštevanju njihovih potreb.

Rok za izdajo potnih dovoljenj je bil različen in je bil odvisen od administrativne obremenjenosti referentov za izdajo potnih dovoljenj. Povprečen rok za izdajo potnih dovoljenj je bil 3–4 tedne. Po potrebi so bila potna dovoljenja izdana tudi v enem dnevu. Nekateri uradi za izdajo potnih dovoljenj po okrajih še niso imeli urejenih kartotek in administracije, zlasti zaradi premajhnega števila administrativnega kadra.⁴³ Merilo za izdajo potnih dovoljenj je bilo v Sloveniji zelo široko v primerjavi z merili drugih republik. Oddelek za tujce in obmejno službo v Sloveniji je namreč menil, da ne more za vse ozemlje FLRJ veljati isto merilo, ampak je treba merila prilagoditi potrebam, okoliščinam in posebnim razmeram v posamezni republici. Slovensko stališče je bilo, da potno dovoljenje ne sme biti privilegij in da ga lahko pridobi vsak, ki je izpolnjeval vse formalne pogoje in zoper katerega ni zakonskih ovir. Število omenjenih prošenj so leta 1955 omejili. Kljub temu je, kot so zapisali v poročilu, potno dovoljenje postajalo »z vsakim dnem vse bolj politična in družbena težava«. Vse bolj je prevladovalo mnenje, da je izdaja potnega dovoljenja monopol UDBE. Glavni vir težav in slabost pri izdaji potnih dovoljenj v spreminjajočem se migracijskem režimu oziroma režimu odhajanja v tujino sta bila v tem, da so se še vedno opirali na stare oziroma zastarele podatke iz kartoteke UDBE. Izkazalo se je, da so bili podatki o osebah netočni in neresnični, čeprav so organi zagotavljali obratno. Potrebno je bilo preverjanje podatkov v kriminalistični kartoteki, ki je odražala sovražnike socializma v aktualnih razmerah. Referenti za izdajo

42 Tado Jurić, *Iseljavanje Hrvata u Njemačku, Gubimo li Hrvatsku?* (Zagreb: Školska knjiga, 2018), 32–33.

43 ARS, 1931 RSZN DV, »Letno poročilo 1955a«, A-10-11.

potnih dovoljenj so imeli nalogo, da se s prosilci čim več pogovarjajo, da jim razumevajoče prisluhnejo in tako ugotovijo njihovo realno stanje ter položaj.⁴⁴

Leta 1953 je v tujino individualno in kolektivno potovalo 24.454 državljanov FLRJ. Število se je povečalo – kot je zapisano v poročilo za leto 1953 – »zaradi širokih meril, zavrne pa se tistim, ki želijo obiskati osebo, ki je prebegnila.«⁴⁵

Kdor je zaprosil za potni list za zasebno potovanje, je moral priložiti štiri fotografije, potrdilo o državljanstvu FNRJ, potrdilo o nekaznovanju, potrdilo, da ni v sodnem postopku, in potrdilo o plačanih davkih.⁴⁶

Individualni potni dokument se je izdajal samo eni osebi, skupinski se je izdajal zakoncem in njihovim otrokom do 16. leta starosti. Vse osebe, starejše od 5 let, ki so bile vpisane v skupinski potni dokument, so bile izkazane tudi s fotografijo. Kolektivni potni dokument se je izdajal skupinam najmanj petih oseb, ki so potovale s skupnim namenom v inozemstvo in se skupinsko vračale.⁴⁷

Potnega dokumenta ni bilo dovoljeno izdajati mladoletnikom brez pristanka staršev oziroma skrbnikov, osebam na prestajanju kazni ali v sodnem postopku ter osebam, ki niso imele pravega razloga za potovanje v tujino. Upravičenost razlogov pa je ocenjeval državni organ, pristojen za izdajanje potnega dovoljenja.⁴⁸

Ostra merila za izdajo potnih listov, ki so kljub počasnemu mehčanju veljala do srede 1960ih let, so bila eden od razlogov nezakonitih prehodov državne meje. V obdobju med letoma 1951 in 1960 je po podatkih iz poročil Referata za meje poskušalo prebežati v tujino 86.499 oseb. 28.888 osebam oziroma 33,4 odstotkom je prebeg uspel, dve tretjini poskusov pa so varnostni organi preprečili in prebežnike prejeli. Poskusi prebegov in tudi uspeli prebegi so znatno narasli v obdobju 1956–1958. Tudi v naslednjih letih je število prebegov ostajalo visoko v primerjavi s prvo polovico 1950ih let. Od leta 1958 dalje se kaže tudi občutno večja učinkovitost nadzornega sistema pri preprečevanju prebegov, saj se je število prijetih prebežnikov povečalo z 62 na več 75 odstotkov.

Med prebežniki so v obdobju 1954–1956 daleč pred vsemi prevladovali delavci. Leta 1954 so bili zelo številni tudi obrtniki, kar je bilo povezano z ukinitvijo STO in tako imenovanim »eksodusom« iz Istre. Med številčnejšimi so bili poljedelci, odhajali so tudi dijaki in študenti, pa tudi uradniki in državni uslužbenci. Med prebežniki ni manjkalo niti pripadnikov vojske in Ljudske milice. Veliko pa je bilo tudi takih, ki jih statistično niso podrobneje poklicno klasificirali.

44 Prav tam.

45 ARS, 1931 RSNZ DV, »Letno poročilo 1953a«, A-10-11.

46 »Pravilnik o putnim ispravama za prijelaz preko državne granice«, *Službeni list FNRJ* 5, št. 21, 12. marec 1949, člen 15.

47 Prav tam, člen 12.

48 Prav tam, člen 21.

Tabela 1: Število prebežnikov in prijatih oseb z območja LR Slovenije v obdobju 1951–1960

Leto	Prebežniki	Prijeti	Skupaj
1951	1.628 + 119*	2.664	4.411
1952	1.206	2.159	3.365
1953	1.183	1.740	2.923
1954	2.062	3.181	5.243
1955	1.627	2.942	4.569
1956	4.644	5.953	10.597
1957	8.851	15.817	24.668
1958	2.845	9.165	12.010
1959	2.336	6.450	8.786
1960	2.387	7.540	9.927
Skupaj	28.888	57.591	86.499

*Nanaša se na ozemlje pod upravo VUJA.

Tabela 2: Destinacija pobeglih v tujino v obdobju 1952–1960

Leto / država	Avstrija	Italija	STT	Madžarska	Albanija	Skupaj
1952	573	322	311	-	-	1.206
1954	1.186	319	957	-	-	2.462
1955	1.108	519	-	-	-	1.627
1956	2.527	2.113	-	4	-	4.644
1958	3.279	1.168	-	44	2	4.493
1960	4.408	5.501	-	-	-	9.909
Skupno:	13.081	9.942	1.268	48	2	24.341

Tabela 3: Nezakoniti begunci iz jugoslovanskih republik v obdobju 1951–1960

Leto	Slovenija	Srbija	Hrvaška	BiH	Makedonija	Črna Gora	Tujci	Druge narodnosti FNRJ	Skupno
1951	928	465	910	61	17	16	247	-	2.644
1954	1.108	585	1.255	27	28	17	129	-	3.149
1955	908	625	1.155	225	42	9	?	-	2.964
1956	1.837	751	3.068	233	34	24	?	6	5.953
1960	1.514	1.358	3.953	601	68	46	?	?	7.540
Skupno	6.295	3.784	10.341	1.147	189	112	376	6	22.250

Tabela 4: Poklic prebežnikov v obdobju 1954–1956

	1954	1955	1956
Delavci	949	539	3.053
Poljedelci		13	565
Kmetje	24		38
Sinovi in hčere s kmetijskih gospodarstev			142
Gospodinje			124
Obrtniki	428	7	8
Obrtniški vajenci	63	46	
Intelektualci	19	18	
Dijaki ŠNZ			111
Učenci, dijaki in študenti	46	75	58
Uradniki	43	118	
Državni uslužbenci	14	12	112
Vojaki in člani JLA	14	1	3
Pripadniki LM	7	2	9
Samostojni poklici			4
Drugi	474	181	436

Tabela 5: Prebežniki v tujino in prijete osebe po starosti v obdobju 1951–1960

Leto/ starost	0–14	14–18	18–25	25–30	Več kot 30	30–50	Več kot 50
1951*	največ od 14 do 25 let (prebегnilo 1.628 oseb)						
1953*		največ mladine od 18 do 25 let; prebегnilo 1.183 oseb					
1954	64	209	987	479	523		
1955	853	2.155	459*	409*			
1956	212**	837	2.684	3.744		658	77
1960*				prebегnilo 50 % starejših od 25 let (prebегnilo 2.387 oseb)			

*Nanaša se le na osebe, ki so prebегnile.

**194 jih je prebегnilo skupaj s starši.

LIBERALIZACIJA IZSELJEVANJA

Na začetku 1960ih let se je Jugoslavija začela odločneje odpirati svetu. To je bil čas, ko se je začelo gibanje neuvrščenenih, v katerem je imela Jugoslavija eno vodilnih vlog, poleg tega pa je bilo treba urediti odnos do prebivalstva, ki je zapustilo državo po letu 1941. Novo politiko do migrantov je napovedal podpredsednik Zveznega izvršnega sveta Aleksandar Ranković. Verjel je, da je vlada FLRJ pripravljena pomagati vsem, ki želijo najti pravo pot. Skliceval se je na pozitivne spremembe, do katerih je prišlo v zadnjih letih v vrstah povojne emigracije. Te naj bi bile rezultat velikega mednarodnega ugleda Jugoslavije, njenega gospodarskega in notranjepolitičnega uspeha. V resnici je bila Jugoslavija sredi šestdesetih let 20. stoletja v resni gospodarski in politični krizi.⁴⁹

Ranković je najavljal, da bo vsem emigrantom, ki bodo uredili odnos s FLRJ (v zvezi z njihovo vlogo v drugi svetovni vojni in povojni emigraciji), dovoljeno obiskati Jugoslavijo in omogočeno ponovno srečanje z družino. Verjel je tudi, da je vse manj ljudi bežalo čez mejo iz pustolovskih razlogov. Obljubil je, da bo posebna komisija v okviru Zveznega izvršnega sveta s pospešenim tempom dodelala predpise za urejanje vprašanja izseljevanja in priseljevanja v državo. Zvezni izvršni svet se je odločil, da bo normaliziral in uredil položaj izseljencev, z izjemo tistih, ki so »postali onesnaženi s hudimi vojnimi zločini ali aktivno sodelovali v sovražnih aktivnostih zoper SFRJ v tujini«. ⁵⁰ Zvezni zakon o amnestiji iz leta 1962 je večini politične emigracije omogočil, da legalizira svoj status kot ekonomska emigracija. Možnost legalizacije je uporabilo približno 50.000 emigrantov, v Jugoslavijo pa se jih je vrnilo le 654. Tako je bila na začetku 1960ih let do neke mere liberalizirana tudi dotedanja zakonodaja, ki se je nanašala na politično emigracijo.⁵¹

V letnem poročilu za leto 1963 so sestavljavci ugotavljali, da sta rast gospodarskih, političnih, kulturnih in drugih kontaktov s tujimi državami ter sproščanje mejnih formalnosti pospeševala prehajanje državne meje. Tako je leta 1963 na ozemlje SR Slovenije vstopilo 337.890 tujcev ali 9.670 več kot leta 1962. Za potovanja v tujino je bilo izdanih 77.302 potnih dovoljenj ali 4.895

49 Marina Lukšič Hacin, »Političnost migracij po drugi svetovni vojni od politike revanšizma do amnestije«, *Dve domovini / Two homelands* 50 (2019): 183–198; Marjan Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije* (Ljubljana: Nova revija, 2010), 254–301.

50 Drnovšek, *Izseljevanje*, 285–288.

51 Katarina Spehnjak, »Preteča Hrvatskoga proljeća«, *Matica LI*, št. 2 (2001): 34, po Josipu Mihaljeviću, »Liberalizacija 1960-ih godina – Podloga hrvatskog proljeća«, v: *Hrvatska i Hrvatsko proljeće 1971. Zbornik radova*, ur. Igor Zidić (Zagreb: Matica hrvatska, 2017), 267.

več kot v prejšnjem letu.⁵² Učinki sprostitve čezmejnega prometa so se še bolj jasno pokazali v naslednjih dveh letih, ko se je število dovoljenj povečalo za 40 in nadaljnjih 55 odstotkov (Tabela 6).

Tabela 6: Izdana potna dovoljenja po vrsti potovanja v obdobju 1962–1965

	Poslovno	Turizem	Zasebno (od tega poslovno)	Skupno
1963	15.230	32.604	29.468 (3367)	77.302
1964	19.441	49.305	37.511 (4851)	106.257
1965	19.559	88.091	59.904 (7533)	167.544
Skupno	54.230	170.000	126.883	351.113

Vzporedno s tem se je v šestdesetih letih 20. stoletja zmanjšalo število nezakonitih prebegov. V obdobju od leta 1960 do leta 1969 je iz Slovenije uspešno prebegnilo 8.162 oseb, kar je povprečno znatno manj kot ob koncu 1950ih let. Podatki o starosti in poklicu prebežnikov ter vzrokih za pobeg pričajo, da je večina prebegnila zaradi družbeno-ekonomskih razlogov, v želji po boljšem življenjskem standardu ali zaradi brezposelnosti. 71,3 % prebežnikov je bilo na vrhuncu svojih delovnih in psihofizičnih sposobnosti oziroma so bili stari med 19 in 30 let ter večinoma samski in moški. 78,2 % prebežnikov je bilo delavcev. Prevladujoči motivi za prebeg so bili gospodarski (36,6 %), sledilo je pustolovstvo s 24,0 %. Število prebegov se je vsako leto zmanjšalo za 26,5 odstotkov. Temu je poleg odprtja državne meje in odprave ovir pri potovanju v tujino botrovala reforma gospodarske politike, ki je predvidevala organizirano zaposlovanje delavcev v državah zahodne Evrope.

Tabela 7: Prebežniki po poklicu v obdobju 1960–1969

	Delež (v %)
Delavci	78,20
Ekonomski	36,60
Pustolovstvo	24,00
Manjše število prebegov na leto	26,50
Skupno število	8.162

52 ARS, 1931 RSNZ, »Poročilo Republiškega sekretariata za notranje zadeve za leto 1963«.

SKLEP

Po drugi svetovni vojni je bil na tedanji jugoslovansko-italijanski in jugoslovansko-avstrijski meji vzpostavljen sistem nadzora državne meje, ki je deloval na več ravneh, med katerimi sta najpomembnejši dve, in sicer fizična ter obveščevalna raven. V letnih poročilih RSNZ lahko plastično spremljamo sistem nadzora tako s fizičnega kot z obveščevalnega vidika ter skoraj vsakdanje težave, s katerimi se je srečeval sistem nadzora državne meje. Poleg tega lahko spremljamo razvoj predpisov in zakonov, ki so oblikovali varovanje državne meje. Na podlagi navedenih statističnih podatkov lahko sklenemo, da je bilo v 1950ih letih več prebegov, pa tudi nadzor meje je bil zelo strog. Do leta 1960 so nezakonite odhode v tujino v glavnem pogojevale socialno-ekonomske razmere, hitra deagrarizacija, brezposelnost, odpuščanja in nizke plače (zlasti za nekvalificirane in sezonske delavce) ter spremljajoča tuja pisna ter ustna propaganda (časopisi, pisma izseljencev, obiski državljanov v tujini, govorice o visokem življenjskem standardu in lahkem zaslužku). Kljub omejevalnim ukrepom, ki sta jih na mejah izvajali Ljudska milica in vojska, so bile nezakonite emigracije zelo intenzivne. Zlasti so bežali kvalificirani in visokokvalificirani delavci. V 1960ih letih je na zmanjšanje prebegov v glavnem vplivalo izboljšanje ekonomskih razmer v Jugoslaviji, pa tudi deportacije prebežnikov, ki so jih izvajale sosednje policijske oblasti. Zakon o amnestiji iz leta 1962 je prinesel odprtje meja, in številni delavci so odšli v tujino. Tako je odhod na delo v tujino prikrl dva pojava. Najprej se je z zaposlovanjem v tujini znatno zmanjšala potencialna brezposelnost, tu pa je bil še nadzor nezakonite emigracije, ki je skoraj ni bilo mogoče zatreti.

Iz hrvaščine prevedel Admir Džuzdanović (Amidas d.o.o.).

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Ljubljana

1931 *Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, Državna varnost 1918–2004* (ARS, 1931 RSNZ DV)

Literatura

Božič, Maja. »Na poti v svet: Prebežniki severne meje 1945–1961«. V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 413–429. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.

Čelik, Pavle. *Stražarji državne meje v Sloveniji (1918–2013)*. Ljubljana: Modrijan, 2013.

Dornik Šubelj, Ljuba. »Nastanek in razvoj organov za notranje zadeve republike Slovenije v obdobju 1945 do 1963«. *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 16, št. 1–2 (1993): 78–81.

Drnovšek, Marjan. *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija, 2010.

Duda, Igor. »Slobodni Teritorij Trsta (STT)«. V: *Istarska enciklopedija*, 730–731. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2006.

Hedbeli, Živana in Nikola Mokrović. »Pregled uprave u Hrvatskoj od 1945. do 1990.« V: *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja. Materialno varstvo arhivskega gradiva*. Zbornik mednarodne konference, Radenci, 15.–17. april 2015, 207–222. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2015.

Holjevac Tuković, Ana. »Uloga republičkih ministarstava u upravi Narodne Republike Hrvatske (1945–1953)«. *Arhivski vjesnik* 45 (2002): 103–114.

Hrvatska Enciklopedija. »Jugoslavija«. <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29463>, pridobljeno 2. avgust 2020.

Jenuš, Gregor in Darko Friš. »Specialna vojna. Prispevek o ukrepih jugoslovanskih organov za notranje zadeve pri nadzoru državne meje in v boju proti 'zunanjim' in 'notranjim sovražnikom'«. *Annales. Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017): 777–792.

Jurić, Tado. *Iseljavanje Hrvata u Njemačku, Gubimo li Hrvatsku?* Zagreb: Školska knjiga, 2018.

Kranjc, Marijan F. »'Stoj, streljal bom!' Neobjavljen intervju o mejni in stražarski problematiki, november 2010«. <http://freeweb.t-2.net/Vojastvo/dok/stoj-streljal-bom.pdf>, pridobljeno 2. avgusta 2020.

Lukšić Hacin, Marina. »Političnost migracij po drugi svetovni vojni od politike revanšizma do amnestije«. *Dve domovini / Two homelands* 50 (2019): 183–198.

Mandić, D. »Zona A Zona B«. V: *Istarska enciklopedija*, 914–915. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2006.

Mihaljević, Josip. »Liberalizacija 1960-ih godina – Podloga hrvatskog proljeća«. V: *Hrvatska i Hrvatsko proljeće 1971. Zbornik radova*, ur. Igor Zidić, 263–277. Zagreb: Matica hrvatska, 2017.

Kolenc, Tadeja. *Slovenska policija*. Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve, Policija, Generalna policijska uprava, 2002.

Spahnjak, Katarina. »Preteča Hrvatskoga proljeća«. *Matica* LI, št. 2 (2001): 31–34.

Stevović, Mihailo in Bogdan Popović. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1945*. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1984.

ALBUM GRANIČARJI

Graničarje je na svojem sprehodu pod Mang(a)rtom (nekaj fotografij je bilo posnetih tudi »južneje«, bržkone na Kolovratu ali Kambreškem) leta 1957 posnel Svetozar Busić. Fotografije hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

SUBJEKTIVNI POGLEDI NA SELITVE IN PREBEŽNIŠTVO V GORIŠKEM PROSTORU V KONTEKSTU NASTANKA NOVE GORICE¹

Mirjam Milharčič Hladnik

Goriški prostor se je v času po drugi svetovni vojni radikalno preoblikoval v političnem, ekonomskem, socialnem, kulturnem in urbanističnem pogledu. Razmejitev leta 1947 je prostor razdelila in iz slovenskega dela izključila mestno in upravno ter kulturno središče, Gorico. Transformacije tradicionalnega načina življenja v goriškem prostoru, ki so jih določale razmejitve, so potekale v več fazah. Leta 1945 je bil prostor začasno razdeljen na cono A pod Zavezniško vojaško upravo in cono B, ki jo je upravljala Vojaška uprava Jugoslovanske armade. Zavezniška komisija je leta 1946 pregledala teren in predlagala razmejitveno črto med Italijo in Jugoslavijo, Svet ministrov pa je francoski predlog meje sprejel 10. oktobra 1946. Mirovna pogodba med Italijo in Jugoslavijo je bila podpisana 10. februarja 1947 na mirovni konferenci v Parizu, jugoslovanska vojska pa je mejo zasedla v noči med 15. in 16. septembrom 1947. Kmalu po tem, ko so bili znani predlogi za novo mejo in je postalo jasno, da bo Gorica ostala na italijanski strani, se je porodila ideja za izgradnjo novega mestnega središča. Že aprila 1947 je nastal Delovni odbor za izgradnjo novega mesta, le par mesecev po postavitvi meje pa so 3. decembra 1947 z delom začele mladinske delovne brigade. Temeljni kamen za novo mesto je bil na gradbišču postavljen 13. junija 1948, prvi prebivalci pa so se v novo zgrajene bloke vselili v začetku 1950. Nova Gorica se je kot mestna občina prvič pojavila leta 1952, videmski sporazum iz leta 1955 o maloobmejnem prometu pa ji je omogočil poseben položaj obmejnega mesta.²

- 1 Prispevek je nastal tudi v okviru raziskovalnega projekta »Migracije in družbene spremembe v primerjalni perspektivi: primer zahodne Slovenije po drugi svetovni vojni« (J5-2571), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.
- 2 Branko Marušič, *Nova Gorica* (Motovun: IRO Motovun, 1988); Branko Marušič, »Kako so pripravljali gradnjo Nove Gorice«, *Razpotja: revija humanistov Goriške* 29 (2017).

Zamisel o novem mestu je nastala istočasno s postavitvijo državne meje, ki je bila na jugoslovanski strani strogo nadzorovana. Par deset metrov od gradbišča, na katerem je raslo novo mesto, so bile postavljene žične ovire, ob katerih je izginjal stoletni prostor kulturnega, ekonomskega, družbenega in socialnega sobivanja. Meja ni samo razdelila prostora, temveč je ob nastajajočem mestu postala del politično ideološke razdelitve Evrope v kontekstu hladne vojne med dvema nasprotujočima si sistemoma. Za celotno področje severne Primorske je bilo obdobje od leta 1947 do 1953 obdobje najstrožjega nadzora meje in obmejnih področij ter najhujše represije. »Z mejo se je namreč ukvarjala vladajoča partija in vsi njeni organi represije. Z mejo je bila povezana večina političnih procesov na sodiščih. Največ domačinov je s severne Primorske zbežalo oziroma se izselilo predvsem iz strahu pred komunizmom«. ³ Po letu 1953 se je represija začela zmanjševati, vendar pa je meja še naprej odločilno vplivala na načine in oblike selitev prebivalstva tega območja. Uvrstimo jih lahko v tisto razsežnost selitev 20. stoletja, pri kateri »so bili premiki ljudi čez meje pogosto posledica premikanja meja čez ljudi«. ⁴

V goriškem prostoru in prostoru širšega zaledja Posočja in Vipavske doline je potekal kompleksen proces selitev prebivalstva v različne smeri in na raznolike načine. Takoj po letu 1945 se je začelo preseljevanje prebivalstva med območji razdeljenih con, sledile so preselitve v obdobju med dogovorom o meji med Italijo in Jugoslavijo ter njeno dejansko postavitvijo. Od leta 1947 do 1962 so ljudje iz goriškega prostora in zaledja nezakonito prečkali mejo, prav tako pa so se tudi priseljevali v nastajajoče mesto. Po videmskem sporazumu so nekateri mejo prečkali z maloobmejno prepustnico in ostali v Italiji oziroma nadaljevali izseljensko pot naprej v druge države. Na prehajanje meja in selitve so vplivali različni režimi urejanja prestopov meja, stopnja zaprtosti meje in režim kaznovanja prebežnikov. ⁵ V tem obdobju so mejniki urejanja in nadzorovanja prehajanja meje leto 1951, ko je bil sprejet nov kazenski zakonik z milejšimi kaznimi; leto 1955, ko so strogi mejni režim zrahljali videmski sporazumi, čeprav je ostala meja, razen za domačine, skoraj nepropustna do začetka 1960ih let; ter leto 1962, ko je bil sprejet zakon o amnestiji dotedanjih ilegalnih prebežnikov,

3 Jernej Vidmar, *Nadzor in represija v prvem desetletju jugoslovanske oblasti na severnem Primorskem (1945–1955): primer okrajev Gorica in Tolmin* (Doktorska disertacija, Univerza na Primorskem, 2016), 5.

4 Klaus J. Bade, *Evropa v gibanju. Migracije od poznega 18. stoletja do danes* (Ljubljana: Založba /cf/, 2005), 9; Jani Rijavec, »Meja na Goriškem: življenje in pogledi ljudi ob meji v 2. polovici 20. stoletja« (magistrsko delo, Univerza na Primorskem, 2020).

5 Marina Lukšič Hacin, »Političnost migracij po drugi svetovni vojni: Od politike revanšizma do amnestije«, *Dve domovini / Two Homelands* 50 (2019): 192.

če ti niso bili vojni zločinci.⁶ Prvi zvezni predpis o organiziranem izseljevanju iz Jugoslavije je izšel leta 1963 in odprl pot zakonitemu izseljevanju. Videmski sporazumi so bili za goriški prostor z zaledjem zelo pomembni, saj so urejali možnosti svobodnejšega prehajanja meje in blagovno menjavo, »zato zaznamujejo izhodišče k vidnejšemu upravnemu, kulturnemu in gospodarskemu sodelovanju, vzpostavitvi prometnih povezav med obema območjema ter tudi korak k otoplitvi sosedskih odnosov«.⁷

Selitve in prebežništvo v dobrem desetletju po letu 1945 gre razumeti v širšem kontekstu povojnega razseljevanja prebivalstva celotne Evrope, ki ga Brigitte Le Normand imenuje »cunami beguncev po drugi svetovni vojni«. Kar zadeva razloge za valove bežanja na prostoru Jugoslavije, je treba po njenem mnenju upoštevati njihovo raznovrstnost: vojno razdejanje skupnosti, težke okoliščine povojne obnove, odpor do komunistične ideologije ali delovanja Titovega režima, želja po združitvi z družinskimi člani preko meja in želja po boljšem življenju v deželah preselitve.⁸ Ne glede na raznovrstnost motivov in načinov selitev je bil različnim skupinam selivcev, za katere se je uporabljal splošen izraz »razseljene osebe«, skupen povojni kontekst, ki so ga določale povojne napetosti in obračunavanja na »podivjani celinei«.⁹ Ne glede na to, kakšni so bili njihovi dejanski motivi, je večina prebežnikov preko zahodne meje v Italiji dobila status begunca in bila nastanjenih v begunskih centrih oziroma taboriščih.¹⁰ To so jim omogočale tako okoliščine hladne vojne, v kateri so jih na drugi strani železne zavese razumeli kot ubežnike pred komunistično nevarnostjo, kot tudi italijanski konfliktni odnosi z Jugoslavijo zaradi nerazrešenih mejnih vprašanj.¹¹

Prispevek prikaže subjektivne izkušnje raznovrstnih selitev mladih ljudi iz goriškega prostora in zaledja. V dobrem desetletju po koncu druge svetovne

6 Pavle Čelik, *Strazarji državne meje v Sloveniji (1918–2013)* (Ljubljana: Modrijan, 2013).

7 Urška Strle, »'Bila je preprosto sreča, da sem prišla v Kanado.' O razlogih za selitve skozi Stankino življenjsko zgodbo«, v: *Krila migracij. Po meri življenjskih zgodb*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik in Jernej Mlekuž (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009), 118.

8 Brigitte Le Normand, »Yugoslavia«, v: *East Central European Migrations During the Cold War, A Handbook*, ur. Anna Mazurkiewicz (Oldenbourg: de Gruyter, 2019), 376.

9 Kaith Lowe, *Podivjana celina. Evropa po drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Modrijan, 2014).

10 Francesca Rolandi, »Heading towards the West. Yugoslav Asylum Seekers in Italy (1955–1968)«, *Acta Histriae* 23, št. 3 (2015).

11 O dinamiki spreminjajočih se ukrepov in argumentov glede sprejemanja beguncev in podeljevanja statusa begunca vpletenih strani, to je Zavezniške vojaške uprave, mednarodnih organizacij IRO (*International Refugee Organisation*) in po letu 1952 ICEM (*Intergovernmental Committee for European Migration*) ter italijanske vlade, piše v pričujoči knjigi Aleksander Panjek.

vojne¹² mladi bežijo čez mejo, istočasno pa njihovi vrstniki v njeni neposredni bližini gradijo »mesto prihodnosti«. Eni si želijo zagotoviti boljšo prihodnost tako, da odidejo v nastajajoče mesto na tej strani meje, drugi hočejo v mesta na drugi strani in mejo nezakonito ali zakonito prečkajo. Za nekatere so svoboda in življenjske možnosti na jugoslovanski, za druge na italijanski strani, ki predstavlja predvsem možnosti odhoda v čezoceanske države. V kontekstu tako nove meje kot novega nastajajočega mesta so v ospredju osebni spomini na motive odločitev in okoliščine prehoda oziroma načine prestopanja meje. Uporabljeno je različno spominsko gradivo, kot ga lahko najdemo v (avto)biografskih zapisih in drugih dostopnih virih.

PRE/SELITVE

Do vzpostavitve meje 1947

Prvo obdobje selitev v goriškem prostoru je čas med oktobrom 1946, ko je postal znan predlog razmejitev, in sredino septembra 1947, ko je bila državna meja dejansko vzpostavljena. V tem obdobju so ljudje tehtali svoje možnosti in se odločali, na kateri strani bi živeli. Napovedana meja je bila že zamišljena kot meja hladne vojne, ki se je vedno bolj zaostrovala. Že takrat so bile jasne radikalne razlike med zahodnim in vzhodnim sistemom v ideološko-političnem, ekonomskem in socialnem smislu. Poleg tega je zavezniška vojaška uprava v coni A predstavljala materialno blagostanje, ki je bilo v popolnem nasprotju s pomanjkanjem v coni B pod jugoslovansko upravo. Nasilje se je nadaljevalo na obeh straneh razmejitvenih črt in je bilo del povojnega vala maščevanja, ki je preplaval »podivjano celino«. Kulturni raznolikosti, ki je bila pred vojno značilna tako za evropsko krajino kot tudi za goriški prostor, »je bil smrtni udarec zadan po koncu vojne«.¹³ Ljudje so v zapletenih in še vedno nasilnih okoliščinah vsakdanjega povojnega življenja videli možnosti varnosti in zaščite na različnih straneh meje. Pomemben del odločitev so bila nacionalna prepričanja, lojalnosti, izkušnje medvojnega časa ter osebno videnje povojnih možnosti na eni ali drugi strani ideološko vedno bolj sovražnih svetov, ki naj bi ju nepropustno ločila napovedana meja. Nevenka Troha navaja, da so ohranjeni delni podatki za okraj Gorica, »iz katerega je v letu 1947 pobegnilo oziroma se odselilo 1.814 ljudi, nato pa do sredine leta 1951 še 880«.¹⁴ Prav tako navaja, da naj bi se do januarja leta 1947 za preselitev prijavilo 25 odstotkov družin na Breginjskem,

12 Z begunci takoj po koncu vojne, maja 1945, se v prispevku ne ukvarjam, saj gre za posebne okoliščine selitev oziroma bega v takrat še brez-mejnem prostoru.

13 Lowe, *Podivjana celina*, 1.

14 Nevenka Troha, »Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, št. 1 (2000): 264.

da je bilo v Brdih več kot 300 izselitev in da se je iz župnije Gornje Polje izselilo »10 družin domačinov, nekaj iz Ročinja in Volč, veliko tudi iz hribovskih vasi na Kambreškem«. ¹⁵ Jernej Vidmar ocenjuje, da se je v severnoprimerjskih krajih največ ljudi izselilo z ozemlja, ki je spadalo pod zavezniško vojaško upravo cone A. Z območja tolminskega in goriškega okraja je do leta 1951 »zbežalo več kot 4.000 domačinov. Od teh jih je velika večina (okoli 2.700) zbežalo pred priključitvijo Primorske k Jugoslaviji septembra 1947«. ¹⁶

Osebo izkušnjo iz tega časa opisuje Danilo Nemeč v svojih *Spominih*. Družina je živela v Biljah v blagostanju in sreči. Mama je kot samsko dekle že pred prvo svetovno vojno odšla v Egipt, kar je bilo v tistem času povsem normalno, saj je aleksandrinstvo predstavljalo sestavni del vsakdanjega življenja goriških vasi. ¹⁷ Za stalno se je vrnila okoli leta 1925 in se poročila. V zakonu so se rodili trije otroci, Rihard leta 1927, Miriam leta 1929 in Danilo leta 1930. Oče je bil na začetku druge svetovne vojne vpoklican v italijansko vojsko in se je leta 1943 vrnil domov, delal na kmetiji in v tovarni opeke. Konec septembra 1943 je izginil, in čeprav ga je Danilova mama iskala in spraševala vaščane, ni našla nobene sledi. Vas Bilje so nemški vojaki konec leta 1943 požgali, med prizadetimi hišami je bila tudi domačija družine Nemeč. Obnovili so jo takoj po koncu vojne in se vanjo nameravali vseliti konec decembra 1946. Tik pred vselitvijo so v gnojni jami ob hiši našli truplo pogrešanega očeta. Mama se je v nekaj tednih odločila, da bodo novo hišo in svojo vas zapustili ter odšli na drugo stran začrtane meje, za katero je vedela, da bo postavljena in zaprta septembra 1947. Kot je poskušala razložiti sosedom, se je za selitev odločila, ker »so ubili mojega moža, ne morem več živeti tu«. ¹⁸

Glavni motiv njene odločitve je bilo vojno nasilje, zaradi katerega je izgubila moža, ter »vojno razdejanje skupnosti«, saj je ostalo nepojasnjeno, kdo je njenega moža dejansko umoril. Za njeno odločitev niso bile pomembne »težke okoliščine povojne obnove, odpor do komunistične ideologije ali delovanja Titovega režima«, izjemno pomembna pa je bila »želja po združitvi z družinskimi člani preko meje«. Sin oziroma brat Rihard je namreč že med vojno študiral veteri-

15 Nevenka Troha, »Odseljavanje in prebegi Slovencev z območja, ki je bilo z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 priključeno ljudski republiki Sloveniji«, v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010), 435.

16 Vidmar, *Nadzor*, 91.

17 Mirjam Milharčič Hladnik, »Trans-Mediterranean Women Domestic Workers: Historical and Contemporary Perspectives«, v: *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik (Göttingen: V&R Unipress, 2015).

18 Danilo Nemeč, *Spomini (Memories)* (Melbourne: [samožal.], 2007), 69.

narstvo na univerzi v Milanu in za mamo je bilo pomembno, da ostane družina skupaj. Poleg tega je imela družina sorodnike v Italiji in drugje po svetu, mama pa je imela tudi svojo izkušnjo življenja v odprtem svetu, po katerem se je bilo možno svobodno gibati. Na podlagi zbranih pričevanj o času pred napovedjo in dejansko postavitvijo meje v goriškem prostoru je Andrej Malnič ugotovil, da so ljudje ugibali, kaj bo prinesla nova meja: »Odgovorov je bilo veliko. Taki, ki so mirili, da bo meja zaprta samo dan ali dva in da ne bo v škodo prebivalstvu, in oni, ki so strašili, da se ji niti blizu ne bo smelo priti. Marsikoga je prav tesnoba pred zaprto mejo pregnala na ono stran, najsibo zaradi dela, ljubezni ali svobode gibanja.«¹⁹ Mama Danila Nemca je imela poleg tehtnih razlogov za odhod zagotovo tudi predstavo o zaprti meji, ki bi za nedoločen čas družino ločila. Napovedana postavitve meje je zahtevala hitro odločitev, zato je najela nekaj sob v hiši v vasi Sovodnje, oddaljeni šest kilometrov od Bilj in tri kilometre od napovedane meje. »Hiša, kjer smo najeli dve sobi, kuhinjo in spalnico, je bila lepa vila tik ob mostu čez reko Vipavo, isto reko, ki teče skozi Bilje kakšnih šest kilometrov višje.«²⁰ Marca 1947 se je družina Nemeč izselila iz domače vasi, ki je pol leta pozneje pripadla svetu na drugi strani železne zavese. Kako potrebna je bila preselitev zaradi ohranitve družine, lahko razberemo iz primerov, ko so na nekaterih mejnih prehodih v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja dovolili kratke pogovore sorodnikov z obeh strani meje. Časovno omejeni in nadzorovani pogovori so bili dovoljeni samo prebivalcem maloobmejnega pasu na podlagi pisne prošnje, ki je bila odobrena samo v primeru, da je prosilec »vsestransko dokazal potrebo po takem pogovoru.«²¹

V pričakovanju postavitve meje so se ljudje poslavljali drug od drugega, kupovali zaloge hrane in potrebščin v Gorici, se prepričevali o tem, kam naj se preselijo ali naj ostanejo, saj so se zavedali, da meja ne bo le postavljena, ampak tudi, vsaj nekaj časa, zaprta. Ljudje na obeh straneh bodoče meje so se za selitev odločali iz ideoloških razlogov, zaradi preganjanja ali osebnih razlogov, pa tudi zaradi kombinacije okoliščin družinskega položaja in razmisleka o prihodnosti družinskih članov. Kot ugotavlja Andrej Malnič, meja »ni delila zgolj zemlje, delila je ljudi, njihovo zgodovinsko, kulturno, socialno, ekonomsko in narodno dediščino. Ves ta prostor je bil življenjsko odvisen od Gorice in njenega trga. Posameznika je hkrati bremenila tudi njegova osebna drža med drugo svetovno vojno, versko in politično prepričanje ter socialno-ekonomski položaj.«²² Na eni strani meje je bilo lepo staro avstro-ogrsko mesto s celotno infrastrukturo

19 Andrej Malnič, »Topografija spomina na novo mejo«, *Acta Histriae* 6 (1998): 332.

20 Nemeč, *Spomini*, 69.

21 Vidmar, »Nadzor«, 90.

22 Malnič, »Topografija«, 332.

ro od šol in bolnic do trgovin in uradov, v katerem je živel štivilčno močna slovenska skupnost. Na drugi strani je obstajala zgolj zamisel o novem »mestu na travniku«,²³ na katerem je v času postavitve meje stalo pet avstro-ogrskih železničarskih blokov, nekaj kmetij in stara opekarska tovarna.

Kako se lahko ljudje odločijo, da se preselijo iz svetlobe živahnega mesta v temno tišino močvirskega travnika, pojasnjuje primer Anne Sossig,²⁴ ki se je s svojo družino iz Gorice preselila na dan, preden je bila postavljena in zaprta meja na polju, kjer je pozneje zrasla Nova Gorica. Bila je štiri leta mlajša od Danila Nemca in je v začetku septembra 1947 prehodila dobra dva kilometra razdalje od centra Gorice, kjer je do takrat živel, do železničarskega bloka, kamor se je vselila njena družina. Odločitev, da se preselijo vsi člani družine, mama, pet odraslih otrok in najmlajša, 13-letna Anna, je bila povezana s podobnimi motivi kot selitev družine Danila Nemca. Glavna razloga sta bila prav tako razdejana skupnost in nasilje, le da je šlo v tem primeru za povojno nasilje. Kompleksnost vzrokov in motivov za njihovo odločitev je povezana tudi z okoliščinami, ki jih omenja Malnič, to so ideološka prepričanja ter delovanje med drugo svetovno vojno. Gorica je po juniju 1945, ko se je umaknila jugoslovanska vojska, pripadla ameriškemu delu zavezniške vojaške uprave. V mestu so začele takoj potekati demonstracije slovenskega in italijanskega prebivalstva glede razmejitve, ki so postajale vedno bolj nasilne in množične. Kaja Širok navaja ameriškega polkovnika, ki je gledal vedno bolj razgreto ozračje demonstracij nasprotujočih si etničnih skupin prebivalstva mesta in ugotavljal: »Bilo je, kakor bi sedeli na sodčku dinamita.«²⁵ Zavezniška vojaška uprava je vzpostavila italijansko oblastno strukturo, kot je obstajala pred letom 1943, in je v duhu hladne vojne delovala pristransko. V teh okoliščinah je postalo življenje v Gorici za marsikoga nevdržno. Tako tudi za Anninega brata, ki je bil med vojno pri partizanih, po vojni pa je bil v Gorici aretiran.

Razmere v mestu in zaledju so bile politično in etnično zaostrene, zato je ameriška vojaška uprava dovolila ustanovitev civilne policije, katere pripadnikom so zaradi črnih oblačil in belih čelad domačini nadeli ime *cerini*.²⁶ Po pripovedovanju Anne Sossig naj bi v njej delovali sami fašisti, ki so preganjali ljudi nasprotnega ideološkega prepričanja in etnične pripadnosti. Ob neuspelem

23 *Mesto na travniku* je dokumentarni film o nastanku Nove Gorice. Glej: Anja Medved in Nadja Velušček, *Mesto na travniku. Videosej o Novi Gorici* (Zavod Kinoatelj, 2004).

24 Anna Sossig, intervjuvala avtorica, Ponikve, 10. oktober 2020.

25 Kaja Širok, *Kalejdoskop goriške preteklosti. Zgodbe o spominu in pozabi* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012), 119.

26 *Cerini* so bile italijanske vžigalice z belo šibico in rdečo žvepleno kapico ali belo kapico in temnejšo šibico. Šibica je bila iz voska (ital. *cera*).

poskusu, da bi *cerini* pretepli Anninega brata, partizana, je bil ta zaradi nasilnega vedenja aretiran, postavljen pred sodišče in pogojno obsojen. Po obsodbi so mami svetovali, naj se umakne v Jugoslavijo in se tako izogne nevarnosti ponovnega napada *cerinov*, saj je njihovo moč in arbitrarno nasilje krepilo ozračje vedno ostrejšega »boja proti komunizmu«. V Jugoslavijo, »na varno«, naj bi se preselila skupaj s sinom, ki je bil najbolj ogrožen, in z dvema hčerama; ena od njiju je bila Anna, edina mladoletna v družini. Najstarejša hči je bila še vedno v Nemčiji, kjer se je zdravila po internaciji v taborišču Buchenwald. Dva brata, ki sta delala kot mehanik in električar, naj bi se izselila v Združene države Amerike. To je bilo pogojeno z negotovostjo in čakanjem. Združene države Amerike so po letu 1945 vodile izjemno restriktivno politiko priseljevanja razseljenih oseb, ki je temeljila na strahu pred infiltracijo ljudi komunističnega prepričanja v ameriško družbo. Mednje je ameriška administracija prištevala prebivalstvo vzhodne Evrope in Jude.²⁷

Tehtanja možnosti selitev, s katerimi naj bi razrešili zapleteno situacijo družine v ozračju povojnega nasilja, ideoloških nasprotij in eksistenčne negotovosti, so se razpletla v odločitve o preselitvi celotne družine na drugo stran napovedane meje. Kot je povedala Anna Sossig, njena dva brata nista mogla pustiti mame same, »absolutno ne«. Zadnji dan pred postavitvijo meje, 15. septembra 1947, je mama s petimi odraslimi in enim mladoletnim otrokom prešla nevidno mejo v prostoru, ki so ga vedno delile jezikovne, etnične, politične in ideološke razlike, nikoli pa fizične meje. Čeprav je bila selitev nujna samo za enega izmed sinov, ki so ga ogrožali *cerini*, se je celotna družina preselila zato, da bi ostala skupaj. S tovornjakom so prepeljali svoje imetje iz edinega mesta, ki so ga do takrat poznali, in se naselili v edinih zgradbah načrtovanega mesta v tuji državi, ki naj bi jim nudila varnost za nepropustno mejo. Za člane družine Danila Nemca, ki so imeli v Italiji sorodnike, so poznali italijanski jezik in jim je bilo okolje, v katerega so se preselili, kulturno znano in vabljivo, selitev ni bila pot v tuje in neznano, temveč je bilo neznano in tuje domače okolje, iz katerega so se izselili. Danilo Nemeč se je odločitve o preselitvi razveselil: »Spominjam se, kako lahkega sem se počutil, celo vznesenega, da gremo proč, zapustimo Bilje in naš dom.«²⁸ Anna Sossig pa svojega doma ni hotela zapustiti, in ko je hodila po drevoredu proti kraju, ki naj bi postal njen novi dom, so jo obhajali drugačni občutki: »In potem je bilo, kot da bi bila tema. Moj občutek, ko sem prišla gor, skozi tisti drevored, jaz sem videla temo. Temo.«²⁹ Čeprav so bili

27 David Nasaw, *The Last Million. Europe's Displaced Persons from World War to Cold War* (New York: Penguin, 2020).

28 Nemeč, *Spomini*, 69.

29 Anna Sossig, intervjuvala avtorica, Ponikve, 10. oktober 2020.

železničarski bloki na robu Gorice od njenega centra oddaljeni manj kot vas Bilje od vasi Sovodnje, je za družino Anne Sossig preselitev pomenila popolno spremembo načina življenja. Člani družine Anne Sossig, razen mame, niso znali slovenskega jezika, kulturno okolje novonastale države pa jim je bilo neznano in tuje. Sorodnike so sicer imeli v Goriških Brdih, ki pa jih niso mogli razumeti kot del slovenskega ozemlja, saj sta bila razmejitev ter strogi nadzor na meji nekaj povsem novega in nerazumljivega.

Od postavitve meje do liberalizacije njenega prestopanja

Po postavitvi in zaprtju meje septembra 1947 so se selitve iz goriškega prostora in zaledja nadaljevale, vendar v drugačnih oblikah, med katerimi so prevladovali prebegi v Italijo. Jernej Vidmar navaja podatke za goriški okraj, od koder je samo v obdobju med letoma 1947 in 1951 zbežalo 2.694 ljudi, od tega 277 družin.³⁰ Za tolminski okraj pa ugotavlja, »da so ljudje bežali skoraj iz vseh vasi takratnega okraja Tolmin. Pobegnili so iz bovškega konca, breginjkega kota, kobariškega območja, tolminskega konca, iz krajev okrog Mosta na Soči, z območja Planote, Šentviške gore in drugod. Največ jih je zbežalo iz vasi v Breginjskem kotu. Vsekakor je bil to resen problem, s katerim so se povojne oblasti precej ukvarjale.«³¹ Slovenski partijski voditelji so leta 1956 za celotno slovensko ozemlje ugotavljali, »da se število pobegov čez mejo nenehno povečuje, da gre predvsem za ekonomske emigrante, da je med prebežniki kar 80 % delavcev, med njimi tudi kvalificirani in visoko kvalificirani, in da je 73 % emigrantov mlajših od 25 let.«³² Kako močno se je ideja o odhodu širila med mladimi ljudmi kot nezaustavljiva potreba in možnost, je ugotovila tudi Ksenija Batič v raziskavi med primorskimi izseljenci. Pričevalci so ji opisali, da sta bila odhajanje in prebežništvo med mladimi prava »moda« tistega časa: »Moda je bila. Zdaj, človek je odrasel v tisti vojni in bodočnosti dosti nismo videli doma, in smo šli. [...] Ko gre človek mlad, ne vem, če več kot toliko razmišlja, ne. Upa, da bo dobil kakšno dobro delo, da si bo kaj dobrega zaslužil, da bo dobil tisto, kar si želi.«³³

V izbranih pričevanjih in spominih mladih prebežnikov so prav ti motivi, »da bo dobil kakšno dobro delo, da si bo kaj dobrega zaslužil, da bo dobil tisto,

30 Jernej Vidmar, »Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954«, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 63 (2015): 126.

31 Vidmar, *Nadzor*, 101.

32 Mateja Režek, »Nov koncept pravosodja in kazenske zakonodaje«, v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, ur. Jasna Fischer (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 949.

33 Ksenija Batič, »'Domovina je tu in domovina je tam.' Raziskava med primorskimi izseljenci o njihovi vrnitvi v Slovenijo«, *Dve domovini / Two Homelands* 18 (2003): 185–186.

kar si želi«, najizrazitejši in najpogostejši. Čeprav so bili neposredni povodi za odhod pogosto globlji in povezani z represivnostjo, strahom in negotovostjo, pa je bil ključni motiv predstava o boljšem življenju in o prostoru, kjer si ga je mogoče ustvariti. Tako kot pri družinah Danila Nemca in Anne Sossig, kjer so motivi podobni, saj gre za kombinacijo vojnega in povojnega nasilja, razdejane skupnosti in želje po ohranitvi družine, je bila neposredni motiv odhoda zagotovo predstava, na kateri strani meje si je mogoče ustvariti boljše življenje. Za pričevalce, ki jih bom predstavila v nadaljevanju, je to bilo na italijanski strani, pri čemer je Italija predstavljala zgolj vstopno točko za odhod v druge države. Večina prebežnikov je čakala v italijanskih begunskih taboriščih za dovoljenje za vstop v Avstralijo in Kanado ter v manjši meri v Združene države Amerike.

Razlog prebega Mirelle Besednjak je bilo težko življenje po vojni v zasilnem prebivališču, saj je bila družinska hiša med vojno požgana, kar je motiv, povezan z medvojnimi in povojnimi nasiljem. Živela je v zaselku Grabec zraven Mirna in kot 14-letna deklita gledala postavitve meje v neposredni bližini vasi. Težko delo na kmetiji, kjer je morala kot najstarejša hči pomagati materi z mlajšimi otroki, jo je izčrpavalo. Na gradbišču nastajajoče Nove Gorice je najprej delala »udarniško«, torej prostovoljno, čeprav je to v tistem času pomenilo obveznost in ne izbiro, potem pa je dobila plačano delo. »Pomagali smo pri gradnji prvih blokov v mestu. Skoraj celo uro sem hodila na delovno mesto, po najkrajši poti od Mirna do Solkana. [...] Tako sem delala cele mesece, mešala cement kot moški. Delo je bilo zelo naporno, vendar so mi plačali z denarjem in ne z boni. Navadila sem se metati zidake in kamenje do dveh nadstropij visoko. Moji prsti so bili trdi in krvavi. Zavila sem jih v cunjo in šla proti domu.«³⁴ Spraševala se je, kam vodi tako življenje in ali bo njeno življenje kdaj boljše. Kot lahko razberemo iz njenih spominov, ji gradnja novega mesta ni predstavljala možnosti boljšega življenja, saj temu v svojih spominih, razen izčrpavajočega dela in občutka brezizhodnosti, ne nameni nobene besede. Tudi brigadir Kralj, ki ga navaja Petra Kolenc, se spominja, kako so mesto gradili brez strojev, zgolj z navdušenjem, ki pa je kmalu uplahnilo: »Kazali smo si prve žulje, izmikali smo se v grmovje, vse pogosteje smo si prižigali cigarete, pritoževali smo se nad slabimi ročaji lopat in krampov [...]. Tako smo hitro ugotovili, da s tem našim zaletom ne bomo prišli daleč. Obenem pa, da gradnja mesta terja veliko časa, in če vsi skupaj še tako hitimo, premalo nas je in želja je prevelika.«³⁵

34 Mirella Besednjak, *Roža med trni: Moje življenje po koncu druge svetovne vojne* (Miren: Oko, 2001), 8.

35 Petra Kolenc, »Pesem graditeljev nove Gorice«, *Razpotja: revija humanistov Goriške* 29 (2017): 16.

Ko jo je prijateljica junija 1951 vprašala, ali bi z njo zbežala v Italijo, je odgovorila pritrdilno. Imela je 18 let. Brez priprav in prtljage sta mejo prečkali na vrtu za hišo in se zgodaj popoldne javili italijanski policiji, ki ju je odpeljala v zapor v Gorico. »Tam sva preživeli sedem dni, da so lahko vse izvlekli iz naju, da nisva v Jugoslaviji kaj zakrivali. Osmega dne so naju peljali na železniško postajo, kjer je bila že množica beguncev iz Jugoslavije. Vlak nas je peljal do Rima.«³⁶ Mirella Besednjak opisuje postopek, ki je veljal za večino prebežnikov z goriškega območja in iz zaledja. Obravnavali so jih kot begunce iz komunistične države in preverjali, če niso zagrešili kaznivega dejanja in če so mladoletni. Prebežništvo na italijanski strani ni bilo razumljeno kot kaznivo dejanje, temveč kot razumljiv beg z nasprotni strani v hladni vojni razdeljene Evrope in argument za podelitev statusa begunca oziroma razseljene osebe. Prebežništvo med mladimi, ki so živeli v neposredni bližini meje na jugoslovanski strani, verjetno ni bilo razumljeno na tak način. Navsezadnje je bila meja nekaj novega in je nenadoma razdelila svet, ki je bil pred tem skupen in poznan. »Na drugi strani meje« so obstajale drugačne možnosti preživetja, tega so se mladi zavedali, saj je bila druga stran odprta v širši svet, vendar to za njih ni bil drugačen in tuj svet v kulturnem in socialnem smislu. Tako kot večino beguncev so tudi Mirella Besednjak selili po različnih taboriščih, v katerih je dolgo čakala na rešitev svoje vloge za odhod v ZDA. Iz kampa Bagnoli se je z družino, ki si jo je ustvarila v taborišču, izselila v Cleveland šele leta 1956.

Leta 1951 je tako kot Mirella Besednjak čez mejo pobegnila tudi Stanka Perkon iz zaselka Podravne pri Kambreškem. Njeni razlogi za odhod so bili kompleksni, načrtovan pobeg pa skrbno in dolgo načrtovan. Stanka Perkon, vrstnica Mirelle Besednjak, je povojna leta prav tako doživljala kot težka in brezperspektivna in enako močno so jo zaznamovali spomini na medvojno nasilje in trpljenje. Tudi ona je opazovala, kako so leta 1947 postavili mejo nedaleč od domače hiše in s tem Kambreško odrezali od beneškega zaledja, s tem pa tudi od življenjsko pomembnega prostora prodaje pridelkov in najemanja delovne sile.³⁷ Tako kot ceste, ki jih je s praga hiše gledala Mirella Besednjak, naenkrat niso vodile nikamor več tudi ceste, ki so pokrajino Stanke Perkon povezovala s širšim svetom. V njenem doživljanju povojne skupnosti je še več vzporednic. Čeprav Stanka Perkon ni delala na gradbišču novega mesta v dolini, jo je izčrpavalo delo na kmetiji, od koder so odhajali bratje in sestre, saj se je v povojnem obdobju Kambreško zaradi meje in brezperspektivnosti kmetovanja hitro praznilo. Razmišljala je o boljšem življenju, se želela izviti izpod strogega

36 Prav tam, 10.

37 Urška Strle, »Bila je preprosto sreča«, 98.

nadzora očeta in svobodno odločati o svoji prihodnosti. Ko je spoznala svojega bodočega moža, so njune želje izoblikovale skupno odločitev, da odideta iz okolja, ki ju je utesnjevalo in ki mu nista želela pripadati.

Odločila sta se, da pobegneta ločeno, saj je bilo tako varneje, in se pozneje v Italiji poiščeta. Iz domače hiše, ki je stala nedaleč proč od novo postavljene meje, je Stanka Perkon odšla brez slovesa, tako kot Mirella Besednjak. Izkoristila je nočno menjavo straže in se s svežnjem oblek na hrbtu odpravila na drugo stran. Tako kot Mirella Besednjak je imela tudi ona sorodnike na drugi strani meje, in tamkajšnje socialno in kulturno okolje ji ni bilo tuje, prav nasprotno. Domače okolje, spremenjeno zaradi posledic vojnega in povojnega nasilja ter meje, ki je globoko zarezala v načine sobivanja v skupnem prostoru, ji je delovalo tuje in sovražno. Poznavanje socialnega, kulturnega in geografskega skupnega prostora je bila zagotovo okoliščina, ki je mnogim mladim olajšala odločitev za beg in njegovo uspešno izvedbo. Čeprav se morda zdi, da je bil prebeg meje za obe dekleti preprost, je bilo v tistem obdobju to zelo nevarno početje. Na prebežnike so streljali, jih aretirali in zaprli, sankcionirali pa so tudi svojce prebeglih. Kot je bilo že omenjeno, se je strogost nadzorovanja meje ter kaznovanja prebegov in poskusov prebegov omilila šele po letu 1953. Stanka Perkon je dobro poznala teren, pa tudi italijanske obmejne policiste. »Italijanski obmejni stražarji, ki so jo poznali po imenu, so jo sprejeli medse, ji ponudili zajtrk in jo poslali v Videm, kjer so več dni preiskovali njeno morebitno kriminalno preteklost.«³⁸ Prebežnike, ki so v Italiji zagrešili kazniva dejanja ali so imeli kriminalno preteklost, so največkrat vrnili v Jugoslavijo, druge pa poslali v taborišča na jugu Italije. Stanka Perkon je svojega bodočega moža ponovno srečala šele v kampu Bagnoli v bližini Neaplja, od koder sta se v manj kot letu dni izselila v Kanado. Oba prebega sta se zgodila leta 1951, ko so se prebegi prebivalstva goriškega okraja precej povečali. »Med pobeglimi je bilo 90 % delavcev, kmečkih sinov in vajencev. To so bili večinoma mladi, 70 % jih je bilo rojenih med letoma 1929 in 1934. Večinoma so bili moški, nekaj pa je bilo tudi žensk v starosti med 18 in 25 let.«³⁹

Politični razlogi, medvojno in povojno nasilje ter želja po boljšem življenju so bili razlogi za prebeg Julije Podboj iz Šentviške gore leta 1956. Njenega očeta so tako kot očeta Danila Nemca med vojno ubili neznani storilci, za katere je bilo znano, da niso bili okupatorski vojaki, pač pa domačini. Po vojni so Julijo Podboj večkrat zaprli, jo šikanirali, a ji niso nikoli sodili. Tako kot Mirella Besednjak so jo poslali delat na delovišče Nove Gorice v brigado, le da je bilo to zanjo prisilno

38 Prav tam, 102.

39 Vidmar, *Nadzor*, 116.

delo. Delala je v brigadi, ki »so jo imenovali udarniška tolminska brigada. Morali smo trdo delati in hoditi na politične ure. Bili smo navadni ljudje, nepolitično angažirani. Po enem mesecu so zamenjali brigade in sem tako lahko šla domov za en teden.«⁴⁰ Obljubila si je, da bo zbežala, saj je večkrat zaprosila za potni list, da bi se pridružila bratoma v Argentini, pa je bila prošnja vedno zavrnjena. Mejo se je odločila prestopiti v Novi Gorici: »Upala sem si prečkati mejo, preko zapornic 30. novembra 1956, to je na god sv. Andreja, takrat je bil v Gorici velik sejem. S sabo nisem imela nič, le obleko. Že prej sem bila zmenjena z vaščanko, da se dobiva v cerkvi sv. Ignacija, če mi srečno uspe, kar je bilo zelo težko, a tvegala sem življenje. Priporočila sem se svetogorski Materi Božji in čudežno je uradnik pogledal stran in dvignil zapornico. Zgodil se je čudež.« Julija Podboj se je v Gorici javila Uradu za begunce, preživela tri leta v taborišču v Brindisiju in se leta 1959 s pomočjo bratov izselila v Argentino.

Za nezakonite prebege v neposredni bližini novo nastajajočega mesta Nova Gorica Malnič navaja, da »se je bežalo povsod, ker je bila meja od Mirna do Solkana kljub strogemu nadzoru posebno ponoči še vedno lahko prehodna. Največ nezakonitih prestopov je bilo v bližini mirenskega pokopališča, tam, kjer se mirensko polje prevesi v Kras, v Rožni dolini, na Pristavi v bližini predora, na Kostanjevici, med livarno in apnenico v Solkanu in ob Soči. Dokler niso zamrežili odtočnega kanala blizu železničarskega mosta poleg livarne v Solkanu, so bežali tudi skozenj.«⁴¹ To je bilo območje, kjer sta mejo prestopila Andrej Obleščak iz Tolmina in njegovo dekle Magda. Kot opisuje Andrej Obleščak v svoji avtobiografiji, je bil svet blagostanja in boljših življenjskih možnosti na drugi strani meje, v Italiji, ves čas pred očmi: »Že 1948 so prvi italijanski turisti prihajali na Tolminsko z novimi motorji Vespa in Lambretta, ko si mi, reveži, še Rog bicikla nismo mogli nabaviti.«⁴² Sanje mladih o boljšem življenju v tujini so spodbujale tudi represivne in avtorske odločitve oblasti, ki so povečevale občutek prikrajšanosti med mladimi. Tako je bilo tudi v primeru, ki ga navaja Andrej Obleščak, ko so mu obljubili, da ne bo vpoklican v mornarico, pa se je zgodilo prav to. Vpoklicu se je leta 1956 odzval, a se po rednem dopustu ni več vrnil v puljsko kasarno. Poti za uspešen prebeg meje in načini pridobitve statusa v Italiji so bili domačinom dobro znani: »Sčasoma smo vsi mi, obmejni državljani, vedeli pogoje, katere

40 Pisno pričevanje je pod naslovom Begunska zgodba Julije Podboj dostopno na spletni strani Radia Ognjišče. Prvič je o svoji begunski zgodbi spregovorila na 22. Taboru Slovencev po svetu leta 2015. Glej: Julija Podboj, »Begunska zgodba Julije Podboj«, pridobljeno 4. marca 2020, <https://radio.ognjisce.si/sl/168/ssd/17786/begunska-zgodba-julije-podboj.htm>. Vse navedbe Julije Podboj v besedilu so iz tega vira.

41 Malnič, »Topografija«, 344.

42 TM, Rokopisno gradivo, 2015. Andrej Obleščak, *Spomini Andreja Andrejcovega*, 4.

mora prebežnik premostiti. Predvsem si moral oblastem v Italiji dokazati, da si političen, ne pa ekonomski begunec, ker če so te našli, da bežiš čez mejo samo iz ekonomskih razlogov, so te vrnili nazaj. Vsi begunci so izrabljali vidno nasprotje med komunistično Jugoslavijo in zahodno demokracijo in igrali to politiko na svoj mlin.«⁴³ Andrej Obleščak je po natančni preučitvi najbolj ugodne možnosti prebega s svojim dekletom ilegalno prestopil mejo v Novi Gorici februarja 1957:

Prišla sva na greben griča Kostanjevice in od tam se je lepo videlo, malce naprej in dol na desno je bil blok z rampo in hišico ob strani. [...] Nisva čakala več kot tri minute, ko sva videla iti po ulici proti bloku starejšo žensko s 4–5letno punčko. Žena je držala punčko z eno in nosila veliko torbo z drugo roko. Z Marto sva jima sledila, nekih 40 m od zadaj. Pri stražarnici sta žena in deklica vstopili v barako. Jaz sem se spomnil generala Guderiana in siguren sem bil, da bi mojster v tem trenutku bil ponosen name. Ni potekla minuta in že sva z Marto stala pred vrati barake. Znotraj sta bila dva uslužbenca. Eden je sedel za mizo in gledal ženine papirje, drugi je pa brskal po njeni torbi. Oni za mizo je nama rekel: »Samo minuto!« Jaz sem samo zalaufal, kot da mi je vrag za petami, in vlekel Marto za sabo. [...] Ni nama vzelo pol minute, ko sva dospela do italijanske rampe. Oba italijanska uslužbenca sta slonela s komolci na rampi in hrbti proti jugoslovanski strani. Ko sva se postavila pred njiju, je eden od njih rekel: »Lassia passare!« Jaz sem mu znal samo to povedati: »Niente! Lassia Passare!« Dal sem mu mojo vojaško napotnico in on je takoj vedel, zakaj se gre.⁴⁴

Kot politični prebežnik je Anton Obleščak s svojim dekletom in bodočo ženo živel v različnih italijanskih taboriščih in se leto pozneje kot ekonomski migrant izselil v Avstralijo. Njun prebeg je tako kot prebeg Julije Podboj potekal v neposredni bližini Nove Gorice ki je v letih 1956 in 1957 že dobivala obrise mesta. Kot lahko razberemo iz navedenih spominov prebežnikov, nihče ni videl priložnosti in možnosti spodobnega življenja v njem, čeprav so bili vsi iz goriškega prostora in zaledja. Po podatkih Slovenskega referata za meje je bila večina aretiranih zaradi poskusa nezakonitega prečkanja meja iz notranjosti Slovenije, večina uspešnih prebežnikov pa iz območja v bližini meje.⁴⁵

Med mladimi, ki so zapuščali goriški prostor in njegovo zaledje, so nekateri mejo z Italijo prekoračili ilegalno in v italijanskih taboriščih čakali na odhod v druge države, drugi pa so mejo prečkali legalno, z različnimi dovoljenji, na primer za obisk sorodnikov na italijanski strani meje, in se niso vrnili. Po letu

43 Prav tam, 12.

44 Prav tam, 19–20.

45 Maja Božič, »Prebežniki v Avstrijo 1945–1961« (magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 2013), 23–27.

1955 so nekateri mejo prečkali z maloobmejno prepustnico in se prijavi v eno od italijanskih taborišč oziroma na policiji. Nekateri pa so mejo z Italijo prečkali legalno, ilegalno pa mejo s Francijo. Tak primer opisuje vrstnik Andreja Obleščaka, Franc Žagar iz Bovca. Oba sta odraščala v enakem svetu italijanskega fašističnega režima, druge svetovne vojne, povojnih razmejitvenih napetosti, revščine in pomanjkanja. Franc Žagar se je leta 1956 odločil za izselitev, ko je ugotovil, da je petnajst njegovih prijateljev in okrog trideset njegovih vrstnikov že pobegnilo v Italijo. Izkoristil je možnost legalnega obiska sorodnikov v Trstu, saj je imel maloobmejno prepustnico. Najprej je želel iz Trbiža v Avstrijo, ko pa se je to izkazalo za nemogoče, se je javil v taborišče v Vidmu, od koder so ga premestili v Cremono. Ko je ugotovil, da se na dovoljenja in vize za čezmorske države čaka tudi več let, se je s prijateljem odpravil preko Alp v Francijo:

Dva dni sva hodila čez visokogorski prelaz, dolina je na 2.000 metrih nadmorske višine. Premikala sva se na skrivaj, bolj ponoči. Če je prišel kakšen avto, sva se vrgla v grmovje, da naju ne ulovijo in pošljejo nazaj. V Franciji je prva vas Lanslebourg, po dveh dneh hoda. 23. oktobra sva se prvič odpočila na pokopališču. Tako sva bila utrujena, da sva kar zaspala. [...] Tam naju je našla policija in odpeljala nazaj v Italijo! Ves ta napor zaman! Prijatelj je kar obupal in se usmeril nazaj, sam pa sem vztrajal in sem spet na skrivaj pešačil do Modane.⁴⁶

Drugi poskus je bil uspešen in Franc Žagar se je v Modani vkrcal na vlak za Pariz. Tam se je javil policiji, kjer so preverili njegove podatke in mu še isti dan izdali začasno dovoljenje za bivanje. Njegovo pričevanje je eno izmed zbranih pričevanj izseljenih v Francijo po drugi svetovni vojni,⁴⁷ med katerimi najdemo še nekaj primerov ilegalnega prebežništva oziroma že omenjenih kombinacij zakonitega in nezakonitega prestopanja meja. V isti publikaciji neimenovana pričevalka iz Nove vasi na Krasu opisuje prebeg svojega fanta iz Opatjega sela, ki se je z vojaki na meji, ki so jih klicali »družeti«, dogovoril, da bo šel čez mejni prehod takrat, ko se bo straža menjala in ne bo nihče kriv. Sama se je čez mejo preprosto odpeljala s kolesom, ker je imela maloobmejno prepustnico. Bil je leto 1956, fant je bil star 22 let, ona pa 17. Fant je odslužil vojaški rok in ni našel službe, njej pa mama ni dovolila, da bi študirala v Ljubljani. Tako sta se odločila, da si poiščeta boljše življenje drugje. V begunskem taborišču v Cremoni sta se poročila, saj so mladoletne prebežnike vračali v Jugoslavijo. Tudi onadva sta se,

46 Franc Žagar, »Mi, ki smo odšli: Pričevanja pariških Slovencev povojne generacije«, *Korenine*, februar 2016.

47 Prav tam.

tako kot Franc Žagar odločila, da ne čakata na dokumente za izselitev, temveč nadaljujeta pot v Francijo.

Z vlakom sva šla do Ventimiglie, od tam naprej pa peš ponoči na skrivaj čez italijansko-francosko mejo. To je bilo grozno nevarno, teren je strm, povsod sami prepadi in ponoči se nič ne vidi. Koliko se jih je tam ubilo! Zjutraj, ko sva prišla v Menton, sva se zglasila naravnost na policijo. Policaji so bili neverjetno prijazni, šli so nama po sendvič in kokakolo, dali so nama cigarete in odejo! In nazadnje še denar za vozovnico, da sva lahko šla z vlakom do Nice!⁴⁸

Tudi onadva sta v Parizu takoj dobila dovoljenje za delo in se zaposlila.

Zadnji primeri spominov sodijo v čas po letu 1955, ko so prebivalci obmejnega pasu dobili maloobmejne prepustnice, na zvezni ravni pa je bila sprejeta milejša kaznovalna politika do aretiranih prebežnikov, kjer so upoštevali »ekonomsko stanje, mladoletnost in razlog nameravanega prebega«. ⁴⁹ Milejše obravnavanje prebežništva je vplivalo tudi na odnos vojakov, ki so stražili mejo, do poskusov nezakonitega prehajanja. Andrej Malnič je na podlagi zbranih pričevanj ugotovil, da so se ljudje vojakov sicer bali, vendar pa ne vsi: »Najbolj so se jih bali tisti, ki so jih videli na daleč. Tisti, ki so živeli v stometrskem pasu, in oni, pri katerih so v hiši, dokler niso bile zgrajene vse potrebne karavle, bivali stražarji, niso imeli takšnega strahu. Z vojaki so se pač poznali osebno, do njih so bili vojaki manj napeti in bolj razumevajoči.« ⁵⁰ Razumevanje ljudi in celo sodelovanje vojakov in drugih čuvarjev meje pri prebegu meje sta razvidna iz navedenih pričevanj uspešnih prebežnikov. Seveda pa obstajajo tudi številna pričevanja o krutosti, šikaniranju in zlorabah na zahodni meji. ⁵¹

Francesca Rolandi na podlagi dokumentov italijanskega ministrstva za notranje zadeve ugotavlja, da je po letu 1955 dejansko prišlo do milejšega obravnavanja prebežnikov in do manj strogega nadzora meje. To naj bi izhajalo iz jugoslovanske politike, ki je zaradi uveljavljanja novega ekonomskega modela in s tem povezanega naraščanja nezaposlenosti želela, da ljudje odhajajo iz države. Že proti koncu leta 1957 pa so se »mejni kontrolni postopki zopet zaostriili, celo z uporabo orožja in psov«. ⁵² Šele od leta 1963 dalje je z uvajanjem tržno usmerjenih ekonomskih reform prišlo do temeljnega preobrata v jugoslovanski selitveni politiki in do liberalizacije izseljevanja in prečkanja meja. »Partija je

48 Anon., »Maman, tu as une vie de reine!«. »Mi, ki smo odšli: Pričevanja pariških Slovencev povojne generacije«, *Korenine*, februar 2016, 15.

49 Božič, »Prebežniki«, 27.

50 Malnič, »Topografija«, 340.

51 Malnič, »Topografija«; Strle, »Bila je preprosto sreča«; Vidmar, »Nadzor in represija na meji«.

52 Rolandi, »Heading«, 569.

delovne migracije raje dovoljevala in jih nadzorovala kot sprejemala spontano izseljevanje; zatiranje izseljevanja je postajalo vedno manj izvedljivo v luči splošne liberalizacije potovalnega režima, vedno bolj intenzivne integracije države v globalno ekonomijo in njene odvisnosti od zahodnih kreditov.«⁵³ S tem se je zaključilo tudi opisano obdobje prebežništva v goriškem prostoru in zaledju.

MEJE ČEZ LJUDI, LJUDJE ČEZ MEJE

Za motive zakonitega in nezakonitega prestopanja meje v goriškem prostoru v dobrem desetletju po koncu druge svetovne vojne je značilen preplet ekonomsko političnih ter družinskih in osebnih dejavnikov. Premisleke in odločitve, na kateri strani meje obstajajo večje možnosti boljšega življenja, moramo razumeti v širšem socialnem, ekonomskem, kulturnem in političnem kontekstu po koncu svetovne in začetku hladne vojne. Meja med dvema prej združenima, z mejo leta 1947 pa ločenima svetovoma v globalnem konfliktu je predstavljala veliko več kot le oviro na poti ljudi, ki so se preseljevali. »Ta, vse do leta 1954 povsem zaprta in strogo vojaško zavarovana meja je temeljito zaznamovala obmejno prebivalstvo. Na Goriškem in Tolminskem je razdelila do takrat enoten gospodarski in kulturni prostor ter večinoma ruralno zaledje ločila od njegovih urbanih središč. Zlasti jugoslovanska stran je mejo strogo nadzirala.«⁵⁴ V prvih letih po razmejitvi je ob meji obstajal zelo strog režim, območje pa je bilo razdeljeno na dva obmejna pasova, kjer je bilo gibanje ljudi strogo nadzorovano in urejeno z dovolilnicami. Vidmar navaja, da je bila izjema »le Nova Gorica, ki so jo začeli graditi jeseni 1947 in kamor so lahko neovirano prihajali vsi.«⁵⁵ Izjema v strogem režimu obmejnega pasu, ki se je omilil šele leta 1954, je bila potrebna zaradi graditve novega mesta, ki si ga je njegov načrtovalec, arhitekt Edvard Ravnikar, predstavljal kot »nekaj velikega, lepega in ponosnega, nekaj, kar bi sijalo preko meje.«⁵⁶ A gradnja Nove Gorice je po treh letih, ko je bilo zgrajenih prvih deset blokov in upravna zgradba, zastala. »Velikopotezni načrt graditve Nove Gorice je imel federalno in republiško podporo zelo malo časa. Mladinske delovne brigade so odšle že septembra 1948, finančne težave so se začele leta 1949, leta 1952 je gradnja že močno oslabela, federalna in republiška pomoč popolnoma

53 Ulf Brunnbauer, *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migrations in the (Post) Yugoslav region, 19th–21st Century* (München: R. Oldenbourg Verlag, 2009), 45; Tatjana Šarić, »Bijeg iz socijalističke Jugoslavije – ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šezdesetih godina 20. stoljeća«, *Migracijske i etničke teme* 31, št. 2 (2015).

54 Vidmar, »Nadzor in represija na meji«, 120.

55 Vidmar, *Nadzor*, 86.

56 Vinko Torkar, »Urbanizem in politika – primer Nova Gorica«, v: *Zbornik Primorske – 50 let* (Koper: Primorske novice, 1997), 15.

presahne. Od leta 1952 dalje je izgradnja novega mesta odvisna zgolj od lokalnih virov, torej šibkega, nedograjenega gospodarstva.«⁵⁷ V nastajajočem mestu ob meji ni bilo dovolj stanovanj, stanovanjske infrastrukture in posledično prebivalstva. »Nova Gorica se je postopoma znašla v začaranem krogu: premajhno število prebivalstva je oviralo razvoj gospodarstva in negospodarskih funkcij, nerazvito gospodarstvo pa ni dajalo dovolj sredstev za gradnjo stanovanj in objektov družbenega standarda, zaradi česar prebivalstvo ni naraščalo.«⁵⁸

Novo regijsko upravno-administrativno, gospodarsko, izobraževalno in kulturno središče širšega goriškega prostora in zaledja je bilo leta 1951, ko sta prebegnili mladi dekleti iz Mirna in Kambreškega, blatno gradbišče, po sredini katerega je bila speljana široka magistrala, ki ni peljala nikamor. Tema, ki se jo spominja Anna Sossig, je zagrinjala ilovnata in močvirska tla, na katera so bile med novimi bloki položene deske še leta 1956 in 1957, ko so čez mejo v mestu prebegnili dekletje iz Ponikev in mlad par iz Tolmina. »Veliko, lepo in ponosno« mesto je raslo prepočasi, da bi omogočalo identifikacijo mladih s prostorom, ki se po možnostih boljšega življenja in blagostanja ni mogel meriti z obljubljenimi deželami na drugi strani meje – meje, ki je predstavljala tako vsakodnevni nadzor in represivnost političnega sistema kot možnost in izziv njenega prehoda.

57 Zdravko Mlinar, *Humanizacija mesta: Sociološke razsežnosti urbanizma in samoupravljanja v Novi Gorici* (Maribor: Založba Obzorja, 1983), 53.

58 Igor Vrišer, »Nastanek in razvoj Nove Gorice«, *Geografski vestnik* 31 (1959): 52.

VIRI IN LITERATURA

Viri

Tolminski muzej (TM)

Rokopisno gradivo, 2015. Andrej Oblesčak. *Spomini Andreja Andrejcovega*.

Literatura

Anon. »Mi, ki smo odšli: Pričevanja pariških Slovencev povojne generacije«. *Korenine*, februar 2016, 15–16.

Brunnbauer, Ulf, ur. *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migrations in the (Post-)Yugoslav region, 19th–21th Century*. Munchen: R. Oldenbourg Verlag, 2009.

Čelik, Pavle. *Stražarji državne meje v Sloveniji (1918–2013)*. Ljubljana: Modrijan, 2013.

Bade, Klaus J. *Evropa v gibanju. Migracije od poznega 18. stoletja do danes*. Ljubljana: Založba /cf*, 2005.

Batič, Ksenija. »'Domovina je tu in domovina je tam.' Raziskava med primorskimi izseljenci o njihovi vrnitvi v Slovenijo«. *Dve domovini / Two Homelands* 18 (2003): 181–201.

Besednjak, Mirella. *Roža med trni: Moje življenje po koncu druge svetovne vojne*. Miren: Oko, 2001.

Božič, Maja. »Prebežniki v Avstrijo 1945–1961«. Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 2013.

Kolenc, Petra. »Pesem graditeljev nove Gorice«. *Razpotja: revija humanistov Goriške* 29 (2017): 12–18.

Le Normand, Brigitte. »Yugoslavia«. V: *East Central European Migrations During the Cold War, A Handbook*, ur. Anna Mazurkiewicz, 368–395. Oldenbourg: de Gruyter, 2019.

Lowe, Keith. *Podivjana celina. Evropa po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Modrijan, 2014.

Lukšič Hacin, Marina. »Političnost migracij po drugi svetovni vojni: Od politike revanšizma do amnestije«. *Dve domovini / Two Homelands* 50 (2019): 183–198.

Malnič, Andrej. »Topografija spomina na novo mejo«. *Acta Histriae* 6 (1998): 331–346.

Marušič, Branko. *Nova Gorica*. Motovun: IRO Motovun, 1988.

Marušič, Branko. »Kako so pripravljali gradnjo Nove Gorice«. *Razpotja: revija humanistov Goriške* 29 (2017): 6–11.

Medved, Anja in Nadja Velušček. *Mesto na travniku*, videoesej o Novi Gorici. Zavod Kinoatelj, 2004.

Milharčič Hladnik, Mirjam. »Trans-Mediterranean Women Domestic Workers: Historical and Contemporary Perspectives«. V: *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik, 11–38. Göttingen: V&R Unipress, 2015.

Mlinar, Zdravko. *Humanizacija mesta: Sociološke razsežnosti urbanizma in samoupravljanja v Novi Gorici*. Maribor: Založba Obzorja, 1983.

Nasaw, David. *The Last Million. Europe's Displaced Persons from World War to Cold War*. New York: Penguin, 2020.

Nemec, Danilo. *Spomini (Memories)*. Melbourne: [samozal.], 2007.

Podboj, Julija. »Begunska zgodba Julije Podboj«, pridobljeno 4. marca 2020. <https://radio.ognjisce.si/sl/168/ssd/17786/begunska-zgodba-julije-podboj.htm>.

Rijavec, Jani. »Meja na Goriškem: življenje in pogledi ljudi ob meji v 2. polovici 20. stoletja«. Magistrsko delo, Univerza na Primorskem, 2020.

Širok, Kaja. *Kalejdoskop goriške preteklosti. Zgodbe o spominu in pozabi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

Troha, Nevenka. »Preselitve v julijski krajini po drugi svetovni vojni«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, št. 1 (2000): 255–268.

Troha, Nevenka. »Odseljevanje in prebegi Slovencev z območja, ki je bilo z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 priključeno ljudski republiki Sloveniji«. V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 432–446. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.

Režek, Mateja. »Nov koncept pravosodja in kazenske zakonodaje«. V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 2, ur. Jasna Fischer, 947–950. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Rolandi, Francesca. »Heading towards the West. Yugoslav Asylum Seekers in Italy (1955–1968)«. *Acta Histriae* 23, št. 3 (2015): 555–574.

Strle Urška. »'Bila je preprosto sreča, da sem prišla v Kanado.' O razlogih za selitve skozi Stankino življenjsko zgodbo«. V: *Krila migracij, Po meri življenjskih zgodb*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik in Jernej Mlekuž, 89–120. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.

Šarič, Tatjana. »Bijeg iz socijalističke Jugoslavije – ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šezdesetih godina 20. stoljeća«. *Migracijske i etničke teme* 31, št. 2 (2015): 195–220.

Torkar, Vinko. »Urbanizem in politika – primer Nova Gorica«. V: *Zbornik Primorske – 50 let*, 15–20. Koper: Primorske novice, 1997.

Vidmar, Jernej. »Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954«. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 63 (2015): 119–136.

Vidmar, Jernej. *Nadzor in represija v prvem desetletju jugoslovanske oblasti na severnem Primorskem (1945–1955): primer okrajev Gorica in Tolmin*. Doktorska disertacija, Univerza na Primorskem, 2016.

Vrišer, Igor. »Nastanek in razvoj Nove Gorice«. *Geografski vestnik* 31 (1959): 45–78.

Žagar, Franc. »Mi, ki smo odšli: Pričevanja pariških Slovencev povojne generacije«. *Korenine*, februar 2016, 17–19.

NADZOR NAD NENADZOROVANIMI MIGRACIJAMI: PREBEGI IZ JUGOSLAVIJE V SLOVENSKEM ČASOPISJU (1945–1965)¹

Jernej Mlekuž

Jugoslovanska socialistična oblast je v dveh desetletjih po drugi svetovni vojni strogo nadzorovala prehode državne meje, sankcionirala nezakonite prebege ter obvladovala, nadzorovala in usmerjala medije. To sta temeljni koordinati ob listanju socialističnega časopisja in iskanju odgovora na vprašanje, kako je časopisje pisalo o prebegih čez državno mejo v letih 1945–1965. Bolj učeno zapisano, v članku analiziram diskurze – partikularne načine reprezentacij, ki dajejo pomen prebegom in prebežnikom.² Kot pravi Michel Foucault, je diskurze treba razumeti ne le kot celote znakov, »temveč kot prakse, ki sistematično formirajo objekte, o katerih govorijo«. ³ Diskurzi torej ne le odsevajo realnost, temveč jo tudi ustvarjajo. Kateri diskurzi so bili na delu pri pisanju o prebegih in kako so ti prebege konstituirali? In kako se tega vprašanja lotiti? S pomočjo nekaterih orodij (kritične)⁴ diskurzivne analize (interpretativna in pojasnjevalna narava, dialektična povezanost družbe in kulture z diskurzom, zanimanje za odnos med tekstom in njegovimi družbenimi okoliščinami, ideologijami in odnosi moči)⁵

- 1 Besedilo je bilo v malenkostno spremenjeni obliki že objavljeno kot članek z naslovom »Nadzor nad nenadzorovanimi migracijami: Kako je slovensko časopisje pisalo o prebegih iz Jugoslavije v letih 1945–1965«, *Dve domovini / Two Homelands* 50 (2019): 163–82.
- 2 Izrazom »ilegalna«, »nedokumentirana«, »neavtorizirana« migracija se (večinoma) izogibam. Za več o problematičnosti teh pojmov glej: Marlou Schrover idr., »Introduction: Illegal Migration and Gender in a Global and Historical Perspective«, v: *Illegal Migration and Gender in a Global and Historical Perspective*, ur. Marlou Schrover idr. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008), 10–12.
- 3 Michel Foucault, *Arheologija vednosti* (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2001), 55.
- 4 »Kritična« (diskurzivna) analiza v mojem primeru vendarle ostaja v oklepaju, saj moja analiza nima jasnih političnih ciljev in predvsem moj namen ni, da bi »resnico« osvobodil oblasti in jo tako postavil nasproti pomoti, odtujeni zavesti, iluziji, ideologiji, oziroma da bi začrtal mejo med resnico in tistim, kar spada v neki drugi red. Zato jo težko označim za kritično.
- 5 Ruth Wodak, *Disorders of Discourse* (London: Longman, 1996); John E. Richardson, *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis* (New York: Palgrave Macmillan,

sem pregledal in prečesal članke, v katerih se obravnavajo ali omenjajo prebegi in prebežniki. A pred listanjem po časopisju še nekaj o prebegih iz socialistične Jugoslavije in o mestu in vlogi časopisja v času, ko je bilo to pogosto oblečeno v besedno zvezo »sredstva javnega obveščanja«.

Prebegi

Prebegi v obravnavanem obdobju niso bili minoren fenomen – tako v smislu števila prebegov kot ukvarjanja oblasti z njimi. Po podatkih slovenskega republiškega sekretariata za notranje zadeve je od leta 1945 do konca leta 1959 s teritorija Slovenije pobegnilo 34.256 oseb, na begu pa je bilo ujetih 26.710 ljudi. Od leta 1960 pa do konca junija 1965 je bilo 10.655 uspešnih in 6.017 neuspešnih prebegov.⁶ Marjan Drnovšek zapiše, da je bilo izseljevanje v socialistični Jugoslaviji »občutljivo politično vprašanje«, nad katerim je bedela Komunistična partija Jugoslavije (KPJ, od leta 1952 Zveza komunistov Jugoslavije – ZKJ) s centralnim in hierarhičnim odločanjem. Izseljevanje je oblast označevala »za posledico ekonomske in sovražne propagande iz tujine« in »kot pojav kapitalističnega sveta«.⁷ Seveda prebegi niso (bili) značilni le za jugoslovanski socializem, ki je v prvih desetletjih po vojni izkazoval svoje (geo)politične specifičnosti. Nova era nadzora nad gibanji ljudi, ki je bila že s prvo svetovno vojno vzpostavljena po večjem delu Evrope, se v grobem ni bistveno spremenila niti pozneje.⁸ In nenazadnje, tudi današnji odnos oblasti do nezakonitih prebegov je nadzorovan, sankcioniran in politično instrumentaliziran.

O odnosu oblasti do nezakonitega izseljevanja priča tudi zakonodaja. Zakon o državni meji iz leta 1947 je prestop državne meje z ustrezno listino dovoljeval samo na določenih mejnih prehodih. Kontrolo nad prestopi državne meje so izvajala obmejna poverjenišтва, neposredno podrejena Ministrstvu za notranje

2007); Karmen Erjavec in Melita Poler Kovačič, *Kritična diskurzivna analiza novinarskih prispevkov* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007).

6 Marjan Drnovšek, *Izseljevanje »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije* (Ljubljana: Nova revija, 2010), 284. Marjan Drnovšek sicer ne pojasni podrobneje, ali so te številke vključevale le jugoslovanske državljane (ali celo samo registrirane v Republiki Sloveniji) ali tudi tuje državljane. Za podatke po posameznih letih glej: Maja Božič, »Prebežniki v Avstrijo 1945–1961« (magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 2013); in prispevek Igorja Jovanoviča v tej knjigi. Maja Božič poudarja, da te številke zahtevajo pozornost, saj se enkrat nanašajo na vse državne meje hkrati, drugič na vsako posebej. Glej: Božič, »Prebežniki v Avstrijo«, 32.

7 Drnovšek, *Izseljevanje »rakrana«*, 284; tudi Francesca Rolandi, »Heading Towards the West: Yugoslav Asylum Seekers in Italy (1955–1968)«, *Acta Histriae* 23, št. 3 (2015): 555–574.

8 Klaus J. Bade, *Evropa v gibanju: Migracije od poznega srednjega veka do danes* (Ljubljana: *cf., 2005); Aleksej Kalc, »Nadzor migracijskih gibanj in migrantov: Pogled v zgodovino«, *Dve domovini / Two Homelands* 43 (2016): 23–34.

zadeve. Za kršenje tega zakona je bil predviden odvzem prostosti ali poboljševalno delo do treh mesecev, oziroma denarna kazen, če dejanja ni bilo v kazenskem zakonu. Maja Božič, ki podaja zgoščen pregled zakonodaje s tega področja, piše, da čeprav nedovoljeni prehod državne meje »ni bil naveden v Zakonu o kaznivih dejanjih zoper narod in državo, je bil opredeljen kot politično kaznivo dejanje in kot kaznivo dejanje zoper oborožene sile.«⁹ Do uveljavitve Kazenskega zakonika leta 1951 so nedovoljeni prehodi državne meje, tihotapljenje ljudi čez mejo ali le poskusi teh dejanj veljali za kaznive. Z uveljavitvijo novega zakonika pa je ostal kazniv le ilegalen prehod državne meje v oboroženi, nasilni in organizirani skupini ter tihotapljenje oseb čez državno mejo. Drugi poskusi nedovoljenega prehoda ali poskusov prehoda so bili obravnavani kot prekrški.¹⁰

Nov odnos oblasti do izseljevanja in s tem tudi do prebegov je prinesel Zakon o amnestiji iz leta 1962,¹¹ ki je bržkone prvi korak k liberalizaciji izseljevanja.¹² Marina Lukšič Hacin postavi leto 1963 kot »uradno odprtje za izseljevanje«. To je namreč leto, ko je Jugoslavija podpisala sporazum o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v Avstriji.¹³ V naslednjih letih so bili s številnimi drugimi kapitalističnimi evropskimi državami podpisani podobni meddržavni sporazumi, s čimer se je začelo obdobje t. i. organiziranih selitev, ki so reševale nezaposlenost in ekonomske težave v Jugoslaviji – edini socialistični državi, ki je legalizirala izseljevanje.¹⁴ Leta 1965, to leto je med drugim tudi v naslovu pričujočega prispevka, je Josip Broz – Tito v enem od svojih govorov izjavil, da ni potrebe, da bi silili ljudi, naj vztrajajo v Jugoslaviji, če jim ta ne nudi (dovolj) dela.¹⁵ Leto 1965, ki uokvirja pričujočo analizo, je torej postavljeno relativno

9 Božič, »Prebežniki v Avstrijo«, 12.

10 Prav tam, 12–13. Legalne možnosti prehoda so bile zajete v spisku dokumentov s področja prebivanja in gibanja v obmejnem pasu, ki ga je za interno uporabo z oznako strogo zaupno leta 1951 izdalo Ministrstvo za notranje zadeve LR Slovenije.

11 Drnovšek, *Izseljevanje »rakrana«*, 285–290.

12 Z leti se je spreminjal tudi »tip« prebežnikov. Na podlagi poročil Direkcije za javno varnost Avstrije Maja Božič piše, da so sprva prevladovali »nemški vojni ujetniki, vojaki in civilisti (1946), sledili so jim politični begunci in vojni ujetniki (1947–1948), nato politični begunci, graničarji dezertarji, moški v starosti za vpoklic v vojsko (1949–1950) ter gospodarski, politični begunci in avanturisti (1951–1955), ki so jim [...] sledili večinoma gospodarski begunci (1955–1960)«. Glej: Božič, »Prebežniki v Avstrijo«, 66.

13 Marina Lukšič Hacin, *Ko tujina postane dom: Resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih* (Ljubljana: Sophia, 1995), 37.

14 Franci Stare, *Organiziranje zunanje migracije Slovencev* (Ljubljana: RI FSPN, 1977), 2–12; Rolandi, »Heading Towards the West«, 569; Marina Lukšič Hacin, »Selitvena dinamika slovenskega prostora v zgodovinski perspektivi«, *Dve domovini / Two Homelands* 48 (2018): 55–72.

15 Karolina Novinščak, »The Recruiting and Sending of Yugoslav 'Gastarbeiter' to Germany: Between Socialist Demands and Economic Needs«, v: *Transnational Societies, Territorito-*

arbitrarno, saj je bila liberalizacija izseljevanja večleten proces, sestavljen iz serije zakonodajnih, izvršilnih, socialnih in drugih sprememb, ukrepov in dogodkov.

Študije o nezakonitem izseljevanju iz socialistične Jugoslavije sicer obravnavajo različne vidike: vzroke za prebege, načine prebega, starostno, republiško ali regionalno in drugo pripadnost prebežnikov,¹⁶ nadzor in represijo nad mejo,¹⁷ spomine oziroma ustno zgodovino,¹⁸ prehajanje meje socialističnemu režimu nasprotujočih »ilegalnih skupin«.¹⁹ Toda z izjemno poglavja v članku Jerneja Vidmarja – ki prinaša pregled poročanja *Demokracije*, glasila Slovenske demokratske zveze iz Gorice v letih 1947–1950, in »režimske« *Nove Gorice*, predhodnice *Primorskih novic*, v letu 1948 – časopisno poročanje o prebegih ostaja prezrto.²⁰

Sredstva javnega obveščanja

Že v prvih povojnih dneh so dotedanji strankarski časniki prenehali izhajati. Novoustanovljeni časopisi so delovali pod strogim političnim nadzorom. Bernard Nežmah to novo obdobje slovenskega časnikarstva opiše kot čas, ko »novinarstvo ni avtonomna profesija, ampak transmisija vladajoče politike«, ko je »novinarstvo degradirano na raven sredstva, s katerim ZK obvešča javnost« (kar naj bi bilo razvidno že na ravni poimenovanja, saj se je namesto časnikarstva ali množičnih medijev uporabljala besedna zveza »sredstva javnega obveščanja«),

rial Politics: Migrations in the (Post)Yugoslav Region 19th–21st Century, ur. Ulf Brunnbauer (München: Oldenbourg, 2009), 121–143.

- 16 Za avstrijsko-jugoslovansko mejo: Božič, »Prebežniki v Avstrijo«. Za Hrvaško: Tatjana Šarić, »Bijeg iz socialističke Jugoslavije – ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šezdesetih godina 20. stoljeća«, *Migracijske i etničke teme* 31, št. 2 (2015): 195–220. Za hrvaški del Istre: Igor Jovanović, »Illegal Migration from the Croatian Part of Istria from 1945 to 1968«, *Dve domovini / Two Homelands* 49 (2019): 181–179.
- 17 Pavle Čelik, *Stražarji državne meje v Sloveniji (1918–2013)* (Ljubljana: Modrijan 2013). Za italijansko-jugoslovansko mejo: Jernej Vidmar, »Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954«, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 63 (2015): 119–136. Za avstrijsko-jugoslovansko mejo: Božič, »Prebežniki v Avstrijo«.
- 18 Urška Strle, »Bila je preprosto sreča, da sem prišla v Kanado: O razlogih za selitve skozi Stankino življenjsko zgodbo«, v: *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik in Jernej Mlekuž (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009), 89–117; Urška Strle, »'Pustili so vse in čez noč odšli': Prispevek k izseljevanju iz Posočja v Italijo po drugi svetovni vojni v luči ustnih pričevanj«, *Zgodovina za vse* 16, št. 1 (2009): 113–129; Urška Strle, »Go West! Illegal Postwar Migrations from the Soča Region in the Light of a Case Study«, *Qualestoria* 44, št. 1 (2016): 27–46; Božič, »Prebežniki v Avstrijo«; Jovanović, »Illegal Migration«.
- 19 Mateja Čoh Kladnik, »'Bande' in slovenska emigracija v avstrijskih begunskih taboriščih 1945–1949«, *Dve domovini / Two Homelands* 41 (2015): 101–112.
- 20 Vidmar, »Nadzor in represija na meji«.

»ko so bili mediji instrumentalizirani kot ideološki aparat komunistične partije«, ko so mediji imeli nalogo vzgajati socialističnega človeka. Nežmah s primeri pokaže, kako je novinarstvo v Jugoslaviji sledilo občasnim navodilom Josipa Broza – Tita (npr. Titov napotek o upodabljanju udarniških delavcev). Seveda ni samo jugoslovanski maršal določal, kaj in kako naj se piše. Kot nadaljuje Nežmah, »stalna topika v časnikih so bili nenehni napotki politikov, kako naj novinarji delujejo in pišejo.«²¹

Delo novinarjev oziroma poslanstvo novinarstva je bilo, kot je s primeri pokazal Aleš Gabrič, vsaj občasno tudi predmet raznih sej različnih političnih organov (npr. politbiroja in izvršnega komiteja CK KPS), kongresov (npr. ZKS) in konferenc. Izjave vodilnih politikov, ki jih navaja Gabrič, potrjujejo Nežmahov opis socialističnega »novinarja kot družbenopolitičnega delavca, ki s svojim pisanjem spravlja v življenje platforme in direktive zveze komunistov.«²² Edvard Kardelj je tako leta 1954 od novinarstva zahteval: »Tisk, radio itd. so dejansko borbeni instrumenti in je vse odvisno od tega, kdo jih uporablja. Zagotoviti moramo, da bodo ta sredstva služila graditvi socializma, torej tudi nalogam na področju ideološko-političnega dela.«²³ Tudi moja analiza časopisja v omenjenem obdobju prikimava, da je Kardeljev koncept novinarstva v praksi deloval brez večjih odstopanj. Modelu, »ki mu je treba slediti«, se je sledilo. Socialistična oblast je torej svoj glas brez večjih šumov dobila v »sredstvih javnega obveščanja«.

Seveda pa se je odnos oblasti do medijev, kulture in drugih »zidakov nadstavbe« v obdobju 1945–1965 spreminjal. Do leta 1952 je komunistična partija izobraževalni sistem in kulturno dejavnost vodila prek komisij za agitacijo in propagando, t. i. agitpropov, ki so brez zakonskih pooblastil delovale kot vzporedna oblast in imele pri odločanju o tem, kaj se bo tiskalo, poročalo ali izvajalo, glavno besedo. Partija pa je delo uredništev časopisov in drugih kulturnih ustanov usmerjala tudi neposredno – preko svojih celic in članov. Prva ideološka odjuga, ki je nastala po ukinitvi agitpropa leta 1952, se je leta 1956 končala z ustanovitvijo ideološke komisije CK ZKS. Vodstvo ZKJ je po aferi Đilas namreč ocenilo, da je ideološka sprostitev prehuda in je ustanovilo zvezne in republiške ideološke komisije. Prehod v 1960a leta je prinesel do tedaj največjo ideološko odjugo, ki je bila v veliki meri posledica napetih mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji.²⁴

21 Bernard Nežmah, *Časopisna zgodovina novinarstva: Na Slovenskem med letoma 1797–1789* (Ljubljana: Študentska založba, 2013), 277–282.

22 Aleš Gabrič, *Slovenska agitpropovska kulturna politika: 1945–1952* (Ljubljana: Mladika, 1991), 53–57, 282.

23 Prav tam, 55.

24 Aleš Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija: Slovenska kulturna politika 1953–62* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995); Gabrič, *Slovenska agitpropovska*; Peter Vodopivec, *Od Pohlínove*

METODOLOGIJA IN VIRI

Nabor člankov o prebegih iz Jugoslavije, ki mi ga je uspelo zbrati s pomočjo iskanja z geslom »prebeg« v Digitalni knjižnici Slovenije (DLIB) in pregledom *Slovenskega poročevalca* iz leta 1954, obsega skromnih 25 enot.²⁵ Nedvomno pa skromen nabor onemogoča tako diahrono analizo fenomena (to seveda ne pomeni, da ob obravnavi posameznega članka ne bo pomembno leto njegove objave) kot tudi uporabo empirične metodologije (npr. analizo vsebine). Na vprašanje, kako je socialistično časopisje pisalo o prebegih čez državno mejo, bi lahko hitro odgovorili: skromno. Ta kakovostni pridevnik, ki se nanaša na količino, zahteva metodološko pojasnilo. »Prebeg« seveda ni edina beseda, ki v časopisju opisuje raziskovani pojav. Je mogoče za skromno poročanje o prebegih krivo preveč ozko iskanje? Veljalo bi torej iskati tudi s pomočjo drugih gesel, kot so npr. »begunci«, »pobegi« idr. A težava je, da so ta gesla v veliki večini primerov povezana s članki oziroma z vsebinami, ki nimajo nič opraviti s prebegi (npr. »Pobegli lev napadel žensko, pustil le kosti«).

Da bi torej odgovor »skromno« (poročanje časopisja o prebegih) lahko pristal na nekoliko trdnejših tleh, sem dodatno prečesal časopis *Slovenski poročevalec* iz leta 1954. A zakaj ravno ta časopis in zakaj ravno to leto? Gre namreč za časopis, ki je, če zaupamo DLIB-u, v omenjenem letu kar najpogosteje pisal o prebegih (trikrat). Nove časopisne enote o prebegih iz *Slovenskega poročevalca* nam torej lahko sugerirajo, koliko člankov zgreši iskanje po omenjenem geslu oziroma koliko bi še lahko bilo člankov o prebegih. In kaj je pokazalo listanje *Slovenskega poročevalca*? Našel sem šest dodatnih člankov o prebegih (pet kratkih novic iz rubrike »Še nekaj ...« in en daljši članek), kar namiguje, da je člankov o prebegih verjetno nekajkrat več, kot mi jih je uspelo najti (tu je seveda treba dodati, da tudi DLIB ne pokriva oziroma novembra 2018 ni pokrival vsega časopisja iz tega obdobja). Še vedno pa se zdi, da to ni bila tema, ki se je pogosto znašla v časopisih. Izraz »se zdi« sem uporabil zato, ker »skopo pisanje časopisja o prebegih« še vedno ostaja le teza in ker je to izrazito subjektivna ocena.

Za kakšne članke pravzaprav gre? Začnimo z bolj ali manj kratkimi novicami pod naslovi raznih rubrik: »Izpred okrožnega sodišča. Za nameravani beg čez mejo ...« (rubrika »Iz Celja ...«, *Savinjski vestnik*, 13. december 1952), »Pobegnil v tujino in tam kradel« (rubrika »Še nekaj ...«, *Slovenski poročevalec*, 26. marec

slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja (Ljubljana: Modrijan, 2006), 422–440. Za več o »cenzuri« v obdobju socializma – ta namreč formalno ni obstajala – oziroma o široki mreži formalnih in neformalnih cenzurnih mehanizmov socialističnih oblasti glej: Mateja Režek, ur., *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (Ljubljana: Nova revija, 2010).

25 V DLIBu (<https://www.dlib.si>) sem z geslom iskal novembra 2018.

1954), »Pomagali so pri pobegu čez mejo« (rubrika »Še nekaj ...«, *Slovenski poročevalec*, 19. junij 1954), »Le nepremišljeni ljudje iščejo srečo v tujini« (rubrika »Iz naših krajev« in podrubrika »Iz življenja Maribora in okolice«, *Ljudska pravica*, 26. junij 1954), »Tja in nazaj čez mejo« (rubrika »Še nekaj ...«, *Slovenski poročevalec*, 10. julij 1954), »Zaslužili so« (rubrika »Še nekaj ...«, *Slovenski poročevalec*, 7. avgust 1954), »Pot v lepše življenje se jima ni posrečila« (rubrika »Še nekaj ...«, *Slovenski poročevalec*, 15. avgust 1954), »Namesto tujine – smrt v prepadu« (rubrika »Še nekaj ...«, *Slovenski poročevalec*, 9. junij 1954), »Pobeg čez državno mejo« (rubrika »Še nekaj ...«, *Slovenski poročevalec*, 12. september 1954), »Čez mejo so hoteli uiti« (rubrika »Še nekaj ...«, *Slovenski poročevalec*, 27. oktober 1954), »Meja je nevarna stvar« (rubrika »Izpred sodišča«, *Ljudska pravica*, 3. september 1957).

Nadaljujmo z daljšimi članki oziroma s članki s samostojnimi naslovi: »Čemu gradnja doma v Jurjevici tako počasi napreduje« (*Ljudska pravica*, 14. september 1948), »Redovnice in samostan kongregacije sester sv. Frančiška Asiškega so bili opora protiljudskih elementov pri prehodih v inozemstvo« (*Celjski tednik*, 19. februar 1949), »Pobegi v soboškem okraju« (*Slovenski poročevalec*, 7. avgust 1954), »O delu sekretariata za notranje zadeve« (*Ljudska pravica*, 29. januar 1955), »Tov. Strbenkova ustvarja mučenike« (*Velenjski rudar*, 15. marec 1955), »Iz sodne dvorane. Obravnava o uboju v bohinjskih gorah« (*Ljudska pravica*, 29. avgust 1955), »Žalostna pota nepremišljenih avanturistov« (*Slovenski poročevalec*, 14. december 1955), »Postrizene peruti in polomljeni kremplji« (z nadnaslovom »Zgodba o organizatorjih prebegov čez mejo«) (*Slovenski Jadran*, 20. marec 1959), »Obsojeni organizatorji pobegov čez mejo« (*Delo*, 6. marec 1961). Članki »Čemu gradnja doma [...]«, »Redovnice in samostan [...]«, »Tov. Strbenkova ustvarja mučenike«, »O delu sekretariata za notranje zadeve« in »Iz sodne dvorane [...]« se prvenstveno ne ukvarjajo s prebegi, največkrat te le omenjajo ali obravnavajo povsem obrobno (članek »O delu sekretariata za notranje zadeve« npr. navaja le število »prijetih na naših mejah zaradi poskusa prebega« za leto 1964 (1.109, od tega 847 »povratnikov«)), članek »Iz sodne dvorane [...]« pa v enem stavku navede nameravani prebeg obtoženih.

Prav tako sem v nabor vključil tudi dva članka iz sicer celovškega, jugoslovanskega režimu naklonjenega *Slovenskega vestnika*: »Drugo plat pa zamolčijo« (14. maj 1954) in »Kako dolgo bo naša država še zatočišče kriminalnih emigrantov?« (20. januar 1956). Zlasti izstopajo trije članki, v katerih imajo besedo ključni akterji pojava – torej prebežniki, čeprav ne brez uredniškega komentarja oziroma interpretacije novinarja. Vsi trije članki so opremljeni s sporočilnimi naslovi: »Nikdar več iz domovine« (*Ljudski glas*, 20. marec 1952), »Ko bi le mogla do tebe, da bi ti odkrila gorje mojega življenja« (*Obmurski tednik*,

8. januar 1954) in »Napišite vsem mladim, naj prenehajo sanjati ...« (*Slovenski poročevalec*, 18. april 1954).

Največ zbranih besedil je iz osrednjih dveh slovenskih dnevnikov, *Slovenskega poročevalca* in *Ljudske pravice* (leta 1959 ju je politični vrh združil v *Delo*).²⁶ Z izjemo besedila »Nikdar več iz domovine« to niso članki z naslovnice, ampak z zadnjih strani, z izjemo člankov »Postrizene peruti in polomljeni kremplji« ter »Napišite vsem mladim, naj prenehajo sanjati ...« jim ni bila namenjena več kot tretjina strani. Večina časopisnih člankov je anonimnih, devet jih je podpisanih z inicialkami in pod tremi najdemo imena ali vsaj priimke. Večina časopisnih člankov je iz srede 1950ih let, kar 17 iz let 1954 in 1955 (šest člankov sem pridobil z dodatnim pregledom *Slovenskega poročevalca* iz leta 1954), zato je treba pričujoče besedilo v veliki meri razumeti predvsem kot analizo časopi-snega pisanja o prebegih v omenjenih dveh letih. Ob tem se poraja vprašanje, ali je za to »s članki bogato obdobje« »kriva« omenjena ideološka odjuga, ki je nastala po ukinitvi agitpropa leta 1952 in se končala leta 1956 z ustanovitvijo ideološke komisije CK ZKS.

ANALIZA BESEDIL

Pred nami niso samo raznovrstna besedila iz različnih časopisov, ampak tudi besedila, ki različne diskurzivne strategije uporabljajo za spreminjanje prebegov v objekte vednosti. Začnimo s postopki in pomeni, ki prebege in prebežnike najbolj dominantno opredeljujejo.

Kriminalizacija

V »najstarejšem« članku z naslovom »Čemu gradnja doma v Jurjevici tako počasi napreduje«, v katerem so prebežniki omenjeni le v enem stavku, so za počasno gradnjo doma obtoženi »nekateri vaški mogotci« (»Najbolj delovni so seveda člani Partije in SKOJ-a.«), »ki so hoteli že med okupacijo prodati ljudstvo fašistom«: »Bili so že pred sodiščem zaradi sodelovanja z okupatorjem, prebega ali klevetanja ljudske oblasti.«²⁷ Teun van Dijk tej pozitivni samoreprezentaciji in hkratni negativni reprezentaciji drugih pravi »ideološki kvadrat«.²⁸ Na delu je, kot pravi Ruth Wodak, »referenčna strategija« – ko posameznika ali skupino opišemo kot nekaj in ne kot nekaj drugega.²⁹ Obtoženi »vaški mogotci« so torej opisani kot kolaboranti, klevetači in (neuspeli?) prebežniki. V nekem drugem

26 Nežmah, Časopisna zgodovina novinarstva, 281.

27 P. K., »Čemu gradnja doma v Jurjevici tako počasi napreduje«, *Ljudska pravica*, 14. september 1948, 8.

28 Teun Van Dijk, *Racism and the Press* (London: Routledge, 1991).

29 Ruth Wodak, *Disorders of Discourse* (London: Longman, 1996).

režimu oziroma diskurzu bi bili lahko opisani kot odprti do drugih, kritični do oblasti in svobodnega duha. Izbira tem, imen, konotacij, asociacij, besedišča in drugega ima ideološki pomen.

Načini, kako so ljudje in dejanja poimenovani, pomembno vplivajo na to, kako so ljudje in dejanja v družbi razumljeni ter vrednoteni. Gre za »umazani posel«,³⁰ »umazan podvig«, »izdajo domovine«,³¹ »grdo dejanje do rodne zemlje«,³² »ljudski oblasti sovražne elemente«,³³ »delomrzneže ali pa celo za več ali manj kriminalne pustolovce«.³⁴

A vendarle, kriminalizacija – proces, s katerim dejanja postanejo kriminalna in posamezniki postanejo kriminalci³⁵ – ni le produkt referenčne strategije. Prebežniki in prebegi (pri)dobijo pomene, povezane z nezakonitimi dejanji in s kriminalom že s samo določitvijo oziroma izbiro makro teme ali osrednjih tem. O pojavu se namreč zelo pogosto piše v povezavi s sodno prakso in z organi pregona (in ne, recimo, z ekonomskimi idr. vzroki za prebege), o čemur pričajo že naslovi ali pa rubrike člankov: »Izpred okrožnega sodišča. Za nameravani beg čez mejo [...]«,³⁶ »Zaslužili so«,³⁷ »Meja je nevarna stvar«,³⁸ »Redovnice in samostan kongregacije sester sv. Frančiška Asiškega so bili opora protiljudskih elementov pri prehodih v inozemstvo«,³⁹ »O delu sekretariata za notranje zadeve«,⁴⁰ »Iz sodne dvorane. Obravnava o uboju v bohinjskih gorah«,⁴¹ »Postrizene peruti in polomljeni kremplji«,⁴² »Obsojeni organizatorji pobegov

30 jp., »Pomagali so pri pobegu čez mejo« (rubrika Še nekaj ...), *Slovenski poročevalec*, 19. junij 1954, 5.

31 Anon., »Tov. Strbenkova ustvarja mučenike«, *Velenjski rudar*, 15. marec 1955, 2.

32 Marija [priimek odstranjen], »Ko bi le mogla do tebe, da bi ti odkrila gorje mojega življenja«, *Obmurski tednik*, 8. januar 1954, 2.

33 Anon., »Redovnice in samostan kongregacije sester sv. Frančiška Asiškega so bili opora protiljudskih elementov pri prehodih v inozemstvo«, *Celjski tednik*, 19. februar 1949, 3.

34 Anon., »Drugo plat pa zamoščijo«, *Slovenski vestnik*, 14. maj 1954, 2.

35 Raymond J. Michalowski, *Order, Law and Crime: An Introduction to Criminology* (New York: Random House, 1985), 6.

36 Anon., »Izpred okrožnega sodišča. Za nameravani beg čez mejo ...« (rubrika Iz Celja...), *Savinjski vestnik*, 13. december 1952, 5.

37 Anon., »Zaslužili so« (rubrika Še nekaj ...), *Slovenski poročevalec*, 7. avgust 1954, 5.

38 Anon., »Meja je nevarna stvar« (rubrika Izpred sodišča), *Ljudska pravica*, 3. september 1957, 5.

39 Anon., »Redovnice in samostan kongregacije sester sv. Frančiška Asiškega so bili opora protiljudskih elementov pri prehodih v inozemstvo«, *Celjski tednik*, 19. februar 1949, 3.

40 Anon., »O delu sekretariata za notranje zadeve«, *Ljudska pravica*, 29. januar 1955, 4.

41 ina, »Iz sodne dvorane. Obravnava o uboju v bohinjskih gorah«, *Ljudska pravica*, 29. avgust 1955, 5.

42 Rastko Bradaškja, »Postrizene peruti in polomljeni kremplji« (z nadnaslovom »Zgodba o organizatorjih prebegov čez mejo«), *Slovenski Jadran*, 20. marec 1959, 7.

čez mejo«. ⁴³ Okvir za pomen oziroma percepcijo članka je pogosto že rubrika, v katero je članek umeščen. Večina krajših poročevalskih prispevkov se tako znajde v rubriki »Še nekaj ...« – črni kroniki *Slovenskega poročevalca*, torej v družbi drugih nezakonitih, kriminalnih ali »zgolj nezaželenih« dejanj.

O prebegih se pogosto piše v povezavi z drugimi nezakonitimi in kriminalnimi dejanji. Lahko govorimo o dodatni ali komplementarni kontekstualizaciji pojava, ki je stvar avtorske ali uredniške izbire (»protikomunistična« *Demokracija* npr. je na drugi strani meje in političnega zidu pogosto kritično poročala o represiji jugoslovanskih oblasti na meji). ⁴⁴ Včasih je ta povezava vidna že v naslovu: »Pobegnil v tujino in tam kradel«, ⁴⁵ »Iz sodne dvorane. Obravnava o uboju v bohinjskih gorah«, ⁴⁶ »Kako dolgo bo naša država še zatočišče kriminalnih emigrantov?«. ⁴⁷

Pri pisanju o prebegih so pogosto v fokusu »organizatorji prebegov«, o čemer pričajo že naslovi ali pa rubrike člankov: »Meja je nevarna stvar« (rubrika »Izpred sodišča«), ⁴⁸ »Redovnice in samostan kongregacije sester sv. Frančiška Asiškega so bili opora protiljudskih elementov pri prehodih v inozemstvo«, »Postrizene peruti in polomljeni kremplji« (z nadnaslovom »Zgodba o organizatorjih prebegov čez mejo«), »Obsojeni organizatorji pobegov čez mejo«. V članku »Izpred okrožnega sodišča. Za nameravani beg čez mejo ...« so prebegi povezani tudi s hujšimi kaznivimi dejanji. Vsi »obtoženci[,] skrajno sovražno razpoloženi proti sedanji ureditvi naše države [...] so se zagovarjali pred okrožnim sodiščem zaradi nameravanega pobega čez mejo v inozemstvo z namenom, da bi tam sovražno delovali proti svoji domovini«. Eden od obtoženih »je zbiral zaupne podatke, ki bi jih po prebegu priobčil pristojnim organom neke tuje države«. ⁴⁹ Prav tako se v članku »Redovnice in samostan kongregacije sester sv. Frančiška Asiškega so bili opora protiljudskih elementov pri prehodih v inozemstvo« prebegom pripisuje dodatna »politično-kriminalna« dimenzija: »Pomoč, katero so obtožene nudile prebeglim, je imela jasen cilj, da se spravi preko meje čim več ljudi, ki bodo v inozemstvu rovarili proti FLRJ.« ⁵⁰ Članek »Postrizene peruti in polomljeni kremplji« pa prebege – brez navajanja virov – povezuje tudi s

43 E. K., »Obsojeni organizatorji pobegov čez mejo«, *Delo*, 6. marec 1961, 7.

44 Vidmar, »Nadzor in represija«, 132.

45 Anon., »Pobegnil v tujino in tam kradel« (rubrika Še nekaj ...), *Slovenski poročevalec*, 26. marec 1954, 7.

46 ina, »Iz sodne dvorane«.

47 Anon., »Kako dolgo bo naša država še zatočišče kriminalnih emigrantov?«, *Slovenski vestnik*, 20. januar 1956, 5.

48 Anon., »Meja je nevarna stvar«.

49 Anon., »Izpred okrožnega sodišča«.

50 Anon., »Redovnice in samostan«.

»trgovino z belim blagom«: »Zdaj naši pustolovci izvablajo za seboj v tujino tudi dekleta, da bi na njihov račun brezskrbno živeli – kot njihovi zvodniki.«⁵¹

Če se članek dotakne tudi vzrokov za prebege, so ti vedno zoženi na »nepremišljenost«, »lahkomiselnost«, »zaslepljenost« prebežnikov samih (npr. že v naslovu članka »Le nepremišljeni ljudje iščejo srečo v tujini«)⁵² ali na »lažno propagando« (npr. »nekaterih političnih emigrantov«).⁵³ Nikoli se v člankih ne pojavijo vzroki za prebege, ki bi lahko tako ali drugače očrnilo oziroma omajali pozitivno podobo jugoslovanskih oblasti in jugoslovanskega režima (npr. ekonomski vzroki, strah pred režimom itd.).

Partikularni načini reprezentacije fenomenov oblikujejo njihov poseben pomen. Stvari, pojavi, dejanja dobijo pomen in postanejo objekti vednosti le znotraj diskurza. S tem, ko se o prebegih piše predvsem v povezavi z nezakonitimi dejanji, se jih kriminalizira, konstruira kot problematične in s kriminalom povezane fenomene ter se jim odvzame druge pomene. Prebegi so bili še marsikaj drugega kot nezakonita, kriminalna dejanja. A ta marsikaj v časopisju ne pride do besede. Ena od temeljnih značilnosti diskurza – tudi časopisnega diskurza o prebegih – je torej izključevalnost. Kot poudarja Mladen Dolar, moramo diskurze tako razumeti »kot nekaj v sebi prelomljenega«, neprestano moramo opazovati, kaj so za svojo vzpostavitev morali izbrisati ali zavreči. Razumevanje diskurzov torej zahteva tudi analizo neizgovorjenega, ali kot pravi Dolar, »ne le merjenje teže izjav, temveč teže molka«. Izločanje bržkone najbolj jasno, neposredno kaže na to, da diskurzov ne moremo razumeti brez analize oblasti.⁵⁴ Diskurz, kot pravi Foucault, se »na videz izdaja za nekaj malenkostnega, a prepovedi, ki ga zadenejo, odkrijejo zelo zgodaj, zelo hitro njegovo zvezo z željo in oblastjo.«⁵⁵ Teža molka, ki pritiska na prebege kot mora na možgane živih, je seveda teža socialistične oblasti.

Izbira, kaj bo in kaj ne bo napisano, kot tudi izbira imen, konotacij, asociacij, besedišča idr., je pogosto namenjena tudi bolj eksplicitni in artikulirani politični propagandi. Piše se »o ‚raju‘ na oni strani in težkem življenju, ki čaka človeka-tujca onkraj meje, če nima dela – in tega nima, ker ga manjka še za domačine – ali če se mora plaziti tujcu pod nogami za košček trdega kruha.«⁵⁶ V

51 Bradaškja, »Postrižene peruti«.

52 Anon., »Le nepremišljeni ljudje iščejo srečo v tujini« (rubrika Iz naših krajev in podrubrika Iz življenja Maribora in okolice), *Ljudska pravica*, 26. junij 1954, 10.

53 E. K., »Obsojeni organizatorji pobegov«.

54 Mladen Dolar, »Spremna beseda«, v: *Vednost – oblast – subjekt*, avtor Michel Foucault (Ljubljana: Krt, 1991), VXI, VXII.

55 Michel Foucault, *Vednost – oblast – subjekt* (Ljubljana: Krt, 1991), 4.

56 Bradaškja, »Postrižene peruti«.

članku »Obsojeni organizatorji pobegov čez mejo« pa se »politična propaganda« znajde tudi v besedilu samem: »Večino jih je zaslepila lažna propaganda nekaterih političnih emigrantov, ki so jim direktno ali po kom drugem tvezili o lahkem zaslužku in udobnem življenju v tujini.«⁵⁷ V prispevku »Le nepremišljeni ljudje iščejo srečo v tujini« pa politična propaganda sloni na »analizi prebegov« – kot v številnih člankih o prebegih brez sklicevanj na vire:

Zavednost ljudi ob meji potrjuje tudi analiza prebegov. Skoraj ni primera, da bi človek, ki je imel dovoljenje za prehod čez mejo, ostal v Avstriji. Takšni ljudje bi namreč imeli več možnosti živeti v Avstriji. Takšni ljudje bi namreč imeli več možnosti ostati v Avstriji – če bi bilo res tako dobro, kot nekateri sanjajo – ker imajo tamkaj del premoženja. Pa jih ne mika ostati tam, ker prav dobro poznajo gospodarske razmere. Skoraj vse prebežnike iz obmejnih krajev pa je lahko razvrstiti v dve skupini: v prvi skupini so mladi, lahkomiselni ljudje, ki sanjarijo o potovanjih in avanturah. V drugi pa so ljudje, ki bežijo pred kaznijo ali družino, ki bi se je radi otresli.⁵⁸

V prispevku imamo opraviti s predpostavljanjem – z zdravorazumskim in implicitnim postavljanjem trditev, ki je pogosto pri pisanju o prebegih. Tipizacija prebežnikov iz obmejnih krajev je zapisana kot samoumevna in nesporna (»je lahko razvrstiti«), čeprav nikjer v članku ne izvemo, na čem sloni.

Moraliziranje

Tomo Korošec poročevalska besedila deli na tista, katerih namen je predvsem prenesti sporočilo, torej informirati, in tista, ki stik z naslovnikom vzpostavljajo z vplivajskimi, apelnimi in vrednotilnimi sredstvi.⁵⁹ V katero skupino torej sodijo članki o prebegih? Seveda od članka do članka različno. A vendarle, tudi besedila, ki se »izdajajo« za »informativna«, pogosto vrednotijo in prepričujejo. Informativno funkcijo besedila tako pogosto spremlja ali celo preglesi interpretativna. Če se zadržimo še nekoliko pri prejšnjem naslovu – kratka suhoparna poročila o kaznih za prebege ali sodelovanja pri prebegu so pogosto obarvana z vrednostnimi sodbami. Kazni so tako nemalokrat opisane kot »pravične«.⁶⁰

57 E. K., »Obsojeni organizatorji pobegov«.

58 Anon., »Le nepremišljeni ljudje«.

59 Tomo Korošec, *Stilistika slovenskega poročevalstva* (Ljubljana: Kmečki glas, 1998), 12; glej tudi Manca Košir, *Nastavki za teorijo novinarskih vrst* (Ljubljana: DZS, 1988), 63; Monika Kalin Golob, »Publicistika in poročevalstvo«, *Slavistična revija* 47, št. 2 (1999): 179–94.

60 Anon., »Redovnice in samostan«; Anon., »Meja je nevarna stvar« idr.

V pisanje o prebegih je pogosto vpleteno izražanje moralnih sodb. Kot sem že omenil, je to »grdo dejanje do rodne zemlje«, ⁶¹ »umazani posel«, ⁶² »umazan podvig«, »izdaja domovine«. ⁶³ In prebežniki so »ljudski oblasti sovražni elementi«, ⁶⁴ »delomrzneži ali pa celo [...] več ali manj kriminalni pustolovci«. ⁶⁵

Moraliziranje pa se ne izvaja samo s pomočjo »referenčne strategije« – opisovanja posameznikov ali skupin in njihovih dejanj kot negativnih, neprimernih, ogrožajočih. Časopisni članki preoblikujejo dogodke v smiselne pripovedi in oblikujejo časopisno besedilo kot zgodbo. Dogodki v teh novinarskih zgodbah dobijo vlogo moralnih dejanj. Odvija se drama med dobrim in zlim. Takšna drama med dobrin in zlim se odvija v celostranski reporterski zgodbi »Postrižene peruti in polomljeni kremplji« z nadnaslovom »Zgodba o organizatorjih prebegov čez mejo«. Po podrobnem opisu dejavnosti »organizatorjev prebegov« – »postopačev«, ki bi radi »na lahek način prišli do denarja s tem, da bi še druge spravili v nesrečo« – ti končajo »na varnem« in so »deležni zasluženega plačila po Kazenskem zakonu FLRJ«: »Pravica je zamahnila z mečem in dodelila: 15 mesecev strogega zapora ...« Zgodba pa s tem še ni končana: »Zdaj je na meji spet mir. Vendar pa je črta hudo mikavna za pustolovske narave, ki kaj rade zaidejo na pot zločina. Zato so naši graničarji, varuhi naših meja, vedno budni in previdni.« ⁶⁶

Drugi primer »moralne zgodbe« in dramatizacije s hiperbolo v naslovu je članek »Tov. Strbenkova ustvarja mučenike«. Seveda pa prekomerno pretiravanje ni omejeno le na naslov, kot tudi hiperbola ni edini uporabljeni retorični trop (odklon od značilnega pomena besede ali slogovno zaznamovana raba besed v prenesenem ali zamenjanem pomenu). Pretiravanje je doseženo tudi s pomočjo emocionalnega pisanja, s katerim pri bralcih dosežejo čustven odnos do sveta oziroma obravnavanih fenomenov. V članku, ki sicer ne govori posebej o prebegih, je pa prebeg povod za zgodbo, bogato cvetijo metafore in metonimije:

»Julija lansko leto se je skregal s kruhom in družino kopač iz našega rudnika X [odstranjen priimek] Alojz, izdal domovino, kjer je zaslužil povprečno po 19 do 20 tisoč dinarjev mesečno in pobegnil preko meje. Pri tem umazanem podvigu mu je nudila vso moralno (morda tudi dejansko?) podporo njegova dična soproga.«

61 Marija [priimek odstranjen], »Ko bi le mogla do tebe, da bi ti odkrila gorje mojega življenja«, *Obmurski tednik*, 8. januar 1954, 2.

62 jp., »Pomagali so pri pobegu čez mejo« (rubrika Še nekaj ...), *Slovenski poročevalec*, 19. junij 1954, 5.

63 Anon., »Tov. Strbenkova ustvarja mučenike«, *Velenjski rudar*, 15. marec 1955, 2.

64 Anon., »Redovnice in samostan«.

65 Anon., »Drugo plat pa zamolčijo«, *Slovenski vestnik*, 14. maj 1954, 2.

66 Bradaškja, »Postrižene peruti«.

Članek nadaljujejo »dejstva«:

To so dejstva, ki bi jim bilo treba dodati le še eno in sicer, da je Korbar stanoval v komfortnem stanovanju novozgrajenega petorčka v Novem Velenju. Po Korbarjevem prebegu se je rudniška stanovanjska komisija postavila na edino pravilno in razumljivo stališče, da njegova žena z dvema otrokoma ne more ostati v velikem, novem stanovanju, ki jih naša skupnost gradi za pridne in poštene rudarje (ne dezerterje), temveč, da jo bo treba preseliti v manjše, enosobno stanovanje v baraki.⁶⁷

»Dična soproga« »dezerterja« se je morala izseliti iz stanovanja; članek nato s podrobnimi in z bogatimi retoričnimi tropi opisuje težave, ki sicer nimajo nič opraviti s prebegi, zato jih bom pustil pri miru.

Obžalovanje

Tudi ko v ospredju nista kriminalizacija ali moraliziranje, gre za izključno negativne zgodbe in izkušnje. Tako recimo članek »Žalostna pota nepremišljenih avanturistov« navaja zgolj nesrečne zgodbe prebežnikov iz Jugoslavije v Avstriji, piše o njihovih »povratkih v Jugoslavijo« in zaključí: »Taka so žalostna pota nepremišljenih avanturistov. Z velikimi utvarami in fantazijo čez mejo in nato v kratkem skesani in razočarani nazaj ali pod vsakim pogojem naprej, v tujino, v novo negotovost ...« Prebežniki so tako lahko kolektivizirani (strategija pripisovanja eksplicitnega ali implicitnega pomena skupini)⁶⁸ oziroma reprezentirani tudi kot »lahkomiselni«,⁶⁹ »nepremišljeni ljudje, ki iščejo srečo v tujini«,⁷⁰ »puhloglavci«, »lahkomiselni«, »prevarani«.⁷¹ Prebežniki torej niso vedno kriminalizirani in moralno obsojani, temveč je za njihovo »nesrečo« kriva »lahkomiselnost«, »nepremišljenost«, »prevaranost«, čemur pogosto sledijo razočaranje, obžalovanje ali celo poguba. V članku z naslovom »Postrizene peruti in polomljeni kremplji« je v besedilu ob sliki »faksimila pisma, ki so ga naši obmejni organi dobili pri junaku, kateremu se je prebeg čez mejo ponesrečil«, tako med drugim tudi preberemo: »Marsikatero lahkomišelnost deklet verjame lepim besedam in nasede sladkemu vabilu. Če se kateri tudi posreči priti v tujino, jo tam čaka grozno razočaranje: podrla se je hiša iz kart in življenje neusmiljeno peha prevaranega dekleta na pot pogube.«⁷²

67 Anon., »Tov. Strbenkova ustvarja mučenike«.

68 Richardson, *Analyzing Newspapers*, 50.

69 Anon., »Le nepremišljeni ljudje«; Bradaškja, »Postrizene peruti«.

70 Anon., »Le nepremišljeni ljudje«.

71 Bradaškja, »Postrizene peruti«.

72 Bradaškja, »Postrizene peruti«.

Razočaranje in obžalovanje pa sta osrednji niti treh člankov, v katerih je dan glas tudi prebežnikom samim. Članki že z naslovi napovedujejo njihovo nepremišljenost in skesanost zaradi storjenega. Gre za poseben žanr, ki bi ga lahko poimenovali »obžalovanja« ali »obžalovanja razočarancev«.

Članek »Nikdar več iz domovine« začinja uredniški komentar: »Tako sta izjavila Jože X in Jože Y iz [...], ki sta letos v januarju pobegnila v Avstrijo, od koder sta nameravala nadaljevati pot v Ameriko.« Skesanca »sta mislila, da v tujini z odprtimi rokami čakajo na take begunce in jih brez nadaljnega pošiljajo v ,obljubljeno' deželo. Ko pa sta na lastni koži občutila dobrodušnost tujine, sta bila razočarana in se vrnila že naslednji mesec [...].« V nadaljevanju besedo dobita prebežnika, ki opisujeta »gostoljubnost tujine« oziroma življenje v begunskem taborišču: zelo slabo in pičlo hrano (brez pribora), mraz, delovno izkoriščanje in nezaželenost med domačini.⁷³ Članek konča komentar:

»Najino pustolovstvo se več ne bo ponovilo!« izjavljata oba, »kajti dovolj lakote, mraza in zapostavljanja sva pretrpela v enem mesecu«. Ko poslušamo takšne doživljaje mladih ljudi, ki so s prebegom čez mejo hoteli najti boljše življenje, ugotavljamo, da za vzgojo naše mladine moramo vložiti še več truda in jih vzgajati v resnične patriote in dosledne borce za izgradnjo socializma v naši domovini. Mnogokrat so takšni prebegi mladih ljudi posledica slabe vzgoje in so v pogostih primerih prav starši krivi takih pustolovščin svojih otrok. Zato, starši, vzgajajte svoje otroke v ljubezni do svoje domovine, pa se takšni primeri ne bodo dogajali.⁷⁴

Članek »Ko bi le mogla do tebe, da bi ti odkrila gorje mojega življenja« se začne z besedami pisca članka: »Še pred meseci, ko je živela med svojci in prijateljicami, ni rekla tega Marija X, mlado dekle, doma iz [...]. Zdaj bi rada razkrila svoje gorje prijateljici, zdaj, ko primerja svoje bedno življenje v tujem taborišču s prijetno domačnostjo, ki jo je imela v svoji rodni zemlji. Imela – toda ne cenila dovolj.« Po kopici »avtorjevih« vprašanj in odgovorov, besedilo povzame Marijino pisanje:

Avstrija jo je sprejela tako, kakor vse njej podobne. Iz taborišča v taborišče; v borbi za najtrši košček kruha, za borno skorjo s krvavimi žulji od delodajalca do delodajalca – v deželi, kjer je toliko brezdelnih domačinov. Da, trda je borba za šiling, za nekaj, kar se je zdelo prej lepo in lahko dosegljivo – a kar v resnici ne obstaja. Toda spoznanje je prišlo žal prepozno, po storjenem prepovedanem koraku. Marija X

73 O odnosu avstrijskih oblasti in javnosti do prebežnikov glej: Božič, »Prebežniki v Avstrijo«, 6. poglavje. Po preiskavi v prehodnih avstrijskih taboriščih je prebežnike čakala različna usoda: nekatere so poslali v taborišča za izseljence, drugim so posredovali zaposlitev, tretje so zavrnilo, četrte odpustili k sorodnikom v Avstriji. Glej: Božič, »Prebežniki v Avstrijo«, 46.

74 -cie, »Nikdar več iz domovine«, *Ljudski glas*, 20. marec 1952, 1.

je nekaj časa pisala domov, kako ji gre dobro, kako je vse lepo v Avstriji. Pisala je tako, kot marsikdo, ki hoče prikriti sramoto, ki si jo je sam povzročil; sram ga je povedati, priznati, da je storil grdo dejanje do rodne zemlje – a sebi škodo, nesrečo. Dolgo ni hotela priznati, končno pa jo je le strlo.

Nato besedo prepusti sestri in skesani prebežnici:

»Ljuba moja Marija!

Oprosti mi da Ti nisem tako dolgo pisala. Veš, kako je, če je človek tak siromak, da nima niti šilinga zase; taki siromaki smo mi tu v Avstriji.

Ljuba Marija! Vem, da mislite, kako gre nam zelo dobro. Toda jaz ne bi nikomur priporočala življenja, kakršnega imam; ničesar ne moreš zaslužiti, le trpeti moraš. Draga moja Marija, zdaj Ti bom opisala vse, kako živimo tu v Avstriji. Ne morem več zdržati, ne morem Ti več lagati, da mi gre dobro, zato ker to ni res. Najboljše je doma, vedno boljše kot v tujini. Človek, ki je zdrav, komaj vzdrži tukaj, a kaj oni, ki so bolni. Če le malo zbolíš, si izmeček, ki ne more nikamor. A kako naj živi potem tak siromak? Prosim te, povej vsem drugim, naj nihče ne poizkuša tega, kar sem storila jaz, naj si nihče ne želi avstrijskih taborišč. Vsi, ki pišejo, da jim gre dobro, govorijo neresnico, ne verjemite tega. Jaz, draga moja, Ti pa želim povedati resnico, želim, da jo zveš in povej jo tudi moji sestri, reči ji, naj ne stori niti koraka čez mejo, naj sploh ne misli na Avstrijo.

Prosim Te, povej našim doma, jaz ne morem vsem pisati, nimam denarja. Zdaj nikjer ne delam, v taborišču sem, trpeti moram kar je.

Ljuba moja Marija! Ko bi le mogla zdaj do Tebe; odkrila bi Ti vse gorje svojega življenja, ki sem ga deležna tu, v tujini.

Pozdravljam Te in prosim, oprosti ml, da Ti tako poredko pišem. V taki revščini sem, da nimam denarja niti za pisma.

Marija X lager Asten, Avstrija«

Tako piše Marija X iz [...], zdaj begunka v Avstriji, svoji prijateljici Mariji X v Veliko Polano. Odkriva ji prepozno spoznanje, da je skromen dom vreden mnogo mnogo več kot ves blišč tujine.⁷⁵

»Skromen dom, vreden mnogo mnogo več kot ves blišč tujine« pa je tudi osrednje prizorišče (ali kar junak?) naslednjega besedila iz žanra »obžalovanja«. Enako kot v prejšnjih dveh člankih ima tudi v besedilu »Napišite vsem mladim, naj prenehajo sanjati ...« prebežnik ime in priimek, je torej individualiziran, s čimer se poudari njegove običajne poteze⁷⁶ in bržkone utrdi tudi verodostojnost članka (ki marsikom verjetno ostaja vprašljiva). Članek začne opis čustev, ki so Petra preplavila »doma, doma na toplem in varnem«, ko je »prestopil mejo pri Gorici«. Sledita

⁷⁵ Marija, »Ko bi le mogla«.

⁷⁶ Richardson, *Analysing Newspapers*, 50.

nekakšen povzetek in sporočilo članka: »Ni se vrnil bogat, kakor je sanjal pred odhodom. Prišel je praznih rok, s skesanim, a srečnim srcem in truden na duši in na telesu. Ne, Peter ne pojde nikoli več od doma. Vse, kar je prestal od tistega dne. Ko je pobegnil, ga je ozdravilo in streznilo za vselej.« Nato v članku dobi besedo Peter:

»Da, kako je bilo ... Dneve in noči bi lahko pripovedoval, pa bi mi morda ne verjeli. Vse to je treba doživeti, poskusiti ... Nikomer ne privoščim. Na kratko vam bom povedal to svojo zgodbo. Truden sem na smrt. A če boste pisali o tem«, je v hipu vzplamtel iz utrujenosti, »potem napišite vsem mladim, ki sanjajo o tujini, naj prenehajo sanjati. Doma naj ostanejo, da ne bodo stokrat na dan prekleli tistega dne, ko so prestopili mejo. Prav kakor sem ga jaz klet. Doma naj ostanejo in delajo naj. Napišite, da sem dejal to jaz Peter X, ki sem izkusil tujino ...«

Članek nato servira »življenjsko zgodbo, polno težkih izkušenj in bridkih razočaranj«: »Kot v filmu so nam hitele pred očmi slike iz življenja ubežnika in brezdomca, ki je iskal v tujini svojo sanjsko deželo, našel pa jo je šele zdaj, ko se je vrnil.« Petra je v tujino zvabil »prijatelj«, prijela jih je italijanska policija in »odgnala v emigrantsko taborišče« in »tu se je Petru prvič porušil svet ...«: »smrdljive barake«, »lačni, strgani in bos« taboriščniki, »[k]akor živali v kletkah«, »štrajki taboriščnikov«, »lakota in mraz«, samomori »iz obupa« idr. Potem se je »vkrca med množico belega blaga – 1300 nesrečnikov vseh narodnosti na poti v Avstralijo«, kjer so »[r]jesnico kmalu spoznali, in še kako bridko«. »Prihajali so farmarji, spet kakor v na sejme s sužnji v davnih časih; razvrščene v vrstah so nas otipavali kakor živino ocenjevali naše delovne zmožnosti.« Toda večkrat so ga »izvrgli« in »zaman je hrepenel po delu, zaslužku in prostosti«. Ponovno ga je čakalo taborišče in s tem »lakota«, »štrajki zaradi lakote«, samomori taboriščnikov, ki so bili »kakor pobesnena živina«, »obup[, ki] je bil resnični gospodar taborišča«. Petra je »končno najel za delo farmer«, kjer je »bilo nevzdržno v najbolj grobem smislu«. »Kakor živina [so] garali od jutra do noči. Ljudje so umirali od žeje«, »strupenih kač in zveri«. Od tu je »ves obupan pobegnil na svojo pest iskat dela in zaslužka«. Nato je zamenjal več poklicev, kjer pogosto ni zaslužil niti za hrano, leta »stradal«, »[n]obeno prisilno delo bi ne moglo biti trše in strožje«. »Že od prvih dni je Peter hrepenel po vrnitvi« in s pomočjo konzulata, ki mu je šel »na roko«, se je vrnil domov. Svojo izpoved konča: »Še nikoli nisem tako ljubil te naše zemlje, kakor jo ljubim sedaj ...« Članek sklene avtor:

Tako se je Peter X vrnil domov, čez mero dozorel in postaran, a za vedno ozdravljen. Nikoli več ne pojde v tujino in nič več ne bo sanjal o čudežnem življenju v svetu. Danes ve – vse njegovo bogastvo je v odkritem in poštenem srcu in delovnih rokah, ki bodo doma z vse drugačno ljubeznijo prijele za delo. Nikogar od svojih

nima, ki bi ga čakal, sprejel ob povratku. Brez očitkov, kazni in posmeha ga je sprejela – domovina.⁷⁷

V žanr »obžalovanja«, ki pogosto seže po melodramatičnih vzorcih (z namenom, da bralci do opisanih fenomenov vzpostavijo čustven odnos), sodi tudi članek »Grenak in pičel je kruh v tujini ...« s podnaslovom »Viktor X se je po devetih letih vrnil domov«. Toda prispevek lahko le pogojno uvrstimo v sklop člankov o prebegih, saj je »skesanca« Viktorja v »tujino potegnil« »paničen beg domobrancev pred partizansko vojsko maja 1945«.⁷⁸

ZAKLJUČEK

Sredstva javnega obveščanja (ki so brez večjih šumov širila glas socialističnih oblasti) so o prebegih, kot se zdi (»se zdi« zato, ker sem dobil vpogled le v po obsegu nedefiniranih del besedil o prebegih in ker je to izrazito subjektivna ocena), najraje molčala. Ko pa so o njih vendarle pisala, so jih kriminalizirala in se jih nemalokrat lotevala z dobro mero moraliziranja. V primerih, ko so glas »prepusila« tudi prebežnikom samim, je bil to glas obžalovanja in kesanja, s sporočilom, da odhod v tujino pomeni trpljenje, gorje ali celo pogubo. Do takšnih zaključkov sem prišel na podlagi skopega nabora člankov in interpretativne metodologije. Razširjeni nabor besedil člankov pa bi v interpretaciji nekoga drugega najbrž prinesel drugačne ugotovitve in vpoglede (npr. jasnejšo navezavo spreminjanja političnega vzdušja v 20-letnem časovnem izseku na empirične podatke oziroma posamezne članke).

Članek bi bilo smiselno oplemenititi tudi z dodatnimi uvidi oziroma preverjanji. Koliko splošnega se pri obravnavani temi na obravnavanem prostoru nakazuje skozi daljši časovni izsek, predvsem kakšne so bile kontinuitete glede na obdobje med obema vojnama? Katere odtenke političnoideološkega črnila so o beguncih prelili onstran meje, ki je bila med hladno vojno tudi jasna ideološka ločnica? Kako so bili prebežniki prikazani v medijih »končnih« destinacij in koliko politične instrumentalizacije je bilo v prikazih zaznati? Tako bi članek ob analitičnih »kajih« v zvezi s pisanjem o prebegih prikazal tudi sintetične »zakaje«, ki so pisanje jugoslovanskih (torej slovenskih) medijev pogojevali.⁷⁹ »Nadzor nad nenadzorovanimi migracijami« zato nikakor ni povsem izpričana zgodba.

77 vs., »Napišite vsem mladim, naj prenehajo sanjati ...«, *Slovenski poročevalec*, 18. april 1954, 8.

78 (r), »Grenak in pičel je kruh v tujini ...«, *Slovenski poročevalec*, 21. april 1954, 6.

79 Celoten odstavek je v veliki meri prepis komentarja anonimnega recenzenta, ki ga seveda ne morem citirati, se mu pa zanj iskreno zahvaljujem.

LITERATURA

- Bade, Klaus J. *Evropa v gibanju: Migracije od poznega srednjega veka do danes*. Ljubljana: *cf., 2005.
- Božič, Maja. »Prebežniki v Avstrijo 1945–1961«. Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 2013.
- Čelik, Pavle. *Stražarji državne meje v Sloveniji (1918–2013)*. Ljubljana: Modrijan, 2013.
- Čoh Kladnik, Mateja. »'Bande' in slovenska emigracija v avstrijskih begunskih taboriščih 1945–1949«. *Dve domovini / Two Homelands* 41 (2015): 101–112.
- Dolar, Mladen. »Spremna beseda«. V: *Vednost – oblast – subjekt*. Avtor Michel Foucault, VII–XXXV. Ljubljana: Krt, 1991.
- Drnovšek, Marjan. *Izseljevanje »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija, 2010.
- Gabrič, Aleš. *Slovenska agitpropovska kulturna politika: 1945–1952*. Ljubljana: Mladika, 1991.
- Gabrič, Aleš. *Socialistična kulturna revolucija: Slovenska kulturna politika 1953–62*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Erjavec, Karmen in Melita Poler Kovačič. *Kritična diskurzivna analiza novinarskih prispevkov*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007.
- Foucault, Michel. *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt, 1991.
- Foucault, Michel. *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2001.
- Jovanović, Igor. »Illegal Migration from the Croatian Part of Istria from 1945 to 1968«. *Dve domovini / Two Homelands* 49 (2019): 181–179.
- Kalc, Aleksej. »Nadzor migracijskih gibanj in migrantov: Pogled v zgodovino«. *Dve domovini / Two Homelands* 43 (2016): 23–34.

- Kalin Golob, Monika. »Publicistika in poročevalstvo«. *Slavistična revija* 47, št. 2 (1999): 179–94.
- Korošec, Tomo. *Stilistika slovenskega poročevalstva*. Ljubljana: Kmečki glas, 1998.
- Košir, Manca. *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*. Ljubljana: DZS, 1988.
- Michalowski, Raymond J. *Order, Law and Crime: An Introduction to Criminology*. New York: Random House, 1985.
- Lukšič Hacin, Marina. *Ko tujina postane dom: Resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih*. Ljubljana: Sophia, 1995.
- Lukšič Hacin, Marina. »Selitvena dinamika slovenskega prostora v zgodovinski perspektivi«. *Dve domovini / Two Homelands* 48 (2018): 55–72.
- Nežmah, Bernard. *Časopisna zgodovina novinarstva: Na Slovenskem med letoma 1797–1789*. Ljubljana: Študentska založba, 2013.
- Novinščak, Karolina. »The Recruiting and Sending of Yugoslav 'Gastarbeiter' to Germany: Between Socialist Demands and Economic Needs«. V: *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the (Post-)Yugoslav Region 19th–21st Century*, ur. Ulf Brunnbauer, 121–143. Munich: Oldenbourg, 2009.
- Schrover, Marlou, Joanne Van der Leun, Leo Lucassen in Chris Quispel. »Introduction: Illegal Migration and Gender in a Global and Historical Perspective«. V: *Illegal Migration and Gender in a Global and Historical Perspective*, ur. Marlou Schrover, Joanne van der Leun, Leo Lucassen in Chris Quispel, 9–38. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Reisigl, Martin in Ruth Wodak. *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*. London: Routledge, 2001.
- Režek, Mateja, ur. *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010.
- Richardson, E. John. *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Rolandi, Francesca. »Heading Towards the West: Yugoslav Asylum Seekers in Italy (1955–1968)«. *Acta Histriae* 23, št. 3 (2015): 555–574.
- Stare, Franci. *Organiziranje zunanje migracije Slovencev*. Ljubljana: RI FSPN, 1977.
- Strle, Urška. »'Bila je preprosto sreča, da sem prišla v Kanado': O razlogih za selitve skozi Stankino življenjsko zgodbo«. V: *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik in Jernej Mlekuž, 89–117. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
- Strle, Urška. »'Pustili so vse in čez noč odšli': Prispevek k izseljevanju iz Posočja v Italijo po drugi svetovni vojni v luči ustnih pričevanj«. *Zgodovina za vse* 16, št. 1 (2009): 113–129.

Strle, Urška. »Go West! Illegal Postwar Migrations from the Soča Region in the Light of a Case Study«. *Quaestoria* 44, št. 1 (2016): 27–46.

Šarić, Tatjana. »Bijeg iz socijalističke Jugoslavije – ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šezdesetih godina 20. stoljeća«. *Migracijske i etničke teme* 31, št. 2 (2015): 195–220.

Vidmar, Jernej. »Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954«. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 63 (2015): 119–136.

Van Dijk, Teun. *Racism and the Press*. London: Routledge, 1991.

Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

Wodak, Ruth. *Disorders of Discourse*. London: Longman, 1996.

IDENTITETA KOT KATEGORIJA ZA UPRAVLJANJE MIGRACIJSKIH TOKOV IN ETNIČNE SLIKE NA ZAHODNI SLOVENSKI MEJI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI¹

Aleksander Panjek

Najkasneje od 18. stoletja z razglasitvijo svobodne plovbe na Jadranu in prostega pristanišča ter od začetkov vzpostavljanja infrastrukturnih pogojev za nastanek novega trgovinskega urbanega središča sta razvoj in nasploh zgodovina Trsta močno zaznamovana z migracijami. Kljub temu je bilo obdobje dveh desetletij po drugi svetovni vojni tudi za običajne tržaške razmere zelo razgibano z vidika migracij, in sicer ne le zaradi kvantitativnega obsega in sočasnega obstoja različnih migracijskih gibanj, temveč tudi zaradi širših okoliščin in implikacij tedanjih migracij, ki so bile blokofske, politično-državne, ideološke, gospodarske, nacionalne in etnične, socialne in nenazadnje tudi demografske narave. Migracije, ki so mesto zajele v povojnem obdobju, so bile zaradi vsega navedenega tako močan dejavnik, da so pogojevale določanje prioriteten ukrepov v sklopu gospodarske obnove mesta. Zaradi značilnosti in zgodovine tržaškega in širšega okoliškega slovenskega in istrskega prostora je smotrno posebej poudariti vlogo identitete pripadnosti tako prebivalstva kot migrantov, saj so se preseljevanja dogajala v narodnostno mešanem prostoru, v katerem so se obenem zarisovale meje, ki so bile (ali bi naj bile) hkrati državne, nacionalne, ideološke, in posledično tudi med taboroma, ki sta vzpostavljala alternativno politično-ekonomsko oziroma družbeno sistema, to je zahodnega in vzhodnega. Zahodni slovenski prostor tedaj ni bil edini, ki je doživljal močne premike prebivalstva. To je bilo značilno za velik del Evrope. Evropejci so se selili z vzhoda na zahod in kasneje z juga na sever, zelo veliko pa tudi iz Evrope v čezoceanske dežele. Z namenom nadzora, upravljanja in usmerjanja komajda preštevne množice posameznikov in družin, razseljenih zaradi vojne vihre in povojnih pogojev

1 Prispavek je dopolnjeno poglavje iz knjige Aleksander Panjek, *Tržaška obnova: ekonomske in migracijske politike na Svobodnem tržaškem ozemlju*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2011.

ali željnih selitve, so se vzpostavile in aktivirale mednarodne organizacije. V ta okvir sodi tudi zahodni slovenski prostor, v katerega vključujemo tudi Trst kot del zgodovinskega etničnega prostora in obenem pomembno vstopno točko na zahod za migracijske tokove po drugi svetovni vojni. Na tem primeru bomo prikazali delovanje mednarodnih organizacij za migracije s poudarkom na vlogi opredelitve identitete migrantov. Pri upravljanju z migracijskimi tokovi, ki se je na ravni posameznika kazalo v obliki sprejemanja v programe izseljevanja in njihovega usmerjanja, je bilo namreč treba migrante razvrščati, v ta namen pa vzpostaviti sistem kategorizacije. Tako na evropskem nivoju kot v našem specifičnem prostoru sta pomembno mesto med kategorijami migrantov prevzela državljanstvo in, resda v manjši meri, etnična pripadnost. V narodnostno mešanem prostoru, obogatenem z nacionalnimi nasprotji, dolgo in globoko migracijsko zgodovino ter izkušnjo večkratnega spreminjanja državljanstev in državnih meja je tak pristop zahteval specifične prilagoditve, ustvaril pa je tudi posebej zanimiv laboratorij nadzora migracij na podlagi identitete migrantov.

Leta 1945, takoj po prihodu zavezniških čet, sta bila v Trstu ustanovljena dva sprejemna centra za begunce. Ti so bili predvsem »naturalizirani istrski Italijani« (italijanski državljani, priseljeni iz drugih delov Italije v Istro med obema svetovnima vojnama), ki so »odklanjali« jugoslovansko zasedbo. Drugo večjo skupino pa so sestavljali »nezadovoljni Jugoslovani«, kar je pomenilo Slovence in pripadnike drugih jugoslovanskih narodov, ki jim nova oblast v matični državi ni bila pogodu. Po mirovnem sporazumu leta 1947 je iz Istre prispel »močan pritek« optantov za italijansko državljanstvo, ki so se pridružili drugim kategorijam beguncev z vzhoda.² Priselitveni tokovi so dodatno zapletali težak položaj. Že proti koncu leta 1948 so v Zavezniški vojaški upravi (ZVU) menili, da tržaško prebivalstvo presega »razumne možnosti dohodka in zaposlitve v obstoječih gospodarskih dejavnostih kakor tudi v tistih, ki bi se lahko promovirale v prostoru, okrnjenem z mirovnim sporazumom«: presežek prebivalstva je bil po ocenah med štirinajst in trideset tisoč stalno prebivajočih.³

Zaradi večjega interesa, ki so ga zgodovinske raziskave namenile izseljevanju iz Istre, je italijanska politika do naselitve »beguncev iz Julijske krajine« (*profughi giuliani*) v Trstu že dobro poznana: italijanske vlade so temu posvetile veliko pozornosti in so investirale ogromna sredstva za pomoč beguncem in njihovo

2 AN, AJ 43, šk. 140, fasc. 36, »Background notes on Trieste [...]«; AN, AJ 43, šk. 1041, fasc. 42/2, dokumenti 22. november 1947–6. julij 1948 o težavah pri »prenaselitvi Slovencev v STO v Argentino«.

3 Furio Bednarz, »Crisi economica e governo della società«, v: *Anche l'uomo doveva essere di ferro. Classe e movimento operaio a Trieste nel secondo dopoguerra*, ur. Luigi Ganapini (Torino: Franco Angeli, 1986), 296.

naselitev, pa tudi za podpiranje njihovih organizacij in »propagando za italijanstvo« v Trstu, z namenom okrepitve Italiji naklonjene strani (v narodnostnem in političnem smislu) v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja (STO). Precej jasno je tudi, da je bila ZVU usmerjena v omejevanje njihove naselitve, bodisi zaradi političnoupornih razlogov, saj so begunci optirali za Italijo, nahajali pa so se v coni A STO, bodisi zaradi socialnoekonomskih vzgibov, povezanih s stroški za pomoč in z brezposelnostjo v Trstu.⁴

Kljub temu ostaja še nekaj vprašanj, ki so manj raziskana: emigracija tržaškega prebivalstva v zavezniškem obdobju, migracijske povezave med Trstom in Italijo, povojne vrnitve iz Slovenije (s strani tistih, ki so Trst in Primorsko zapustili v obdobju fašizma) in drugod ter priseljevanje iz Jugoslavije nasploh, begunci v celoti (torej ne le tisti, ki so prihajali z bivšega italijanskega ozemlja), dejavnost mednarodnih organizacij, migracijske izkušnje posameznikov, morda pa je od vsega naštetega kot bistveno ozadje relevantno predvsem poznavanje migracijske politike ZVU in Italije v Trstu.⁵ O teh vprašanjih smo sicer dobili prvo raziskavo, ki poskuša v celoto povezati gospodarski in družbeni vidik z migracijami in migracijskimi politikami.⁶

-
- 4 Sandi Volk, *Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem* (Koper: UP ZRS, ZDJP, 2003); Nevenka Troha, »Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, št. 1 (2000): 255–268; Nevenka Troha, »Odseljevanje in prebegi Slovencev z območja, ki je bilo z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 priključeno ljudski republiki Sloveniji«, v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010).
 - 5 Razen tega, kar je še neznano o migracijski politiki Italije in Jugoslavije do izseljevanja iz Istre in Dalmacije in v tem delu ni obravnavano (neznanega je precej, je pa mogoče o tem vprašanju najti gradiva, npr. v: ASMAE, *Affari Politici*, 1946–1950, Jugoslavia 1947, dokumenti za obdobje 1947–1949), je informacije o migracijskih politikah v povojnem Trstu in Istri mogoče zaslediti v: Volk, *Istra v Trstu*; Raoul Pupo, *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio* (Milano: BUR, 2005); Jure Gombač, *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005); Troha, »Odseljevanje in prebegi«; Gianfranco Cresciani, *Trieste Goes to Australia* (Lindfield: Padana Press, 2011). O osebnih izkušnjah migrantov gre omeniti dela, kot so npr.: Gianfranco Cresciani, *Giuliano dalmati in Australia: Contributi e testimonianze per una storia* (Trst: Associazione Giuliani nel mondo, 1999); Pamela Ballinger, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans* (Princeton: Princeton University Press, 2002); Aleksej Kalc, *Poti in usode: selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje* (Koper-Trst: ZDPJ, ZRS, NŠK, 2002); Gloria Nemeč, *Un paese perfetto. Storia e memoria di una comunità in esilio: Grisignana d'Istria 1930–1960* (Gorica: Libreria Editrice Goriziana, 1998); Viviana Facchinetti, *Storie fuori dalla storia: ricordi ed emozioni di emigrati giuliano-dalmati in Australia* (Trst: LINT, 2008); Mirjam Milharčič Hladnik in Jernej Mlekuž, ur., *Krila migracij: po meri življenjskih zgodb* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009).
 - 6 Aleksander Panjek, *Tržaška obnova: ekonomske in migracijske politike na Svobodnem tržaškem ozemlju* (Koper: Univerzitetna založba Annales, 2011).

V pričujočem prispevku se bomo osredotočili na dejavnosti mednarodnih organizacij, zaradi popolnejše slike pa bomo omenjali tudi migracijski politiki ZVU-ja in Italije. Pozornost bo namenjena razvoju stališč in ukrepov najpomembnejših institucionalnih akterjev, ki so upravljali z migracijskimi tokovi v coni A STO. V prvem obdobju (1948–1951) so bili to ZVU, italijanska vlada ter Mednarodna organizacija za begunce (angl. *International Refugee Organisation* – IRO), ki jo je leta 1952 zamenjal Medvladni odbor za evropske migracije (angl. *Intergovernmental Committee for European Migration* – ICEM), po koncu zavezniške uprave pa je migracijsko politiko v Trstu prevzela in krojila Italija ter jo izvajala v sodelovanju z ICEM. Pri oblikovanju in izvajanju migracijskih politik so se glavnim institucionalnim akterjem pridruževale številne organizacije za pomoč povojnim beguncem, od združenj za »begunce iz Julijske krajine« do širokega spektra mednarodnih prostovoljskih organizacij krščanskega navdiha in anglosaškega izvora. Prve so bile zelo vplivne pri italijanski vladi in so dejavno sodelovale pri oblikovanju vladnih politik do beguncev z izgubljenega ozemlja, ki so se nahajali v Italiji in v Trstu, slednje pa so bile angažirane predvsem pri preseljevanju in vključevanju priseljencev v ZDA. V obeh primerih so sodelovale z IRO.

UPRAVIČENOST DO POMOČI K MIGRACIJI NA PODLAGI KRITERIJEV IRO (1948–1951)

Pri določanju, ali je bil prosilec upravičen (angl. *eligible*) do pomoči IRO oziroma v okviru njenega »mandata« (angl. *within mandate*), so splošni kriteriji organizacije določali, da se je oseba morala nahajati zunaj države svojega državljanstva ali izvora in da si je želela povratka v domovino oziroma da je imela tehtne (politične, ne pa tudi ekonomske) razloge, zaradi katerih se ni mogla vrniti in se je zato nameravala preseliti v drugo državo s pomočjo IRO.⁷ Kdor je imel stalno prebivališče na ozemlju, ki ga je prevzela Jugoslavija, in je uporabljal italijanski občevelni jezik, je na podlagi mirovnega sporazuma med Italijo in Jugoslavijo (1947) lahko izbral (optiral za) italijansko državljanstvo. Mnogi so prošnjo za opcijo vložili na kraju samem in so se izselili z začasnim potnim listom, izdanim na italijanskem konzulatu v Zagrebu, številni drugi pa so se preselili v Italijo že pred tem in so svoje vloge za opcijo oddajali na jugoslovanskih diplomatskih predstavništvih v Italiji. A kdor je govoril italijanski jezik, se preselil v Italijo in izbral italijansko državljanstvo (in če tega ni storil, je do tega imel pravico), na podlagi kriterijev upravičenosti do pomoči IRO ni mogel biti sprejet v skrbstvo,

7 Statut IRO je v izjemnih primerih vendarle omogočal državam članicam, da so zaprosile za izselitev svojih državljanov s svojega ozemlja.

saj so ga imeli za osebo, ki se je nahajala v državi svojega državljanstva in ki povzru tega ni mogla imeti tehtnih (političnih) razlogov za to, da ne bi ostala v zahodni državi, kakršna je bila Italija.

Ker pa izseljenci z bivših italijanskih ozemelj (*Venezia Giulian*) niso vsi bili dejansko ali jasno italijansko govoreči⁸ in tudi niso vsi optirali za italijansko državljanstvo, so bili sprva »upravičeni [angl. *eligible*] samo tisti, katerih občevalni jezik je bil slovenski [ali hrvaški] in ki so prebivali na jugoslovanskem ozemlju«. V primerih pa, ko so uradniki IRO prosilcem določili, da je njihov občevalni jezik italijanski, so jih imeli za »nesprejemljive, ker jim je na podlagi mirovnega sporazuma bila priznana pravica do opcije za italijansko državljanstvo«. Ko je IRO 1. aprila 1948 začela prejemati prve »nove begunce« s teh ozemelj, je zato že bilo »dva tisoč Slovencev, oziroma slovensko govorečih *Venezia Giulian*, ki so živeli v okolici Gorice, nekateri tudi na območju Milana«. Istočasno pa so se nadaljevali prihodi novih beguncev preko meje z Jugoslavijo.⁹

Taka politika je takoj izzvala kakih sto pritožb s strani prosilcev, katerih vloga je bila zavrnjena, rezultat inšpekcije predsednika *Review Board* IRO v Italiji, ki jo je glede tega vprašanja izvedel novembra leta 1948, pa nam nudi zanimiv presek sestave zavrnenih prosilcev. Intervjuvali so petdeset pritožbenikov. Med petnajstimi primeri, v katerih je bilo pritožbi ugodeno in je bilo prosilcem priznано, da so v okviru mandata IRO, so vsi razen dveh »izjavljali, da je njihov občevalni jezik slovenski«, medtem ko sta ostala dva dokazala tehtne ovire k uveljavljanju svoje pravice do opcije, eden birokratske, drugi pa politične narave. »Za ostalih petintrideset je bilo ugotovljeno, da so bili ekonomski migranti ali mladi moški, ki so se želeli izogniti vojaškemu roku, nekateri so bili tržaški državljani, ki so bili brez vsakega tehtnega ugovora proti svoji novi državi, še drugi pa so bili bivši [italijanski] državljani italijanskega jezika in brez veljavnih ugovorov proti Italiji, ki so upali, da jih bo IRO sprejela za emigracijo, če ne optirajo za Italijo.«¹⁰ Zgoraj navedeni »tržaški državljani« med kandidati za izselitev z IRO so bili priseljenci z bivših italijanskih ozemelj, ki so medtem pridobili stalno prebivališče v cona A STO.

8 Za poglobljeno predstavitev internih razprav v IRO o zadevah, povezanih z identiteto *Venezia Giulians*, s poudarkom na razmerju med identiteto oseb in potrebami organizacije po njihovi klasifikaciji glej: Pamela Ballinger, »Opting for identity«, *Acta Histriae* 14, št. 1 (2006).

9 AN, *AJ* 43, šk. 140, fasc. 34, intervju J. Mandel-a z R. L. Gesner-jem, »Chief Eligibility Officer, Italian Office«, 10. januar 1952.

10 AN, *AJ* 43, šk. 476, fasc. 6, »Appendix 4 to the semestrial report of the Review Board to the Director General, Memorandum on the question of Refugees from Venezia-Giulia«, 11. marec 1949.

Na podlagi teh rezultatov je od konca leta 1948 IRO ubrala »začasno politiko«, po kateri so osebe, ki so prihajale z bivših italijanskih ozemelj in so izjavljale, da so slovenskega ali hrvaškega etničnega porekla ali katerih občevalni jezik je bil slovenski ali hrvaški, obravnavali na enak način kot vsakega drugega Jugoslovana; tedanje »tržaške državljane« so imeli za »*prima facie* brez veljavnih ugovorov proti Trstu«, od oseb italijanskega jezika pa so zahtevali, naj »izkažejo veljavne ugovore tako proti Jugoslaviji kot proti Italiji«. Na začetku leta 1949 je izvršni odbor IRO presodil, da je ta politika preveč restriktivna, in pozval k »liberalnejšemu« pristopu. V ta namen je bila izvedena še druga inšpekcijska misija z nizom intervjujev v Milanu. Novi razgovori so pokazali drugačno etnično sestavo, saj so tokrat prevladovali Italijani, a so v osnovi potrdili vtis uradnikov IRO, da so se italijansko govoreče osebe z bivših italijanskih ozemelj, ki niso vložile prošnje za opcijo, večinoma želele enostavno izseliti in niso imele drugega tehtnega razloga, da ne bi prevzele italijanskega državljanstva.¹¹

Tako je vsaj začasno ostalo pri interpretaciji, da je italijanski občevalni jezik izključeval možnost pridobitve statusa begunca (angl. *refugee*), kakor so ga določali kriteriji IRO, saj so ti ljudje imeli možnost, da optirajo za italijansko državljanstvo in se naselijo v svoji lastni državi, tako da niso imeli nobene (politične) potrebe po selitvi preko oceana. To je seveda veljalo za tiste, ki niso optirali, saj je sicer trdno veljalo, da se tisti, ki so vložili prošnjo za uveljavitev pravice do opcije za italijansko državljanstvo, niso mogli registrirati pri IRO.

Kljub temu so se interne razprave nadaljevale. Debato so spodbujali notranji in zunanji zagovorniki stališča, da bi IRO morala zavzeti milejšo politiko do izseljencev z ozemelj, ki jih je Italija odstopila Jugoslaviji. Že proti koncu leta 1948 se je vodstvo IRO v Italiji, začenši z vodjo misije G. F. Mentzem, bolj nagibalo k sprejetju takega stališča, kot pa centrala (angl. *Headquarters*) v Ženevi, in je izražalo mnenje, da izključevanje italijansko govorečih *Venezia Giulian* iz storitev IRO ni upravičeno.¹² Tudi organizacije izseljencev iz Julijske krajine in italijanska vlada so bili naklonjeni bolj vključevalnim kriterijem pri sprejemu »beguncev iz Julijske krajine in Dalmacije« v emigracijske programe IRO.¹³ Odločitev iz julija 1949, da so za IRO sprejemljivi tudi tisti prisilci z bivših italijanskih ozemelj v Jugoslaviji, ki so vložili prošnjo za opcijo in pri tem izrazili italijansko jezikovno in kulturno pripadnost, a še niso prejeli uradne potrditve, je organizacija uvedla novo kategorijo za registriranje beguncev z omenjenih

11 Prav tam.

12 AN, *AJ* 43, šk. 1036, fasc. 32/1, november in december 1948. Argumenti različnih strani so prikazani v: Ballinger, »Opting for identity«.

13 AN, *AJ* 43, šk. 140, fasc. 34, intervju J. Mandel-a z R. L. Gesnerjem, »Chief Eligibility Officer, Italian Office«, 10. januar 1952.

ozemelj, to je *Venezia Giulian*, ki se odtlej pojavlja kot uradno poimenovanje v statistikah IRO kot novo »državljanstvo, narodnost ali izvor«. Ta razvoj se zrcali v postopni rasti števila *Venezia Giulian* v seznamih prejemnikov pomoči IRO, veliko manj pa v številu izseljenih.

Ko so julija 1949 omilili sprejemne pogoje in omogočili vključitev tudi tistim, ki so oddali prošnjo za pridobitev italijanskega državljanstva, a jim še ni bila uradno odobrena od jugoslovanskih oblasti,¹⁴ je Nacionalno združenje za Julijsko krajino in Zadar (ital. *Associazione nazionale per la Venezia Giulia e Zara*) na poziv rimskega urada IRO takoj razširilo informacijo svojim regionalnim odborom v vsej Italiji in jim posredovalo natančna praktična navodila za nudenje pomoči pri uveljavljanju razširjene pravice do emigracije z IRO. Obenem je komentiralo, da je Urad IRO v Rimu »v veliki meri sprejel vse teze našega Združenja«. ¹⁵ Italijanski urad IRO v Rimu je odločitev pripisoval na eni strani »povečanemu pritisku« s strani »julijsko-krajinskih skupin«, na drugi strani pa je bilo v sporočilu za javnost navedeno, da »se je na podlagi v preteklosti izraženih zahtev italijanske vlade IRO pred kratkim odločila svojo pomoč razširiti beguncem iz Julijske krajine in Dalmacije«. ¹⁶ Na italijanskem zunanjem ministrstvu, Direkciji za politične zadeve, so izrazili mnenje, da »razširitev sprejemljivosti v korist optantom predstavlja dobrohotno interpretacijo direktiv, ki prihajajo iz Ženeve«, in da je bilo to doseženo po »zaslugi« same »Italijanske misije IRO«.

Italijanska vlada je pozitivno sprejela to pobudo, čeprav so do izraza prihajala tudi previdnejša stališča. Nova možnost je namreč odpirala vprašanja o usodi državljanstva teh oseb, saj ob izselitvi ne bi mogli biti opredeljeni kot Italijani, temveč kot begunci. Pojavljala se je tudi zaskrbljenost, ali se bodo primorani dokončno odpovedati italijanskemu državljanstvu. Kljub pomislekom je ukrep užival načelno podporo. Kot se je izrazil predsedujoči na medresorskem sestanku, na katerem so razpravljali o tej zadevi, »je za preobljudeno državo, kakršna je Italija, težko absorbirati to množico beguncev in njihov delni eksodus pod

14 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Iro, Roma, Ufficio stampa, L'assistenza dell'Iro estesa ai profughi giuliani«, 14. julij 1949.

15 AN, *AJ* 43, šk. 1053, fasc. 32/1/I A&B, »Associazione nazionale per la Venezia Giulia e Zara, Assistenza Iro, a tutti i Comitati provinciali«, 15. julij 1949. O organizacijah »beguncev iz Julijske krajine«: Sandi Volk, *Ezulski skrbniki: vloga in pomen begunskih organizacij ter urejanje vprašanja istrskih beguncev v Italiji v luči begunskega časopisja 1945–1963* (Koper: ZDJP, ZRS, 1999).

16 AN, *AJ* 43, šk. 140, fasc. 34, intervju J. Mandel-a z R. L. Gesnerjem, »Chief Eligibility Officer, Italian Office«, 10. januar 1952; ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Iro, Roma, Ufficio stampa, L'assistenza dell'Iro estesa [...]«.

okriljem IRO bi lahko predstavljal določeno olajšanje«. ¹⁷ Tako je v italijanski vladi v tem primeru le prevladala usmeritev, utemeljena na argumentih ekonomskega in socialnega značaja, kakršno je zagovarjala Generalna direkcija za migracije Ministrstva za zunanje zadeve. Ta je upoštevala tudi dejstvo, da se je pripravljalo zaprtje državnih centrov za povojno pomoč (ital. *Centri di Assistenza Post-Bellica*). To naj bi po pričakovanjih v »zelo kritičen položaj« pahnilo od petnajst do dvajset tisoč ljudi, ki jih »naša vlada ne bi mogla prepustiti njihovi usodi, saj so optirali za Italijo; posledica tega bi bila dodatna obremenitev za javno blagajno, za splošno gospodarsko stanje in za trg dela, ki ga že bremeni skrb vzbujajoče število brezposelnih«. Dejansko je sama Generalna direkcija za migracije spodbudila italijansko vladno delegacijo pri IRO, naj posreduje in »doseže danes dodeljeno pomoč IRO«. ¹⁸

Z utemeljevanjem svojih stališč na ekonomskih in socialnih razmislekih je Generalna direkcija za migracije italijanskega Ministrstva za zunanje zadeve uresničevala usmeritev, opredeljeno v svojem zaupnem poročilu iz marca 1949, v katerem je zagovarjala odločno podporo emigraciji. V štiridesetih in v prvi polovici petdesetih let prejšnjega stoletja je v Italiji tako v različnih vladah, ki so se zvrstile, kakor v širši strokovni javnosti (to je »med raziskovalci ekonomskih vprašanj, različnimi političnimi silami ter predstavniki podjetnikov in delavcev«) vladalo načelno soglasje, da je spodbujanje izseljevanja odvečne delovne sile potrebno zaradi blažitve socialne stiske, preprečevanja političnih kriz in kot nepogrešljiv vzvod pri zmanjševanju brezposelnosti. V resnici je bila taka usmeritev še širše sprejeta, saj sta še sredi 1950ih let Organizacija za evropsko gospodarsko sodelovanje (angl. *Organisation for European Economic Co-operation* – OEEC) in Mednarodna organizacija za delo (*International Labour Organization* – ILO) »predvidevali potrebo po dodatnem izseljevanju, ki bi ekonomijo Evrope razbremenilo teže prenaseljenosti«. Podpora emigracijskemu programu IRO v letu 1949 je bila poleg tega v skladu tudi s siceršnjimi prizadevanji italijanske vlade, da bi italijanski delovni sili priskrbelo možnost zaposlitve v tujini, kar je skušala uresničevati z dvostranskimi sporazumi in večstranskimi dogovori. ¹⁹

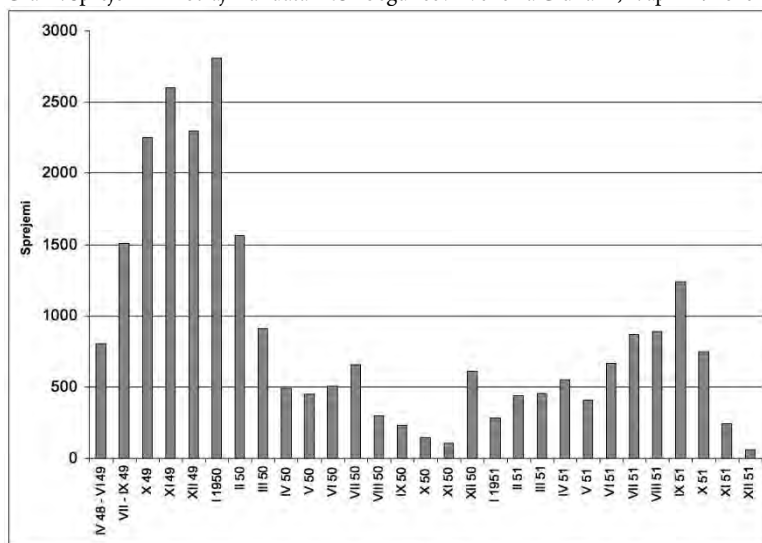
17 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Processo verbale della Riunione interministeriale« »Profughi Giuliani«, 15. julij 1949.

18 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »M.A.E., D. G. Emigrazione, Assistenza ad alcune categorie di profughi giuliani«, brzojav notranjemu in zunanjemu ministrstvu in Uradu za obmejna območja pri Predsedstvu vlade, 2. avgust 1949.

19 Claudio Besana, »Accordi internazionali ed emigrazione della mano d'opera italiana tra ricostruzione e sviluppo«, v: *Il lavoro come fattore produttivo e come risorsa nella storia economica italiana*, ur. Sergio Zaninelli in Mario Taccolini (Milano: Edizioni Vita e Pensiero, 2001).

V primeru uveljavitve manj strogih pogojev za izselitev s pomočjo IRO poleti leta 1949 je šlo za odločitev, ki je slonela na dogovoru med italijansko vlado in vodstvom IRO v Italiji ob dejavni podpori organizacij beguncev iz Julijske krajine. Vsaj na papirju nova pravila niso omenjala jezikovne ali etnične diskriminante, ki pa je ostajala veljavna za centralo IRO v Ženevi, medtem ko je italijanska sekcija IRO, s podporo begunskih organizacij in italijanske vlade, izvajala do beguncev italijanskega jezika bolj naklonjeno politiko, ki je nato v praksi prevladala.²⁰ S tem, ko je prepustil v skrbstvo IRO tiste, ki so optirali (kar pomeni, da se je bil poslužil pravice, ki je bila dana osebam »italijanskega jezika in kulture«), je Italijanski urad IRO dejansko odprl emigracijo tudi tistim beguncem z bivšega italijanskega ozemlja, ki so bili italijanskega jezika, in ne več le tistim »slovanskega jezika«. Zaradi tega je bila odločitev poleti leta 1949 interpretirana kot razširitev »obsega upravičenosti do pomoči tudi beguncem iz Julijske krajine in Dalmacije« s strani IRO, kot je zapisal italijanski Narodno-osvobodilni odbor (ital. *Comitato di liberazione nazionale* – CLN) za Istro,²¹ oziroma »beguncem italijanskega jezika« ali »italijanskim ezulom«, kot so se izražali italijanski vladni viri.

Graf 1. Sprejemi »znotraj mandata IRO« beguncev »Venezia Giuliana«, 1. april 1948–31. december 1951

Vir: Panjek, *Tržaška obnova*, 95.

20 Prim. Ballinger, »Opting for identity«.

21 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Note sull'Iro di Trieste«, CLN za Istro, Trst, 9. julij 1949.

Z novimi pravili, izdanimi julija 1949, so se okoristili zlasti tisti, ki so optirali po tem, ko so se že preselili v Italijo: večina jih je prispela do leta 1947 in reševanje njihovih vlog za opcijo je dolgo zastalo. Tisti pa, ki so pri izselitvi iz Jugoslaviji prepuščenih ozemelj sledili postopku, predvidenem za uveljavitev pravice do opcije, in pridobili soglasje k prošnji za izselitev hrvaških republiških oblasti, so na tej osnovi od italijanskega konzulata v Zagrebu prejeli začasni potni list: ta je v očeh IRO dokazoval, da so jim jugoslovanske oblasti odobrile opcijo in da so pridobili italijansko državljanstvo, s tem pa izključeval možnost, da bi jih lahko obravnavali kot begunce. Tako je kmalu postalo aktualno vprašanje, ali bi sprejeli oziroma zakaj ne bi sprejeli tudi tistih, ki so posedovali začasni konzularni potni list. Italijanska misija IRO je določeno število vlog prosilcev, ki so pripadali tej skupini, tudi sprejela in medtem ko je Genser, vodja italijanskega Urada za preverjanje upravičenosti (angl. *Eligibility Office*), predlagal, da bi odobrili vsaj »tiste izjemne primere v tej kategoriji, katerih občevalni jezik je slovanski«, se je v Ženevi zdelo »težko upravičiti uveljavitev neke politike na podlagi napak«. ²² O tem vprašanju pa je v glavnem prevladala ženevska linija.

Kljub temu se je junija 1951 debata že razširila na možnost, da bi sprejemali tudi izseljence iz cone B STO, od katerih so dotlej prejeli 650 prošenj. V upanju, da bo odgovornemu na Uradu za preverjanje upravičenosti v Ženevi postregel s koristnimi elementi za »odločanje o politiki sprejemanja, ki bi jo ubrali v teh primerih«, je Genser poleg navajanja formalnih in pravnih argumentov izrazil mnenje, da bi se »iz realističnega zornega kota pokazalo le malo razlik med beguncem, ki beži iz jugoslovanske okupacijske cone v Trstu [to je iz cone B STO], in drugim, ki beži iz dejansko odstopljenih ozemelj; oboji izražajo iste politične ugovore k povratku in verjetno imajo tehtne razloge za to, da zapustijo svoje domove ali premoženje, s tem da puščajo za sabo prijatelje in sorodnike«. ²³ A razlikovali so se po pravnem položaju, ki je skupaj z etničnojezikovno identiteto predstavljal odločilni dejavnik, zlasti za ženevsko IRO.

Vendar se je v trenutku, ko je (julija 1949) padla odločitev, da oddana prošnja za opcijo ne predstavlja dejanja, ki prosilca izključuje iz mandata IRO, dejansko utrla pot k širitvi sprejemljivih kategorij prosilcev. Tako je proti koncu delovanja IRO ponovno prevladala postopna širitev upravičenih kategorij *Venezia Giuliani* in spet je, vsaj v praksi, prevladala bolj odprta linija italijanske IRO. Če so leta 1950 osebe, ki so prihajale iz cone B STO, opredeljevali kot neupravičene (angl. *not eligible*), se je novembra 1951 na seznamih prijavljenih beguncev pri

22 AN, AJ 43, šk. 476, fasc. 6, »Venezia Giulia refugees with Italian provisional passports«, dopis V. A. Temnomeroff (Review Board) za D. Segat (Chief, Eligibility Division), 4. oktober 1950.

23 AN, AJ 43, šk. 476, fasc. 6, »Refugees from Zone B F.T.T.«, dopis R. L. Gesner (Bagnoli) za D. Segat (Ginevra), 12. junij 1951.

IRO v Trstu nahajalo ne le »540 sodržavljanov [italijanskih državljanov], ki so optirali, a so še brez sklepa o opciji, in se na podlagi dogovora lahko vpišejo pri IRO za emigracijo«, ampak tudi »382 sodržavljanov iz cone B, ki se, čeprav jih tukajšnja Zavezniška Oblast obravnava kot italijanske državljanke, v namen emigracije obravnavajo kot begunce«. ²⁴

Po obdobju intenzivnega delovanja, ki je sledilo omilitvi kriterijev leta 1949, je v letu 1950 sprejemanje beguncev *Venezia Giuliani*s s strani IRO zaradi pomanjkanja sredstev upadlo. Zato je septembra 1950 prišlo do vrste sestankov z italijansko vlado, na katerih so obravnavali tudi »možnost preselitve 2.000 beguncev iz Julijske krajine, ki naj bi se sprejeli v ZDA« na podlagi amandmaja k *Displaced Persons Act*. Kmalu zatem je isti ukrep predlagala tudi ZVU za cono A STO. IRO je italijanski vladi predlagal, da bi ponujeno kvoto izkoristili s selekcijo emigrantov iz svojih seznamov. ²⁵ Organizacija je namreč posredovala, da bi v Washingtonu dosegla kolikor mogoče široko interpretacijo statusa begunca za izseljence *Venezia Giuliani*s. Upali so v drugačno odločitev ZDA, in sicer tako, ki »bi nam lahko dala ogromne možnosti za ponovno naselitev, brez številčnih omejitev«, kot se je izrazil J. P. Carmine, vodja ameriškega oddelka IRO v zbirnem centru Bagnoli pri Neaplju, vendar je bila končna interpretacija »nesrečna za nas«. ²⁶

Srečanja med predstavniki italijanske vlade in IRO so novembra 1950 privedla do sklenitve dogovora »za odstranitev 20.000 oseb iz Italije«, na podlagi katerega se je maja 1951 začela nova, »intenzivna kampanja intervjujev možnega materiala za prenaselitev«. Kandidate so izbirali med prebivalci zbirnih centrov italijanske agencije za javno pomoč (ital. *Assistenza pubblica italiana*), ki je delovala pod okriljem notranjega ministrstva, v katerih so bili prisotni tudi begunci iz Julijske krajine in iz Jugoslavije, v nabor pa so vključili tudi Italijane, ki so prihajali iz Afrike, Dodekaneza in Romunije. ²⁷ Dejansko je ta pobuda privedla

24 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Trst, šk. 570, fasc. VII/20, »Rappresentanza Italiana Trieste, Situazione profughi nella Zona A di Trieste«, brzojav notranjemu in zunanjemu ministrstvu ter Uradu za obmejna območja pri Predsedstvu vlade, 28. november 1951.

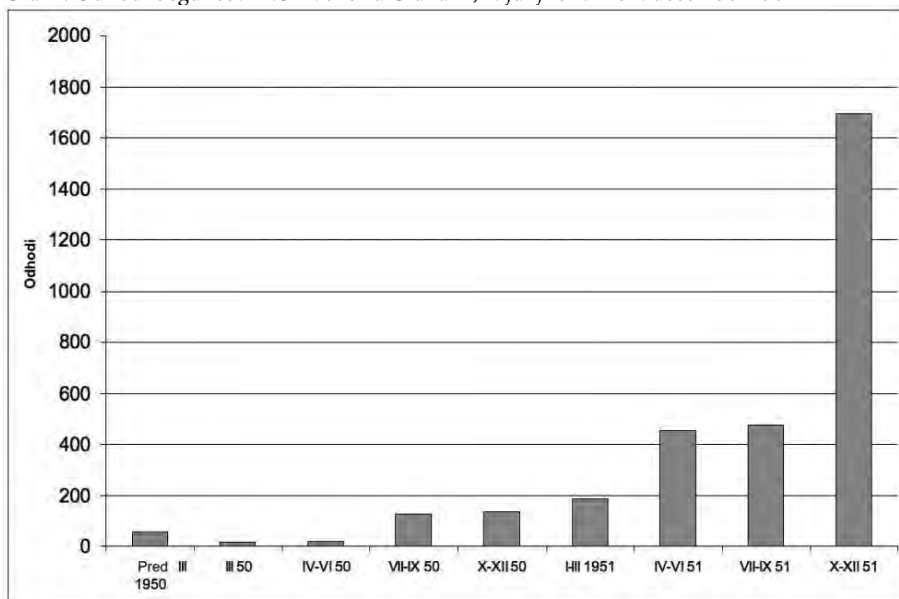
25 AN, *AJ* 43, šk. 1044, fasc. 55/2, zapisnik sestanka med IRO in italijansko vlado, prva točka na dnevnem redu »Prospect of resettlement of refugees – 2.000 Giulian refugees to be admitted in the USA«, 14. september 1950. Govora je bilo o *Displaced Persons Act 1948 As Amended 1950*, v katerem so novosti v predpisih ZDA glede priseljevanja *displaced persons*, ki so zadevale »begunce iz Julijske krajine«, bile v 2c e 2g; besedilo v: AN, *AJ* 43, šk.1053, fasc. 42/3/USA.

26 AN, *AJ* 43, šk. 273/1/Ven-Giu, fasc. 1, »Iro, US Branch, Bagnoli, Emigration of Venezia-Giulia DPs under the U.S. D.P. Act, to Chief US Branch Iro Geneva, from J.P. Carmine«, 13. april 1950.

27 AN, *AJ* 43, šk. 140, fasc. 34, »Note on a short interview with Mr. Rossi-Longhi in Rome – 3 September 1951, Description of day-to-day work of an Eligibility Officer in connection with

do novega porasta števila sprejetih in vključenih v programe pomoči tudi med begunci, ki so izhajali iz Jugoslaviji odstopljenih bivših italijanskih ozemelj (Graf 1). Velik del njihovih odhodov je nato potekal v drugi polovici leta 1951, kar je bilo tudi zadnje obdobje delovanja IRO, večinoma pa je ta emigracija bila usmerjena ravno v ZDA v sklopu programa, vezanega na omenjeni amandma k *Displaced Persons Act* (Graf 2).

Graf 2. Odhodi beguncev IRO »Venezia Giulian«, 1. julij 1947 – 31. december 1951

Vir: Panjek, *Tržaška obnova*, 96.

SPREJEMLJIVOST »BEGUNCEV IZ JULIJSKE KRAJINE« V PROGRAME IRO V CONI A STO (1948–1951)

Vsaj od leta 1949 so zadeve, vezane na upravičenost oziroma sprejemljivost »beguncev iz Julijske krajine« do pomoči IRO, v coni A STO potekale nekoliko drugače kot v Italiji, in sicer deloma zaradi tega, ker je italijanska vlada v tržaškem primeru ubrala nekoliko drugačen pristop, deloma pa zato, ker je v Trstu delovala tudi zavezniška vlada.

V letih 1947 in 1948 je IRO begunce, ki so se zatekali v Trst in so v veliki meri prihajali iz bivših italijanskih ozemelj, odstopljenih Jugoslaviji, nameščala v zbirne centre po vsej Italiji, od koder se je nato nekaterim posrečilo nadaljevati

refugees of Venezia Giulia», L. M. Hacking, *Chief Historian IRO*.

pot preko oceana. V prvih povojnih letih je bila posebno številčna tudi emigracija, ki se je v Italijo stekala tudi iz drugih predelov Slovenije preko zahodne meje in je pljuskala tudi v cono A STO. Kapitan italijanske vojne mornarice Thiene, ki je deloval v sprejemnih taboriščih tik po vojni, je zgodovinarju IRO Michaelu Hackingu v intervjuju povedal, da je bila po njegovem mnenju »migracija Slovencev v Italijo ob koncu vojne popolna migracija celotnega prebivalstva, ki je množično pobegnilo pred napredovanjem Titove vojske. V Senigallii je imel na primer celotno prebivalstvo posameznih vasi, vključno z duhovnikom in lekarnarjem, zdravnikom, policajem in tako dalje.«²⁸ Povojni begunci iz Slovenije so bili zbrani v taboriščih v Italiji in v Avstriji ter so se izselili večinoma s pomočjo IRO, največ v letih 1947–1950, njihova prevladujoča destinacija pa je bila Argentina (skupaj preko pet tisoč izseljencev).²⁹

Restriktivne odločitve, vpeljane jeseni 1948 z »začasno politiko«, na podlagi katere je IRO sprejemala slovensko (in hrvaško) govoreče *Venezia Giulians*, ne pa tudi italijansko govorečih, medtem ko so bili »tržaški državljani« (stalni prebivalci cone A STO) izključeni ne glede na njihovo poreklo, so privedle do kopičenja beguncev na Tržaškem. Takoj zatem je prišlo do novega močnega pritoka Jugoslovanov, Bolgarov, Romunov in Madžarov, ki so »pronicali skozi železno zaveso«.³⁰

Trst se je napolnil z begunci, zaposlitveni položaj je bil težaven, do oktobra 1948 pa mesto ni moglo postati prejemnik pomoči iz Programa evropske obnove (angl. *European Recovery Program* – ERP).³¹ Po dvostranskem sporazumu iz marca 1948 pa se je med ZVU in Italijo vendarle začelo »ekonomsko sodelovanje«. S tem sporazumom se je italijanska vlada obvezala, da financira bilančni primanjkljaj cone A STO. Pomembno postavko stroškov so predstavljala

28 AN, AJ 43, šk. 140, fasc. 34, »Note of an interview with Capt. Thiene at Bagnoli on 7 September, 1951«.

29 O povojnih poteh slovenskih beguncev v Avstriji in Italiji, kjer je podanih tudi nekaj informacij in podatkov o njihovi izselitvi preko oceana in v evropske destinacije, glej: Rozina Švent, *Slovenski begunci v Avstriji, 1945–1950* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007), 310–314; Helena Jaklitsch, *Slovenski begunci v taboriščih v Italiji: 1945–1949* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018); tudi Marjan Drnovšek, *Izseljevanje »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije* (Ljubljana: Nova revija, 2010): 255–257, 278); Troha, »Odseljevanje in prebegi«.

30 AN, AJ 43, šk. 140, fasc. 36, »Background notes on Trieste [...]«; AN, AJ 43, šk. 1041, fasc. 42/2, dokumenti 22. november 1947–6. julij 1948 o težavah pri »prenaselitvi Slovencev [...] v Argentino«; AN, AJ 43, šk. 476, fasc. 6, »Appendix 4 [...] Memorandum on the question of Refugees from Venezia–Giulia«.

31 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Trst, šk. 565, fasc. IV/37, »Relazione del GMA 1948–1951 [...]«; tudi Aleksander Panjek, *Ricostruire Trieste: politiche e pratiche migratorie nel secondo dopoguerra* (Trst: Edizioni Università di Trieste, 2006), 122–156.

javna dela, ki so bila namenjena tudi omejevanju brezposelnosti. V razpravi o odobritvi prve šestmesečne bilance po podpisu sporazuma so se takoj pojavila oprijemljiva razhajanja med prioritetami ZVU in Italije ravno na področju migracijske politike. V pogovorih med italijansko in zavezniško delegacijo, ki so potekali ob koncu julija 1948 v Rimu, je namreč prišlo do zastoja v zvezi z vprašanji okrog brezposelnosti in migracij:

Predstavniki ZVU [...] so podčrtali, da bi neizvedljivost večine predvidenih javnih del zaradi pomanjkanja sredstev privedla do povečanja že tako velikega števila brezposelnih (23.000) s predvidljivimi zaskrbljujočimi posledicami za lokalno politično situacijo. Ta domneva bi utegnila napeljati ZVU k proučitvi možnosti, da z ozemlja v celoti ali deloma oddalji 22.000 beguncev iz Julijske krajine, ki so se tja zatekli.

»Razvidni so [...] razlogi politične narave, zaradi katerih je treba na primernejši način ugoditi zavezniški prošnji, vsaj v smislu, da se privoli v izvedbo šestmesečnega načrta za javna dela v vrednosti skoraj 6 milijard.«³²

Zavezniška uprava, ki je želela izvesti program javnih del v okviru svojega boja proti brezposelnosti in pridobiti financiranje zanj od Italije, je v pogajanjih z italijansko stranjo uporabila argument, da bi se v nasprotnem primeru lahko odločila za izselitev »beguncev iz Julijske krajine« iz Trsta. Očitno je šlo za prepričljiv argument, če sodimo po takojšnjem odzivu italijanske delegacije, ki razkriva pomembno prioriteto italijanske vlade v njeni politiki do Trsta, to je zadržati »begunce iz Julijske krajine« na Tržaškem. Ob taki debati bi človek skoraj pomislil na barantanje z begunci in tržaškimi brezposelnimi v pogajanjih med ZVU in Italijo o tem, kakšna ekonomsko-demografska politika naj se izvaja. Vendar je zavezniška uprava kljub instrumentaliziranju argumenta,³³ da bi dosegla, kar se ji je zdelo potrebno, jasno pokazala, da je njena prioriteta boj proti brezposelnosti, ki je res imel politično (-nacionalno) razsežnost, a še pred tem socialne in ekonomske razsežnosti, ki so bile za ZVU pomembnejše. Z njenega zornega kota je močni dotok beguncev z bivšega italijanskega ozemlja le poslabšal stanje, ki je bilo že tako slabo. Poraja se vtis, da bi ZVU z veseljem poskusila omiliti situacijo z izvedbo izselitvenega programa za »begunce iz Julijske krajine«, ki so predstavljali dobršen del v Trstu prisotnih priseljencev in pribežnikov, če se Italija temu ne bi zoperstavljala. Na italijanski strani je

32 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Trst, šk. 570, fasc. VII/20, »Ministero degli Affari Esteri, Appunto per S. E. il Ministro, Roma 30. 7. 1948«.

33 Tudi zato, ker vseh omenjenih »22.000 julijskih beguncev« ni imelo pravice do vpisa v seznam brezposelnih pri tržaškem uradu za delo, ki je skupaj štel 23.000 vpisanih.

emigracija »beguncev iz Julijske krajine« iz Trsta namreč sprožala pomisleke, ki so bili predvsem politično-nacionalne narave.

Leto pozneje, poleti leta 1949, je IRO v Italiji uvedla bolj odprto politiko do izseljencev z ozemelj, ki jih je Italija odstopila Jugoslaviji, in ki so jim v mednarodni organizaciji pravili *Venezia Giulians*. Takrat je tudi ZVU poskrbela, da s to organizacijo sklene sporazum o emigraciji iz cone A STO. 1. julija 1949 je obvestila italijansko diplomatsko predstavništvo, da je IRO pripravljena »omogočiti prekoceansko emigracijo Italijanov, v preteklosti bivajočih na Jugoslaviji odstopljenem ozemlju, ki so zapustili svoje domove in se naselili v Trstu zato, da bi ne prišli pod jugoslovansko oblast, a jim je bila zanikana pravica, da optirajo za italijansko državljanstvo«, oziroma so jim jugoslovanske oblasti zavrnilo predloženo opcijo. Medtem ko je bila tedaj v Italiji dovoljena emigracija z IRO tudi optantom, ki so še čakali na jugoslovanski odgovor, se zdi, da v tržaškem primeru sporazum med Zavezniško vojaško upravo in IRO te možnosti ni predvideval. Vendar je ZVU v nasprotju s prejšnjo »začasno politiko« IRO dosegla, da se možnost izselitve po novem razširi tudi na osebe s stalnim bivališčem v Trstu, to je tudi na tiste priseljence, ki se jim je medtem posrečil vpis med stalno prebivalstvo cone A STO, kar je omogočalo pridobitev delovne knjižice in vstop na tržaški trg delovne sile:

Ocenjuje se, da je v anglo-ameriški coni STO trenutno okrog 15.000 takih oseb [ki izhajajo iz odstopljenih ozemelj],³⁴ kakih 7.500 od teh pa prejema PostBellico in druge oblike pomoči za begunce. Ta prištevek k prebivalstvu vpliva bolj kot drugi dejavniki na brezposelnost v coni in posledično na njen bilančni deficit [ki ga je izravnava Italija]. In če se ne bo nič ukrenilo za zmanjšanje tega presežka prebivalstva, bo problem ostal enako pereč, tudi če bo Svobodno ozemlje vrnjeno Italiji. ZVU ne namerava nikogar priganjati, naj emigrira proti svoji volji. Vendar namerava storiti vse, kar je mogoče, preko tiskovnih obvestil ipd., da opozori istrske begunce v tej coni na prednosti, ki jih prinaša ponudba IRO [...]. ZVU vsekakor upa, da bodo priložnost za emigriranje [...] izkoristile [...] tudi zaposlene osebe, četudi so si pridobile stalno bivališče v anglo-ameriški coni [saj] opravljajo delo, ki bi sicer bilo dostopno ljudem, ki že dolgo prebivajo v tej coni in do katerih ZVU čuti prvenstveno odgovornost. [...]

34 Čeprav se tu ZVU navidezno nanaša izključno na upravičence do »ponudbe IRO« (to so ti, ki niso vložili prošnje za opcijo ali jim je bila ta zavrnjena), je v resnici število 15.000 enako oceni italijanskih oblasti o številu vseh beguncev z bivših italijanskih ozemelj, ki so bili prisotni v coni A STO mesec pred tem, od katerih le 10 % ni optiralo. V Italiji pa naj bi bilo takrat 73.000 »beguncev iz Julijske krajine«, ki so optirali, in 1.500, ki vloge za opcijo niso oddali; skupaj to pomeni 89.500 oseb. Glej: AN, AJ 43, šk. 1036, fasc. 32/1, G. F. Mentz, 9. junij 1949.

V takih okoliščinah ZVU upa, da lahko računa na podporo italijanske vlade pri izvajanju tu orisane politike, o kateri meni, da lahko konkretno prispeva k blaginji [*welfare*] v Trstu.³⁵

ZVU ni ostajala zgolj pri ugotovitvi, da priseljevanje z odstopljenega ozemlja vpliva na brezposelnost v Trstu. Poleti leta 1949 je namreč za reševanje problema brezposelnosti predlagala načrt aktivne migracijske politike, ki je slonela na preudarkih socialnoekonomske narave in je bila zamišljena kot ukrep v sklopu zavezniške ekonomske in socialne politike v coni A STO. Zavezniška uprava je bila tudi mnenja, da mora svojo pozornost prvenstveno posvečati »že dolgo bivajočim« v Trstu pred novjšimi priseljenci, pa čeprav so slednji pridobili stalno bivališče. Na podlagi teh usmeritev je bila migracijska politika, kakršno je orisala ZVU, namenjena pospeševanju emigracije »istrskih beguncev«, kar bi sprostito delovna mesta za lokalno prebivalstvo.

Vendar italijanska vlada ni brezpogojno pristala na zaproseno podporo, saj se je postavila na stališče, ki je izražalo drugačne prioritete. Italijanska stališča o migracijski politiki, ki naj bi jo izvajali v Trstu, sicer niso bila popolnoma enotna. Znotraj vlade se je namreč razvijala debata, ki je bila del njenih mehanizmov odločanja in v kateri so vprašanja analizirali z raznih vidikov. Generalna direkcija za migracije Ministrstva za zunanje zadeve je na primer soglašala z Italijansko delegacijo pri IRO, da je »selekcijo beguncev iz Julijske krajine, ki so tam nastanjeni, smotrno izvesti v Trstu samem, in sicer zato, da bi preprečili premestitev v Italijo takih oseb, ki bi se lahko izkazale kot neprimerne za emigracijo«, in zato ostale v socialno breme Italiji.³⁶ V primeru cone A STO pa v Rimu ni prevladalo na socialnih in ekonomskih preudarkih sloneče stališče, kakršnega je predlagala ZVU in kakršno se je istočasno uveljavilo v Italiji v zvezi z isto »ponudbo IRO«, kjer je italijanska vlada podprla izselitev »beguncev iz Julijske krajine«, in ki bi bilo poleg tega še v skladu s splošnejšo usmeritvijo migracijske politike tako v Italiji kakor v drugih zahodnoevropskih državah.³⁷ V tržaškem primeru je torej na italijanski strani prevladala drugačna usmeritev kot v sami Italiji, in sicer pozornost do »ezulov« in etnične implikacije migracijske politike, ki bi se izvajala.

Italijanski diplomatski predstavnik v Trstu Augusto Castellani je že 11. julija 1949, ko je v Rim posredoval prošnjo ZVU, predlagal linijo, ki je bila potem

35 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Confidential, Headquarters Allied Military Government, Emigration of Istrian Refugees, to the Italian Mission – Trieste«, 1. julij 1949.

36 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »M.A.E., D.G. Emigrazione, Assistenza ad alcune categorie di profughi giuliani«.

37 Claudio Besana, »Accordi internazionali«.

dejansko sprejeta: »izkoristiti priložnost za doseg preklica zaustavitve vpisov v matične knjige; ta zaustavitev za ezule pomeni, da se tu ne morejo zaposliti, zato nanje deluje kot posreden pritisk, da zapustijo cono.«³⁸ Argumentacija je bila sledeča: zaustavitev vpisov v sezname stalnega prebivalstva je sicer razumljiv ukrep v okviru demografske politike, ki jo v coni A STO narekuje krhko ravnovesje med prebivalstvom in razpoložljivimi gospodarskimi viri, ki so ga priselitveni tokovi dodatno omajali. A po drugi strani se ta ukrep prelevi v orodje migracijske politike zavezniške uprave, ki deluje na podlagi krivične selekcije, saj nekatere »istrske begunce« izključuje s trga delovne sile samo na podlagi datuma njihovega prihoda v Trst, s tem pa jih navaja k novi izselitvi. Ker pa je blokada vpisa zadevala begunce vsakega izvora, se kaže kot selektivno tudi italijansko zavzemanje zgolj za en določen del beguncev. V luči notranje vladne debate je Italijanska delegacija za IRO pri zunanjem ministrstvu kmalu zatem menila, da je »potrebno pojasniti, ali je treba dati prednost političnemu interesu, ki ga predstavlja prisotnost določenega števila beguncev italijanskega izvora v Trstu, ali neposrednemu interesu le-teh, da v emigraciji, ki jim jo ponuja IRO, najdejo dokončno ureditev, kar v bistvu koristi tudi državnim ekonomskim interesom.«³⁹

Predstavniki Italijanske delegacije za IRO je sprožil »vprašanje o beguncih v Trstu, poleg vprašanja o beguncih na italijanskem ozemlju« že v okviru diskusije o širjenju kriterijev organizacije IRO v Italiji:

V Trstu se nahajajo različne kategorije izgnancev: begunci italijanskega jezika; begunci slovanskega jezika, ki nasprotujejo Titovemu režimu, bodisi ker so monarhisti (tako imenovani Beli) bodisi zaradi drugih političnih razhajanj; nazadnje še Balkanci različnih narodnosti in ideologij. Če gledamo na problem z vidika italijanstva Trsta, se spleča, da Italijani ostanejo v Trstu, in ni razloga, da bi drugim prepovedali vstop v Italijo [od koder bi nato z IRO odšli v preokoceansko emigracijo]; toda s čisto človeškega vidika bi bil sklep drugačen.⁴⁰

Sredi avgusta je v italijanski vladi še potekala debata o stališču, ki naj bi ga zavzeli do predloga ZVU, naj se podpre izvedba migracijskega programa Italijanske misije IRO, in o možnosti, da bi tudi v Trstu v program vključili »optante brez odgovora«. IV. urad Glavne direkcije za politične zadeve pri Zunanjem ministrstvu, ki je bil najbolj »političen« med uradi te direkcije, je tedaj za svojega

38 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Rappresentanza Italiana Trieste, Esuli istriani – emigrazione transoceanica a cura dell'Iro«, 11. julij 1949.

39 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »M.A.E., D.G. Affari politici, Delegazione Italiana per l'Iro, Appunto«.

40 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Processo verbale della Riunione interministeriale 'Profughi Giuliani' – 15 luglio 1949«, Martelli.

glavnega direktorja povzel različna stališča ter utemeljeval in se opredeljeval za odločitve, osnovano na nacionalno-političnih kriterijih:

Glavna direkcija za emigracijo in Delegacija za IRO pri Glavni direkciji za politične zadeve sta [...] izrazili mnenje, da je treba vsekakor sprejeti prej omenjeni predlog Misije IRO zaradi razlogov ekonomske in socialne narave. [...] Zaenkrat še nimamo odgovora Predsedstva vlade [Urada za obmejna območja]. Preden tudi sam izrazi svoje mnenje, želi ta urad vnaprej povedati naslednje:

a) Predlog IRO o izselitvi več tisoč oseb, ki bi ob bližajočem se zaprtju Centrov za povojno pomoč [*Assistenza Post-Bellica*] ostale brez vsake pomoči, predstavlja z ekonomskega in humanitarnega vidika neizpodbitno prednost za italijansko vlado in za begunce iz Julijske krajine, ki se jim morda zadnjič ponuja možnost, da si spet ustvarijo prihodnost.

b) S političnega vidika pa se stvari kažejo drugače. Ker mase beguncev svojčas pač ni bilo mogoče zbrati in ohraniti združene, kar bi bil naš poglobitni interes, je ta urad mnenja, da bi bilo umestno zaščititi vsaj najbolj kompaktno in aktivno jedro beguncev iz Julijske krajine, torej begunce v Trstu.

Ta linija je toliko bolj upravičena, če upoštevamo okoliščino, da je v Trst, poleg mnogih beguncev iz Julijske krajine, prišlo tudi veliko število Slovanov [tu in drugje »Slovane« v italijanskih dokumentih v glavnem beri kot Slovence], ki so sicer protikomunisti, a so vendarle Slovani. Ker so ti prišli pred ukinitvijo vpisov v matične knjige, ki so jo zavezniki določili na dan 31. decembra 1947, so dobili stalno bivališče v mestu in torej možnost, da se zaposlijo, nasprotno pa velja za begunce iz Julijske krajine, ki so v večjem številu dospeli šele po tem datumu.

Kot je pravilno ugotovilo [italijansko diplomatsko] Predstavništvo v Trstu, zavezniški ukrep anagrafske blokade ni le v preteklosti onemogočil zaposlitev beguncem iz Julijske krajine, ampak jih danes postavlja v inferiorni položaj v primerjavi s Slovani, ki so sprejemljivi za IRO. Jasno je namreč, da možnost svobodne odločitve v eno ali v drugo smer (izseliti se z IRO ali ostati v Trstu brez vsake pomoči), ki se jo prepušča mnogim italijanskim beguncem, pridobi povsem drugačen pomen kot za tiste Slovane, ki so pa redno vpisani v sezname prebivalstva in imajo redno zaposlitev.

Izvajanje predlogov IRO na tržaškem ozemlju bi se torej sprevrglo nam v škodo, saj bi tvegali, da se etnično stanje v mestu Trst prevesi v korist slovenskega elementa. Iz teh razlogov izraža ta urad, kar zadeva Trst, podrejeno mnenje, da je treba – preko akcije našega Predstavništva v tem mestu in ob spoštovanju načela, da ima vsakdo pravico sam odločati o svoji prihodnosti – povezati naš pristanek in našo podporo predlogom IRO z obnovitvijo anagrafskih vpisov, kar bi mnoge istrske begunce postavilo na isto raven kot Slovane, tako da bi lahko zasedli njihova delovna mesta, če bi se slednji izselili.⁴¹

41 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Appunto per il Direttore generale«, 18. avgust 1949.

Bolj kot problem brezposelnosti, bodisi Tržačanov ali Istranov, se tu postavlja v ospredje prizadevanje za odpravo ukinitve vpisov »beguncev iz Julijske krajine« v matično knjigo. Namen tega prizadevanja je bil zmanjšanje pritiska k njihovi izselitvi iz Trsta zaradi nezmožnosti zaposlitve, medtem ko je ponudba IRO izseljevanje spodbujala. Proti koncu avgusta je italijansko zunanje ministrstvo končno definiralo svoje stališče o tržaškem primeru, v katerem so prioritete, povezane z etničnim ravnotežjem, prevladale nad motivi humanitarnega, socialnega in ekonomskega značaja:

Kar zadeva številne begunce v cona A, se je ZVU obrnila na Italijansko predstavništvo v Trstu in zaprosila za njegovo podporo pri izvajanju takih ukrepov, ki bi v Trstu nedvomno znatno zmanjšali število trenutno brezposelnih oseb, saj te predstavljajo hudo breme za upravo.

Z vidika interesa posameznikov ni mogoče prezreti prednosti te pobude, ki ponuja možnost primerne ureditve za begunce [...]. Če pa bi naše oblasti aktivno zavzele neko stališče, bi to lahko bilo zelo kočljivo, ker gre za premike prebivalstva, ki vplivajo na etnično podobo kraja v našo škodo.

To ministrstvo je mnenja, da bi bilo morebiti umestno sporočilo enostavno vzeti na znanje, z zahvalo za ukrepe v korist beguncem, in ob tem izkoristiti ponujeno priložnost, kar je predlagalo tudi samo Predstavništvo, da se ponovno izrazijo zahteve po obnovitvi vpisov v matične knjige, in sicer zato, da bodo imeli prizadeti možnost izbiranja med tem, ali naj se izselijo ali naj ostanejo v Trstu [...].

Pred izdajo specifičnih navodil v Trst bi radi vsekakor spoznali tudi mnenje spoštovanega Predsedstva [vlade] o tem vprašanju.⁴²

Pri sprejemanju odločitev na vzhodni italijanski meji je praksa namreč predvidevala, da se o zadevah opredeli tudi Urad za obmejna območja pri Predsedstvu vlade, ta pa je ob tej priložnosti soglašal s predlogom, naj italijanski predstavnik v Trstu izkoristi priložnost, »da se pri ZVU ponovno odpre vprašanje anagrafskih vpisov«.⁴³ Sicer pa se je, kot je podčrtal sam vodja Urada za obmejna območja Giulio Andreotti, rok že iztekal in italijanska vlada ni imela več časa, da bi vplivala na potek vlaganja prošenj.

Ko so funkcionarji tržaške IRO pregledovali prispele prošnje za pomoč pri izselitvi, so v prvi fazi nameravali sprejemati, poleg prošenj tistih, ki niso

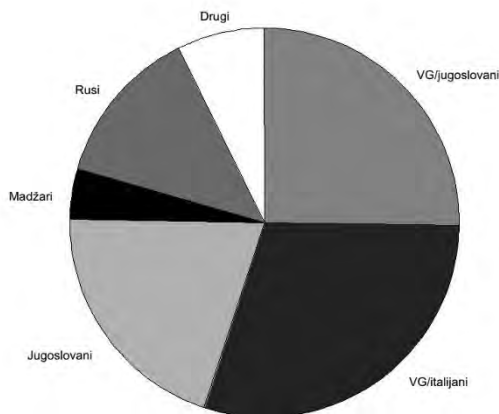
42 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »D.G. Affari Politici Uff. IV«, Iro Assistenza ad alcune categorie di profughi giuliani«, brzojav za Urad za obmejna območja pri predsedstvu vlade, Italijansko predstavništvo v Trstu in Italijansko delegacijo pri IRO, 26. avgust 1949.

43 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Presidenza Consiglio Ministri Uff. Zone Confine, a D.G Affari Politici uff. IV«, G. Andreotti, 31. avgust 1949.

optirali, samo prošnje tistih optantov v coni A STO, katerih opcije so bile še nerešene, ne pa tudi prošenj tistih, ki so optirali na odstopljenem ozemlju in so torej pripotovali z začasnim potnim listom italijanskega konzulata v Zagrebu, niti prošenj oseb, ki so prišle iz cone B STO. Toda že od začetka septembra je CLN za Istro menil, da morajo biti kriteriji razširjeni na vse kategorije beguncev in je zato ocenil kot »umestno, celo nujno, da italijanska vlada poseže pri centralnem sedežu IRO«, da bi »tudi slednji dve kategoriji lahko koristili pomoč, ki jo IRO nudi za izselitev«. ⁴⁴ Osebe z začasnim italijanskim potnim listom in osebe iz cone B so bile namreč med begunci edine, ki jih IRO tedaj ni sprejemala.

Vendar že sama navodila, ki so jih ob koncu septembra prejeli izpraševalci IRO v Trstu in Gorici, kažejo na to, da je v praksi kmalu prišlo do opazne razširitve meril, ki jih je določil center organizacije v Ženevi. Na podlagi kriterijev, ki jih je septembra 1949 določil odgovorni za novačenje IRO v Trstu, *Area Intake Supervisor* Sedmak, so se namreč sprejemale tudi prošnje imetnikov začasnih italijanskih (»zagrebških«) potnih listov. Niso pa se spremenili temeljni statutarni razlogi IRO, zaradi katerih so imele slovensko ali hrvaško govoreče osebe več možnosti od italijansko govorečih, da so jih priznali za upravičence do skrbstva IRO (Graf 3). ⁴⁵

Graf 3. Begunci, upravičeni pri IRO v Trstu, na dan 26. september 1950

Vir: Panjek, *Tržaška obnova*, 107.

44 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Note sull'Iro di Trieste«, CLN za Istro, Trst, 9. september 1949. Vlog je bilo 1.734, nanašale pa so se na posameznike ali na družine, zato je bilo število oseb približno dvakratnik števila vlog.

45 AN, *AJ* 43, šk. 1053, fasc. 32/1/I A&B, »Intake Center, Trieste, Criteria and instructions to interviewers«, »Area Intake Supervisor, M. J. Sedmak jr.«, 26. september 1949.

Selekcija na etnični podlagi je sicer potekala tudi na druge načine: v okviru ankete IRO o poteku novačenja emigrantov v severovzhodni Italiji, ki je bila opravljena proti koncu leta 1949, je vodja policije v Gorici izjavil funkcionarjem IRO, da je bolj naklonjen emigraciji slovenskih beguncev, ker je prejel navodilo, da se njihovo število na območju pod njegovo pristojnostjo nikakor ne sme povečati.⁴⁶ Taka drža je bila v skladu z odnosom in pristopom italijanskih oblasti do priseljencev in beguncev iz Slovenije, ki so se nastanili na Goriškem in v Furlaniji (Gorica, Tržič, Krmin, Čedad in Nadiške doline, Rezija, Kanalska dolina).⁴⁷ Sicer pa so bili »slovanski« begunci prisotni tudi v na novo sprejetih kategorijah, kajti mnogi so bili optanti in so zapustili Jugoslavijo z začasnim italijanskim potnim listom, saj je bil to način, da so se izselili po pravno urejenem postopku. Tržaški funkcionar je razširitev v praksi na begunce z začasnim potnim listom upravičeval z argumentacijo, da so, ne glede na specifični pravni status v zvezi z državljanstvom in na »etnični izvor ali občevalni jezik«, »optanti večinoma [...] avtentični politični begunci« in zato »v pristojnosti IRO«.⁴⁸ V resnici politična motivacija migracijske izbire ni bila v ospredju vseh pričevanj, a ker se je v njih pojavljala, jo je bilo mogoče izkoristiti za zagovarjanje širjenja kriterijev.

Sicer pa je razvidno, da je bilo med begunci z odstopljenih teritorijev povpraševanje po emigraciji res zelo veliko, ne glede na bolj ali manj jasno etnično pripadnost in politično usmerjenost. Dejansko se zdi, da so se prav vsi, »Italijani«, »Slovani« ali »dvojezični«, želeli izseliti prek IRO. V Trstu je bilo na primer preko odborov CLN za Istro, Reko, Pulj in Dalmacijo v roku do konca avgusta vloženi 1.734 prošnji.⁴⁹ Na območju Gorice pa je, kot je na medministrski seji o tematiki beguncev iz Julijske krajine poročal predstavnik Nacionalnega združenja za Julijsko krajino in Zadar, prošnjo za izselitev vložilo 8.000 optantov od skupno 8.600, in to so bili »elementi z visoko stopnjo italijanske zavesti«, ki so »stalno izražali svojo preferenco za stranke politične sredine ali desnice« in so pripadali »sloju zemljiških posestnikov«: z nacionalnega vidika bi jih bilo bolje zadržati na Goriškem, toda v tem primeru bi morala vlada nakazati mnogo sredstev, da bi jim zagotovila normalne življenjske pogoje, predvsem pa stano-

46 AN, AJ 43, šk. 1040, fasc. 38/7, »Report on Tour of Northern Area«, Olivier in Canali (IRO), 20. november–2. december 1949, ki sta obiskala Milan, Gorico, Trst, Benetke, Padova in Bologno.

47 Prim. Troha, »Odseljevanje in prebegi«, 437–443.

48 AN, AJ 43, šk. 1053, fasc. 32/1/I A&B, »Intake Center, Trieste, Criteria and instructions to interviewers«, »Area Intake Supervisor, M. J. Sedmak jr.«, 26. september 1949.

49 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Note sull'Iro di Trieste«, CLN za Istro.

vanje in službo«. ⁵⁰ Ob rob tej diskusiji velja opozoriti na to, da je bila prisotnost predstavnikov begunskih organizacij na sejah italijanske vlade običajna, ko so bila obravnavana taka vprašanja.

S sprejemanjem prošelj imetnikov začasnega potnega lista, ki je potrjeval italijansko državljanstvo, je IRO v Trstu že od samega začetka uveljavljala prakso, ki je nato naletela na neodobravanje v Ženevi in sprožila debato znotraj IRO, ki se je zavlekla skozi celo leto 1950. Vsaj zaenkrat pa osebe iz cone B niso prišle v izbor, kljub temu da so bile njihove prošnje sprejete.

Ko je v praksi postalo nujno določiti pravne in administrativne postopke za izvedbo izseljevanja *Venezia Giulians* z IRO, se je tudi italijanska vlada kmalu morala soočiti s problemi, povezanimi s statusom beguncev, z »domisljico nedoločene državljanstva« in z morebitnimi odzivi Jugoslavije. ⁵¹

Poleg IRO so bile v Trstu prisotne tudi razne prostovoljske organizacije za pomoč migrantom, ki so si predvsem prizadevale za njihovo nastanitev v Združenih državah. Tudi begunci iz Julijske krajine niso bili edini begunci, s katerimi so se morali ukvarjati IRO, zavezniška uprava, Italija in mednarodne organizacije (Graf 4). Begunce so najprej zbirali v taborišču na Opčinah pri Trstu (na kraški planoti nad mestom, v bližini jugoslovanske meje), ki je bilo sestavljeno iz barak in šotorov, kjer je IRO začela preverjati, ali osebe izpolnjujejo pogoje za njeno skrbstvo in pomoč. V tem sprejemnem centru na Opčinah je begunce najprej kontrolirala varnostna služba (angl. *intelligence*), nato so dobili osebne izkaznice in bili razporejeni v druga tržaška taborišča pri Sv. Soboti (San Sabba), San Sabba-annexu in pri Jezuitih. V cono A STO IRO ni neposredno upravljala begunskih taborišč, ampak jih je upravljala in nadzorovala ZVU s fondi italijanske vlade. ⁵² V Trstu je bil ustanovljen urad *Iro Area Office*, pristojen za cono A STO in za severovzhodno Italijo. Ta je upravljal »Dom emigranta« (ital. *Casa dell'Emigrante*), ki je bil obenem *Intake Office* in »Center za vkrcavanje«: razpolagal je z velikimi skupnimi spalnicami, kuhinjo, ki je lahko postregla tisoč osebam na uro, in majhno, z železniškim omrežjem povezano postajo, od koder so begunce prevažali do pomola Bersaglieri, kjer

50 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Processo verbale della Riunione Interministeriale Profughi Giuliani«, 23. september 1949, Talpo.

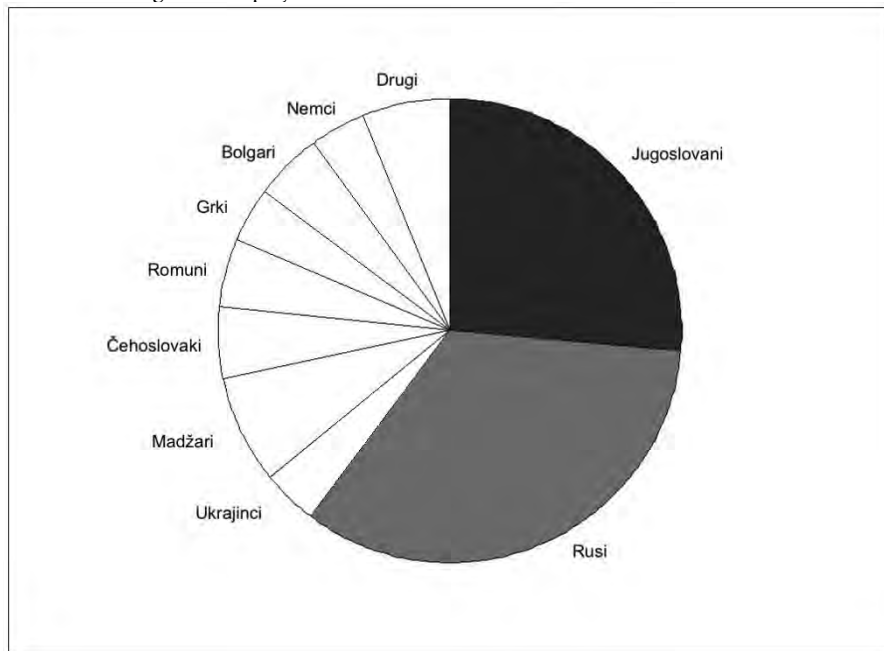
51 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18, »Processo verbale della Riunione Interministeriale Profughi Giuliani«, 23. september 1949.

52 AN, *AJ* 43, šk. 140, fasc. 36, »Background notes on Trieste [...]«.

so se vkrcavali na ladje.⁵³ Med letoma 1949 in 1950 je IRO poskrbela, da se je del begunskih odhodov preselil iz Neaplja v Trst.⁵⁴

Od pomladi 1950 dalje so se tistim beguncem, ki so že bili prisotni v Trstu in so še dotekali, pridružili še Rusi (*White Russians*), ki jih je izganjala Jugoslavija. Jugoslovanski policijski organi so jih izganjali z vlaka na prvi postaji za mejo; v naslednjih dvanajstih mesecih jih je tako prispelo do 25.000. Poleti se je dotok beguncev iz vzhodnih dežel še povečal: med junijem in avgustom so registrirali približno 3.500 novih prihodov, kar je povzročilo nenadno in znatno povečanje prisotnosti v tržaških taboriščih.⁵⁵

Graf 4. Izvor beguncev v sprejemnih taboriščih v coni A STO, 1951–1953

Vir: Panjek, *Tržaška obnova*, 111.

53 AN, AJ 43, šk. 1053, fasc. 32/1/I A&B, »Iro Out-of-camp registration program, Trieste Area, Eligibility Officer in charge Mr. Sedmak«. Območje *IRO Trieste Area* je vključevalo sledeče pokrajinske odbore: Trst, Gorica, Videm, Verona, Padova, Treviso, Benetke, Vicenza, Bocen, Belluno in Trento; AN, AJ 43, šk. 140, fasc. 36, »Background notes on Trieste [...]«. Iste vire glej tudi za podrobne informacije o »Domu migranta« (ital. *Casa dell'Emigrante*) v Trstu.

54 AN, AJ 43, šk. 1038, fasc. 34/1; šk. 1039, fasc. brez št. (zadnji).

55 UNHCRA, OHCRDC, AMG, Natural Movement Immigration Emigration [...], 79; AN, AJ 43, šk. 140, fasc. 36, »Background notes on Trieste [...]«.

Tedaj je postal problem beguncev še bolj pereč, pozneje je celo postal ena od temeljnih točk migracijskih vprašanj, o katerih sta v naslednjih letih razpravljali ZVU in italijanska vlada, tudi zato, ker število beguncev, doseženo poleti 1950, ni več bistveno upadlo; prej nasprotno. V tej situaciji je ZVU jeseni 1950 spet predložila italijanski vladi nujno potrebo, da se v Trstu udejanji odločnejša in po možnosti usklajena migracijska politika. ZVU je pokazala poseben interes za možnost, da bi se posluževali shem ILO in zakona *United States Displaced Persons Act*, vendar je želela prejeti več informacij tudi o italijanskem načrtu, po katerem naj bi se begunci iz Jugoslaviji odstopljenega ozemlja nastanili na Sardiniji, ter o splošni naklonjenosti italijanske vlade, da se Trst vključi v njene mednarodne migracijske sporazume in načrte.

Prebivalstvo cone je od leta 1936 naraslo od približno 275.000 na ocenjeno število 310.000, kar je predvsem posledica dotoka v Trst Italijanov, ki [...] so prebivali na Jugoslaviji odstopljenem ozemlju. To dodatno prebivalstvo je eden od glavnih vzrokov brezposelnosti v Coni in velikega dela deficita bilance ZVU. Če ne bo mogoče preseliti drugam vsaj dela prebivalstva Cone, bo nastal permanenten ekonomski problem, ki se bo zaostрил ob prenehanju ERP.

ZVU je mnenja, da ne gre zanemariti nobene priložnosti za zmanjšanje števila presežnega prebivalstva Cone s pomočjo načrtnega izseljevanja. ZVU je tudi mnenja, da bi bilo treba izkoristiti razne migracijske projekte na mednarodni ravni in tako zagotoviti primerne emigracijske kvote za Cono. [...]

ZVU [...] se želi prepričati o namerah italijanske vlade oziroma do katere mere je pripravljena podpreti emigracijo s tržaškega območja. Zaveda se, da ima vprašanje, ali naj se ta Cona vključi v emigracijske sheme, z vidika italijanske vlade lahko določene politične implikacije, vendar meni, da je pred katerokoli slabostjo nujno treba dajati večjo težo prednostim, ki jih prinaša zmanjšanje prebivalstva Cone na raven, ki bi bila sorazmerna z zmožnostjo njenega gospodarstva. Poleg tega je malo verjetno, da bi se skalil etnični značaj Cone, ker bo vsaka emigracijska shema vključevala vse elemente prebivalstva.⁵⁶

Zavezniška uprava je torej vztrajno zagovarjala nujnost, da se udejanji aktivna emigracijska politika, ki se ji je zdela bistvena za zagotovitev ekonomskih perspektiv mesta, pokazala pa je tudi, da pozna razlog italijanskega upiranja temu predlogu: skrb za etnično ravnotežje v mestu.

Medtem se je znotraj italijanske vlade izoblikovala nova zamisel. Da je bil italijanski namen že začrtan, nam potrjuje predlog italijanskega diplomatskega

56 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 570, fasc. VII/20, »Office of the Military Governor, Emigration from the British/U.S. Zone F.T.T., to the Italian Mission Trieste, P. D. Miller, Colonel, Senior Staff Officer«, 7. oktober 1950.

predstavnik v Trstu ob posredovanju omenjene zavezniške prošnje po sodelovanju na področju emigracijskih programov, naj zunanjemu ministru v Rimu odgovori, da mora »vsaka shema za ponovno emigracijo oseb, ki so se v Cono priselile po koncu vojne«, predvidevati predvsem odstranitev tistih beguncev, ki predstavljajo »finančno breme« in povzročajo »politično zaskrbljenost«. Kateri begunci so vzbujali italijansko zaskrbljenost, je jasno razvidno iz dejstva, da je na ta dopis glavni tajnik zunanjega ministrstva lastnoročno zabeležil: »Zakaj pa ne? Po možnosti jim dobavimo Slované,« k čemur je zunanji minister Sforza, ki je sicer podpiral emigracijo za delo, dodal svoj »odobravam«. ⁵⁷ To je bila odslej vodilna linija italijanske migracijske politike v Trstu, vzporedna s prizadevanji za vpis v matične knjige in za nastanitev »beguncev iz Julijske krajine«. Politika do »tujih beguncev« je bila pravzaprav že od začetka zamišljena v funkciji tega cilja.

Vsekakor je bila Direkcija za migracije zunanjega ministrstva zaprosena, naj poroča »o možnostih, v praksi, da bi se upošteval predlog« ZVU. ⁵⁸ Ob prevladujoči usmeritvi, sloneči na politično-nacionalnih motivih, so v manj politično pogojenih vladnih organih namreč še vedno dajali pozornost tudi ekonomskim vidikom zadeve. Ko je na primer septembra IRO zaprosila italijansko vlado, naj begunce IRO v Trstu obravnava, kot da bi bili v Italiji, in naj torej prevzame stroške njihovega prevoza do kraja vkrcanja na poti v emigracijo, ki je potekalo v glavnem iz italijanskih pristanišč, so predstavniki Skupine za transport (ital. *Gruppo studi trasporti*) izražali predvsem zaskrbljenost zaradi finančne plati in zahtevali zagotovila, da se bodo v prihodnje taki prevozi zmanjšali na minimum. Obenem pa so zaprosili, naj IRO posreduje aktualne podatke o številu upravičenih »tujih beguncev«, prisotnih v Trstu, in predračun stroškov za njihov prevoz. ⁵⁹

Prioritete enih in drugih se na podlagi povedanega zdijo precej jasno razvidne. Na italijanski strani je prevladujoči interes zadeval etnično strukturo prebivalstva in Italijansko predstavništvo v Trstu se je še posebej zavzemalo za to prioriteto. To je mogoče ugotoviti v skorajda vseh primerih. Ko je, na primer, oktobra 1950 ZVU obvestila italijanskega diplomatskega predstavnika, da ima v programu gradnjo stanovanj za lastno osebje, tako da bi se stavbe, ki

57 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 570, fasc. VII/20, »Rappresentanza Italiana Trieste, Emigrazione dalla Zona anglo-americana del Tlt, al Ministero degli affari esteri«, R. Di Carrobbio, 9. oktober 1950, z rokopisnimi beležkami in v priloženi transkripciji. Junija 1947 je na konferenci za ERP italijanski zunanji minister Sforza predlagal ustanovitev skupine za preučevanje delovnih migracij. Glej: Besana, »Accordi internazionali«, 15.

58 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 570, fasc. VII/20, »D. G. Affari Politici Ufficio IV°, Emigrazione dalla Zona anglo-americana del Tlt, Appunto per la Dir. Gen. dell'emigrazione«.

59 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Italia, šk. 513, fasc. VII/18. Mešani komite IRO (IRO in italijanska vlada), sestanek skupine za transport, 13. september. 1950.

so jih zasedali vojaki in njihove družine, sprostile v korist zakonitih lastnikov in za civilno rabo, je Italijansko predstavništvo v Trstu predlagalo zunanjemu ministrstvu, naj zaprosi, da se pri dodeljevanju izpraznjenih nepremičnin – vsaj tistih za trgovsko rabo – »daje prednost beguncem iz Istre in iz cone B zato, da se omili njihov bridki položaj in olajša njihova nastanitev ter se s tem dopolnjujejo načrti, ki so bili na drugem mestu namensko predvideni zanje«. ⁶⁰ Naslednji mesec je z Ukazom št. 219, ki ga je izdala ZVU, končno prišlo do na italijanski strani dolgo zaželenega ponovnega odprtja vpisov v sezname stalnega prebivalstva, po katerem so se priseljenci po enem letu od prihoda v Trst lahko vpisali med prebivalce s stalnim bivališčem. Italijanski predstavnik v Trstu ga je pokomentiral s trditvijo, da ni »dvoma, da se bodo s tem okoristili mnogi tujci in predvsem Slovani, toda v neskončno večji meri se bodo okoristili Italijani, tako da se bo etnično sorazmerje tega prebivalstva spremenilo nam v prid, pa čeprav v omejeni meri (približno 10.000 na novo vpisanih Italijanov proti 3.000 Slovanom)«. ⁶¹

Na strani ZVU pa je prevladovala zaskrbljenost zaradi povezanosti med priseljevanjem in ekonomskim stanjem. Tako interpretacijo potrjujejo tudi uvodne besede zajetne študije o gibanju prebivalstva v coni A STO, ki jo je aprila 1951 uredil Statistični urad zavezniške uprave:

Na tem območju, v coni A STO, ki je bila v novejšem času pod nadzorom štirih vlad, je emigracija potrebna kot del reševanja ekonomskega ravnotežja. Vendar tega ni povzročil naravni prirastek prebivalstva, temveč dotok italijanskih državljanov in drugih, ki so tukaj poiskali zatočišče, potem ko so v krajih njihovega prvotnega stalnega bivališča prišle na oblast njim neljube vlade.

Čeprav je v tej Coni mnogo takih, ki želijo emigrirati v druge države, in je v zadnjih mesecih odpotovalo precejšnje število ljudi, so odhod številnih družin preprečili standardi in pogoji, ki jih zahtevajo države, pripravljene na sprejemanje izseljencev. ⁶²

Čeprav se je v tej zavezniški statistični študiji uvodoma ugotavljalo, da tudi v Italiji ni bilo ravnotežja med prebivalstvom in gospodarskimi viri, se je v primeru Trsta izvor problema pripisoval priseljevanju. Vendar je pri italijanski vladi bolj

60 ASMAE, *Affari Politici*, 1946–1950, Italia 1950, šk. 246, fasc. 3, »MAE, D. G. Affari economici, Programma edilizio di emergenza – Trieste, al Ministero del tesoro, Presidenza del consiglio Ufficio zone di confine, Mae D.G. Affari politici IV°«, 18. november 1950. To vprašanje je bilo uvrščeno tudi na dnevni red seje »Medresorskega odbora za koordiniranje italijanske ekonomije in tržaške ekonomije«.

61 ASMAE, *Affari Politici*, 1946–1950, Italia 1950, šk. 246, fasc. 1, »Rappresentanza Italiana Trieste, Situazione nel Tlt, al Ministero degli affari esteri«, R. Di Carrobbio, 15. februar 1951.

62 UNHCRA, *OHCRDC*, AMG, Natural Movement Immigration Emigration [...], 1, 72.

kot celovit pristop k vprašanju ekonomskodemografskega ravnotežja v tržaškem primeru prevladovala skrb za etničnodemografsko ravnotežje, pozornost pa je bila vztrajno usmerjena na »tuje begunce«. Proti koncu leta 1951 je Zunanje ministrstvo od Urada za begunce zavezniške uprave dobilo zagotovilo, da bo mesečno pošiljalo podatke o odhodih beguncev iz Trsta, kar dodatno dokazuje zanimanje za spremljanje razmer in za stalno obveščeno o pretoku beguncev. Deloma morda zaradi te vztrajnosti, a tudi zaradi nadaljnega priseljevanja in posledične gneče v taboriščih, je zavezniška uprava vsaj delno usvojila italijanško zaskrbljenost:

Odnos zavezniške vojaške oblasti do pojava pritoka tujih beguncev se je končno, tako zgleđa, usmeril v restriktivnost. ZVU naj bi namreč odločila, da bo onemogočila pritek v cono osebam brez predpisanih dokumentov z ustreznimi vizumi britanskih ali ameriških konzularnih oblasti v Jugoslaviji.⁶³

IDENTITETA IN PRIORITETE MIGRACIJSKIH POLITIK V TRSTU OD LETA 1952 DO KONČNEGA RAZPLETA

Na osnovi povedanega je na tej točki mogoče dokaj jasno začrtati usmeritve in različne prioritete raznih akterjev. ZVU je menila, da mora predvsem zastopati interese lokalnega prebivalstva, svoje predloge o migracijski politiki pa je utemeljevala z argumenti socialne in ekonomske narave. Po kriterijih in usmeritvah, ki jih je oblikovala zavezniška uprava, je emigracija predstavljala vzvod, s katerim se je izravnavala neuravnoteženost med povpraševanjem in ponudbo na trgu dela, kar je bilo popolnoma skladno s tedaj prevladujočimi usmeritvami v Evropi in tudi v Italiji. Zavzemala se je za aktivno migracijsko politiko z vključevanjem tržaškega območja v mednarodne emigracijske programe in stalno poudarjala nujnost, da se v coni A STO pospeši predvsem emigracija priseljencev iz Jugoslaviji odstopljenega ozemlja, ker so ti negativno vplivali na brezposelnost, pozneje pa je predlagala emigracijo tudi za lokalno prebivalstvo.

Prvi predlog je pri italijanski vladi naletel na odklonilen odnos, predlog o morebitni emigraciji Tržačanov pa, kakor se zdi, ni sprožil reakcije, kar je zgovorno že samo po sebi. V Trstu je bila vodilna usmeritev italijanske migracijske politike dovzetna predvsem za argumente narodnostne narave, zastavljala si je nalogo pospeševanja naselitve »italijanskih beguncev« z odstopljenega ozemlja s ciljem okrepiti italijanski značaj mesta. Tej prioriteti so bili pripravljeni žrtvovati druge vidike, zlasti ekonomske in socialne, tako na račun mestnega socialno-

63 ZVU je krila tudi stroške za tuje begunce. Glej: ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Trst, šk. 570, fasc. VII/20, »Rappresentanza Italiana Trieste, Situazione profughi nella Zona A di Trieste [...]«, 28. november 1951.

ekonomskega tkiva kakor želja in koristi samih »beguncev iz Julijske krajine«. Odpovedali so se torej podpiranju migracijske politike, kakršno so izvajali na lastnem ozemlju Republike Italije, ki bi utegnila olajšati obstoječo neravnotežje med prebivalstvom in gospodarskimi viri.

Zanimivo je tudi to, da so italijanske begunske organizacije, pa čeprav deloma nejevoljno, podpirale emigracijo »beguncev iz Julijske krajine«. Kar zadeva italijansko agencijo IRO, pa je mogoče trditi, da je bila v primerjavi s centralnimi uradi organizacije v Ženevi, kjer so se zavzemali za doslednejšo interpretacijo statuta, bližja interesu oseb, ki so želele emigrirati, in da je bila pripravljena v ta namen tudi prestopiti meje statuta IRO.

Ko se je dejavnost IRO bližala koncu, je bilo v coni A STO zabeleženo nenadno povečanje števila odhodov beguncev (Graf 5). Povzročili so ga »begunci iz Julijske krajine«, ki so končno odpotovali, povezati pa ga je mogoče tudi z obnovljenim italijanskim zanimanjem za emigracijo »tujcev«. Zadnje vkrcanje beguncev IRO iz STO v kakem italijanskem pristanišču se je zgodilo 2. februarja 1952 v Genovi ob odhodu ladje »Castelbianco«.⁶⁴

Ko je po IRO začela delovati organizacija *Provisional Intergovernmental Committee for the Movement of Migrants from Europe* (PICMME, kasneje ICEM), je ZVU z njo takoj navezala stik za razpravo o programu emigracije iz cone A STO. Že pred koncem februarja 1952 so sklenili, da se v Trstu ustanovi Liaison Office, ki naj bi prevzel del operativnih odgovornosti za zagon in udejanjenje emigracije iz Trsta. ZVU je izjavila, da je pripravljena finančno sodelovati v emigracijskih projektih. Predvideno je bilo, da se bo prva selekcija izseljencev za Avstralijo začela že marca.⁶⁵ Za leto 1952 je bilo predvideno število emigrantov »vsaj 3.300 oseb«, večinoma »tujih beguncev ali beguncev italijanskega rodu«. Omenjalo se je tudi, in sicer prvič (kolikor nam je uspelo izslediti) na tako ekspliciten način, da bi tudi »določeno število tržaških prebivalcev utegnilo biti vključeno v te migracijske načrte«.⁶⁶

Tedaj je prišlo do sprememb v upravnem sistemu cone A STO, saj je po Londonskem sporazumu iz maja 1952 Italija dobila pravico, da določi funkcionarje, ki bodo zasedli vrsto pomembnih vodilnih položajev v upravni strukturi ZVU, posebno na ekonomskem, finančnem in socialnem področju ter na področju javnih del in notranjih zadev. Imenovanja so začela veljati septembra istega

64 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Trst, šk. 570, fasc. VII/20, »Mae, D. G. Affari Politici, Servizio stranieri, Appunto per l'ufficio contabile«, 11. februar 1952.

65 IOMLHS, *PICMME*, Second Session, February 1952, PIC/25/Rev. 2, 7.

66 IOMLHS, *PICMME*, Second Session, February 1952, PIC/26, 11.

leta.⁶⁷ Tovrstni načrti so sicer obstajali že nekaj let in je v njih mogoče videti predhodnike ureditve, ki se je uveljavila leta 1952: tako je na primer januarja 1950 italijanski diplomatski predstavnik v Trstu A. Castellani poslal v Rim svoje »Morebitne predloge za reformo organiziranosti ZVU«, v katerih je priporočal, »da bi bilo treba vztrajati pri tem, naj v čim večji meri uradom predstojijo *redno zaposleni* italijanski uradniki [...] ki bi jih predlagale italijanske administracije in jih potrjevala ZVU [kar] bi določeno število dejavnosti dejansko preneslo v italijanske roke, seveda vselej pod nadzorom ZVU«. ⁶⁸

S povečano vlogo italijanske vlade pri upravljanju cone A je treba verjetno povezati obnove prizadevanj, da se načne vprašanje »tujih beguncev«, do česar je prišlo kmalu po majskem sporazumu in še pred septembrskimi imenovanji. Poleti 1952 je namreč na prošnjo italijanskih vladnih organov CLN za Istro pripravil in predstavil »podrobno spomenico o naselitvi beguncev iz Julijske krajine v Trstu«. Poleg nujnosti, da se nadaljuje program gradnje dokončnih stanovanj, je CLN podčrtal nujnost, da se beguncem brez strehe nad glavo dodelijo zasilna bivališča: »[S] to drugo rešitvijo je povezano vprašanje odseljevanja tujih beguncev iz Trsta. Ti zasedajo več kot 4.000 prostorov, ki bi sicer lahko bili (v nujnih primerih) namenjeni ‚beguncem iz Julijske krajine‘«. Zadevi so v Italiji dajali precejšen pomen, saj so se z vprašanjem premestitve »tujih beguncev« oziroma »balkanskih beguncev« (kot so jih večkrat označevali) iz Trsta ukvarjala predsedstvo vlade ter zunanje in notranje ministrstvo. ⁶⁹

Upoštevač primernost, da se iz Trsta premestijo tam nameščeni tuji begunci, posledično pa predvsem možnost, da se v prostore, ki jih le-ti zdaj zasedajo, vseli dovršen del julijskih beguncev, so predstavniki Notranjega ministrstva izrazili svojo pripravljenost, da sporazumno z vojaškimi oblastmi preučijo možnosti za sprejem omenjenih tujih beguncev v taborišča na ozemlju Republike. V ta namen se bo Zunanje ministrstvo pozanimalo v Trstu (Politični svetovalec) o podrobnejših podatkih glede (točnega) števila teh beguncev, njihove trenutne preživnine in vseh možnih informacij o vsakem posamezniku. ⁷⁰

67 O tem je več avtorjev in ocen; za seznam omenjenih funkcij oz. položajev glej: Volk, *Istra v Trstu*.

68 ASMAE, *Affari Politici*, 1946–1950, Italia 1950, šk. 246, fasc. 1, 23. januar 1950. O kadrovski sestavi in organiziranosti ZVU ter vlogi italijanskih uradnikov v njej glej: Monica Rebeschini, »Organizacijske sheme in kariere v ZVU«, v: *Dopoguerra di confine / Povojni čas ob meji*, ur. Tullia Catalan idr. (Trst: Irsml FVG, Università di Trieste, Regione autonoma FVG, 2007).

69 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Trst, šk. 570, fasc. VII/20, »Presidenza del Consiglio dei Ministri, Ufficio per le Zone di Confine, Appunto, Sistemazioni alloggiative dei profughi giuliani in Trieste«, 4. september 1952.

70 ASMAE, *Affari Politici*, 1950–1957, Trst, šk. 570, fasc. VII/20, »Trasferimento dei profughi stranieri da Trieste«, sestanek na Ministrstvu za zunanje zadeve (Generalna direkcija za po-

Na četrtem zasedanju PICMME oktobra 1952 je italijanska delegacija predstavila osnutek resolucije o beguncih v Trstu, ki je bila z neznatnimi popravki dejansko sprejeta. Resolucija je posebno zadevala tako imenovane težavne primere (angl. *Hard Core Cases*), to je begunce, ki zaradi starosti ali zdravstvenega stanja niso mogli biti uvrščeni v nobenega od rednih mednarodnih emigracijskih programov. Težava je bila tudi v tem, da so te osebe v mnogih primerih preprečevale emigracijo celotni svoji družini, zato je bilo treba najti rešitev za njihovo preselitev v evropske države, da bi se nato lahko »številne begunske družine izselile preko oceana«. Z »Resolucijo št. 43 o beguncih iz Trsta« je PICMME naprošal svojega direktorja, naj stopi v stik z Visokim komisariatom Združenih narodov za begunce, z vladami evropskih držav in z agencijami mednarodnih prostovoljcev z namenom, da se »omogoči ponovna nastanitev težavnih primerov v vseh državah, ki so jih pripravljene sprejeti, in se določi prekoceanska emigracija za čim večje število v Trstu prisotnih begunskih družin«. ⁷¹ Za naslednje leto (1953) je bila predvidena izselitev 4.300 oseb. ⁷²

Kot poroča Edgar H. S. Chandler, direktor operacij na terenu za dobrodelno ustanovo *World Council of Churches*, ki je delovala v Trstu, se je italijanski zunanji minister v poskusu, da bi pridobil azil za težavne primere, dejansko aktiviral za implementacijo resolucije št. 43 z vzpostavljanjem stikov z drugimi zahodnoevropskimi vladami. Situacija je bila objektivno težka glede na to, da »v zadnjih desetih mesecih ni bilo v Trstu nobene misije za množično migracijo«. ⁷³ V tržaških taboriščih je bilo namreč ob koncu leta 1952 še vedno nastanjenih okoli 4.000 beguncev, njihovo število pa je od leta 1950 ostajalo bolj ali manj konstantno. V omenjenem poročilu so Grki opredeljeni kot poseben problem, ker so »komunisti in zato nesprejemljivi kot migranti«, medtem ko je bila usmeritev Bolgarov ravno nasprotna, saj »se z vso silo upirajo vsakemu poskusu ponovne naselitve, ker čakajo, da bi se prostovoljno prijavi v *Mednarodno brigado NATO*«.

litične zadeve – služba za tujce), 3 september 1952. Politični svetovalec, ki je tu omenjan, je po vsej verjetnosti Diego De Castro, ki je bil imenovan za italijanskega političnega svetovalca pri ZVU na podlagi londonskih dogovorov iz maja 1952. Prim. Volk, *Istra v Trstu*, 114, 173; Rebeschini, »Organizacijske sheme«.

71 IOMLHS, PICMME, Fourth Session, October 1952, PIC/97/Rev. 2, »Fourth Session, Resolution No. 43, Resolution on refugees from Trieste (Adopted at the 39th Meeting, 21 October 1952)«.

72 IOMLHS, PICMME, Fourth Session, October 1952, PIC/71/Add. 1, »Revision of estimated programme 1953«.

73 IOMLHS, RE, file H/2/2/2, »Trieste and Solution of Its Hardcore Refugee Problem, Dr. Edgar H.S. Chandler, Director, Field Operations, WCC, to Miss Marjorie Bradford, Liaison, Voluntary Societies, ICEM«, 9. december 1952.

Nove pobude za izseljevanje so spodbudile večjo koordinacijo med ustanovami, ki so se ukvarjale z begunci. V Trstu je imel ICEM svoj Liaison Office.⁷⁴ Za ureditev neurejenih razmer so pripravljali Central Registration File, saj se je dotlej begunec lahko obrnil na štiri različne dobrodelne organizacije za nastanitev beguncev in skušal pri vsaki od njih pridobiti kako prednost (v izvorniku se uporablja izraz *to shop around*). Številni so bili težavni primeri posameznikov, ki zaradi invalidnosti ali najrazličnejših obolenj niso imeli možnosti pristopa k normalnim programom emigracije (v nekaterih primerih je bilo dovolj, da je oseba v preteklosti prebolela tuberkulozo). Potem ko so v letih pred tem prišli v Trst iz in preko Jugoslavije v množičnih valovih, so tu ostali, ker niso dobili priložnosti za preselitev, medtem pa je njihovo število naraslo zaradi promiskuitete in prenatrpanosti, ki je dalj časa vladala v sprejemnih strukturah. Kasnejše dejavnosti IRO, ZVU in dobrodelnih agencij za ponovno naselitev so znatno olajšale nevzdržno brezizhodnost na tem področju, najprej z uravnoteževanjem dotoka in, ko se je ta umiril, z zmanjšanjem števila beguncev. Kljub pomanjkanju sredstev pri IRO »so združeni učinki naporov ZVU in agencij ter velikodušni odgovor evropskih držav na prošnje za nujno pomoč uspeli zagotoviti ponovno naselitev in stalno pomoč v mnogih težavnih primerih«. Rešitev težavnih primerov je bila tako v interesu oblasti kot samih dobrodelnih agencij, kajti če bi se mogli rešiti tega bremena, bi lahko svoje napore in sredstva vlagali v reševanje novejših potreb.⁷⁵ Iz Chandlerjeve rekonstrukcije precej jasno izhaja odsotnost italijanske vlade med akterji ponovne naselitve tujih beguncev v času IRO, potrjuje pa se odločnejše italijansko prizadevanje od leta 1952 dalje. V zvezi z vprašanjem »balkanskih beguncev« je torej precej razvidno, da je italijanska stran realen problem instrumentalizirala in uporabila kot orodje za doseganje svojih ciljev (glej sestavo beguncev v tržaških zbirnih centrih, Graf 4).

Aprila 1953 je Italiji uspelo prepričati ICEM, da je situacija beguncev v Trstu »posebnega pomena za Zahodno Evropo«. V svojih zapisnikih je ICEM trdil, da je »ponovno naselitev beguncev iz Trsta vedno imel za eno svojih pomembnih nalog« in da si je »vztrajno prizadeval najti zanje zadovoljive priložnosti onkraj oceana«. Po »Resoluciji št. 43 o beguncih iz Trsta« so vlade Francije, Združenega kraljestva in Združenih držav Amerike zagotovile poseben sklad (*Trust Fund*) v višini milijona dolarjev v lirah za »olajšanje in po možnosti rešitev« vprašanja beguncev v Trstu, kar je toplo podprla italijanska vlada, saj je bilo njeno zaveznanje za begunce »dobro znano«. V zvezi z uporabo in upravljanjem sklada

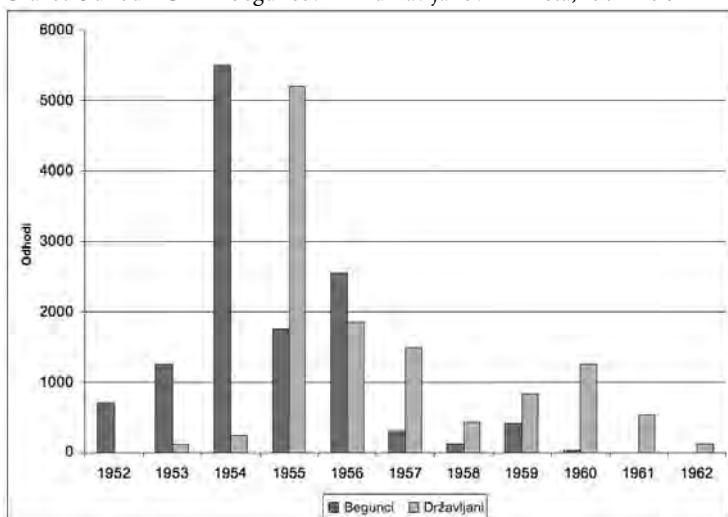
74 IOMLHS, RE, file H/2/2/2, »ICEM, Trieste Liaison Office, Australian Mass Program in Trieste«, 16. oktober 1953.

75 IOMLHS, RE, file H/2/2/2, »A Project to resettle refugees from Trieste barred from normal resettlement opportunities, Headquarters – Migration Committee«, 17. december 1952.

je prišlo do posvetov z glavnimi dobrotelnimi agencijami, z ZVU in Visokim komisarjem Združenih narodov za begunce, na podlagi katerih so sklenili, da se bo uporabljal za pomoč beguncem, ki so je bili potrebni zaradi starosti ali zdravstvenega stanja, ter za pospeševanje emigracije beguncev, katerih ponovna naselitev se je po normalnih migracijskih programih izkazala za težavno.⁷⁶

O namenu, ki ga je ZVU izrazila leta 1952 v zvezi z emigracijo tržaškega prebivalstva, pa je bilo spet govora oktobra 1953, ko je ICEM poudarjal, da v Trstu poteka dvojni program: na eni strani akcija za »zagotovitev vključitve beguncev in drugih prebivalcev Svobodnega ozemlja, s potrebnimi poklicnimi kvalifikacijami, v programe množične emigracije«, na drugi strani pa je bil Trust Fund upravljan z namenom omogočanja priložnosti za ponovno naselitev beguncev iz taborišč ZVU, kar je priporočala Italija.⁷⁷

Graf 5. Odhodi ICEM »beguncev« in »državljanov« iz Trsta, 1952–1962

Vir: Panjek, *Tržaška obnova*, 120.

Razpored odhodov ICEM, ki je razlikoval med dvema vrstama izseljencev – *refugees* (begunci) in *nationals* (državljanji, vključno z optanti)⁷⁸ – odlikava ta

76 IOMLHS, ICEM, Fifth Session, April 1953, MC/9/Rev. 1, 10, 23–24.

77 IOMLHS, ICEM, Sixth Session, October 1953, MC/33, 5.

78 »Ne da bi se spuščali v podrobnosti, je znano, da je ICEM preselil številne *Venezia Giuliani*, ker pa so ti optirali za italijansko državljanstvo in potovali z italijanskimi dokumenti, jih je težko razločiti od ostalih«. Glej: IOMLHS, *Statistics, Movemets yearly 1952–1958*, file H/4/2, dok. 6/1/GEN, P. C. Jarrell, *Office of Operations ICEM*, 25. junij 1953, konzulu ZDA v Ženevi.

»dvojni program«. Najprej so se soočili z izrednim stanjem beguncev, ki so bili že dalj časa zaustavljeni v tržaških zbirnih taboriščih. To stanje se je razrešilo v obdobju 1953–1956, toda do glavnine odhodov je prišlo že leta 1954, v zadnjem letu obstoja STO.⁷⁹ »Državljeni« so večinoma odšli za njimi, v obdobju 1955–1960, a največ izselitev je bilo že leta 1955, takoj po vrnitvi Trsta k Italiji (Graf 5). V obeh primerih je torej največje število izselitev sovpadalo z leti tranzicije med ZVU in italijansko vlado (1954–1956). To so bila tri leta močne emigracije, v katerih je v mestu na površje privrelo povpraševanje po emigraciji, a se je obenem izpolnila migracijska politika, ki je bila začrtana in zastavljena v prejšnjih letih.

Daleč najpogostejša destinacija je bila Avstralija, s precejšnjim zaostankom so ji sledile ZDA, Kanada in Brazilija.⁸⁰ Opazne so precejšnje razlike med destinacijami »beguncev« in »državljanov«. V evropske države so bili na primer namenjeni izključno »begunci«, med temi pa so prevladovali »težavni primeri«, za katere se je tako našla rešitev v sklopu *US Escapee Programme*. Avstralija je v obdobju 1952–1962 predstavljala skoraj izključno destinacijo za izseljence kategorije »državljeni«, tako da je število teh, ki so se preselili v druge države, zanemarljivo. Destinacije »beguncev« so bile enakomerneje razporejene med (po vrstnem redu) Avstralijo, Severno Ameriko (ZDA in Kanada) ter Južno Ameriko. V skupni sliki je treba vsekakor opozoriti na absolutno prevlado čezoceanske emigracije, ki je bila močno osredotočena na Avstralijo in ZDA. Vloga posameznih destinacij izseljencev z ICEM iz Trsta se precej razlikuje od tiste, ki so jo odigrale pri izseljevanju iz Italije, kjer so bile destinacije enakomerneje razporejene med evropskimi in čezoceanskimi državami. Tudi pri sami čezoceanski emigraciji je iz odločne prevlade Avstralije v tržaškem primeru razvidna razlika v primerjavi z Italijo, kjer so bili čezoceanski izselitveni tokovi usmerjeni

Za razne podatke, vendar le o izseljenih »državljanih«, glej: Francesco Fait, *L'emigrazione giuliana in Australia (1954–1961)* (Videm: ERMI, 1999).

79 Na splošno je leta 1954 ICEM presegel svoje cilje s tem, da je za skoraj 40 % povečal število emigrantov glede na prejšnje leto. Glavna dejavnika tega porasta sta bila uspešnost programov za ponovno združitev družin in emigracija v Avstralijo na podlagi različnih dvostranskih sporazumov. Do največjega porasta je prišlo ravno v Trstu (+ 324 %), kjer je avstralska destinacija odigrala odločilno vlogo. Glej: IOMLHS, *ICEM*, Council, Second Session, April–May 1955, MC/128, 9, 13.

80 Znano je, da je imela Avstralija v petdesetih letih prejšnjega stoletja pomembno vlogo kot destinacija za izseljevanje iz Trsta. Glej: Claudio Donato in Pio Nodari, *L'emigrazione giuliana nel mondo: note introduttive*, *Quaderni Vanoni*, št. 3–4 (1995); Fait, »L'emigrazione giuliana«; Piero Purini, *Metamorfosi etniche: i cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914–1975* (Videm: KappaVu, 2010). Sicer je treba omeniti tudi to, da so ZDA finančno podprle preselitev in naselitev dela »beguncev« tudi v tretje države.

v Argentino, ZDA, Kanado, Avstralijo in Venezuelo, z bistveno manj izrazitimi razlikami med ciljnimi državami. Obratno velja za izseljevanje »beguncev«, kjer se tržaška slika bolj približuje italijanski, tako po razmerju med evropskimi in neevropskimi destinacijami kakor tudi po vlogi posameznih ciljnih držav.⁸¹

ZAKLJUČEK

V luči navedenega je mogoče utemeljeno zaključiti, da izselitev »tujih« in še posebej »balkanskih« (to je jugoslovanskih) beguncev iz tržaških taborišč ni imela prednosti toliko zaradi zavzemanja za interese Zahoda in zaradi resnosti humanitarne situacije, ampak bolj zaradi lastne skrbi za tržaško etnično ravnotežje in s tem povezane zagotovitve prostih sprejemnih kapacitet v pričakovanju novega, predvidljivega vala priseljencev iz cone B STO po njenem dokončnem prehodu pod jugoslovansko oblast, do katerega je nato tudi dejansko prišlo.

Drugi del programa, ki je zadeval istrske »begunce in druge prebivalce Svobodnega ozemlja« in ki za italijansko vlado ni bil prednosten, pa je bil uresničen šele potem, ko je Trst prešel pod italijansko oblast. Dve tretjini »državljanov«, ki so se izselili z ICEM v prvem velikem valu v obdobju 1955–1956, so sestavljali rojeni Tržačani (67,5 %): polovica jih je bilo specializiranih delavcev, drugo polovico pa je sestavljala nekvalificirana delovna sila.⁸²

Po vrnitvi Trsta k Italiji je bilo očitno izdano neke vrste tiho soglasje k izseljevanju tržaškega lokalnega prebivalstva in – sicer v veliko manjši meri – tudi istrskih beguncev, morebiti zaradi tega, ker njihova izselitev tedaj ni več mogla vplivati na narodnostno podobo in politično prihodnost mesta. Ker ni bilo italijanskega pristanka, torej vse od časa, ko je še delovala IRO, do konca cone A STO ni bilo uporabljeno pomembno orodje za uravnavanje razmerja med prebivalstvom in razpoložljivimi viri, kakršna bi lahko bila migracijska politika, ki jo je predlagala ZVU in je temeljila na socialnih in ekonomskih preudarkih ter je bila naklonjena aktiviranju programov organizirane emigracije.

Tako ravnanje je verjetno prispevalo k širjenju percepcije, da se v Trstu odločilne izbire sprejemajo ob neupoštevanju interesov večjega dela lokalnega prebivalstva,⁸³ obenem pa je pripomoglo k ohranjanju socialnih in ekonomskih razmer, ki so med prebivalstvom utegnile spodbujati odločitev za izselitev. Na ta način je bil, skoraj *per absurdum*, dosežen nasprotni učinek, saj je odsotnost politike v prid organizirani emigraciji spodbudila izseljevanje, ki pa je do konca

81 Piero Bevilacqua, Andreina De Clementi in Emilio Franzina, ur., *Storia dell'emigrazione italiana 1* (Roma: Donzelli Editore, 2001).

82 Fait, »L'emigrazione giuliana«, 62–67, 126–127; prim. Cresciani, »Trieste goes to Australia«.

83 James C. Davis, »Zone A in the Early 1950s, as We Americans Knew It«, *Acta Histriae* 14, št. 1 (2006): 152.

ZVU ni bolj kot v okviru mednarodnih programov potekalo individualno in s tem tudi manj vidno. Močan izselitveni val v letih, ki so neposredno sledila prehodu pod italijansko oblast, je torej predstavljal tudi sprostitvev povpraševanja po emigraciji, nakopičenega v letih pred tem, ki se je lahko tako končno usmerilo v mednarodne migracijske programe. S tem je postalo tudi vidnejše in obenem opaznejše raziskovalcem, ki so temu obdobju namenili večjo pozornost. To pomeni, da odhod Američanov in Angležev ter njihove ZVU sam na sebi nikakor ni bil edini in tako odločilen dejavnik sprožanja izseljevanja iz Trsta v povojnem obdobju, kakor to velja po verjetno še vedno prevladujoči interpretacija.⁸⁴

Tržaška migracijska zgodba po drugi svetovni vojni, v kateri je bilo udeleženih veliko število Slovencev z obeh strani tedaj vzpostavljajoče se meje in nasploh prebivalcev današnjega slovenskega ozemlja,⁸⁵ jasno kaže na pomembno vlogo, ki jo lahko imajo kriteriji določanja upravičenosti do preseljevanja. Na zapletenem območju slovensko-italijanske meje so kategorije državljanstva, porekla, jezikovne pripadnosti in celo datuma prihoda močno vplivale na potek in ritem migracij. Obenem se je pokazalo, kako so lahko povsem enaki kriteriji in kategorije kot instrumenti migracijskega nadzora uporabljani za upravljanje migracij v skladu z interesi prosilcev za podporo pri selitvi in z družbeno-gospodarskimi problemi lokalnega okolja, ali pa tudi instrumentalizirani v okviru migracijskih politik, katerih agenda je drugačna, bodisi politično ali etnično-nacionalno obarvana. Ob tej zapleteni situaciji je treba upoštevati še en vidik, ki se ga tu nismo dotaknili, in sicer instrumentalizacijo identitete s strani večjezičnih prebivalcev narodnostno mešanega ozemlja, ki so slednjo lahko uporabili kot strategijo za pristop k programom mednarodne migracije.

84 Prim. Purini, *Metamorfosi etniche*.

85 Prim. Pavel Stranj, *Poskus ocenitve števila tržaških Slovencev, ki so se izselili v Avstralijo* (Trst: Slovenski raziskovalni inštitut, 1982); Aleksej Kalc, »'Semo stadi sai contenti de sentir le vostre vosi.' Emigrazione e comunicazione: il caso di una famiglia triestina emigrata in Australia«, *Qualestoria* 35, št. 1 (2007): 31.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Archives Nationales (AN), Pariz

AJ 43 (AN, AJ 43)

Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Rim

Affari Politici (ASMAE, Affari politici)

International Organization for Migration, Library & History Section (IOMLHS), Ženeva

Refugees Europe – Countries – Trieste (IOMLHS, RE)

Intergovernmental Committee for European Migration (IOMLHS, ICEM)

Provisional Intergovernmental Committee for the Movement of Migrants from Europe (IOMLHS, PICMME)

United Nations High Commissioner for Refugees Archives (UNHCRA), Ženeva

Office of the High Commissioner for Refugees Documentation Centre (UNHCRA, OHCRC)

Literatura

Ballinger, Pamela. *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton: Princeton University Press, 2002.

Ballinger, Pamela. »Opting for identity«. *Acta Histriae* 14, št. 1 (2006): 115–140.

Bednarz, Furio. »Crisi economica e governo della società«. V: *Anche l'uomo doveva essere di ferro. Classe e movimento operaio a Trieste nel secondo dopoguerra*, ur. Luigi Ganapini, 281–322. Torino: Franco Angeli, 1986.

Besana, Claudio. »Accordi internazionali ed emigrazione della mano d'opera italiana tra ricostruzione e sviluppo«. V: *Il lavoro come fattore produttivo e come*

- risorsa nella storia economica italiana*, ur. Sergio Zaninelli in Mario Taccolini, 3–17. Milano: Edizioni Vita e Pensiero, 2001.
- Bevilacqua, Piero, Andreina De Clementi in Emilio Franzina, ur. *Storia dell'emigrazione italiana 1*. Roma: Donzelli Editore, 2001.
- Cresciani, Gianfranco, ur. *Giuliano dalmati in Australia: Contributi e testimonianze per una storia*. Trst: Associazione Giuliani nel mondo, 1999.
- Cresciani, Gianfranco. *Trieste Goes to Australia*. Lindfield: Padana Press, 2011.
- Davis, James C. »Zone A in the Early 1950s, as We Americans Knew It«. *Acta Histriae* 14, št. 1 (2006): 141–154.
- Donato, Carlo in Pio Nodari. *L'emigrazione giuliana nel mondo: note introduttive. Quaderni Vanoni*, št. 3–4 (1995).
- Drnovšek, Marjan. *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija, 2010.
- Facchinetti, Viviana. *Storie fuori dalla storia: ricordi ed emozioni di emigrati giuliano-dalmati in Australia*. Trst: LINT, 2008.
- Fait, Francesco. *L'emigrazione giuliana in Australia (1954–1961)*. Videm: ERMI, 1999.
- Gombač, Jure. *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Jaklitsch, Helena. *Slovenski begunci v taboriščih v Italiji: 1945–1949*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Kalc, Aleksej. *Poti in usode: selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper, Trst: ZDPJ, ZRS, NŠK, 2002.
- Kalc, Aleksej. »Semo stadi sai contenti de sentir le vostre vosi'. Emigrazione e comunicazione: il caso di una famiglia triestina emigrata in Australia«. *Qualestoria* 35, št. 1 (2007): 14–35.
- Milharčič Hladnik, Mirjam in Jernej Mlekuž, ur. *Krila migracij: po meri življenjskih zgodb*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
- Nemec, Gloria. *Un paese perfetto. Storia e memoria di una comunità in esilio: Grisignana d'Istria 1930–1960*. Gorica: Libreria Editrice Goriziana, 1998.
- Panjek, Aleksander. *Ricostruire Trieste: politiche e pratiche migratorie nel secondo dopoguerra*. Trst: Edizioni Università di Trieste, 2006.
- Panjek, Aleksander. *Tržaška obnova: ekonomske in migracijske politike na Svobodnem tržaškem ozemlju*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2011.
- Pupo, Raoul. *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*. Milano: BUR, 2005.

Purini, Piero. *Metamorfosi etniche: i cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914–1975*. Videm: KappaVu, 2010.

Rebeschini, Monica. »Organizacijske sheme in kariere v ZVU«. V: *Dopoguerra di confine / Povojni čas ob meji*, ur. Tullia Catalan, Giulio Mellinato, Pio Nodari, Raoul Pupo in Marta Verginella, 137–158. Trst: Irsml FVG, Università di Trieste, Regione autonoma FVG, 2007.

Stranj, Pavel. *Poskus ocenitve števila tržaških Slovencev, ki so se izselili v Avstralijo*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut, 1982 (hrani OZE NŠK Trst).

Švent, Rozina. *Slovenski begunci v Avstriji, 1945–1950*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Troha, Nevenka. »Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, št. 1 (2000): 255–268.

Troha, Nevenka. »Odseljevanje in prebegi Slovencev z območja, ki je bilo z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 priključeno ljudski republiki Sloveniji«. V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 432–446. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.

Volk, Sandi. *Ezulski skrbniki: vloga in pomen begunskih organizacij ter urejanje vprašanja istrskih beguncev v Italiji v luči begunskega časopisja 1945–1963*. Koper: ZDJP, ZRS, 1999.

Volk, Sandi. *Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem*. Koper: UP ZRS, ZDJP, 2003.

ALBUM OBISKI IZSELJENCEV V DOMOVINI

Fotografije so iz arhiva Slovenske izseljenske matice (SIM). Avtorji fotografij in nekatere letnice so neznani.

Izlet izseljencev na Ohrid v Makedoniji leta 1951.

Izseljenci iz ZDA gredo iz Ljubljane na pot po Jugoslaviji.

Izseljenski piknik v Gorjušah pri Domžalah leta 1965.

Izseljenski piknik v Postojni.

Obisk Slovencev iz Clevelanda s potovalno agencijo Kollander leta 1957.

Obisk ameriških Slovencev v bolnici Franja.

Študenti SIM na predavanju o Louisu Adamiču.

SLOVENSKI IZSELJENCI IN TURISTIČNI OBISK NEKDANJE JUGOSLAVIJE S POUČENJEM NA POROČANJU REVIJE RODNA GRUDA

Petra Kavrečič, Miha Koderman

V prvi Jugoslaviji se je s problematiko izseljevanja in odnosi z jugoslovanskimi izseljenci po svetu ukvarjala posebna Izseljenska služba, ki je ob namenskem državnem aparatu vključevala tudi zasebne podporne, stanovske in druge organizacije. Na Slovenskem je v okviru tega sistema igrala vidno vlogo Rafaelova družba, ki je kot cerkvena podporna ustanova za varstvo katoliških izseljencev delovala že pred prvo svetovno vojno. V 1930ih letih je bila glavna nosilka socialnega, kulturnega in narodnega delovanja ter politike do slovenskih izseljencev.¹ Po drugi svetovni vojni je socialistična oblast sistem za upravljanje migracij in vzdrževanje odnosov z izseljenstvom obnovila. Za Rafaelovo družbo pa v njem ni bilo več prostora in je bila ukinjena.² Ponovno je bila obujena šele po razpadu Jugoslavije oziroma ob osamosvojitvi Slovenije.³

V Federativni ljudski republiki Jugoslaviji so prve organizacije, ki so zagotavljale podporo za izseljence, nastale v letu 1951. Osnovane so bile po republiškem ključu v vseh šestih federativnih republikah. Srbska izseljenska matica (srb. *Matica iseljenika Srbije*) je bila sicer ustanovljena že leta 1949, vendar je začela uradno delovati šele dve leti kasneje, skupaj s Hrvaško izseljensko matico (hrv. *Matica iseljenika Hrvatske*), Makedonsko izseljensko matico (mak. *Maticata na iseljenicite od Makedonija*) ter Slovensko izseljensko matico.⁴ Slovenska izseljenska matica

1 Darko Friš, *Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871–1924* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1995), 36–40; Marjan Drnovšek, *Slovenski izseljenci in Zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012).

2 Darko Friš, »Naši izseljenci na obisku v 'stari domovini' (1836–1941)«, v: *Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov*, ur. Franc Rozman in Žarko Lazarevič (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996), 170–171.

3 Petra Kavrečič in Miha Koderman, »Slovenski izseljenci in turistični obisk Dravske banovine s posebnim poudarkom na poročanju izseljeniškega vestnika«, *Annales. Series Historia et Sociologia* 24, št. 1 (2014): 77–94.

4 Matica iseljenika Srbije, pridobljeno 27. septembra 2020, <https://maticaiseljenikasrbije.wordpress.com/>; Hrvatska matica iseljenika, pridobljeno 27. septembra 2020, <https://matis.com/>.

je bila pravno organizirana kot društvo, ki je delovalo po takratnem zakonu o društvih, zborovanjih in drugih javnih shodih. Nekoliko kasneje sta se tem organizacijam pridružili še izseljenski matici Bosne in Hercegovine (1954) in Črne gore (1962), čeprav je bilo njuno delovanje v letih, ki so sledila, relativno skromno – Izseljenska matica Bosne in Hercegovine je obstajala zgolj formalno, saj ni imela niti zaposlenih niti svojega glasila, skrb za hrvaške in srbske izseljence iz te republike pa sta prevzeli Hrvaška in Srbska izseljenska matica.⁵

Socialistični sistem za odnose z jugoslovanskimi izseljenskimi skupnostmi po svetu je bil v namenih in tudi načinu delovanja nadaljevanje sistema, ki je nastal v času kraljevine. Ta si je s prevzemanjem skrbi za izseljence in izvajanjem suverenitete nad Jugoslovani po svetu (ne samo v smislu državljanstva, ampak tudi na podlagi etnične pripadnosti) prizadeval navezati diasporo na jugoslovansko državo in jo vključiti v konstrukcijo integrirane jugoslovanske nacije. Socialistična Jugoslavija je nadaljevala s konceptom transnacionalnega oziroma izventeritorialnega jugoslovanstva. Podobno kot v medvojnem obdobju so tudi po drugi svetovni vojni oblasti želele vzpostaviti pregled nad jugoslovanskimi narodnimi skupnostmi po svetu in skrbeti predvsem za »ohranjanje simpatije« do Jugoslavije med drugo generacijo »Jugoslovanov«, ki jim je grozila odtujitev.⁶ Pri tem so se posluževale predvsem kulturnih in ekonomskih povezovanj, ki so bile med izseljenci še posebno zaželeni (slednji so izražali potrebo po pošiljanju filmov, gostovanjih literarnih umetnikov, folklornih in glasbenih skupin ter pevskih zborov). Na ta način so želele vzpostaviti občutke pripadnosti med izseljenci in njihovimi potomci po svetu ter postopoma harmonizirati matično in izseljensko Jugoslavijo.⁷ Tovrsten pristop in delo jugoslovanskih izseljenskih organizacij sta omogočala tudi izvajanje nadzora nad posameznimi izseljenskimi skupnostmi, kar je bilo ključno za ločevanje naklonjene od sovražne diaspore in za mobilizacijo lojalnega izseljenstva za mednarodno promocijo nove Jugoslavije.

Izseljenske organizacije v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji so imele pomembno vlogo pri vzpostavljanju in ohranjanju stika z izseljenci, pri sodelo-

hr; Maticata na iselenicite od Makedonija, pridobljeno 10. oktobra 2020, <https://www.maticanaiselenici.com/licna-karta>; Janez Rogelj, »Petdeset let Slovenske izseljenske matice«, v: *Slovensko izseljenstvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, ur. Milica Trebše-Štolfa in Matjaž Klemenčič (Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 2001).

5 Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and State since the Late Nineteenth Century* (Lanham: Lexington Books, 2016), 277.

6 Ethan Larson, »The new 'old country'. The kingdom of Yugoslavia and the creation of a Yugoslav diaspora 1914–1951« (doktorska disertacija, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2020), 159.

7 Ulf Brunnbauer, »Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia«, *European History Quarterly* 42, št. 4 (2012): 610.

vanju na področju kulture, izobraževanja in gospodarstva, pa tudi pri pomoči povratnikom, ki so se želeli vrniti v nekdanjo domovino. Delovanju izseljenskih matic so bila v petdesetih letih dvajsetega stoletja sicer namenjena precej omejena finančna sredstva, prav tako v tem obdobju državno vodstvo njihovemu delovanju ni namenilo posebne pozornosti.⁸ Šele v 1960ih letih je izseljenstvo postalo pomembnejša politična tema, in takrat so se v delovanje intenzivneje vključili tudi predstavniki državne oblasti.

Izseljenske matice so kmalu po ustanovitvi pričele izdajati periodične publikacije, koordinirale so vsakoletna gostovanja glasbenih in kulturnih skupin med izseljenci, organizirale so umetniške razstave in likovne kolonije, pričele pa so tudi štipendirati izbrane potomce izseljencev, ki so prišli študirat na jugoslovanske univerze. Poleg tega so imele v prvih desetletjih po vojni tudi ključno vlogo pri organizaciji obiskov izseljencev v nekdanji domovini, kot je podrobneje predstavljeno v nadaljevanju. Ob tem je potrebno izpostaviti dejstvo, da so bile organizacije ustanovljene s podporo takratnega političnega sistema, ki je do leta 1991 zagotavljal njihovo delovanje in financiranje. To je pomembno zaznamovalo odnose med izseljenskimi maticami ter nekaterimi izseljenci in njihovimi organizacijami po svetu, saj so slednji ponekod označevali matice za »produkt tedanjega enostrankarskega režima«,⁹ zaradi česar so bile občasno razlog za delitev in spore v nekaterih izseljenskih skupnostih.¹⁰

Časovno obdobje ustanovitve izseljenskih organizacij v drugi Jugoslaviji ni bilo izbrano slučajno. Jugoslovansko državno vodstvo je želelo tudi s pomočjo teh organizacij ublažiti protijugoslovansko propagando, ki se je po sporu med Titom in Stalinom v letu 1948 vršila s strani nekaterih levo usmerjenih organizacij.¹¹ Vsaka matica je bila organizirana kot kulturna, in ne kot državna institucija, spadala je pod republiško izpostavo Socialistične zveze delovnega ljudstva. Status teh izseljenskih matic in njihova vključitev v Socialistično zvezo kaže na nizko stopnjo politične pozornosti, ki jo je vodstvo države v tistem času namenjalo izseljencem in izseljenstvu s strani vodstva države. Če je Kraljevina Jugoslavija »svoje izseljence« v večini naslavljala kot Jugoslovane in jih označevala s pojmom »deseta banovina,¹² saj je bil smoter migracijske politike »pritegniti jugoslovanske skupnosti po svetu v narodotvorni proces in jih v krepitvi ju-

8 Brunnbauer, *Globalizing*, 273.

9 Rogelj, »Petdeset let«, 50.

10 Miha Koderman, »Nazaj v domači kraj«: prostorske in turistične razsežnosti obiskovanja Slovenije s strani slovenskih izseljencev in njihovih potomcev iz Avstralije (Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015), 110.

11 Brunnbauer, *Globalizing*, 272.

12 Brunnbauer, »Emigration Policies«, 610.

goslovanstva ter vzpostavljaju integrirane jugoslovanske nacionalne države s transnacionalnimi razsežnostmi povezati z matično domovino«,¹³ je Socialistična Ljudska Republika Jugoslavija skrb za izseljence prenesla na posamezne republike. S tem je delovanje izseljenskih matic pridobilo konkretnjšo nacionalno noto, ki je občasno povzročala napetosti in posledično iskanje ravnotežja med sprejemljivim izražanjem republiških interesov na eni ter nesprejemljivim, pretirano izraženim nacionalizmom na drugi strani. To je kasneje postopoma vodilo v »etnizacijo« izseljenskih organizacij, saj so se njihove politike pričele osredotočati zgolj na izseljence tiste narodnosti, ki so jo zastopale. Država je v tem obdobju, skladno z lastnimi interesi in politično agendo, v posameznih republikah dovoljevala močno izražanje nacionalnih čustev in narodotvornosti, v drugih pa je pretirano nacionalistične težnje omejevala.¹⁴

V pričujočem prispevku se osredotočava na obiskovanje slovenskih izseljencev v nekdanji domovini, kakršno se odraža v poročanju glasila *Rodna gruda*, ki je izhajalo v okviru Slovenske izseljenske matice. Delovanje slednje se je zrcalilo tudi v njenem osrednjem glasilu, in tako v prispevku analizirava oblikovanje, prilagajanje in spreminjanje odnosa do izseljenskih gostov, preučujeva pa tudi oblike obiska, ki so bile v tem obdobju najbolj pogoste (obiskovanje sorodnikov, izseljenskih prireditev, tečajev jezika, obiskovanje turističnih znamenitosti). Preučujeva zlasti spodbujanje in promocijo (turističnega) obiska slovenskih izseljencev v nekdanji domovini, ki se je odražala tudi v odnosih tedanjega političnega sistema. V prispevku skušava izpostaviti načine, preko katerih je oblast s promocijo obiska izseljencev v nekdanji domovini, v katerega je vlagala nezanemarljiva sredstva, skušala izseljencem pokazati vladajoči politični režim v najboljši luči ter na ta način utrjevati lojalnost in spodbujati naklonjenost do Jugoslavije in njenega političnega vodstva.

RODNA GRUDA – OSREDNJE GLASILO SLOVENSKE IZSELJENSKE MATICE

Ena izmed osrednjih nalog izseljenskih matic je bilo izdajanje publikacij, ki so bile namenjene obveščanju izseljencev o različnih temah, povezanih z izseljenstvom, medsebojnemu spoznavanju izseljenskih skupnosti po svetu in njihovem seznanjanju z dogodki v domovini. Publikacije so v kratkem postale ustaljeno povezovalno in komunikacijsko sredstvo, saj je denimo mesečno gla-

13 Aleksej Kalc, »Zgodovinski, socialni, gospodarski in politični vidiki migracij na Slovenskem«, v: *Doba velikih migracij na Slovenskem*, avtorji Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik in Janja Žitnik Serafin (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020), 240.

14 Brunnbauer, *Globalizing*, 276–78.

silo Hrvaške izseljenske matice z imenom *Matica* v začetku 60. let 20. stoletja doseglo naklado 2.600 izvodov.¹⁵ Tudi glasilo Slovenske izseljenske matice *Rodna gruda* je relativno hitro razširilo svoj krog naročnikov: revija je pričela izhajati leta 1954, leta 1960 pa je imela že 2.140 naročnikov z različnih kontinentov. Med njimi so bila številna izseljenska društva in organizacije, kjer je bila revija na voljo članstvu. Poleg že omenjenih mesečnih glasil so izseljenske matice izdajale letni izseljenski koledar, ki je izseljencem prinašal pregled dogodkov v domovini in med izseljenskimi skupnostmi po svetu. V njem so bili objavljeni tudi literarni prispevki slovenskih ustvarjalcev iz domovine in izseljenskih vrst, članki in pričevanja o zgodovini izseljenskih skupnosti in o njihovem kulturnem, gospodarskem in političnem življenju.¹⁶

Rodna gruda je imela v prvih letih izhajanja podnaslov Časopis za slovenske rojake v inozemstvu. Poleg obveščanja in seznanjanja s povojno obnovo domovine naj bi izseljencem svetovala pri društvenem, kulturnem in podpornem delovanju. Revija naj bi hkrati »pomagala gojiti in poglobljati ljubezen rojakov do domovine, utrjevati medsebojne stike in vezi ter pričarati rojakom košček njihove rodne dežele«.¹⁷ Po nekaj letih izhajanja je postala grafično in oblikovno bolj izpopolnjena ter vsebinsko pestrejša, s čimer se je krog njenih naročnikov še razširil. Na naslovnica je običajno prikazovala fotografije etnoloških posebnosti (ples v narodnih oziroma pokrajinskih narodnih nošah, tradicionalne jedi, arhitekturo), vedute mest, slikovite prizore narave ter tudi gradbene projekte in dosežke, ki so pričali o napredku v socialističnem obdobju.

Kot ugotavlja Brunnbauer, so izseljenske matice v svojih publikacijah izseljencem prikazovale »specifično sliko o njihovi rodni republiki in Jugoslaviji«, ki je bila premišljeno oblikovana tako, da je ustrezala tedanjim oblastem. Ključno vlogo pri tem so imeli uredniki in ustvarjalci publikacij, ki so v prvih letih izdajanja pogosto poudarjali zlasti tesne vezi med izseljenci in njihovo nekdanjo domovino ter izpostavljali tiste izseljence oziroma izseljenske organizacije, ki so podpirale združitev Jugoslavije po prvi svetovni vojni in njen boj za osvoboditev med drugo svetovno vojno.¹⁸

15 Brunnbauer, *Globalizing*, 273.

16 Prim. Rogelj, »Petdeset let«, 25.

17 Prav tam, 24.

18 Brunnbauer, *Globalizing*, 273, 276.

ORGANIZACIJA OBISKOV IN IZLETOV IZSELJENCEV

Organizacija in koordinacija obiskov in izletov izseljencev po jugoslovanskih republikah je bila ena izmed glavnih dejavnosti izseljenskih matic. Poleg ogleda mest ter naravnih in kulturnih znamenitosti so izleti vključevali tudi udeležbo na družabnih in kulturnih prireditvah, med katerimi velja izpostaviti »Izseljenski teden«. Prireditvev je bila v petdesetih letih dvajsetega stoletja organizirana tako na republiški ravni, za izseljence iz posameznih republik, kakor tudi na državni, vsejugoslovanski ravni, njen glavni namen pa je bila krepitev vezi med izseljenci ter spodbujanje občutkov pripadnosti socialistični Jugoslaviji ter njenemu prebivalstvu.¹⁹ Program dogodka je bil navadno znan že na začetku leta. Najpogosteje je izlet potekal v prvih tednih avgusta,²⁰ torej na vrhuncu turistične sezone. Zahvaljujoč tovrstnim dejavnostim se je povečevalo število obiskov izseljencev v posameznih republikah, hkrati pa je naraščala tudi vrednost donacij, ki so jih pošiljali v domovino.

Obiski izseljencev v republikah socialistične Jugoslavije so imeli tudi pomembne ekonomske učinke. Poleg denarnih nakazil in druge pomoči, s katero so izseljenci iz »novih domovin« lajšali vsakdanje življenje družin in sorodnikov v »starem kraju«, so vse številnejši »izseljenski turisti« pripomogli k izboljšanju splošne gospodarske bilance v nekdanji domovini. Kot ugotavlja Brunnbauer, je imela Jugoslavija v tem obdobju večji devizni priliv od potrošnje izseljencev na obisku v domovini kot od prihodkov, ki jih je ustvarila s turističnimi dejavnostmi in storitvami za tuje turiste.²¹ Po oceni Narodne banke Jugoslavije je devizni prihodek iz naslova potrošnje izseljencev v letu 1958 na državni ravni znašal 15,95 milijonov ameriških dolarjev, medtem ko je dohodek od tujega turizma znašal 12,73 milijona ameriških dolarjev. V naslednjih letih je vrednost tujih valut od turizma sicer preseгла prihodke od potrošnje izseljencev (v letu 1962 je bilo razmerje 30,89 proti 28,98 milijonov ameriških dolarjev), vendar je izseljenski delež deviznega priliva še desetletja ostal razmeroma visok.

Obiski stare domovine so potekali tako individualno kot skupinsko. Zaradi množičnosti in tudi pozornosti, ki so jo časopisni mediji namenjali skupinam, je lažje slediti organiziranim obiskom. Ti so bili pogosti in javno izpostavljeni že v medvojnem obdobju. Obiskom domovine, ki so bili pretežno »turistične« narave, lahko sledimo že od dvajsetih let dvajsetega stoletja naprej, ko je o njih običajno poročalo dnevno časopisje, v 1930ih letih pa tudi glasilo Rafaelove družbe *Izseljeniški vestnik*. Ta je podrobno poročal o večjih, organiziranih

19 Brunnbauer, *Globalizing*, 276.

20 Anon., »Na sezono se pripravljamo«, *Rodna gruda*, januar 1956, 4.

21 Brunnbauer, *Globalizing*, 289.

prihodih izseljencev iz evropskih oziroma čezmorskih držav, ostalo časopisje pa tudi o obiskih vidnejših predstavnikov iz izseljenstva. Veliko prostora jim je posvečalo katoliško časopisje, ker je bila skrb za izseljence v ospredju cerkvenega pastoralnega, socialnega in tudi narodnega delovanja. Izostala niso niti poročila, komentarji, potopisni spisi in osebna pričevanja v časopisju izseljenskih skupnosti, zlasti ameriških. Pri organizaciji tovrstnih obiskov so imele osrednjo vlogo poleg državnih in cerkvenih še druge ustanove, kot so bila socialna društva in bratske organizacije, v Združenih državah Amerike pa tudi turistične agencije. Obiski so pogosto sovpadali s pomembnimi kulturnimi dogodki (na primer odkritjem Cankarjevega spomenika na Vrhniki leta 1929), katoliškimi shodi ali izseljenskimi kongresi, vključevali so kulturne programe, romanja ali obiske kulturnih znamenitosti, mest ter toplic. Za organizirane skupine so različne organizacije prirejale tudi sprejeme.²²

Iz pregleda revije *Rodna gruda* je razvidno, da so v obdobju petdesetih in deloma tudi šestdesetih let dvajsetega stoletja prevladovali obiski izseljencev iz evropskih držav in Združenih držav Amerike. Pri tem je večina obiskov potekala individualno; skupinski obiski so bili redkejši in v veliki meri omejeni na obiske slovenskih izseljencev iz Združenih držav Amerike.²³ Ob tem je potrebno dodati, da se je način potovanja po koncu druge svetovne vojne precej spremenil. Potovanja so postala finančno dostopnejša, hitrejša in udobnejša zaradi tehnološkega napredka pri razvoju osebnih avtomobilov ter zlasti letalskega prometa. Organizirana skupinska potovanja, kjer je bil gostom organiziran slavnosti sprejem (tudi s strani političnih veljakov), so v virih bolj sledljiva kot individualna, ki so le občasno našla pot v dnevno časopisje. Ravno zaradi tega je bila revija *Rodna gruda*, podobno kot v 1930ih letih *Izseljeniški vestnik*, osrednji časopis, ki je na različne načine poročal o obiskih izseljencev. Pri tem so ob uradnih poročilih nezanimarjive tudi rubrike »Pisma bralcev«, »Pero izseljencev«, »Rojaki pišejo«, »Izseljenci nam pišejo« in druge, v katerih so se posamezniki oglašali s svojimi potopisnimi poročili, vtisi, zahvalami, pa tudi z obžalovanji zaradi težav na poti po domovini (na primer pri prečkanju meje), kritičnimi razmišljanji in obžalovanji ob neprijetnih doživetjih. Opisovanja obiskov oziroma pričevanja so bila vsekakor izredno čustvena. Zahvale so bile pogosto namenjene toplemu sprejemu članov družine in sorodstva ter Izseljenski matici ali drugim gostiteljem, ki so poskrbeli za uradne sprejeme in obiskovalcem posvečene dogodke. Tako v enem izmed pisem avtorica piše: »Prvo veselo presenečenje sem doživela in gotovo tudi drugi izletniki, ko smo prejeli

22 Kavrečič in Koderman, »Slovenski izseljenci«, 81–88.

23 Koderman, »Nazaj v domači kraj« 110.

iz urada Izseljenske matice povabilo k sprejemu, ki so ga priredili za slovenske rojake [...] smo imeli priložnost slišati slovenski oktet«. V nadaljevanju pisma izpostavlja, da jim je matica »nudila mnogo več, kot smo pričakovali«, saj jim je tudi »priskrbela večdnevni izlet po Jugoslaviji z avtobusom po nizki ceni«. ²⁴ Iz omenjenih rubrik je razvidna učinkovita »promocijska« politika revije, ki je želela privabiti čim širšo množico bralcev oziroma naročnikov. Pristop do bralcev je bil na ta način bolj neposreden.

Kljub povečanemu deležu individualnih potovanj zanimanje za organizirane skupinske izlete v domovino ni upadlo. Tehnično izvedbo in organizacijo skupinskih izletov izseljencev po Sloveniji in Jugoslaviji je več desetletij izvajalo turistično podjetje Putnik Slovenija, ki ga je julija leta 1951 ustanovila vlada takratne Ljudske Republike Slovenije. Putnik (leta 1959 se je podjetje preimenovalo v Kompas) je imel ob ustanovitvi 10 poslovalnic in 8 turističnih avtobusov in je zaposloval 90 uslužbencev. ²⁵ Podjetje Putnik Slovenija oziroma Kompas je vseskozi tesno sodelovalo z Izseljensko matico in prirejalo večdnevne ekskurzije za izseljence po Sloveniji in drugih jugoslovanskih republikah. Prijave je poleg turistične agencije sprejemala tudi Izseljenska matica. ²⁶ Osemdnevni izlet (od 4. do 11. julija 1960), se je na primer začel na »Ameriškem pikniku« ob praznovanju ameriškega dneva samostojnosti v Polhovem Gradcu. Od tod so gostje potovali proti Ljubljani, Reki in Opatiji, kjer so se vkrcali na ladjo proti Splitu in Dubrovniku. Po ogledu omenjenih krajev so z letalom odpotovali v Beograd, od tam pa potovali naprej v Vojvodino proti Subotici in letovišču Palič, kjer se je odvijala prireditve »Izseljenski teden«. Ob povratku so si ogledali še Novi Sad in preko Beograda z letalom odpotovali v Zagreb, od koder so se po ogledu mesta z avtobusom vrnili v Ljubljano. ²⁷

Slovenska izseljenska matica je s promocijo izletov skušala privabiti v Slovenijo (in Jugoslavijo) čim večje število izseljencev. Na glavno turistično sezono v poletju so se pripravljali že na začetku leta, kot je razvidno tudi iz številke *Rodne grude*, ki je izšla januarja leta 1956. V prispevku z naslovom »Na sezono se pripravljamo« so izseljence obveščali, da potekajo dogovori s podjetjem Putnik za organizacijo izletov za izseljence: »Sklenjeno je bilo, da bo Putnik priredil po en velik izlet za rojake iz prekomorskih dežel, ki bodo letos obiskali domovino, v maju, juniju, juliju, avgustu in če bo dovolj zanimanja, še v septembru. Za rojake obiskovalce iz evropskih dežel pa bodo organizirani krajši izleti ...«. Naslovnike

24 Jeanne Troha, »Pero izseljencev. Izseljenska matica nam je nudila mnogo več, kot smo pričakovali«, *Rodna gruda*, februar 1954, 40.

25 Koderman, »Nazaj v domači kraj«.

26 Prav tam, 110.

27 Anon., »Izlet na prireditve Izseljenskega tedna«, *Rodna gruda*, junij 1960, 131.

so hkrati obveščali, da so programi izletov že v pripravi in da bodo objavljeni tudi v reviji, obenem jih bodo prejela tudi izseljenska društva in konzularna predstavništva.²⁸ Podjetje Putnik je organiziralo izlete v nekdanjo domovino iz različnih prekomorskih držav, za oglaševanje svojih izletov pa so se, glede na ciljne skupine turistov, posluževali tudi revije *Rodna gruda*.²⁹

V tovrstnem delovanju izseljenskih matic, to je koordinaciji in sprejemanju prijav na izlete, se med drugim kaže tudi interes organizacije – kot podaljšane roke politične oblasti – za vzpostavitev nadzora nad obiskom izseljencev v državi in posledično tudi nad samo izseljensko skupnostjo. Nenazadnje so se s prijavo na potovanje zbirali osebni podatki udeležencev izletov (to je še bolj intenzivno potekalo tudi s sprejemanjem naročil na publikacije izseljenske matice). Poleg tega so se politične oblasti pričele zavedati ekonomskih učinkov in dobrobiti, ki so jo s tujo valuto prinašali izseljenci na obisku, obenem pa so lahko bdele nad samimi obiskovalci in jih spodbujale k promociji Jugoslavije v tujini. Pomembno je bilo ustvariti močan in dober vtis med izseljenci, vzpostaviti pozitivno čustveno naravnost in jih navdušiti nad velikim ekonomskim napredkom, ki so ga na lastne oči lahko videli v stari domovini. Občudovanje lepote domačih krajev je bilo tako nadgrajeno z občudovanjem ekonomskega uspeha, ki ga je doseglo »delovno ljudstvo« po osvobodilni vojni. Izseljenci so bili navdušeni nad splošnim razvojem, gradnjo novih stavb, modernih tovarn, stanovanjskih poslopij, šol in cest. Modernizacijo so lahko čutili na vsakem koraku, predvsem pa na področju industrije in kmetijstva ter motorizacije cest.³⁰ Pri tem je opazna močna politična propaganda, ki so jo oblasti načrtno širile tudi ob pomoči Slovenske izseljenske matice in njenih občil. Izseljenci so lahko ob povratku v novo domovino veliko prispevali k »pravi« promociji države v tujini in k širitvi interesa za finančna vlaganja.

Kot že omenjeno, je uredništvo *Rodne grude* skrbelo tudi za objavo prispevkov in pisem izseljencev, ki so izražali pozitivna čustva do režima in vodstva v stari domovini. Kot primer lahko na tem mestu izpostavimo pismo Antona Zornika z naslovom »Jugoslavija na pohodu«, ki je bilo objavljeno v rubriki »Pero izseljencev«. Pisec je med drugim zapisal: »V nekaj besedah naj vam povem to, da so ljudje zadovoljni z vlado. Saj vidite sliko Tita na vsakem javnem prostoru, v vsaki brivnici, na hišah pa so napisi: ‚Mi smo za Tita! On je z nami!‘ [...] Da, Jugoslavija je na pohodu, pa čeprav se rimska gospoda še tako jezi od nevoš-

28 Anon., »Na sezono se pripravljamo«, *Rodna gruda*, januar 1956, 4.

29 Anon., »Domovina na tujih tleh, Argentina, Izleti iz Argentine v domovino«, *Rodna gruda*, april 1955, 92.

30 Tomo Brejc, »Uvodnik«, *Rodna gruda*, september 1960, 201.

čljivosti, ko ni uspelo Lahom in Nemcem podjarmiti našega naroda. Kdor še danes trdi, da je v Jugoslaviji železen zastor, je ali ignorant ali pa bivši parazit». ³¹

Itinerarji izletov v 1950ih in 1960ih letih so bili pogosto tudi politično oziroma ideološko obarvani. Mnogi so poleg ogledov »klasičnih« turističnih krajev vključevali obisk Kumrovca, ³² občasno pa so bili na programu tudi ogledi nekaterih novo odprtih tovarn in kulturnih ali izobraževalnih objektov. Za seznanjanje z omenjenim industrijskim napredkom in razvojem je skrbela sama revija. V februarski številki leta 1957 so tako med drugim zapisali: »Izboljšani obrati v tovarnah, nove tovarne, električne centrale, rudniki, ki jih ima Jugoslavija leto za letom več, dajejo kruha vedno večjemu številu delavcev in strokovnjakov, obenem pa je na domačem tržišču vedno več izdelkov, izmed katerih je bilo treba prej mnoge uvažati iz tujih dežel ... Lepo je tudi število novih tovarn, novih električnih central, rudnikov itd.« ³³ Podoben primer je poročanje o gradnji ceste »Bratstva in enotnosti«, osrednje prometnice v socialistični Jugoslaviji, ki so jo gradile mladinske delovne brigade. Nova infrastruktura je bila pokazatelj napredka v povezanosti državnega ozemlja in sodelovanja jugoslovanske mladine. ³⁴ Prikazi dosežkov so bili pogosto podkrepļeni z mnenji izseljencev, ki so obiskali staro domovino, kot je bila na primer Helen Ambrozich, ki je zapisala: »[S]mo si ogledali novi slavni Litostroj v Ljubljani ... Predvsem sem opazila posebno pažnjo pri strojih, ki so najbolj negovani in snažni, da sem se domislila, da bi se tukaj tudi Amerikanci lahko nekaj naučili.« ³⁵

Izseljenska matica je v ponudbo za izseljence vključevala tudi odmevne kulturne prireditve. Že prva številka *Rodne grude* je prinašala oglas za obisk II. ljubljanskega festivala, ki je potekal od konca junija do srede julija 1954. Oglas je izseljence vabil s sloganom: »Bratje in sestre onstran meja, ki nameravate v letu 1954 v slovensko domovino, uredite svoj obisk tako, da si boste lahko ogledali kvalitetne prireditve II. ljubljanskega festivala.« Hkrati je izpostavljaj lepote in napredek domovine: »Ljubljana je srce slovenske domovine. Njena rast v letih po osvoboditvi je nekaj čudovitega.« ³⁶ Nova politična doktrina, ki se je vzpostavila po koncu druge svetovne vojne, je tudi preko tovrstnih pobud

31 Anton Zornik, »Pero izseljencev. Jugoslavija je na pohodu ...«, *Rodna gruda*, februar 1954, 40–41.

32 Anon., »Pet dni z avtobusom po Sloveniji«, *Rodna gruda*, maj 1958, 102.

33 T. V., »Izboljšani obrati, nove tovarne, novi rudniki«, *Rodna gruda*, februar 1957, 25.

34 Anon., »Sto štiri kilometre nove avtomobilske ceste«, *Rodna gruda*, november 1959, 258.

35 Helen Ambrozich, »Pero izseljencev. Tudi Amerikanci bi se lahko kaj naučili ...«, *Rodna gruda*, februar 1954, 41.

36 Anon., »II. ljubljanski festival«, *Rodna gruda*, januar 1954.

skladno s politično agendo promovirala režim in njegove dosežke ter prispevala k njegovi nadaljnji krepitvi.

Ob pomanjkanju in nezanesljivosti statističnih podatkov o obiskih slovenskih izseljencev v Sloveniji v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni je dragocena vsakršna ocena o številu teh posameznikov in skupin. Evidenco je v prvih letih po nastanku skušala voditi tudi Slovenska izseljenska matica, ki je beležila prihode, ki so jih izseljenska društva in potovalne agencije prijavile pri njej. Po teh podatkih naj bi v letu 1955 Slovenijo organizirano obiskalo približno 1.500 izseljencev, od tega naj bi jih okoli 1.000 prišlo iz evropskih, okoli 500 pa iz prekomorskih držav. V to oceno niso vključeni izseljenci, ki so v Slovenijo potovali individualno in svojega obiska niso prijavili pri matici.³⁷ Ravno zaradi tega so toliko bolj povedne izpovedi posameznikov, objavljene v rubrikah »Pisma bralcev«, »Pero izseljencev« ali »Izseljenci nam pišejo«, iz katerih izvemo nekaj drobcev o obisku tistih, ki so potovali samostojno.

Podobno kot v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja je tudi po letu 1945 največ izseljencev na obisk »stare domovine« prihajalo iz Nemčije, Francije, Nizozemske ter Združenih držav Amerike,³⁸ med letoma 1955 in 1960 pa so med izvornimi državami individualnih izseljenskih obiskovalcev prvič omenjene Belgija, Kanada, Argentina in Avstralija.³⁹ Izseljenci, ki so na obisk prihajali iz prekomorskih držav, so v tem obdobju v Evropo pogosto potovali z ladjo in se izkrcali v Trstu ali Genovi, nato pa pot nadaljevali z vlakom ali avtobusom do Ljubljane.⁴⁰ Na izlete so se večinoma prijavili preko podjetja Putnik. Vtise z enega izmed tovrstnih organiziranih izletov (drugega v letu 1956) je v reviji objavila ena izmed udeleženk, Ina Slokan: »Videli smo nove šole, tovarne, velike stanovanjske hiše in majhne hišice. Veliko, veliko novega smo videli, kar je dobila Slovenija po osvoboditvi, rojaki pa so lahko tudi spoznali, s kako velikim in nepopisnim trpljenjem je bila odkupljena naša svoboda.«⁴¹ Po objavljenih fotografijah obiskovalcev in zapisu udeleženke lahko sklepamo, da so obiskovalci pripadali generaciji izseljencev, ki se je v Združene države Amerike preselila v medvojnem obdobju ali celo prej ter si tam ustvarili družine (v pismu Ina Slokan navaja, da je udeleženka izleta v vojni izgubila osemnajstletnega sina, ki je bil

37 Anon., »V naročju domovine«, *Rodna gruda*, september 1955, 185; Anon., »Pet let Slovenske izseljenske matice«, *Rodna gruda*, april 1956, 81.

38 Anon., »Tudi iz Francije, Holandije in Westfalije so prišli«, *Rodna gruda*, avgust 1954, 123.

39 Anon., »Pozdravljeni na domačih tleh«, *Rodna gruda*, junij 1955, 129; Anon., »V naročju domovine«, *Rodna gruda*, september 1955, 185; Tomo Brejc, »Uvodnik«, *Rodna gruda*, september 1960, 201.

40 Anon., »Rojaki so med nami«, *Rodna gruda*, julij 1954, 99–100.

41 Anon., »Ameriški rojaki na obisku v domovini«, *Rodna gruda*, avgust 1956, 164.

ameriški vojak). Za zapise je značilen tudi domoljubni pridih, ki je bil v skladu s povojnim duhom. Poleg obiskov mest in osrednjih turističnih znamenitosti (od planin do jam, toplic in morja) so se poklonili ob spomenikih, na pokopališčih in v taboriščih druge svetovne vojne. Eden izmed avtorjev se spominja »vseh tistih fotografij trpinčenih in pomorjenih in fotografij tistih, ki so v imenu boga in vere zakrivili te zločine nad lastnim narodom ...«.42

Itinerarji tovrstnih organiziranih potovanj so se bistveno razlikovali od medvojnega obdobja in so pridobili močno politično konotacijo. Med točke turističnega obiska so bili sedaj vključeni pomniki zmagoslavniških bitk in žrtvovanj iz druge svetovne vojne, med katere sodi na primer obisk bolnišnice Franje, kjer so izseljenci »občudovali vztrajnost in trpljenje partizanov na teh nevarnih poteh«.43 Kljub temu, da avtorica besedila iz leta 1956 omenja tudi obisk Brezja, je temu romarskemu središču namenjen le en krajši postanek v celotnem itinerariju. V ospredju je bilo torej izpostavljeno slavljenje osvobodilne vojne, zmage in novega političnega sistema.

Obiski slovenskih izseljencev iz Združenih držav Amerike in drugih prekomorskih držav so se s koncem petdesetih in v šestdesetih letih 20. stoletja krepili tudi zaradi razvoja in širše dostopnosti letalskih poletov. Konec decembra leta 1963 je bilo odprto letališče Brnik, ki je v naslednjem letu s povezavami z Beogradom, Dubrovnikom in Londonom spremenilo in precej skrajšalo dotedanje potovalne poti.44 Sredi 1960ih let je politični sistem prepoznal ekonomski potencial turizma oziroma je slednjemu dodelil pomembno vlogo. Kot opozarja Repe, turizem sicer ni postal gospodarska panoga primarnega pomena, vendar se je oblast pričela čedalje bolj zavedati njegove vloge kot gospodarske in družbene dejavnosti. To se je pokazalo na četrtem plenumu CK ZKJ leta 1962, kjer je predsednik Tito »terjal, da spremenimo načine, po katerih smo dotlej obravnavali turizem in da moramo v prihodnje pravilneje gledati na razvoj turizma pri nas«.45

Podjetju Kompas so se v šestdesetih letih 20. stoletja pridružili tudi drugi organizatorji potovanj po Sloveniji, ki so svoje usluge ponujali izseljencem na obisku v domovini. Med njimi so bila podjetja Transturist iz Škofje Loke (kasnejši

42 Prav tam, 165.

43 Helen Ambrozich, »Pero izseljencev. Tudi Amerikanci bi se lahko kaj naučili ...«, *Rodna gruda*, februar 1954, 41.

44 Koderman, »Nazaj v domači kraj«.

45 Božo Repe, »Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni«, v: *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji: 1905–2005*, ur. Janez Bogataj in Olga Janša-Zorn (Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006), 69.

Alpetour), SAP Ljubljana, Turistično transportni biro (Združeno železniško transportno podjetje Ljubljana, ki je bilo predhodnik družbe Slovenske železnice), Viator Ljubljana, v 1980ih letih pa še podjetje Emona Globtour (pozneje preimenovano v Globtour) ter več gostinskih in hotelskih podjetij. Vzporedno s porastom števila turističnih in potovalnih podjetij se je vztrajno povečevalo število izseljenskih turistov z vsega sveta.⁴⁶

V itinerarijih omenjenih turističnih podjetij je razvidna geografska diferenciacija in občasno poudarjanje (nematerialnih) etnoloških elementov, med katerimi izstopajo gastronomske posebnosti. Med prvimi je v letu 1966 tovrstne izlete, tematsko razdeljene po slovenskih pokrajinah, izseljenskim turistom pričelo ponujati podjetje Transturist iz Škofje Loke.⁴⁷ Slednje je izlete organiziralo v sodelovanju z izseljensko matico in je njihovo izvedbo deloma prilagodilo terminu Izseljenskega piknika, ki je že več let potekal v Škofji Loki. Podjetje Transturist je pri organizaciji izletov sodelovalo s potovalno agencijo Kollander iz Clevelanda,⁴⁸ zaradi česar se je število ameriških izseljenskih gostov še povečalo.

V *Rodni grudi* najdemo v letu 1970 omembo prvih organiziranih skupin slovenskih izseljencev iz Avstralije⁴⁹ in Argentine.⁵⁰ Iz slednje naj bi, podobno kot v primeru Avstralije, do tedaj izseljenci potovali le v manjših skupinah oziroma posamezno. Skupina izseljencev iz Argentine je ponovno obiskala Slovenijo v maju leta 1971, pri tem pa so z ladjo »Enrico« potovali do Genove, nato pa pot nadaljevali z avtobusom.⁵¹ Leta 1972 je matica zabeležila prihod 5.393 izseljencev iz Združenih držav Amerike, ki so v Slovenijo pripotovali s čarterskimi poleti. Tega leta je prišlo še 540 izseljencev iz Kanade, 50 iz Avstralije in 80 iz Nizozemske.⁵²

Osemdeseta leta 20. stoletja so bila za turizem v Jugoslaviji rekordna, saj je beležil največje število prihodov tujih in domačih turistov do tedaj. V tem obdobju lahko iz pregleda publikacij Slovenske izseljenske matice razberemo tudi precejšnje število obiskov izseljencev, med katerimi pa je bilo opazno tudi občasno povečanje zanimanja za genealoško raziskovanje v Sloveniji. O tem pričajo članki Slovenskega rodoslovnega društva (angl. *Slovenian Genealogy Society*) iz mesta Lafayette v zvezni državi Indiana v Združenih državah Ameri-

46 Koderman, »Nazaj v domači kraj«, 112–113.

47 Anon., »Izleti po Sloveniji«, *Rodna gruda*, februar 1966.

48 Anon., »Transturist«, *Rodna gruda*, november 1966.

49 Anon., »Na kratko. Naši Avstralci«, *Rodna gruda*, junij 1970, 7.

50 Anon., »Doma z vseh vetrov«, *Rodna gruda*, julij–avgust 1970, 3.

51 Anon., »Tudi letos skupinski obisk rojakov iz Argentine«, *Rodna gruda*, september 1971, 15.

52 Rogelj, »Petdeset let«, 29.

ke, objavljeni v *Rodni grudi*, ki so bralce informirali o arhivskih virih za iskanje podatkov o prednikih.⁵³ Društvo je kasneje vzpostavilo sodelovanje s Slovenskim rodoslovnim društvom, s katerim sta obe društvi skušali posameznikom predstaviti metode in možnosti »iskanja korenin«.⁵⁴

Pomembno vsebinsko novost v razvoju turističnih izletov za izseljence po Sloveniji so predstavljali programi, ki jih je Slovenska izseljenska matica pripravila leta 1985. Naslovili so jih »Po poteh kulturne dediščine« oziroma angleško *Heritage tours* in so zajemali turistična potovanja po manjših slovenskih krajih, zlasti tistih, iz katerih se je odselilo veliko ljudi. Kot je ob predstavitvi izletov zapisal dolgoletni urednik *Rodne grude* Jože Prešeren, je pobuda za njihov nastanek prišla s strani samih izseljencev, »saj želi marsikdo izmed starejših izseljencev popeljati svoje potomce v kraj svoje mladosti, marsikoga iz druge ali tretje generacije pa že sama podzavest vleče v raziskovanje korenin«.⁵⁵ Izleti so doživeli pozitiven odziv udeležencev, kar je razvidno iz mnenj, izraženih po zaključku potovanja.⁵⁶

Naj omenimo še eno značilnost izletov, ki so bili organizirani v času do razpada Socialistične federativne republike Jugoslavije. Poleg tega, da so organizatorji poskušali izseljencem pokazati gospodarski in kulturni razvoj domovine, so vanje občasno vključevali tudi ogled ustanov, katerim so izseljenci pomagali z zbiranjem finančnih sredstev. Kot enega izmed številnih primerov omenimo potovanje organizacije SNPJ – Slovenska narodna podporna jednota leta 1989, ki je vključevalo 55 članov in je v organizaciji Kompassa potekalo po Sloveniji. Izletniki so obiskali tudi Univerzitetni klinični center v Ljubljani, kjer so si ogledali naprave, za katere so prispevali denar izseljenci v Združenih državah Amerike.⁵⁷

PRIREDITEV IZSELJENSKI PIKNIK

Leta 1956 si je velika skupina ameriških Slovencev na obisku v Sloveniji zaželela proslaviti ameriški nacionalni praznik – četrti julij. Na ta dan je v sodelovanju z izseljensko matico in podjetjem Putnik priredila praznovanje v Kamniški Bistrici. Obisk je bil množičen, saj »je v planinskem domu kmalu zmanjkalo miz in klopi, da ta ali oni ni dobil pečenke in da Putnikovi avtobusi niso zmogli sproti zvoziti vseh udeležencev«.⁵⁸ Uspešno izvedeni dogodek je organizatorje

53 Anon., »Slovenian Genealogy Society«, *Rodna gruda*, marec 1987, 1; Anon., »Genealogical Column«, *Rodna gruda*, november 1987, 1.

54 Anon., »Izseljenci iščejo korenine«, *Rodna gruda*, julij 1999, 9.

55 Jože Prešeren, »Urednik vam«, *Rodna gruda*, marec 1985, 2.

56 Betty Resnik, »Heritage tour 85'«, *Rodna gruda*, julij–avgust 1986, 1.

57 Koderman, »Nazaj v domači kraj«, 120.

58 Anon., »4. julija na svidenje na Polževem«, *Rodna gruda*, maj 1957, 129.

spodbudil k ponovitvi prireditve, ki je leta 1957 potekala na Polževem pri Višnji gori. Pobuda, ki so jo v naslednjih letih namenili širši izseljenski javnosti, je postala tradicionalna institucionalizirana prireditev, poznana kot *Izseljenski piknik*.⁵⁹ V 1950ih letih je bila za prireditev v uporabi arhaična oblika besedne zveze *Izseljeniški piknik*.

Izseljenski piknik se je leta 1987 preimenoval v *Srečanje v moji deželi*, ki je prav tako potekalo v organizaciji matice. Preimenovanje dogodka ni naključno, saj sovpada z nastopom slovenske pomladi, zato lahko spremembo razumemo tudi v smeri pridobivanja večje domoljubne in kulturne konotacije prireditve. Če je bil pri *Izseljenskem pikniku* poudarek na prireditvi kot obliki druženja, ki ustreza vsem izseljencem, ne glede na njihov izvor po svetu, je pri *Srečanju v moji deželi* poudarek na deželi kot skupni izvorni domovini, v kateri se je sprožil proces globokih sprememb. Vse omenjene aktivnosti so imele od samih začetkov precejšnjo promocijsko vlogo, ki je zagotovo vplivala tudi na turistično obiskovanje Slovenije s strani izseljencev. V naslednjih letih so *Izseljenski piknik*, na katerega je prihajalo več tisoč gostov z vsega sveta, gostila različna mesta in kraji po Sloveniji. Namenoma je bil organiziran v času glavne, poletne turistične sezone, ko je bilo število izseljenskih obiskovalcev v državi največje. Na prireditvi so nastopale različne kulturne in umetniške skupine iz Slovenije in tujine. Dogodek je želel prikazati tudi zgodovinsko in etnološko dediščino matične domovine, zato so bili stalnica nastopi folklornih skupin ter prikazi šeg in preteklega izročila (umetnostnih obrti, npr. izdelovanja čipk, prikazovanja kmečkih opravil), zajemal pa je tudi program z narodnozabavno glasbo.⁶⁰ Na ta način so organizatorji poskrbeli tudi za pomemben element ohranjanja narodne identitete posameznikov in skupnosti, ki niso več živele v stari domovini. Prireditev *Izseljenski piknik* oziroma *Srečanje v moji deželi* se je v desetletjih razvila v največji tovrstni dogodek za izseljence v Sloveniji, primerljiv s sorodnimi *homecoming* prireditvami v državah, ki imajo dolgo tradicijo izseljevanja.⁶¹ Krog udeležencev dogodka se je z leti razširil, saj so bili poleg izseljencev vabljeni tudi slovenske skupnosti v zamejstvu in zdomski Slovenci, ki so bili na začasnem delu v tujini. Revija *Rodna gruda* je vsakoletno objavljala vabila na ta dogodek, o katerem so po zaključku pripravili tudi obsežne (foto)reportaže.

Izseljenski piknik, ki je bil kasneje integriran v dogodke izseljenskega tedna, je bil pomembno sredstvo povezovanja izseljencev s staro domovino, tako na kulturnem kot tudi gospodarskem področju. Za mnoge je predstavljal obvezno

59 Krist Stokel, »Dragi Slovenci iz Amerike in Slovenije«, *Rodna gruda*, september 1956, 185; Rogelj, »Petdeset let«, 48.

60 J. Vigele, »Korenine so ostale tukaj«, *Rodna gruda*, oktober 1979, 14–15.

61 Koderman, »Nazaj v domači kraj«, 24, 110.

etapo obiska v stare domovine. Leta 1977, ko je bil piknik organiziran dva-
indvajsetič (od tega že desetič v Škofji Loki), naj bi ga obiskalo celo preko 20.000
ljudi. O razsežnosti dogodka priča tudi podatek oziroma primerjava z letom
1959, ko so *Izseljenski piknik* organizirali četrtič. Tedaj je bila prireditev sicer
še omejena pretežno na slovenske izseljence iz Združenih držav Amerike, po
podatkih Slovenske izseljenske matice pa so zabeležili preko tisoč udeležencev,
od tega je bilo okrog 200 izseljencev.⁶² Večina udeležencev iz tujine je takrat
dopustovala v Jugoslaviji. Obiskovalci so prihajali iz Amerike, Kanade, Avstralije,
Švedske, Francije, Belgije, Švice in Nemčije.⁶³ Prireditev je izseljencem predsta-
vljala priložnost za druženje, izmenjavo izkušenj in spominov ter življenjskih
zgodb. Obiskovalci so srečanja, kot je bil *Izseljenski piknik*, doživljali kot »velik
kulturni dogodek«, ki je dokazoval tesno povezanost »med Slovenci, tako tisi-
timi, ki živimo po svetu, kakor tistimi, ki živite doma«. ⁶⁴ Piknik je predstavljal
tudi kontinuirano vez med izseljenci druge in naslednjih mlajših generacij in
Jugoslavijo. Konec sedemdesetih let 20. stoletja so se namreč piknika v vse več-
jem številu udeleževali potomci izseljencev, torej tistih generacij, ki so bile že
rojene v tujini. Kot je v svojem govoru na pikniku leta 1979 ugotavljal takratni
predsednik Slovenske izseljenske matice Stane Kolman, »se današnjega piknika
udeležujejo predstavniki Slovencev tako rekoč z vseh kontinentov. Pri tem nam
je še posebej prijetno, da je med nami tudi mlajša generacija naših izseljencev,
kar kaže, da se tradicija, povezana s slovenstvom, nadaljuje.«⁶⁵

ZAKLJUČEK

Izseljenski turizem je imel kljub različnim ideološkim predznakom pomembno
vlogo pri vzpostavitvi in prenašanju čuta narodne pripadnosti in navezanosti na
državo v različnih zgodovinskih obdobjih. V tem oziru so bili izseljenci, tako v
obdobju prve kot tudi v obdobju socialistične Jugoslavije, ključni akterji turistič-
nega razvoja. Kot turisti so namreč nastopali v več vlogah: poleg osnovne vloge
»turistov« oziroma »potrošnikov turističnih storitev«, ki državi prinašajo dobiček,
jim lahko pripišemo tudi vlogo »promotorjev« in »povezovalcev«. Izseljenski
gosti so predstavljali vez med »staro« in »novo« domovino, bili so tudi glasniki
nekdanje domovine v tujini. Turizem je na ta način povezoval več dejavnikov,
tako sprostitev in užitek kot domoljubna čustva.⁶⁶ Tega so se matične države
tudi zavedale in so skušale od samih začetkov izseljenski turizem vključiti v

62 Anon., »Še bomo prišli«, *Rodna gruda*, september 1959, 217.

63 M. G., »Srečanje primorskih rojakov v Novi Gorici«, *Rodna gruda*, september 1985, 13.

64 Anon., »Škofja Loka 78«, *Rodna gruda*, oktober 1978, 7.

65 J. Vigele, »Korenine so ostale tukaj«, *Rodna gruda*, oktober 1979, 14.

66 Larson, »The new 'old country'«, 161.

svoje programe za obvladovanje izseljenskih skupnosti in njihovo navezovanje nase kot podaljške razširjene domovine. Kot so že v tridesetih letih dvajsetega stoletja zapisali v *Izseljeniškem vestniku*, so ob primernem ravnanju izseljenci v tujini lahko »naši najboljši zavezniki in pomočniki«, lahko pa postanejo tudi »naši najnevarnejši sovražniki«, če je odnos do njih neprimeren.⁶⁷ Izseljenske organizacije, tako Rafaelova družba kot kasneje tudi Slovenska izseljenska matica, sta tej obliki turizma, ki je prinašala pozitivne gospodarske učinke, predvsem pa skrbela za povezovanje med matico in izseljenci na kulturnem in političnem področju, dajala velik pomen. Namen organizacij, ki so se ukvarjale s problematiko izseljencev, je bil med drugim tudi širitev za režim ugodnih vesti o razvoju v stari domovini. Prav publikacije teh organizacij so postale eno izmed najučinkovitejših orodij za doseg tega cilja.

V prispevku sva se osredotočila na študijo oblikovanja, prilagajanja in spreminjanja odnosa do izseljenskih gostov v socialistični Jugoslaviji ter na vprašanje o tem, kako se je ta odnos zrcalil v glasilu Slovenske izseljenske matice. S prikazom primerov obiska v stari domovini tako na individualni kot kolektivni ravni sva pokazala, kako se je v ta proces vključeval politični režim in kakšne oblike komunikacije je *Rodna gruda* uporabljala za nagovarjanje izseljencev, za spodbujanje njihovega obiska in zlasti za vzpostavljanje pozitivnega odnosa do dosežkov nove Jugoslavije. S številnimi rubrikami je revija naslavljala in spodbujala izseljence k aktivnemu soustvarjanju revije. Pri tem se je nedvomno kazal interes za promocijo političnega režima ter gospodarskega in kulturnega razvoja povojne Jugoslavije, kot so jo na lastne oči lahko videli in doživeli izseljenci ob obisku. Pisma in objave izseljencev so odraz te pobude in usmeritve, saj so v njih izpostavljali zlasti pozitivne dosežke nove Jugoslavije, predvsem v smislu velikega ekonomskega in družbenega napredka. Izseljenci so bili ob povratku v novo domovino glasniki tega režima. Obenem je izseljenska organizacija ob preostalih dejavnostih (izseljenski tedni, izseljenski pikniki, jezikovni tečaji, turistični izleti, gostovanja glasbenih in kulturnih skupin itd.) kazala skrb za dobrobit novi Jugoslaviji naklonjenih Slovencev in Jugoslovanov po svetu ter željo po njihovem povezovanju z matico.

67 Anon., »Pozdravljeni!«, *Izseljeniški vestnik*, št. 2 (februar 1930), 2.

LITERATURA

Brunnbauer, Ulf. »Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia«. *European History Quarterly* 42, št. 4 (2012): 602–627.

Brunnbauer, Ulf. *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and State since the Late Nineteenth Century*. Lanham: Lexington Books, 2016.

Drnovšek, Marjan. *Slovenski izseljenci in Zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU, 2012.

Friš, Darko. *Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871–1924*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1995.

Friš, Darko. »Naši izseljenci na obisku v 'stari domovini' (1836–1941)«. V: *Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov*, ur. Franc Rozman in Žarko Lazarević, 165–176. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996.

Hrvatska matica iseljenika, pridobljeno 27. septembra 2020. <https://matis.hr>.

Kalc, Aleksej. »Zgodovinski, socialni, gospodarski in politični vidiki migracij na Slovenskem«. V: *Doba velikih migracij na Slovenskem*. Avtorji Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik in Janja Žitnik Serafin, 21–251. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020.

Kavrečič, Petra in Miha Koderman. »Slovenski izseljenci in turistični obisk Dravske banovine s posebnim poudarkom na poročanju izseljeniškega vestnika«. *Annales. Series Historia et Sociologia* 24, št. 1 (2014), 77–94.

Koderman, Miha. »*Nazaj v domači kraj*«. *prostorske in turistične razsežnosti obiskovanja Slovenije s strani slovenskih izseljencev in njihovih potomcev iz Avstralije*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.

Larson, Ethan. »The new 'old country'. The kingdom of Yugoslavia and the creation of a Yugoslav diaspora 1914–1951«. Doktorska disertacija, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2020.

Matica iseljenika Srbije, pridobljeno 27. septembra 2020. <https://maticaiseljenikasrbije.wordpress.com>.

Maticata na iselenicite od Makedonija, pridobljeno 10. oktobra 2020. <https://www.maticanaiselenici.com/licna-karta>.

Repe, Božo. »Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni«. V: *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji: 1905–2005*, ur. Janez Bogataj in Olga Janša-Zorn, 61–99. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006.

Rogelj, Janez. »Petdeset let Slovenske izseljenske matice«. V: *Slovensko izseljenstvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, ur. Milica Trebše-Štolfa in Matjaž Klemenčič, 15–52. Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 2001.

IMENSKO IN KRAJEVNO KAZALO

A

- Adamič, Louis, 48, 49, 59, 87, 98, 100, 102, 105, 107, 108, 111, 113, 305
Adams, John, 90
Adlešič, Juro, 53, 54, 59, 148
Aleksandrija, 54
Apulija, 70, 71
Aranicki, Fedor, 134, 142–145, 150, 155, 165
Argentina, 17, 21, 35–38, 59, 60, 141, 161–165, 169, 172, 176–186, 234, 265, 276, 297, 314, 316, 318, 333
Ascoli, Giulio, 73, 82
Avstralija, 107, 134, 231, 235, 259, 291, 296–298, 301, 308, 316, 318, 321, 323, 332
Avstrija, 18, 31–33, 36, 41, 46, 49, 56, 57, 61, 65, 67–72, 74–76, 78, 86, 104, 112, 126, 141, 191, 193, 194, 197, 202, 204, 207, 235, 236, 240, 244–246, 254, 256–258, 261, 276, 301, 331
Avstrijsko primorje, 35, 37, 52, 65, 70, 72, 73, 331
Avstro-Ogrska, 13, 17, 70, 86, 97, 100, 102, 104, 108

B

- Bagnoli, 232, 233, 273, 274, 276
Balch, Emily G., 100, 112
Bari, 64, 71, 82, 83, 173, 183
Bartol, Vladimir, 169, 182
Bazovica, 171, 172, 179, 184

- Belgija, 135, 169, 316, 321
Benečija, 64, 65, 69, 75, 76
Benko Grado, Artur, 127, 139, 140, 155, 165
Beograd, 128, 130, 132, 137, 138, 144, 146, 155–157, 163, 172, 174, 176, 182, 183, 197, 199, 204, 213, 313, 317
Besednjak, Engelbert, 149, 150, 155, 170, 172, 174–176, 182
Bled, 174
Bolgarija, 166
Bosna in Hercegovina, 56, 307
Bovec, 236
Brazilija, 35, 37, 38, 42, 61, 134, 296
Breginjski kot, 230
Brezje, 151, 152, 317
Brindisi, 234
Brnik, 200, 317
Brozich, George L., 101
Budimpešta, 126, 127, 158
Burnett, John L., 102

C

- Cabot Lodge, Henry, 98
Cankar, Izidor, 151, 158, 178, 179, 184
Celje, 248, 251
Cesena, 73
Chicago, 85, 101, 142, 144, 155
Cleveland, 96, 100, 108, 113, 134, 145, 232, 304, 318
Cleveland, Grover, 98, 102
Codroipo, 78

Cremona, 236

Custoza, 67

Č

Čedad, 284

Čermelj, Lavo, 166, 169, 183

Česen, Frank, 51, 60

Češkoslovaška, 172

Čok, Ivan Marija, 167, 171, 173–175, 176,
179, 181, 183

Črna gora, 128, 133, 207, 307

D

Dalmacija, 126, 141, 174, 266, 269, 270, 272,
284

Delbruck, Max, 109,

Dillingham, William P., 99, 100, 102, 112

Dolga vas, 200

Dravograd, 200

Društvo narodov, 81, 166, 167, 175, 179

Dubrovnik, 313, 317

Dunaj, 41, 45, 53, 54, 73, 78, 195

Đ

Đilas, Milovan, 247

E

Einstein, Albert, 109, 114

Ellis Island, 43

Ely (Minnesota), 86, 101, 113

F

Fernetiči, 200

Fillmore, Millard, 93

Foran, Martin, 96, 97

Foucault, Michel, 243, 253, 261

Franc Jožef I., 68

Francija, 64, 90, 109, 134, 135, 138, 139, 153,
169, 176, 236, 237, 294, 316, 321

Franklin, Benjamin, 88, 112

Furlanija, 38, 65, 75, 76, 284

G

Galicija, 72

Genova, 46, 291, 316, 318

Gorica, 54, 71, 72, 76, 199, 201, 203, 222,
223, 225, 227, 228, 230, 232, 234, 242,
246, 258, 268, 283, 284, 286

Goriška Brda, 35, 226, 230

Goriško Gradiška, 52

Gornja Radgona, 200

Gosar, Andrej, 148

Grčija, 166

Grdina, Anton, 145

H

Habsburška monarhija, 29, 60, 61, 65, 66,
68, 70, 80, 141, 147, 153, 168, 174

Hall, Prescott F., 98

Hamilton, Aleksander, 90

Harding, Warren, 104

Hershey, Alfred, 109

Hinje na Kranjskem, 70

Hitler, Adolf, 108, 109, 114

Hoar, George Frisbie, 95

Holmec, 200

Hrvaška, 19, 126, 127, 140, 149, 152, 153,
172, 173, 193, 198, 199, 207, 246

Hull, Cordell, 108

I

Istra (Istria), 24, 35, 41, 61, 65, 71, 72, 82,
83, 121, 168, 170, 174, 176, 183, 184, 191,
193, 198, 199, 206, 246, 261, 265, 266,
272, 283, 284, 289, 292, 293, 296, 300,
301, 331

Izola, 199, 200

J

Jacobstein, Meyer, 106

Japonska, 98, 102

Javh Kern, Frank, 49

Jefferson, Thomas, 88, 90, 91

Jesenice, 199, 200, 201

Jezerško, 200

- Johnson, Albert, 103, 105, 109
 Julijska krajina (Julijska Benečija), 20, 21,
 72, 73, 121, 149, 160–164, 166–177,
 179, 181, 185, 186, 191, 198, 199, 225,
 241, 265–267, 269, 270, 272, 274, 275,
 277–279, 281, 282, 284, 285, 288, 291,
 292, 301, 333
 Južna Tirolska (Trentino Alto Adige), 73
- K
- Kambreško, 214, 226, 232, 239
 Kamniška Bistrica, 319
 Kanada, 85, 107, 111, 134, 224, 231, 233,
 242, 246, 262, 296, 297, 316, 318, 321
 Kanalska dolina, 284
 Kardelj, Edvard, 247
 Kastelic, Jože, 178
 Kjuder, Viktor, 176, 179
 Knežak, 41, 44
 Kobarid, 77
 Kolman, Stane, 321
 Koper, 70, 194, 199, 200–202
 Korošec, Anton, 147, 149–151, 170
 Koroška, 56, 61, 104, 113, 191, 202
 Kostanjevica, 234, 325
 Kozina, 200
 Kraljestvo Dveh Sicilij, 71, 66
 Kraljevina Prusija, 75
 Kraljevina Sardinija, 63, 76
 Kramer, Albert, 149
 Kranj, 201
 Kranjska, 40, 45, 50, 54, 59, 70, 145, 317, 324
 Krek, Janez Evangelist, 53, 54, 148
 Krmin, 46, 284
 Kuhar, Lovro, 50
 Kukovec, Vekoslav, 149
 Kurinčič, Franc, 181, 184
- L
- La Guardia, Fiorello, 106
 Lafayette (Indiana), 77, 84, 318
 Lazaret, 194, 200
 Linz, 73
- Ljubelj, 200
 Ljubeljski vrh, 200
 Ljubljana, 54, 60, 62, 70, 145, 146, 148,
 149, 151, 152, 158, 159, 168, 169, 174,
 194, 236, 303, 313, 315, 316, 318, 319,
 331–333
 Logatec, 40, 42, 58, 59
 Lombardija, 64, 65, 69, 76
 London, 88, 317
 Lucera, 66
 Luria, Salvador, 109
- M
- Maček, Vlatko, 172
 Madison, James, 89, 90
 Madžarska, 163, 166, 175, 181, 191–194,
 197, 200, 207
 Mali Lošinj, 200
 Mann, Thomas, 108
 Maribor, 54, 73, 199, 200, 249, 253, 331, 332
 Marjanović, Milan, 143, 150
 Marušič, Drago, 149
 Mason, Otis T., 100
 Mehika, 92, 104
 Menton, 237
 Milano, 64, 80, 227, 268, 169, 284
 Miller, John F., 94, 95
 Miren, 231, 234, 239
 Molek, Ivan, 101, 103, 113, 144, 157
 Molfetta, 70
 Most na Soči, 230
 Mulaček, Ivan, 50, 53, 62
 Murska Sobota, 194
- N
- Nadiške doline, 284
 Neapelj, 233, 274, 286
 Nelson, Knute, 102
 Nemčija, 31, 49, 104, 108, 109, 139, 147, 153,
 166, 174, 175, 229, 316, 321
 New York, 54, 86, 89, 106, 134, 142
 Nica, 64, 237
 Nizozemska, 135, 316, 318

Nova Gorica, 200, 222, 228, 231, 233–235,
238, 239, 240–242, 246, 321, 332

Nova vas na Krasu, 236

Novi Sad, 200, 313

Novigrad, 70, 199

Novo Velenje, 256

O

Ogrska, 18, 31, 127

Ong Hing, Bill, 93, 96, 112

Opatje selo, 236

Opčine, 285

Otranto, 70

P

Palermo, 66

Pariz, 191, 222, 236, 237

Pensilvanija, 88, 106

Peron, Juan Domingo, 180

Piran, 199, 200

Pirc, Franc, 94

Pitamic, Leonid, 145

Pittsburgh, 134

Planota, 230

Podkoren, 200

Podravne pri Kambreškem, 232

Podravska Slatina, 194

Poljska, 141, 161, 175

Ponikve, 228, 229

Portorož, 198, 200

Posočje, 52, 77, 223, 246, 262

Postojna, 40, 41, 42, 44, 59, 304

Predel, 200

Prekmurje, 127, 139, 157, 201, 333

Prešeren, Jože, 319

Prevalje, 200

Pucelj, Ivan, 149

Pulj, 172, 179, 200, 284, 331

Pupin, Mihajlo, 105

R

Radić, Stjepan, 172

Ranković, Aleksandar, 204, 209

Rapallo, 173, 176

Raša, 200

Rateče, 200

Reed, David A., 105, 106, 109

Reka, 67, 121, 126, 199, 200, 284, 313

Repentabor, 200

Rezija, 284

Rim, 66, 139, 140, 165, 232, 270, 277, 279,
288, 292

Robert DeCourcy Ward, 98

Robič, 200

Roosevelt, Franklin D., 107

Rovinj, 200

Rožna dolina, 234

Rusija, 97, 98, 103

S

Sabath, Adolph J., 106

San Giovanni Rotondo (Foggia), 66, 84

Savudrija, 194

Seliškar, Tone, 144

Selnica ob Dravi, 73

Senigallia, 276

Sežana, 199–201

Sirovatka, Hinko, 167

Slavonija, 126, 153

Smith, Howard, 108

socialistična Jugoslavija, 24, 154, 238, 242,
244, 246, 263, 307, 311, 315, 321, 322

Solkan, 71, 231, 234

Sovjetska zveza, 21, 191

Split, 142, 194, 313

Srbija, 128, 133, 207, 306

St. Paul (Minnesota), 49, 94, 99, 113, 114

Stalin, Josif, 308

Steinberg, Stephen, 86, 114

Stojčić, Franjo, 139

Subotica, 313

Svobodno tržaško ozemlje (STO), 23,
24, 191, 193, 194, 198, 199, 202, 206,
264–268, 273–276, 278–280, 283, 285,
286, 289–291, 295–297, 300, 333

Š

Šentilj, 200
 Šentviška gora, 230, 233
 Škofije, 199, 200
 Škofja Loka, 317, 318, 321
 Štajerska, 201, 203
 Šuklje, Franc, 53, 62
 Šuštersič, Ivan, 53
 Švedska, 321
 Švegel, Ivan, 47, 62, 164
 Švica, 49, 57, 71, 72, 321

T

Tesla, Nikola, 105
 Thiene, 276
 Tito, Josip Broz, 108, 224, 226, 245, 247, 276,
 280, 308, 314, 317
 Tolmin, 201, 223, 230, 234, 239, 242
 Toskana, 64
 Trani, 70
 Travesio, 75, 76, 78
 Tridentinska, 64
 Trst, 17–19, 24, 28, 35, 37, 38, 46, 47, 50–52,
 54, 56, 59, 61, 63, 64–80, 115, 116, 118,
 119, 124, 168, 171, 185, 191, 202, 203,
 212, 236, 164–267, 269, 272–298, 301,
 316, 331
 Trump, Donald, 86, 110
 Trunk, Jurij, 56, 61, 96, 104, 113, 114
 Tržič, 284
 Turčija, 72

U

Učja, 200
 Umag, 70, 199, 200
 Uriburu, José Félix, 177

V

Valussi, Pacifico, 74
 Velika Britanija, 104, 110, 191
 Ventimiglia, 237
 Vico Garganico, 70
 Vič, 200

Videm (Udine), 74, 78, 80, 233, 286
 Vilfan, Josip, 167, 174, 182
 Vipavska dolina, 35, 223
 Višnja gora, 320
 Vojvodina, 133, 313
 Vrtojba, 70

W

Wallace, Alfred R., 105
 Ward, Robert D., 98
 Warren, Charles, 88
 Watson, James D., 105, 109, 114
 Whitman, Walt, 87, 114
 Wilson, Woodrow, 102, 104

Z

Zagreb, 126, 131, 132, 134, 137, 138, 140,
 142, 144, 146, 150, 153, 155, 167, 171,
 172, 174, 182, 267, 273, 283, 313
 Zakrajšek, Kazimir, 141, 145, 148, 149, 152,
 156, 157, 159, 178
 Zavertnik, Jože, 85, 94, 101, 103, 114

Ž

Ženeva, 72, 269, 270, 272, 273, 283, 285,
 291, 295, 299
 Žerjav, Gregor, 149

O AVTORJIH IN AVTORICAH

Franco Cecotti, srednješolski profesor zgodovine v Trstu, znanstveni sodelavec in v obdobju 2003–2007 direktor Inštituta za zgodovino odporniškega gibanja in sodobno zgodovino dežele Furlanije-Juljske krajine (FJK). Njegova študijska zanimanja se osredotočajo na zgodovino meja in migracij v FJK ter na problematike vojnega begunstva, civilistov v prvi in drugi svetovni vojni, pravnega položaja tujcev in didaktike zgodovine. Med njegovimi deli je monografija »*Un esilio che non ha pari.*« 1914–1918: *profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (Gorica: LEG, 2001).

Igor Jovanović je profesor hrvaškega jezika in književnosti ter zgodovine. Poučuje na osnovni šoli Veli Vrh v Pulju. Preučuje zgodovino Istre po drugi svetovni vojni. Kot doktorand na koprski Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem pripravlja disertacijo na temo ilegalnih migracij iz Istre v drugi polovici 20. stoletja. Med njegovimi objavami sta knjiga *Bili smo samo brojevi. Istrani u koncentracijskim logorima u Drugome svjetskom ratu* (Pulj: Udruga antifašističkih boraca i antifašista Grada Pule, 2016; soavtor z Igorjem Šaponjo) in razprava *Illegal Migration from the Croatian Part of Istria from 1945 to 1968 (Dve domovini / Two Homelands, 2019)*.

Aleksej Kalc je znanstveni svetnik na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani ter redni profesor na oddelku za zgodovino na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Raziskovalno se ukvarja z migracijami v socialni, kulturni in politično-upravni zgodovini 18., 19. in 20. stoletja ter z metodologijo preučevanja zgodovine migracij. Z Mirjam Milharčič Hladnik in Janjo Žitnik Serafin je soavtor monografije *Doba velikih migracij na Slovenskem* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020).

Petra Kavrečič je docentka in znanstvena sodelavka na Oddelku za zgodovino na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Njeni raziskovalni področji sta ekonomska in socialna zgodovina turizma, s poudarkom na modernem elitnem turizmu in razvoju turizma v 20. stoletju, ter zgodovina mejnih prostorov. Je avtorica knjige *Turizem v Avstrijskem primorju. Zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819–1914)* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015).

Matjaž Klemenčič je redni profesor za novejšo in sodobno zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru. Klemenčič je član programske skupine

Manjšinske in etnične študije ter slovensko narodno vprašanje na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani ter mentor doktorskim študentom na podiplomskem programu Ameriške študije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru. Je avtor in soavtor dvanajstih znanstvenih monografij, nazadnje *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples* (z Mitjem Žagarjem; Santa Barbara: ABC CLIO, 2003) in *Politična participacija slovenskih etničnih skupnosti v ZDA* (z Milanom Mrdenovičem in Tadejem Šerugo; Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, 2020).

Miha Koderman kot izredni profesor in višji znanstveni sodelavec deluje na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Raziskovalno se ukvarja s področjem družbene geografije, v sklopu katere podrobneje preučuje predvsem geografijo turizma in zavarovanih območij, ekonomsko geografijo ter geografijo migracij. Med njegovimi deli je monografija »*Nazaj v domači kraj*«. *Prostorske in turistične razsežnosti obiskovanja Slovenije s strani slovenskih izseljencev in njihovih potomcev iz Avstralije* (Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015).

Mirjam Milharčič Hladnik je znanstvena svetnica na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani in izredna profesorica, ki predava na Univerzi v Ljubljani in Univerzi v Novi Gorici. Kot sociologinja kulture se ukvarja s področji migrantk in ženskega migrantskega dela, avto/biografičnih in narativnih raziskav, človekovih pravic in integracije. Je glavna urednica mednarodne znanstvene revije *Dve domovini / Two Homelands* in soavtorica monografije *Doba velikih migracij na Slovenskem* (z Aleksejem Kalcem in Janjo Žitnik Serafin; Ljubljana: Založba ZRC, 2020).

Jernej Mlekuž, znanstveni sodelavec na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, raziskovanje migracij najraje povezuje z banalnimi vidiki vsakdana: prehrano (npr. burekom ali kranjsko klobaso), materialno kulturo, časopisnim papirjem. Je avtor, urednik oz. sourednik več knjig s področja migracij, najnovejša med njimi je *ABCČČ migracij* (Založba ZRC, 2021). Bolj kot v raziskovanju uživa na rečnih brzicah.

Milan Mrdenović, univerzitetni diplomirani zgodovinar, je avtor oz. soavtor znanstvenih člankov ter znanstvene monografije *Politična participacija slovenskih etničnih skupnosti v ZDA* (z Matjažem Klemenčičem in Tadejem Šerugo; Mari-

bor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, 2020). Ukvarja se s slovenskim izseljenstvom v ZDA, s posebnim poudarkom na obdobju 1918–1945. Je absolvent doktorskega študija programa Ameriške študije na Filozofski fakulteti v Ljubljani z raziskovalno temo »Ameriški Slovenci in ameriško-sovjetski odnosi v letih od 1938 do 1945«.

Aleksander Panjek je redni profesor zgodovine in predstojnik Oddelka za zgodovino na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Predava primerjalno zgodovino Evrope in Sredozemlja, ekonomsko in novoveško zgodovino. Je predsednik Mednarodnega združenja za zgodovino Alp. Njegovo glavno raziskovalno področje je zgodovina podeželja, s poudarkom na kmečki ekonomiji in kulturni krajini, ukvarjal pa se je tudi z zgodovino migracij. Med njegovimi deli na tem področju je knjiga *Tržaška obnova. Ekonomske in migracijske politike na Svobodnem tržaškem ozemlju* (Koper: Založba Annales, 2011).

Miha Zobec je asistent z doktoratom na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. V okviru podoktorskega projekta preučuje odnose med prvo Jugoslavijo in njenimi izseljenci, s poudarkom na tistih iz »neodrešene« Julijske krajine in »osvobojenega« Prekmurja. Pri svojem raziskovanju se osredotoča na odnose med migracijami in državo ter narodotvornimi procesi, ukvarja pa se tudi s tematikami družine, vaških skupnosti in narodnih manjšin. Nazadnje je v reviji *Nationalities Papers* objavil članek *Creating the Unbound Yugoslav Nation: The Kingdom of Yugoslavia and Emigrants from the “Unredeemed” Julian March*, objavil pa je tudi monografijo *Nevidni in pozabljeni: raziskava o izseljevanju v Argentino med svetovnimi vojnami na primeru vaške skupnosti Pliskovica* (Pliskovica: Razvojno društvo Pliska, 2013).

O NASLOVNI FOTOGRAFIJI IN NJENEM POGLEDU PREKO DESETLETIJ

Ko mi je Andreja Zupanec Bajželj iz Muzeja novejše zgodovine Slovenije (iskreno se ji zahvaljujem za pomoč pri iskanju in posredovanju fotografij) poslala slike graničarjev, sem iz duhamorne pisarne nemudoma skočil (žal samo imaginarno) pod vršace Julijcev, točneje Mangarta, od koder prihaja večji del fotografij iz enega od slikovnih sklopov, pa tudi del moje »krvi«. *Fotr* je namreč iz vasiče izpod gore, ki so jo nerazumni jezikoslovci preimenovali iz Mangrta v Mangart in kjer vsako leto preživim vsaj nekaj razposajenih dni. Najraje s smučkami na nogah, s kolesom ali kajakom pod ritjo in seveda s pivom v roki. A ker to žal ni športni dan v prelepih gorah, se vrnimo h graničarjem. Čeprav bi bil rad mlajši, sodim med tiste, ki se še spomnimo graničarjev, prebegov Čehov v Italijo in drugih zgodb, podob in ostankov preteklosti, povezanih z migracijami in nadzorom v tem socialističnem zakotju, od koder pa je bilo le nekaj korakov do drugačnega, no ja, kapitalističnega ugodja. Prav to ugodje je tudi mene pogosto zvelklo preko meje, in nekoč sem v zasledovanju tega, kot bi danes rekli, nenadzorovano prestopil državno mejo. No, zgodba, ki sledi, sodi že v postsocialistični čas in z migracijami nima prav veliko, če sploh kaj veze. Je pa povezana z nadzorom meje in s fotografijo z naslovnice. Pisalo se je leto, hm, no, ja, bilo je nekje sredi devetdesetih let preteklega stoletja. Zaradi morebitne kazenske odgovornosti se bo tukaj prva oseba preoblekla v tretjo osebo. Trije študentski prijatelji so se s težko prigaranimi prihranki odpravili v München, kjer so se založili s fotoaparati in fotografsko opremo. EU je bila (vsaj za njih) še neznana prihodnost, zato je bilo treba ob vnosu dražjih reči plačati carino. To pa je bilo seveda za njihove študentske prihranke skrajno nehumano. Pa tudi nepotrebno. Malopridnež št. 1 se je tako peljal čez slovensko-italijansko mejo brez Münchenskega nakupa. Malopridneža št. 2 in 3 pa sta z nakupljenim blagom na hrbtu zagrizla proti gorskemu sedlu, torej peš in nezakonito čez državno mejo. Na slovenski strani jih je s hladnim pivom v roki čakal malopridnež št. 1. Akcija je uspela, in s hladnim pivom sta se nagradila tudi malopridneža pešaka. Še danes se v nekem predalu malopridneža št. 3 skriva pretihotapljeni fotoaparat. Pogled graničarja z naslovnice tako preko nekaj desetletij opazuje tudi kaznivo dejanje avtorja tega besedila. Naj mu bo odpuščeno, kajnedal?!

Jernej Mlekuž, urednik zbirke Migracije

MIGRACIJE 31

urednik zbirke

Jernej Mlekuž

NADZOR MIGRACIJ NA SLOVENSKEM OD LIBERALIZMA DO SOCIALIZMA

uredil

Aleksej Kalc

recenzenti

Neven Borak, Jurij Perovšek in Tanja Petrović

jezikovni pregled

Tadej Turnšek

grafična zasnova

Samira Kentrić

oblikovanje in grafična ureditev

Peter Dobaj (Skrinjica idej)

izdajatelj

ZRC SAZU Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije

za izdajatelja

Marina Lukšič Hacin

založila

Založba ZRC

za založnika

Oto Luthar

glavni urednik založbe

Aleš Pogačnik

tisk

Cicero Begunje, d. o. o.

naklada

300 izvodov

prva izdaja, prvi natis

Ljubljana 2021

fotografija na ovitku

Gračičarji, 1957, foto Svetozar Busić, hrani MNZS

tiskano s podporo

Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS in

Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu

Knjiga je rezultat raziskovalnega programa P5-0070 in raziskovalnega projekta J6-8250, ki jih financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS.

Selitveni pojavi so vzajemno prepleteni z družbenimi, gospodarskimi, pa tudi političnimi in kulturnimi dogajanjem. So rezultat in hkrati dejavnik družbenih in relacijskih dinamik v okoljih izseljevanja in priseljevanja. So sestavni pojav integracijskih procesov ter viri diferenciacij in konfliktov. Zato je bil odnos do izseljencev in priseljencev v zgodovini vselej aktualno vprašanje, skrb za soočanje z migracijami in z njimi povezanimi vidiki pa je našla mesto v politično-administrativnih sistemih in praksah od lokalnih do mednarodnih ravni. Nadzor migracij je v ožjem pomenu povezan z varnostnimi in upravnimi razlogi, v širšem pa z obvladovanjem in usmerjanjem družbenih in gospodarskih razmerij, urejanjem socialnih in državljskih pravic ter implementacijo nacionalnih politik in integracijskih modelov.

Slovenski prostor je z vidika nadzora migracij posebno zanimiv, saj zaradi geopolitičnih sprememb in sistemskih družbeno-političnih prehodov omogoča privilegirano opazovanje prelomov in kontinuitet v odnosih med državo in migracijami. Pričujoči zbornik ponuja nekaj uvidov v migracijske režime, politike in nadzorne prakse v treh zgodovinskih fazah, ki so zaznamovale problematiko migracij v 19. in 20. stoletju, in sicer v dobi liberalizma do prve svetovne vojne, v času izrazitih nacionalizmov med svetovnima vojnama ter v času po drugi svetovni vojni, ko je prek robov slovenskega ozemlja potekala delitev med socialističnim in kapitalističnim svetom.

24 €

<http://zalozba.zrc-sazu.si>